

Հարգելի ընթերցող,

«Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորում» (ԱԵԳՄՄ) հասարակական կազմակերպությունն իր գործունեության տասն տարիների ընթացքում համաձայնեց է ազնի թան չդառնալու օրացված, որոնք հաշվառվել են www.artsakhlib.am հասցեով գործող «Արցախի էլեկտրոնային գրադարան» կայքէջ, որն Արցախի և Հայաստանի կենսագործունեության տարբեր ոլորտների վարարչյալ գիտական, գեղարվեստական և մասնագիտական կույրների համահավաք շտեմարան է:

Ներկայումս կայքում առկա կույրների թանկան անցել է 13.500-ի, իսկ կույրների հեղինակների թիվը՝ 6.100-ի սահմանափակքը:

Եթե ունեք Արցախի և Հայաստանի վարարչյալ տաղարված գիտական աշխատանք և այն կցված կայքէջում տեղադրելու զանկություն, խնդրում ենք ուղարկել artsakhlib@gmail.com էլեկտրոնային փոստով: Իսկ եթե փնտրում եք Արցախի և Հայաստանի վարարչյալ տեղեկատվություն, առկան դեռ չեք գտել, գրե՛ք մեզ նույն հասցեով և մենք կփորձենք օգնել ձեզ:

Նշենք, որ «Գիտական Արցախ» տարրերականում ընդգրկված գիտական հոգվանների էլեկտրոնային տարրերականները ևս կարող եք մե՛կ-մե՛կ հերքունել Արցախի էլեկտրոնային գրադարանի կայքէջ:

Dear reader!

«Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh» (UYSSA) NGO has initiated more than four dozen programs during the ten years of its activity, of which the Artsakh E-Library website can be singled out - www.artsakhlib.am, which presents a consolidated repository of scientific, artistic and educational materials reflecting various spheres of life of Artsakh and Armenia.

Currently, the number of materials on the site exceeded 13,500, and the number of authors of materials - 6,100.

If you have published scientific work about Artsakh and Armenia and you wish to make it available on our website, please send it to the following e-mail address: artsakhlib@gmail.com. And if you are looking for the information on Artsakh and Armenia but have not found it yet write to us to the same e-mail and we will try to help you.

It should be noted that you can also download FREE electronic versions of scientific articles published in the journal «Scientific Artsakh» from the Artsakh E-Library website.

Уважаемый читатель!

Общественная организация «Объединение Молодых Учёных и Специалистов Арцаха» (ОМУСА) в течение своей десятилетней деятельности инициировала более четырёх десятков программ. Среди них можно выделить сайт *Электронной библиотеки Арцаха* - www.artsakhlib.am, который является сводным хранилищем научных, художественных и познавательных материалов, отражающих различные сферы жизнедеятельности Арцаха и Армении.

На данный момент количество материалов на сайте превысило 13,500, а количество авторов материалов - 6,100.

Если у Вас имеется изданная научная работа об Арцахе и Армении и желание опубликовать на нашем сайте, то просим отправить её на следующий адрес электронной почты: artsakhlib@gmail.com. А если Вы ищете сведения об Арцахе и Армении, но пока ещё не нашли их, напишите нам по тому же адресу, и мы попробуем помочь Вам.

Отметим, что также можете БЕСПЛАТНО скачать из сайта Электронной библиотеки Арцаха электронные варианты научных статей, опубликованных в журнале «Научный Арцах».

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ SCIENTIFIC ARTSAKH НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 4(23), 2024

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ

SCIENTIFIC ARTSAKH

НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 4(23), 2024

Հիմնադիր – Founder – Учредитель:
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ (ԵՊՀ)
YEREVAN STATE UNIVERSITY (YSU)
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ (ЕГУ)
www.ysu.am

Հրատարակիչ – Publisher - Издатель:
ԱՐՑԱԽԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ ՄԻԱԿՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՄ)
UNION OF YOUNG SCIENTISTS AND SPECIALISTS OF ARTSAKH (UYSSA)
ОБЪЕДИНЕНИЕ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ И СПЕЦИАЛИСТОВ АРЦАХА (ОМУСА)
www.aegmm.org

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ SCIENTIFIC ARTSAKH НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 4 (23), 2024

www.scientificartsakh.com

«Գիտական Արցախ» պարբերականն ընդգրկված է Հայաստանի Հանրապետության Բարձրագույն որակավորման կոմիտեի (ՀՀ ԲՈԿ) սահմանած դոկտորական և թեկնածուական ատենախոսությունների հիմնական արդյունքների ու դրույթների հրատարակման համար ընդունելի գիտական պարբերականների ցանկում:

«ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ» պարբերականն ընդգրկված է նաև ԲԻՈԼԿ միջազգային գիտատեղեկատվական շտեմարանում և գտնվում է www.elibrary.ru կայքում:

The journal «**Scientific Artsakh**» is included in the list of scientific periodicals acceptable for publication of the main results and provisions of doctoral and candidate theses established by the Supreme Certifying Committee of the Republic of Armenia (SCC RA).

The journal «**Scientific Artsakh**» is also included in the RSCI (Russian Scientific Citation Index) International Scientific Information Database and posted on www.elibrary.ru website.

Журнал «**Научный Арцах**» включен в список научных периодических изданий, принятых для публикации основных результатов и положений докторских и кандидатских диссертаций, установленных Высшим аттестационным комитетом Республики Армения (БАК РА).

Журнал «**Научный Арцах**» также включен в международную научно-информационную базу данных РИНЦ и размещен на сайте www.elibrary.ru.

«ԱՐՑԱԽ» հրատ. – «ARTSAKH» Publ. – Изд. «АРЦАХ»
ԵՐԵՎԱՆ – YEREVAN – ЕРЕВАН
2024

Տպագրվում է Երևանի պետական համալսարանի
գիտական խորհրդի որոշմամբ (№14/5, առ 31.05.2023 թ.):

Համարը հրատարակության է երաշխավորել
«Գիտական Արցախ» պարբերականի խմբագրական խորհուրդը:

Նվիրվում է Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորման հիմնադրման 10-ամյակին

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Գլխավոր խմբագիր՝ Ավետիք ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ Արման ԱՍՐՅԱՆ, տնտեսագիտության թեկնածու

Անդամներ՝

Աննա ԱՍԱՏՐՅԱՆ, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Լենա ԱՍՐՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր (**Տառագոնա, Իսպանիա**)
Արծրուն ԱՎԱԳՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Հրանտ ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ, հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Դավիթ ԲԱԲԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Վահրամ ԲԱԼԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Խաչիկ ԳԱԼՍՏՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Զուլիխտա ԳՅՈՒԼԱՄԻՐՅԱՆ, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Վլադիսլավ ԳՐՈՒԶԴԵՎ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Կոստրոմա, ՌԴ**)
Գևորգ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Գայանե ԵՂԻՍԱԶԱՐՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Ալֆրեդ դե ՉԱՅԱՍ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Ժնև, Շվեյցարիա**)
Սեյրան ՉԱԶԱՐՅԱՆ, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Մարել ԺԵՅՄՈ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Օլշտին, Լեհաստան**)
Նատալյա ԿՈՎԿԵԼ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (**Մինսկ, Բելառուս**)
Վալենտինա ԼԱՊԱԵՎԱ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Մոսկվա, ՌԴ**)
Օտտո ԼՈՒԽՏԵՐՅԱՆԴՏ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Համբուրգ, Գերմանիա**)
Ռուզաննա ՀԱԿՈԲՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Իրինա ՀԱՅՈՒԿ, մշակութաբանության դոկտոր, դոցենտ (**Լվով, Ուկրաինա**)
Գագիկ ԴԱԶԻՆՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Մանուկ Մբրահամ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ, աստվածաբանության դոկտոր, պրոֆեսոր (**Ելու Յորք, ԱՄՆ**)
Աշոտ ՍԱՐԿՈՍՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Էդիկ ՄԻՆԱՍՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Ալեքսանդր ՆԵՎԵՐՈՎ, տնտեսագիտության դոկտոր, դոցենտ (**Սարատով, ՌԴ**)
Կարեն ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
Ամիր ՉԱԲԱ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Ելու Յորք, ԱՄՆ**)
Գուրգեն ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր (**Ելուրեներգ, Գերմանիա**)
Հայկ ՍԱՐԳՍՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Ռուբեն ՍԱՖՐԱՍՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Մաքսիմ ՎԱՍԿՈՎ, սոցիոլոգիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Դոնի Ռոստով, ՌԴ**)
Ջրիտան ղը ՎԱՐԴԱՎԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր (**Լոնդոն, Մեծ Բրիտանիա**)
Գարիկ ԶԵՈՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Տիգրան ԶՈՉԱՐՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

**Գիտական Արցախ, № 4 (23), 2024, Երևան, «ԱՐՅԱՒ» հրատարակչություն, 2024,
256 էջ:**

**«Գիտական Արցախ» պարբերականի 2024 թ. 4-րդ (23-րդ) համարի տպագրույթ-
յան աջակցել է «Լույս» մշակութային, գիտական, կրթական հիմնադրամը, ինչի համար
էլ հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը:**

The Issue is Recommended for Publication by the Editorial Council of the Journal «Scientific Artsakh».

***Dedicated to the 10th Anniversary of the Establishment
of the Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh***

EDITORIAL COUNCIL

Editor-in-Chief: Avetik HARUTYUNYAN, Ph.D. in Law, Associate Professor

Deputy Editor-in-Chief: Arman ASRYAN, Ph.D. in Economics

Members:

Anna ASATRYAN, Doctor of Arts, Professor
Lena ASRYAN, Doctor of History (Tarragona, Spain)
Artsrun AVAGYAN, Doctor of Philology, Professor
Hrant AVANESYAN, Doctor of Psychology, Professor
David BABAYAN, Doctor of History, Associate Professor
Vahram BALAYAN, Doctor of History, Professor
Amit CHHABRA, Doctor of Law, Professor (New York, USA)
Gevorg DANIELYAN, Doctor of Law, Professor
Khachik GALSTYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Gagik GHAZINYAN, Academician of NAS RA, Doctor of Law, Professor
Vladislav GRUZDEV, Doctor of Law, Professor (Kostroma, Russia)
Julieta GYULAMIRYAN, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Ruzanna HAKOBYAN, Doctor of Law, Associate Professor
Irina HAYUK, Doctor of Cultural Studies, Associate Professor (Lviv, Ukraine)
Garik KERYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Tigran KOCHARYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Natalia KOVKEL, Ph.D. in Law, Associate Professor (Minsk, Belarus)
Valentina LAPAEVA, Doctor of Law, Professor (Moscow, Russia)
Otto LUCHTERHANDT, Doctor of Law, Professor (Hamburg, Germany)
Manuk Abraham MALKHASIAN, Doctor of Theology, Professor (New York, USA)
Ashot MARKOSYAN, Doctor of Economics, Professor
Edik MINASYAN, Doctor of History, Professor
Karen NERSISYAN, Ph.D. in Economics, Associate Professor
Alexander NEVEROV, Doctor of Economics, Associate Professor (Saratov, Russia)
Gurgen PETROSSIAN, Doctor of Law (LL.M.) (Nuremberg, Germany)
Ruben SAFRASTYAN, Academician of NAS RA, Doctor of History, Professor
Hayk SARGSYAN, Doctor of Economics, Professor
Christian de VARTAVAN, Doctor of History (London, Great Britain)
Maksim VASKOV, Doctor of Sociology, Professor (Rostov-on-Don, Russia)
Gayane YEGHIAZARYAN, Doctor of Philology, Professor
Seyran ZAKARYAN, Doctor of Philosophy, Professor
Alfred de ZAYAS, Doctor of Law, Professor (Geneva, Switzerland)
Marek ZEJMO, Doctor of Political Sciences, Professor (Olsztyn, Poland)

Scientific Artsakh, № 4 (23), 2024, Yerevan, «ARTSAKH» Publishing House, 2024, 256 pages.

The publication of the 4th (23rd) issue 2024 of the Journal «Scientific Artsakh» was supported by the «Luys» Cultural, Scientific, Educational Foundation, to whom we express our deepest gratitude.

**Посвящается 10-летию основания
Объединения молодых учёных и специалистов Арцах**

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Главный редактор: Аветик АРУТЮНЯН, кандидат юридических наук, доцент

Заместитель главного редактора: Арман АСРЯН, кандидат экономических наук

Члены:

Арцрун АВАГЯН, доктор филологических наук, профессор
Грант АВАНЕСЯН, доктор психологических наук, профессор
Рузанна АКОПЯН, доктор юридических наук, доцент
Анна АСАТРЯН, доктор искусствоведения, профессор
Лена АСРЯН, доктор исторических наук (Таррагона, Испания)
Давид БАБАЯН, доктор исторических наук, доцент
Ваграм БАЛАЯН, доктор исторических наук, профессор
Кристиан де ВАРДАВАН, доктор исторических наук (Лондон, Великобритания)
Максим ВАСЬКОВ, доктор социологических наук, профессор (Ростов-на-Дону, Россия)
Хачик ГАЛСТЯН, доктор политических наук, профессор
Ирина ГАЮК, доктор культурологии, доцент (Львов, Украина)
Владислав ГРУЗДЕВ, доктор юридических наук, профессор (Кострома, Россия)
Джульетта ГЮЛАМИРЯН, доктор педагогических наук, профессор
Геворг ДАНИЕЛЯН, доктор юридических наук, профессор
Гаяне ЕГИАЗАРЯН, доктор филологических наук, профессор
Марек ЖЕЙМО, доктор политических наук, профессор (Ольштын, Польша)
Альфред де ЗАЙАС, доктор юридических наук, профессор (Женева, Швейцария)
Сейран ЗАКАРЯН, доктор философских наук, профессор
Гагик КАЗИНЯН, академик НАН РА, доктор юридических наук, профессор
Гарик КЕРЯН, доктор политических наук, профессор
Наталья КОВКЕЛЬ, кандидат юридических наук, доцент (Минск, Беларусь)
Тигран КОЧАРЯН, доктор политических наук, профессор
Валентина ЛАПАЕВА, доктор юридических наук, профессор (Москва, Россия)
Отто ЛЮХТЕРХАНДТ, доктор юридических наук, профессор (Гамбург, Германия)
Манук Авраам МАЛХАСЯН, доктор богословия, профессор (Нью-Йорк, США)
Ашот МАРКОСЯН, доктор экономических наук, профессор
Эдик МИНАСЯН, доктор исторических наук, профессор
Александр НЕВЕРОВ, доктор экономических наук, доцент (Саратов, Россия)
Карен НЕРСИСЯН, кандидат экономических наук, доцент
Гурген ПЕТРОСЯН, доктор юридических наук (Нюрнберг, Германия)
Гайк САРГСЯН, доктор экономических наук, профессор
Рубен САФРАСТЯН, академик НАН РА, доктор исторических наук, профессор
Амит ЧАБРА, доктор юридических наук, профессор (Нью-Йорк, США)

Научный Арцах, № 4 (23), 2024, Ереван, Издательство «АРЦАХ», 2024, 256 страниц.

Изданию 4-го (23-го), 2024 г. номера журнал «Научный Арцах» содействовал культурный, научный, образовательный фонд «Луйс», за что мы выражаем глубокую благодарность.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ CONTENTS СОДЕРЖАНИЕ

Խմբագրականի փոխարեն. ԱԵԳՄՍ-Ի 10-ԱՄՅԱ ՈՒՂԻՆ9

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, JURISPRUDENCE, ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Արթուր Ղամբարյան. Օրենքով սահմանված կարգով ձեռք բերված ապացույցների օգտագործման արգելքները (հայերեն)12

Artur Ghambaryan. Prohibitions on the Use of Evidence Obtained in Accordance with the Procedure Established by Law (in Armenian)

Артур Гамбарян. Запреты на использование доказательств, полученных в установленном законом порядке (на армянском)

Նազելի Սուքիասյան. Բյուջետային օրենսդրության խախտումների պատասխանատվության իրավական առանձնահատկությունները (հայերեն)25

Nazeli Sukiasyan. Legal Peculiarities of Liability for Violations of Budget Legislation (in Armenian)

Назели Сукиасян. Правовые особенности ответственности за нарушение бюджетного законодательства (на армянском)

Մարիամ Գրիգորյան, Ռոման Բեգլարյան. Արցախում կատարված պատերազմական հանցագործությունների համար միջազգային իրավական պատասխանատվության որոշ հիմնահարցեր (հայերեն)36

Mariam Grigoryan, Roman Beglaryan. Some Issues of International Legal Responsibility for War Crimes Committed in Artsakh (in Armenian)

Мариам Григорян, Роман Бегларян. Некоторые вопросы международно-правовой ответственности за военные преступления, совершенные в Арцахе (на армянском)

Ալեքսանդր Կոչուբաև. Բնական իրավունքի ազդեցությունը հայ իրավաբանական ուսմունքների վրա (հայերեն)49

Alexander Kochubaev. The Influence of Natural Law on Armenian Legal and Political Teachings (in Armenian)

Александр Кочубаев. Влияние естественного права на армянские правовые и политические учения (на армянском)

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՍԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ POLITICAL SCIENCE, INTERNATIONAL RELATIONS ПОЛИТОЛОГИЯ, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Մհեր Շիրինյան. Հավաքական գործակցության մոդելը անվտանգային արտաքին քաղաքականության ձևաչափում. տեսամեթոդական գնահատումներ (հայերեն)60

Mher Shirinyan. The Model of Collective Cooperation in the Format of Foreign Policy Security: Theoretical-Methodological Assessments (in Armenian)

Мгер Ширинян. Модель коллективного сотрудничества в формате внешне-политической безопасности: теоретико-методологические оценки (на армянском)

Մարտին Աղաջանյան. Թվային փոխակերպումը որպես ինտեգրված սոցիալական ծառայությունների արդյունավետության բարձրացման գրավական (անգլերեն)73

Martin Aghajanyan. Digital Transformation as a Driver for Improving the Effectiveness of Integrated Social Services (in English)

Мартин Агаджанян. Цифровая трансформация как гарант повышения эффективности интегрированных социальных услуг (на английском)

Շարեն Ղազարյան. Վրաստան-ՌԴ հարաբերությունների էվոլյուցիան (2003-2008թթ), աշխարհաքաղաքական լարվածության, տնտեսական ճնշումների և ռազմավարական հնարավորությունների SWOT վերլուծություն (անգլերեն)84

Karen Ghazaryan. The Evolution of Georgia-Russia Relations (2003-2008): a SWOT Analysis of Geopolitical Tensions, Economic Pressures and Strategic Opportunities (in English)

Карен Казарян. Эволюция отношений Грузия-Россия (2003-2008): SWOT-анализ геополитических напряженностей, экономических давлений и стратегических возможностей (на английском)

Բագրատ Վարդանյան. Կենսաէթիկական ժամանակակից քաղաքագիտության համակարգում. քաղաքական պատասխանատվության ձևավորման կենսաէթիկական և բարոյական հրամայականները (հայերեն)99

Bagrat Vardanyan. Bioethics in the System of Modern Political Science: Bioethics and Moral Imperatives of Forming Political Responsibility (in Armenian)

Баграт Варданян. Биоэтика в системе современной политической науки: биоэтика и моральные императивы формирования политической ответственности (на армянском)

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, LINGUISTICS, ЛИНГВИСТИКА

Ռենա Մովսեսյան. Ղարաբաղի բարբառի դարձվածների ուսուցումը (հայերեն)108

Rena Movsesyan. Teaching Phraseological Units of the Karabakh Dialect (in Armenian)

Рена Мовсесян. Обучение фразеологизмам Карабахского диалекта (на армянском)

Վարդուհի Բարսեղյան. Անանիա Սանահնեցու «Մեկնութիին Մատթեի Աւետարանի» երկի նորաբանությունները և դրանց իմաստաբանական առանձնահատկությունները (հայերեն)121

Varduhi Barseghyan. Neologisms in the «Commentary on the Gospel of Matthew» by Anania Sanahnetsi and their Semantic Feature (in Armenian)

Вардуи Барсегян. Неологизмы в «Комментарии к Евангелию от Матфея» Анании Санахнеци и их семантические особенности (на армянском)

Սպարտակ Մխիթարյան. Հայերենով գովազդների առանձնահատկությունները սոցիալական ցանցում (անգլերեն)131

Spartak Mkhitaryan. Features of Armenian-Language Advertising on Social Media (in English)

Спартак Мхитарян. Особенности армяноязычной рекламы в социальных сетях (на английском)

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, LITERATURE STUDY, ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Հովհաննես Հովակիմյան. Վանո Սիրադեղյանի գրական մուտքն ու արձագանքները (հայերեն)143

Hovhannes Hovakimyan. Vano Siradeghyan's Literary Debut and Responses (in Armenian)

Ованнес Овакимян. Литературный дебют Вано Сирадегяна и отклики (на армянском)

ԱՐԿԵՍ, ИСКУССТВО, ART

Միսակ Հարթենյան. Սփյուռքահայ արվեստագետների օֆորտների ժանրաթեմատիկ առանձնահատկությունները 20-րդ դարի Եվրոպայի հասարակական-քաղաքական իրադարձությունների համատեքստում (հայերեն)156

Misak Hartenyan. Genre-Thematic Individuals of Etchings by Armenian Diaspora Artists in the Context of Socio-Political Events in Europe of the 20th Century (in Armenian)

Мисак Артенян. Жанрово-тематические особенности офортов армянских художников диаспоры в контексте общественно-политических событий в Европе XX века (на армянском)

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, PSYCHOLOGY, ПСИХОЛОГИЯ

Անի Ավագյան, Աննա Առաքելյան. Տրավմատիկ հիշողությունների հոգեկան վերափոխումների առանձնահատկությունները կրկնվող տրավմաների դեպքում (հայերեն)171

Ani Avagyan, Anna Arakelyan. The Features of Psychic Transformations of Traumatic Memories in Case of Repetitive Traumas (in Armenian)

Ани Авагян, Анна Аракелян. Особенности психических трансформаций травматических воспоминаний в случае повторяющийся травм (на армянском)

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ECONOMICS, ЭКОНОМИКА

Աննա Հակոբջանյան, Նարինե Միրզոյան, Դավիթ Հայրապետյան. Բռնի տեղահանվածների սոցիալ-տնտեսական խնդիրների կարգավորման միջազգային փորձը և դրա տեղայնացումը ՀՀ-ում (անգլերեն)178

Anna Hakobjanyan, Narine Mirzoyan, Davit Hayrapetyan. The International Experience in Addressing the Socio-Economic Issues of Forcibly Displaced Persons and its Localization in Armenia (in English)

Анна Акобджанян, Нарине Мирзоян, Давит Айрапетян. Международный опыт в решении социально-экономических проблем вынужденно перемещенных лиц и его локализация в Армении (на английском)

Շարեն Ներսիսյան. Ֆինանսական հոսքերի ձևավորման գործընթացը ՀՀ առևտրային կազմակերպություններում (հայերեն)188

Karen Nersisyan. Process of Formation of Financial Flows in Commercial Organizations of the RA (in Armenian)

Карен Нерсисян. Процесс формирования финансовых потоков в коммерческих организациях РА (на армянском)

Արմեն Մարտիրոսյան. Մշակույթը ՄԱԿ-ի կայուն զարգացման նպատակների հասանելիության առնչություններում (հայերեն)199

Armen Martirosyan. Culture in the Context of Achieving UN Sustainable Development Goals (in Armenian)

Армен Мартиросян. Культура в контексте достижения целей устойчивого развития ООН (на армянском)

Նարեկ Մելքումյան. Թվայնացման և թվային փոխակերպման ինստիտուցիոնալ և կազմակերպական հիմքերը ՀՀ պետական կառավարման համակարգում (հայերեն)217

Narek Melkumyan. Institutional and Organizational Foundations of Digitalization and Digital Transformation in the Public Administration System of the Republic of Armenia (in Armenian)

Нарек Мелкумян. Институциональные и организационные основы цифровизации и цифровой трансформации в системе государственного управления Республики Армения (на армянском)

Անուշ Պետրոսյան. ՀՀ կառավարության ծրագրերում հարկային քաղաքականության հիմնական առաջնահերթությունների վերլուծությունը (հայերեն)239

Anush Petrosyan. Analysis of the Key Priorities of Tax Policy in the Government Programs of the RA (in Armenian)

Ануш Петросян. Анализ основных приоритетов налоговой политики в программах правительства РА (на армянском)

«ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ» պարբերականի հոդվածների ձևավորման պահանջները250

The requirements for the journal «SCIENTIFIC ARTSAKH»252

Требования к оформлению статей журнала «НАУЧНЫЙ АРЦАХ»254

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

ԱԵԳՄՄ-Ի 10-ԱՄՅԱ ՈՒՂԻՆ

«Գիտական Արցախ»-ի սույն համարը նվիրված է **Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորման (ԱԵԳՄՄ) 10-ամյակին**, որն առանձնացավ ինչպես ձեռքբերումներով, այնպես էլ, ցավոք, կորուստներով:

Կազմակերպության գործունեության առաջին 10-ամյակի բարձրությունից հարկ է որոշակի արձանագրումներ կատարել Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորման նվաճումների մասին:

ԱԵԳՄՄ-ն հիմնադրվել է **2015 թվականի հունվարի 13-ին** և առաջնորդվելով **«Գիտելիքն ուժ է»** կարգախոսով՝ մինչև օրս կազմակերպել է հինգ տասնյակից ավել նախագծեր՝ միջազգային գիտաժողովներ, գիտական ընթերցումներ, դասընթացներ, ճանաչողական հանդիպումներ, օլիմպիադաներ, մրցույթներ, կլոր սեղաններ, գրքերի շնորհանդեսներ, տպագրություններ և այլն՝ նպատակ ունենալով միավորելու Արցախի երիտասարդ գիտնականներին ու մասնագետներին, նպաստելու նրանց գիտական ու ստեղծագործական զարգացմանը, մասնագիտական աճին, միջազգային ինտեգրմանը, ինչպես նաև Հայաստանի, Արցախի ու Սփյուռքի հասարակական, գիտակրթական կյանքին ակտիվ մասնակցությանը:

Նշված նախագծերից մի քանիսն ունեն նաև միջազգային բնույթ, մասնավորապես՝ **«Հայոց պետականության անցյալը, ներկան ու ապագան»** խորագրով գիտաժողովը, **«Արցախի էլեկտրոնային գրադարան»** կայքը և **«Գիտական Արցախ»** պարբերականը:

2020 թ. 44-օրյա պատերազմը խափանեց ինչպես Արցախի Հանրապետության՝ որպես լիիրավ պետության, այնպես էլ ԱԵԳՄՄ-ի կենսագործունեությունը, այն ակտիվ գործունեություն էր ծավալում հիմնականում Արցախում: Հոբելյանական 5-րդ գիտաժողովը կազմակերպվեց ոչ թե 2020 թ.-ին, այլ՝ 2021 թ.-ին:

ԱԵԳՄՄ-ն 2016-2019 թթ. և 2021 թ. սեպտեմբեր ամիսներին Ստեփանակերտում կազմակերպել է միջազգային երիտասարդական գիտաժողովներ՝ **«Հայոց պետականության անցյալը, ներկան ու ապագան»** խորագրով, որը նպատակ ուներ քննարկելու հայոց պետականության մասնավորապես վերջին հարյուրամյակի հիմնախնդիրները, ձեռքբերումներն ու զարգացման հեռանկարները, ինչպես նաև բացահայտելու երիտասարդ հետազոտողների գիտական ներուժը՝ ի նպաստ մեր ազգային շահի:

2021թ. սեպտեմբերի 10-12-ը Արցախի Հանրապետության մայրաքաղաք Ստեփանակերտում կայացել է **«Հայոց պետականության անցյալը, ներկան ու ապագան»** միջազգային 5-րդ հոբելյանական գիտաժողովը: Այն **նվիրված էր Արցախի Հանրապետության ու Հայաստանի Հանրապետության անկախության 30-ամյակին**, որին մասնակցել են 10 երկրների 50 անվանի ու երիտասարդ գիտնականներ: Գիտաժողովի արդյունքները տպագրվել են

«Գիտական Արցախ» պարբերականի 10-11-րդ համարներում, որոնց շնորհանդեսը կազմակերպել ենք Ստեփանակերտում, 2022թ. հունվարի 28-ին:

Նշված խորագրով **միջազգային 5 գիտաժողովներին** մասնակցել են աշխարհի **մոտ 20 երկրների 410 մասնակիցներ**, գիտաժողովներն էական նշանակություն են ունեցել Արցախում գիտության զարգացման նոր շեշտադրումների կյանքի կոչման և միջազգայնացման գործում:

2018 թվականին ԱԵԳՄՄ-ն կյանքի կոչեց մի կարևոր նախագիծ՝ գործարկվեց www.artsakhlib.am հասցեով **«Արցախի Էլեկտրոնային գրադարան»** կայքը՝ նպատակ ունենալով մեկտեղելու Արցախի վերաբերյալ գիտական ու գեղարվեստական գրականությունը՝ այն նախ և առաջ օտարերկրացիների համար դարձնելու Արցախի մասին օբյեկտիվ տեղեկատվություն ստանալու աղբյուր, խթանելու հայկական երկու հանրապետությունների վերաբերյալ հետազոտությունների իրականացումը, ինչպես նաև որոշակիորեն հակազդելու տարբեր մեդիահարթակներում Ղարաբաղյան հակամարտության, հայոց պետականության և այլ իրողությունների վերաբերյալ Ադրբեյջանի և Թուրքիայի կողմից խեղաթյուրվող նյութերին: ԱԵԳ-ը տեղեկատվական պաշարների համակարգված համալրման ու հանրայնացման միջոցով մասնակցում է ուսումնասիրական ու գիտահետազոտական գործընթացներին, ապահովում է շահակիցների տարբեր խմբերի գրադարանային-տեղեկատվական սպասարկումը:

Ներկայումս կայքում առկա է մոտ **6,500** հեղինակների ավելի քան **14,000** աշխատանքներ: Աշխարհի մոտ **160** երկրների ավելի քան **478,000** այցելումների կողմից կայքի թեմատիկ էջերն առ այսօր դիտվել են մոտ **1,2 մլն** անգամ, որը լավ ցուցանիշ է նշված Էլեկտրոնային գրադարանի համար: Ընդ որում, կայքի առավելություններից է այն, որ հիմնական գրականության ներբեռնումն **ԱՆՎՃԱՐ** է: Կայքի անվճար լինելը խթանում է ընթերցանությունը, նպաստում հայոց հիմնախնդիրների վերաբերյալ հետազոտությունների իրականացմանը. այն գիտությամբ զբաղվելու քարոզչություն է: Կայքի համալրման կարևորագույն սկզբունքը անընդհատությունն է, ինչպես նաև հավաքածուի համալրման աղբյուրների բազմազանեցումը:

Կազմակերպության առանցքային նախագծերից մեկը, ինչպես նշեցինք, 2018թ.-ին **«Գիտական Արցախ»** եռալեզու պարբերականի հիմնադրումն էր (www.scientificartsakh.com), որը 2019 թ.-ից ընդգրկված է ՀՀ ԲՈԿ-ի կողմից հաստատված «Ատենախոսությունների հիմնական արդյունքների և դրույթների հրատարակման համար ընդունելի գիտական հրատարակությունների» ցանկում: Պարբերականի հիմնադիրը Երևանի պետական համալսարանն է, իսկ նախաձեռնողն ու հրատարակիչը՝ ԱԵԳՄՄ-ն:

Այս պահի դրությամբ հրատարակվել են Պարբերականի **23** համարներ, որոնցում տպագրվել են **677 հեղինակների 588 հոդվածներ**, իսկ հոդվածագիրները ներկայացնում են աշխարհի **19** երկրներ՝ Հայաստանը, Արցախը, Արաբական Միացյալ Եմիրությունները, ԱՄՆ-ը, Բելառուսը, Գերմանիան, Դոմինիկյան Ժողովրդական Հանրապետությունը, Եգիպտոսը, Իսրայելը, Իրանը, Լեհաստանը, Լիբանանը, Հարավային Օսեթիան, Ղազախստանը, Շվեյցարիան, Չինաստանը, Ռուսաստանը, Վրաստանը և Ուկրաինան:

Արտասահմանյան գիտնականների ներգրավումը գիտական հանդեսի աշխատանքներին համապատասխանում է ԱԵԳՄՄ-ի առաքելությանը, ուստի՝ մեր աշխատանքի գլխավոր արդյունքը պետք է լինի այն, որ օտարերկրացիներն «Արցախ» ասելով հասկանան ոչ թե հակամարտություն, դեռևս չլուծված

հիմնախնդիր, այլ պետությանը ներհատուկ բոլոր հատկանիշներով օժտված և միջազգայնորեն դեռևս դե յուրե չճանաչված երկիր, որն ապօրինաբար և ցեղասպանական ակտի սպառնալիքի ներքո հայաթափվել է Ադրբեջանի ռազմական գործողությունների հետևանքով, որտեղ մարդիկ ապրել են, արարել, նաև՝ զբաղվել գիտությամբ: Ավելին, Արցախն աշխարհին հայտնի է նաև իր անվանի գիտնականներով, պետական ու ռազմական գործիչներով, արվեստագետներով, գրողներով և այլն:

Պարբերականի հերթական հաջողությունը գրանցվեց 2023 թ. դեկտեմբերին, երբ պաշտոնապես ընդգրկվեց **РИИЦ** (Российский индекс научного цитирования) միջազգային գիտատեղեկատվական շտեմարանում (www.elibrary.ru), որտեղ առկա են սակավաթիվ հայկական գիտական պարբերականներ:

Պարբերականի գործունեության ընթացքում բազմաթիվ հոդվածագիրներ պաշտպանել են թեկնածուական ատենախոսություն, մի շարք հեղինակների շնորհիվ է դոցենտի և պրոֆեսորի գիտական կոչումներ, սա էլ ավելի է բարձրացրել Գիտական Արցախի հեղինակությունը, իսկ խմբագրակազմն իր հերթին ավելի է խստացրել գիտական հոդվածներին ներկայացվող որակական պահանջները:

Հոդվածագիրների կողմից առավել գրագետ գիտական հոդված պատրաստելու և տարբեր պարբերականների ներկայացնելու նպատակով ԱԵԳՄՄ-ն նախաձեռնել է **«Ինչպե՞ս գրել գիտական հոդված և տպագրել РИИЦ-ում ու Scopus-ում»** դասընթացների կազմակերպումը, որը, մասնակիցների կարծիքով, Եակնորեն բարելավել է հոդվածագրության իրենց հմտությունները:

Այս տարիներին Կազմակերպությունը նոր համագործակցություններ է սկսել բուհերի և գիտակրթական կազմակերպությունների հետ՝ նպատակ ունենալով էլ ավելի ամրապնդելու գիտական կապերն ու իրականացնելու նոր գիտական նախագծեր, իսկ արդեն իսկ իրականացվող առնվազն 3 նախագծերի թվերը խոսում են և առանձին մեկնաբանության անհրաժեշտություն չունեն:

Արցախի ապօրինի (նաև՝ ժամանակավոր) բռնազավթման և հայաթափման հանցավոր գործողությունից հետո **Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորումն** էլ ավելի մեծ պատասխանատվություն է ստանձնում գիտական հանրույթի միավորման, գիտակրթական նախագծերի իրականացման և Արցախի հիմնախնդիր՝ գիտականորեն հետազոտման ու հանրայնացման սուրբ գործում: Կազմակերպությունն այսօր զինվորագրվել է նաև արցախագիտության պահպանման, զարգացման ու տարածման առաքելությանը:

ԱՎԵՏԻԶ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԱԵԳՄՄ-ի հիմնադիր,

*«Գիտական Արցախ» պարբերականի գլխավոր խմբագիր,
Արցախի էլեկտրոնային գրադարանի նախաձեռնող և համակարգող,
փաստաբան, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ*

**ՕՐԵՆՔՈՎ ՍԱՀՄԱՆՎԱԾ ԿԱՐԳՈՎ ՁԵՌՔ ԲԵՐՎԱԾ
ԱՊԱՅՈՒՅՑՆԵՐԻ ՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ԱՐԳԵԼՔՆԵՐԸ ***

ՀՏԴ 341.3

DOI: 10.52063/25792652-2024.4.23-12

ԱՐԹՈՒՐ ՂԱՄԲԱՐՅԱՆ

Հայ-ռուսական համալսարանի իրավունքի տեսության և
սահմանադրական իրավունքի ամբիոնի վարիչ,
ՀՀ պետական կառավարման ակադեմիայի պրոֆեսոր,
իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ վաստակավոր իրավաբան,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
artur.ghambaryan@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6322-4664

Սույն հոդվածի նպատակն է վերլուծել ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 97-րդ հոդվածով նախատեսված՝ օրենքով սահմանված կարգով ձեռք բերված ապացույցների օգտագործման արգելքի առանձնահատկությունները:

Նշված նպատակին հասնելու համար կատարված ուսումնասիրության խնդիրներն են.

1. ցույց տալ օրենքով սահմանված կարգով ձեռք բերված ապացույցների օգտագործման արգելքի և ապացույցների անթույլատրելիության հարաբերակցությունը,
2. ուսումնասիրել.
 - 2.1. ապացույցի փոխարինած լինելու կամ դրա հատկանիշները փոփոխած լինելու ողջամիտ կասկածը
 - 2.2. հոգեկան, մտավոր կամ ֆիզիկական առողջության խնդիր ունեցող անձից ստացված տվյալները,
 - 2.3. պաշտպանի բացակայությամբ տրված ցուցմունքից դատարանում հրաժարվելը՝ որպես ապացույցի օգտագործման արգելքի դեպքերին վերաբերող նորմերի բովանդակություն:

Հետազոտության իրականացման ընթացքում հեղինակի կողմից կիրառվել են հետազոտման ընդհանուր մեթոդները՝ դիալեկտիկական, սինթեզետիկ, պատկաման և տրամաբանական, անալիզի և սինթեզի, ֆորմալ-դոգմատիկ մեթոդաբանությունը, և, մասամբ՝ իրավահամեմատական մեթոդը:

Հեղինակի հիմնական եզրահանգումներն են՝

1. օրենսդիրը ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 97-րդ հոդվածի 5-րդ և 6-րդ մասերով իրավաբանորեն անհնարին է համարել օրենքով սահմանված կարգով ձեռք բերված համապատասխան ապացույցների օգտագործումը, քանի որ, ամենայն հավանականությամբ, հիմք է ընդունել այն ենթադրու-

* Հոդվածը ներկայացվել է 07.11.2024թ., գրախոսվել՝ 28.11.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.12.2024թ.:

թյունը, որ նկարագրված երեք իրավիճակներում ապացույցները հավաստի չեն (ապացույցի ոչ հավաստիության կանխավարկածը).

2. **հիշատակված հոդվածի տեքստային ձևակերպումը թույլ է տալիս այն կիրառել նաև այն դեպքերում, երբ տեղեկության կրողը մարդն է, օրինակ՝ մարդուն այլ մարդով փոխարինելու միջոցով նրա կրած տվյալները փոխարինելու կամ դրանց հատկանիշները փոփոխելու դեպքերում:**

Հիմնաբանոր՝ ապացույց, փաստական տվյալի անթույլատրելիություն, ապացույցի ոչ հավաստիության կանխավարկած, ապացույցի օգտագործման արգելք, անթույլատրելիության և օգտագործման արգելքի տարբերություն, ապացույցի թույլատրելիության և հավաստիության հատկանիշ, պաշտպանի բացակայությամբ տրված ցուցմունք:

Ընդհանուր դրույթներ

ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 97-րդ հոդվածի կարգավորման առարկան լայն է. այն սահմանում է ոչ միայն օրենքի էական խախտմամբ ստացված տվյալներն անթույլատրելի ճանաչելու նյութական կանոնները և վարույթային կարգը, այլ նաև օրենքով սահմանված կարգով ձեռք բերված տվյալների՝ որպես ապացույց օգտագործելու արգելքները: Օրինակ՝ թիվ ԵԴ1/0442/01/23 գործով պաշտպանը միջևորդել է մեղադրյալ Հ. Խ.-ի՝ որպես ձերբակալվածի հարցաքննության արձանագրությունը (ցուցմունքը) ճանաչել անթույլատրելի, քանի որ այն տրվել է պաշտպանի բացակայությամբ (Դատական գործ N: ԵԴ1/0442/01/23) : Նշված գործով դատավոր Ջ. Հայրապետյանը, ուղղելով փաստաբանին, իրավացիորեն նշել է, որ այս պարագայում պետք է քննարկել ոչ թե ապացույցի թույլատրելիության մասին նորմերի, այլ օրենքով սահմանված կարգով ձեռք բերված տվյալների՝ որպես ապացույց օգտագործելու արգելքի կիրառության հարցը (ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 97-րդ հոդվածի 6-րդ մաս):

Օրենքով սահմանված է օրինական ճանապարհով ստացված տվյալները՝ որպես ապացույցներ օգտագործելու երեք արգելք: Այսպես՝ օրենքով սահմանված կարգով ձեռք բերված տվյալները չեն կարող որպես ապացույց օգտագործվել, եթե՝

1) առկա է դրանք փոխարինած լինելու կամ դրանց հատկանիշները փոփոխած լինելու ողջամիտ կասկած.

2) դրանք ստացվել են այն անձից, որը հոգեկան, մտավոր կամ ֆիզիկական առողջության խնդիր ունենալու պատճառով ունակ չէ ճիշտ ընկալելու, հիշելու և վերարտադրելու վարույթով պարզաբանման ենթակա հանգամանքները.

3) մեղադրյալը դատարանում հրաժարվել է պաշտպանի բացակայությամբ իր տված ցուցմունքներից (ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 97-րդ հոդվածի 5-րդ և 6-րդ մասեր):

Օրենսդիրն իրավաբանորեն անհնարին է համարել այս ապացույցների օգտագործումը, քանի որ, ամենայն հավանականությամբ, հիմք է ընդունել այն ենթադրությունը, որ նկարագրված երեք իրավիճակներում ապացույցները հավաստի չեն (ապացույցի ոչ հավաստիության կանխավարկածը): Օրենսդիրը, ըստ էության, կասկածի տակ է դրել այս իրավիճակներում հայտնված ապացույցների հավաստիությունը: Ինչպես նշվեց, եթե առկա է տվյալը (տվյալի կրիչը կամ ապացույցը) փոխարինած լինելու ողջամիտ կասկած, ապա ենթադրվում է, որ այդ ապացույցը հավաստի չէ, կամ եթե տվյալները ստացվել են հոգեկան առողջության խնդիր ունեցող անձից, ով ունակ չէ ճիշտ ընկալելու, հիշելու և վերարտադրելու վարույթով պարզաբանման ենթակա հանգամանքները, ապա ենթադրվում է, որ նման անձից ստացված տվյալները հավաստի չեն, կամ եթե մեղադրյալը դատարանում

հրաժարվել է ցուցմունքից, որը նախաքննության ընթացքում տվել է պաշտպանի բացակայությամբ, ապա ենթադրվում է, որ այդ ցուցմունքը հավաստի չէ:

Ապացույցի անթույլատրելիության և օգտագործման արգելքի տարբերությունները

Վերոգրյալից պարզ դարձավ, որ ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 97-րդ հոդվածում ամրագրված են տվյալների (ապացույցների) օգտագործման անհնարինության վերաբերյալ երկու խումբ նորմեր. առաջին խումբը *օրենքի էական խախտմամբ* ձեռք բերված տվյալների՝ որպես ապացույց օգտագործելու անթույլատրելիության մասին նորմերն են, իսկ երկրորդը՝ *օրենքով սահմանված կարգով* ձեռք բերված տվյալների՝ որպես ապացույց օգտագործելու սահմանափակման (արգելման) նորմերը:

Տվյալներն (ապացույցներն) անթույլատրելի են, եթե ձեռք են բերվել օրենքի էական խախտմամբ, իսկ ապացույցի օգտագործման արգելքի դեպքում թեև ապացույցը հավաքելիս օրենքի խախտում թույլ չի տրվել, սակայն Օրենսդիրը, հիմք ընդունելով այդ իրավիճակում հայտնված ապացույցների ոչ հավաստիության կանխավարկածը, արգելել է թույլատրելի (օրինական ճանապարհով ստացված) ապացույցների օգտագործումը:

Ի տարբերություն ապացույցի անթույլատրելիության՝ օրենքով սահմանված կարգով ձեռք բերված ապացույցի օգտագործման արգելքի դեպքում «թունավոր ծառի պտուղները թունավոր են» կանոնը և ապացույցի թույլատրելիության անհամաչափության (ասիմետրիայի) կանոնը կիրառելի չեն, քանի որ վերջին երկու կանոնները կապված են օրենքի էական խախտմամբ ստացված տվյալների հետ: Օրինակ՝ ի տարբերություն «թունավոր ծառի պտուղները թունավոր են» կանոնի, օրենքով սահմանված կարգով ձեռք բերված տվյալների օգտագործումը թեև ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 97-րդ հոդվածի 5-րդ և 6-րդ մասերով արգելվում է, սակայն օրենքը չի արգելում այդ տվյալների (օրինական ճանապարհով ստացված) հիման վրա ձեռք բերված այլ ապացույցների օգտագործումը: Օրինակ՝ քննիչը հոգեկան խնդիրներ ունեցող անձի ցուցմունքի հիման վրա կատարել է խուզարկություն և ձեռք է բերել իրեղեն ապացույցներ: Այս պարագայում հոգեկան խնդիր ունեցող այն անձի ցուցմունքը, որը առողջական խնդիր ունենալու պատճառով ունակ չէ ճիշտ ընկալելու, հիշելու և վերարտադրելու վարույթով պարզաբանման ենթակա հանգամանքները, իրավաբանորեն չի կարող օգտագործվել, սակայն նրա ցուցմունքի հիման վրա կատարված խուզարկության արդյունքում ձեռք բերված ապացույցները կարող են օգտագործվել որպես ապացույց:

Ապացույցների օգտագործման արգելքները

Ապացույցի փոխարինած լինելու կամ դրա հատկանիշները փոփոխած լինելու ողջամիտ կասկածը

Օրենքով սահմանված կարգով ձեռք բերված տվյալները չեն կարող որպես ապացույց օգտագործվել, եթե առկա է դրանք փոխարինած լինելու կամ դրանց հատկանիշները փոփոխած լինելու ողջամիտ կասկած (ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 97-րդ հոդվածի 5-րդ մասի 1-ին կետ): Այս նորմի հիմքում ընկած է ապացույցի ոչ հավաստիության կանխավարկածը, քանի որ Օրենսդիրը, տվյալը (տվյալի կրիչը կամ ապացույցը) փոխարինած (հատկանիշները փոփոխած) լինելու ողջամիտ կասկածից ելնելով, ենթադրում է, որ այդ ապացույցը հավաստի չէ:

Այս նորմում խոսք է գնում երկու տարբեր իրավիճակների մասին. առաջին իրավիճակը տվյալի կրիչները (օրինակ՝ տեղեկություններ բովանդակող առարկաները և փաստաթղթերը) այլ կրիչներով *փոխարինելու* ողջամիտ կասկածի մասին է:

Առարկաները և փաստաթղթերն այլ կրիչներով փոխարինելու դեպքում փոխարինվում են նաև այդ կրիչների բովանդակած տվյալները:

Երկրորդ իրավիճակը տվյալի կրիչի հատկանիշները *փոփոխելու* ողջամիտ կասկածի մասին է, որի պարագայում, թեև կրիչներն այլ կրիչներով չեն փոխարինվել, սակայն փոփոխության են ենթարկվել այդ կրիչի հատկանիշները, որի արդյունքում փոփոխվել են նաև տվյալները:

Տվյալները փոխարինելու կամ դրա հատկանիշները փոփոխելու ռիսկերից խուսափելու համար կարևոր նշանակություն ունի, հատկապես, առարկաները կամ փաստաթղթերը փաթեթավորելու, կնքելու, պահպանելու, տեղափոխելու վերաբերյալ օրենսդրությամբ նախատեսված նորմերի պահպանումը:

Տվյալները փոխարինած լինելու կամ դրանց հատկանիշները փոփոխած լինելու ողջամիտ կասկածը կարելի է փարատել, իսկ ապացույցի ոչ հավաստիության կանխավարկածը կարելի է հերքել, օրինակ, այդ ապացույցը ձեռք բերած կամ կազմած անձին դատարանում հարցաքննելու եղանակով (ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 311-րդ հոդվածի 4-րդ մաս):

Վերոգրյալից պարզ է դառնում, որ տվյալները փոխարինելու կամ դրանց հատկանիշները փոփոխելն իրականացվում է այդ տվյալների կրիչների փոխարինման կամ փոփոխման միջոցով: Որպես տեղեկությունների կրիչ՝ առաջին հերթին, հանդիսանում են առարկաները և փաստաթղթերը, սակայն նկատի ունենալով, որ ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 97-րդ հոդվածի 5-րդ մասի 1-ին կետում չի նշվում տեղեկության կրիչի տեսակի կամ բնույթի մասին, ուստի՝ այս հոդվածի տեքստային ձևակերպումը թույլ է տալիս այն կիրառել նաև այն դեպքերում, երբ տեղեկության կրողը մարդն է, օրինակ՝ մարդուն այլ մարդով փոխարինելու միջոցով նրա կրած տվյալները փոխարինելու կամ մարդու կրած տվյալների հատկանիշները փոփոխելու դեպքերում: Օրինակ՝ ողջամիտ կասկած կա, որ իրական վկայի փոխարեն ցուցմունք է տվել պլաստիկ վիրահատության միջոցով նրան էապես նմանեցված այլ անձ: Գործնականում հնարավոր են իրավիճակներ, երբ բացակայում են ցուցմունքները փոխելու նպատակով մեղադրյալի կամ վկայի նկատմամբ հարկադրանք կիրառելու մասին փաստեր, սակայն իրավիճակն առաջացնում է ողջամիտ կասկած այն մասին, որ համապատասխան խոցելի իրավիճակում հայտնված անձի հաղորդած տվյալները փոփոխվել են, օրինակ՝ ձերբակալված անձը, որի վրա առկա են վնասվածքներ, ցուցմունք է տվել պաշտպանի բացակայությամբ, և ցուցմունք տալուց անմիջապես հետո նրան ազատ են արձակել: Այս իրավիճակը թույլ է տալիս ենթադրել, որ բարձր է հավանականությունը, որ նման իրավիճակում անձի հաղորդած տվյալները ենթարկվել են փոփոխության:

Այս հարցում հետաքրքրական է թիվ ԼԴ2/0062/01/18 գործով դատարանների որոշումները, որոնք եթե կայացվեին 2021թ. ՀՀ քր. դատ. օր.-ի գործողության պայմաններում, ապա դատարանների համար առավել հեշտ կլինեք տարբերակել ապացույցի թույլատրելիության և հավաստիության հատկանիշները: Նշված գործով բացակայել է անձից խոստովանական ցուցմունքները բռնությամբ կամ սպառնալիքով կորզելու որևէ փաստ, սակայն այդ խոստովանական ցուցմունքները ստացվել են այնպիսի պայմաններում, որոնք այդ ցուցմունքների պատշաճության վերաբերյալ հարուցում էին ողջամիտ կասկածներ, մասնավորապես՝ անձը գտնվել է անազատության մեջ, նրա հետ անազատության պայմաններում ՀՀ ոստիկանության աշխատակիցների կողմից պարբերաբար անցկացվել են «օպերատիվ հարցազրույցներ», որից հետո անձը տվել է խոստովանական ցուցմունք: Այդ ընթացքում բացակայել է պաշտպանը, խոստովանական ցուցմունքներ տալու նախաձեռնությամբ հանդես է եկել անձը՝ վարույթն իրականացնող մարմնին այդ մասին գրավոր դիմում ներկայացնելով, իրեն մեղավոր ճանաչելուց և խոստովանական ցուցմունք տալուց անմիջապես հետո անձն արգելանքից ազատ է արձակվել:

Նշված գործով ՀՀ վերաքննիչ քրեական դատարանը փաստել է, որ նշված խոստովանական ցուցմունքների անթույլատրելիության մասին բողոքաբերը վերաքննիչ բողոքում չի նշել այնպիսի արձանագրված փաստական տվյալներ, որոնք հնարավորություն կտային հաստատված համարելու, որ անձը նախաքննական ցուցմունքները տվել է հարկադրանքի կամ ապօրինի ազդեցության արդյունքում: Մինչդեռ, ՀՀ վճռաբեկ դատարանը նշված գործով 12.02.2021թ. որոշմամբ արձանագրել է. «Վերը նշված հանգամանքները ողջամտորեն կասկածի տակ են դնում անձի՝ նախաքննական խոստովանական ցուցմունքների թույլատրելիությունը, ապա նաև **արժանահավատությունը** (ընդգծումը՝ հեղ.): Մասնավորապես, սույն գործով տեղի ունեցած վերոնշյալ հանգամանքների ժամանակագրական հաջորդականությունը, անկողմակալ դիտորդի տեսանկյունից ստվերում է անձի՝ նախաքննական խոստովանական ցուցմունքների վստահելիությունն ու ճշգրտությունը: Նման պայմաններում, ստորադաս դատարանները դատական ակտեր կայացնելիս, մինչ անձի նախաքննական խոստովանական ցուցմունքները՝ որպես վերջինիս մեղքը հիմնավորող փաստական տվյալներ դիտարկելը պետք է պատշաճ իրավական գնահատականի արժանացնելին դրանք ձեռքբերելուն նախորդող և հաջորդող հանգամանքների համակցությունը. դա հնարավորություն կտար պատշաճ երաշխավորելու վարույթի արդարացիությունը: Այս համատեքստում ստորադաս դատարանները պետք է ձեռնարկելին յուրաքանչյուր ողջամիտ հնարավորություն, այդ թվում՝ համապատասխան այցելությունները կատարած ոստիկաններին, անհրաժեշտության դեպքում՝ նաև ձերբակալվածների պահման վայրի աշխատակիցներին հարցաքննելու և անձի նախաքննական ցուցմունքների ձեռքբերման պայմանները ստուգելու ուղղությամբ» (Դատական գործ N: ԼԴ2/0062/01/18):

Ինչպես նկատում ենք, ՀՀ վճռաբեկ դատարանը որոշման մեջ անդրադարձել է ապացույցի թույլատրելիությանն այն պարագայում, երբ անձի նկատմամբ բռնություն գործադրելու մասին որևէ ուղղակի կամ անուղղակի փաստ չի եղել: Եթե այս դատական որոշումը կայացնելու պահին գործեր ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 97-րդ հոդվածի 5-րդ մասի 1-ին կետը, ապա դատարանը հնարավորություն կունենար նշված նորմի հիման վրա արգելելու ապացույցի օգտագործումը, քանի որ ստեղծված իրավիճակը, իրավամբ, առաջացնում է ողջամիտ կասկած, որ խոստովանական ցուցմունք տված անձի կրած տվյալների հատկանիշները փոփոխվել են:

Հոգեկան, մտավոր կամ ֆիզիկական առողջության խնդիր ունեցող անձից ստացված տվյալները

Օրենքով սահմանված կարգով ձեռք բերված տվյալները չեն կարող որպես ապացույց օգտագործվել, եթե դրանք ստացվել են այն անձից, որը հոգեկան, մտավոր կամ ֆիզիկական առողջության խնդիր ունենալու պատճառով ունակ չէ ճիշտ ընկալելու, հիշելու և վերարտադրելու վարույթով պարզաբանման ենթակա հանգամանքները (ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 97-րդ հոդվածի 5-րդ մասի 2-րդ կետ):

Նախ՝ այս նորմից չի կարելի բխեցնել, որ օրենքով արգելվում է հոգեկան, մտավոր կամ ֆիզիկական առողջության խնդիր ունեցող անձանց մասնակցությամբ ապացուցողական գործողություններ կատարելը: Եթե օրենքով նշված անձանց մասնակցությամբ գործողությունների կատարումն արգելվեր, ապա պետք է խոսվեր ոչ թե օրենքով սահմանված կարգով ստացված տվյալների օգտագործման սահմանափակման մասին, այլ ապացույցի անթույլատրելիության մասին: Ավելին՝ օրենքով նախատեսված են հոգեկան առողջության խնդիր կամ ծանր հիվանդություն ունեցող անձի հարցաքննությանը վերաբերող հատուկ նորմեր: Օրինակ՝ հոգեկան առողջության խնդիր կամ ծանր հիվանդություն ունեցող անձի հարցաքննությունը չի կարող տևել 2 ժամից ավել (ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 217-րդ հոդվածի 3-րդ մաս):

Երկրորդ՝ այս արգելքը կարող է կիրառվել երկու պայմանի գոյության դեպքում՝ 1) անձի մոտ առկա է հոգեկան, մտավոր կամ ֆիզիկական առողջության խնդիր, 2) առողջական այդ խնդիրների պատճառով անձը զրկված է վարույթով պարզաբանման ենթակա հանգամանքները ճիշտ ընկալելու, հիշելու և վերարտադրելու ունակությունից: Վարույթի համար նշանակություն ունեցող հանգամանքները ճիշտ ընկալելու, հիշելու կամ վերարտադրելու՝ վկայի կամ տուժողի ունակ չլինելը հաստատվում է դատահոգեբուժական կամ դատահոգեբանական փորձագետի եզրակացությամբ (ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 107-րդ հոդվածի 1-ին մաս):

Երրորդ՝ քննարկվող նորմը վերաբերում է հոգեկան, մտավոր կամ ֆիզիկական առողջության խնդիր ունեցող անձից ստացված այնպիսի տվյալների օգտագործման արգելքին, որոնց կրողն անմիջապես այն անձն է, ով այս առողջական խնդիրների պատճառով ունակ չէ ճիշտ ընկալելու, հիշելու կամ վերարտադրելու այդ տվյալները: Թերևս այս հանգամանքով է պայմանավորված, որ նման անձից ստացված տվյալների օգտագործումն արգելվել է, քանի որ դրանց հավաստիությունը կախված է առողջության խնդիր ունեցող անձի ընկալման, վերարտադրման կամ հիշելու ունակությունից: Օրինակ՝ ճանաչման ժամանակ ճանաչողի փոխանցած տվյալները չեն կարող օգտագործվել որպես ապացույց, եթե հաստատվի, որ նա մտավոր խնդրի պատճառով կորցրել է հիշելու ունակությունը: Այս պարագայում ճանաչման ենթակա հանգամանքների մասին տվյալների կրողն առողջության խնդիր ունեցող անձն է:

Եթե առողջության խնդիր ունեցող անձը ներկայացրել է, օրինակ, որևէ նյութական կրիչ (օրինակ՝ առարկա), ապա քննարկվող նորմն ինքնին չի արգելում այդ կրիչում արտացոլված տվյալների օգտագործումը, քանի որ այդ տվյալները կրողը ոչ թե առողջական խնդիր ունեցող անձն է, այլ՝ այդ անձի ներկայացրած առարկան: Այդ կրիչում արտացոլված տվյալների գնահատականը կախված չէ այն ներկայացրած անձի՝ որևէ հանգամանք ընկալելու ունակությունից: Այլ հարց է, որ առողջական խնդիր ունեցող անձի հայտնած տվյալները՝ թե ինչ հանգամանքներում (ե՞րբ, որտե՞ղ, ո՞ւմից) է ձեռք բերել այդ նյութական կրիչը, չեն կարող օգտագործվել որպես ապացույց:

Պաշտպանի բացակայությամբ տրված ցուցմունքից դատարանում հրաժարվելը

Պաշտպանի բացակայությամբ մեղադրյալի տված ցուցմունքները չեն կարող օգտագործվել որպես ապացույց, եթե մեղադրյալը դատարանում հրաժարվել է դրանցից (ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 97-րդ հոդվածի 6-րդ մաս): Նույն օրենսգրքի 330-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն. «Մինչդատական վարույթում մեղադրյալի տված ցուցմունքները չեն կարող հրապարակվել, եթե դրանք ստացվել են պաշտպանի բացակայությամբ, և մեղադրյալը դատարանում հրաժարվել է դրանցից»:

ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 97-րդ հոդվածի 6-րդ մասը փոխառվել է հետխորհրդային պետությունների քրեական դատավարության օրենսգրքերից, մասնավորապես՝ 2001թ. ընդունված ՌԴ քր. դատ. օր.-ից, որի 75-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 1-ին կետի համաձայն՝ անթույլատրելի է մեղադրյալի՝ մինչդատական վարույթի ընթացքում պաշտպանի բացակայությամբ տված ցուցմունքը, որից նա դատարանում հրաժարվել է¹: «Սալոուզն ընդդեմ Թուրքիայի» գործով Եվրոպական դատարանի մեծ պալատը ևս նշել է. «Արդար դատաքննության իրավունքի բավարար «գործնականությունն ու

¹ Նույնական նորմ մինչ այդ նախատեսված էր նաև 1999 թ. ընդունված Ղրղզստանի Հանրապետության քր. դատ. օր.-ի 81-րդ հոդվածի 4-րդ մասում: Այս նորմի հետագա փոփոխության համեմատական վերլուծության մասին տե՛ս Кылбаев, Аслан. «Уголовно-процессуальный кодекс Кыргызской Республики 2017 года: новеллы. Учебно-практическое пособие.» Бишкек, 2018. – 30 с.

գործունեությունն» ապահովելու համար, Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի 1-ին կետը հիմնականում պահանջում է, որ փաստաբանի հասանելիությունն ապահովվի ոստիկանության կողմից կասկածյալի առաջին հարցաքննության պահից, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ յուրաքանչյուր առանձին գործի հատուկ հանգամանքները հնարավորություն են տալիս հիմնավոր կերպով սահմանափակելու այդ իրավունքը: Եվ նույնիսկ այն դեպքում, երբ հատուկ հանգամանքները կարող են արդարացիորեն թույլ տալ մերժել փաստաբանի ծառայությունների ապահովումը, սակայն նման սահմանափակումները, անկախ պատճառներից, չեն կարող ապօրինի վնաս հասցնել մեղադրյալի՝ Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածով երաշխավորված իրավունքներին: **Պաշտպանության իրավունքն անդառնալիորեն կկործանվի, եթե դատական վարույթում օգտագործվեն ոստիկանների կողմից փաստաբանի բացակայությամբ հարցաքննության ժամանակ տրված մեղադրական ցուցմունքները**» (ընդգծումը՝ հեղ.) (ՄԻԵԴ վճիռը «Սալուզն ընդդեմ Թուրքիայի» գործով, կետ 50):

ՌԴ-ում պաշտպանի բացակայությամբ մեղադրյալի տված ցուցմունքը, որից նա դատարանում հրաժարվել է, ճանաչվում է անթույլատրելի, այսինքն՝ այս իրավիճակի նկատմամբ, ի տարբերություն Հայաստանի Հանրապետության, կիրառվել է ապացույցի թույլատրելիության ինստիտուտը: Ռուս դատավարագետներն արդարացիորեն քննադատել են օրինական կարգով ստացված ցուցմունքն անթույլատրելիության ինստիտուտի հետ կապելու՝ ռուսական օրենսդրի մոտեցումն այն պարզ պատճառով, որ նկարագրված իրավիճակում մեղադրյալի ցուցմունքը չի կարող որակվել որպես անթույլատրելի ապացույց, քանի որ այն վերցնելիս օրենքի խախտում թույլ չի տրվել, մինչդեռ ապացույցն անթույլատրելի է ճանաչվում, եթե այն ձեռք է բերվել օրենքի խախտմամբ (Балакшин 148, Белоковыльский 81, Кипнис 13, Новиков 41):

ՀՀ օրենսդիրը, ամենայն հավանականությամբ, նկատի ունենալով ռուս դատավարագետների քննադատությունները, ՀՀ քր. դատ. օր.-ում պաշտպանի բացակայությամբ մեղադրյալից ցուցմունք ստանալը, որից նա հետագայում հրաժարվում է, համարել է ոչ թե այդ ցուցմունքն անթույլատրելի ճանաչելու հիմք, այլ այն դասել է օրենքով սահմանված կարգով ստացված այն ապացույցների շարքին, որոնց օգտագործումն արգելվել է:

Պետք է նկատի ունենալ, որ պաշտպանի բացակայությամբ մեղադրյալին հարցաքննելը կարող է մի իրավիճակում լինել օրինական, մեկ այլ իրավիճակում՝ ապօրինի: Այսպես. եթե քննիչը մեղադրյալին հարցաքննելիս անհապաղ միջոցներ չի ձեռնարկել վարույթին պաշտպանի մասնակցությունն ապահովելու համար, երբ առկա է եղել պաշտպանի պարտադիր մասնակցության հիմք (ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 46-րդ հոդվածի 2-րդ մաս), ապա այս իրավիճակում պաշտպանի բացակայությամբ ստացված ցուցմունքը պետք է համարել օրենքի Եական խախտմամբ ձեռք բերված տվյալ, և պետք է այն ճանաչել անթույլատրելի: Մինչդեռ, եթե մեղադրյալը նախաքննության ընթացքում օրինական կարգով հրաժարվել է պաշտպանից (ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 47-րդ հոդված), ապա այս իրավիճակում պաշտպանի բացակայությամբ ստացված ցուցմունքն ինքնին ձեռք է բերվել օրինական ճանապարհով, պարզապես, եթե մեղադրյալը դատարանում հրաժարվում է այդ ցուցմունքից, ապա դրա օգտագործումն արգելվում է:

Տարածված է այն մոտեցումը, որ պաշտպանի բացակայությամբ տրված ցուցմունքի օգտագործումն սահմանափակելու նպատակն այն է, որ մեղադրանքը հիմնականում կամ առավելապես հիմնված չլինի մեղադրյալի ցուցմունքի վրա, և վարույթն իրականացնող մարմինն ինքը շահագրգռված լինի, որ մեղադրյալի հարցաքննությունը կատարվի պաշտպանի ներկայությամբ (Ղուկասյան, Հրայր և ուրշներ 168): Իրականում այս նորմի հիմքում ընկած է առավել խորքային գաղափար: Այս կարգավորման գաղափարախոսության հիմնադիր-դատավարագետները

ժամանակին նշել են. «Պաշտպանի բացակայությամբ տրված մեղադրյալի ցուցմունքն անթույլատրելի է, քանի որ կասկածի տակ է դրվում դրանց կամավորությունը, հետևապես՝ հիմք է տալիս համարելու, որ մեղադրյալն իր դեմ ցուցմունք է տվել հարկադրանքի ազդեցության տակ (Лугинская 6)»:

Եթե ասվածն ընդհանրացնենք, ապա կվերահաստատվի մեր այն պնդումը, որ Օրենսդիրն այս կարգավորման հիմքում դրել է մեղադրյալի ցուցմունքի ոչ հավաստիության կանխավարկածը. եթե մեղադրյալը դատարանում հրաժարվում է ցուցմունքից, որը միևնույնական վարույթում տվել է պաշտպանի բացակայությամբ, ապա ենթադրվում է, որ այդ ցուցմունքը հավաստի չէ:

Գործնականում տարածում են ստացել այն դեպքերը, երբ միևնույնական վարույթում մեղադրյալը պաշտպանի բացակայությամբ տալիս է խոստովանական ցուցմունք, սակայն մի քանի օր անց քննիչը կազմակերպում է երկրորդ «հարցաքննությունը», և մեղադրյալն արդեն պաշտպանի ներկայությամբ պնդում (վերահաստատում) է առաջին հարցաքննության ժամանակ տված ցուցմունքը: Հարց է ծագում՝ քննիչի կազմակերպած երկրորդ «հարցաքննության» ժամանակ արդեն պաշտպանի ներկայությամբ առաջին ցուցմունքը վերահաստատելու փաստն արդյո՞ք դատարանի համար հիմք է՝ հերքելու պաշտպանի բացակայությամբ տրված՝ մեղադրյալի ցուցմունքի ոչ հավաստիության կանխավարկածը և օգտագործելու (հրապարակելու) այդ ցուցմունքը, եթե մեղադրյալը դատարանում հրաժարվում է ցուցմունքից:

ՀՀ դատարաններն այս հարցի վերաբերյալ, ընդհանուր առմամբ, պաշտպանում են դատախազության մոտեցումը, ըստ որի, եթե քննիչի կազմակերպած երկրորդ հարցաքննության ժամանակ մեղադրյալը պաշտպանի ներկայությամբ վերահաստատում է առաջին ցուցմունքը, ապա այս պարագայում առկա չէ միևնույնական վարույթում տրված առաջին ցուցմունքն օգտագործելու (դատարանում այն հրապարակելու) օրենսդրական որևէ խոչընդոտ (Դատական գործ N: ԵԴ1/2183/01/23): Այսպես՝ Դատավոր Ջ. Հայրապետյանը թիվ ԵԴ1/0442/01/23 գործով համարել է, որ նախաքննական ցուցմունքների հրապարակումը կրել է իրավաչափ բնույթ, քանի որ պաշտպանի ներկայությամբ մեղադրյալը, տեղեկացված լինելով լուրջություն պահելու, իր դեմ ցուցմունք չտալու իրավունքի մասին, կատարել է գիտակցված ընտրություն և պնդել է որպես ձեռքակալված առանց պաշտպանի տված ցուցմունքի բովանդակությունը: Դատավորը 26.11.2024թ. դատավճռում նշել է. «(...) նախկինում տված ցուցմունքները կարող են հրապարակվել և դրվել դատավճռի հիմքում, եթե պահպանվել են հետևյալ պայմանները.

ա. մեղադրյալը պատշաճ տեղեկացվել է լուրջ իրավունքի մասին ու պաշտպանի հետ խորհրդակցելուց հետո նրա ներկայությամբ կատարել է գիտակցված ընտրություն և վերահաստատել է իր նախորդ ցուցմունքը:

բ. պաշտպանը գրկված չի եղել ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 49-րդ հոդվածի 1-ին մասի 12-րդ կետի հիման վրա նախորդ ցուցմունքի բովանդակությանը ծանոթանալու հնարավորությունից:

Ընդ որում՝ որևէ իրավական նշանակություն չունի այն փաստը, թե մեղադրյալը պաշտպանի ներկայությամբ սահմանափակվել է նախորդ ցուցմունքը զուտ պնդելով, թե՛ որևէ այլ տեղեկություններ կամ արդեն իսկ հայտնաձեռնված տեղեկությունը կրկնելով» (Դատական գործ N: ԵԴ1/0442/01/23):

Քրեական վարույթի հանրային մասնակիցների և ՀՀ դատարանների կողմից ձևավորված այս պրակտիկան վիճելի է: Պաշտպանի բացակայությամբ տրված խոստովանական ցուցմունքը հետագայում պաշտպանի ներկայությամբ վերահաստատելու գործընթացը ոչ թե հարցաքննություն է, այլ «հարցաքննություն» և «ցուցմունք» եզրույթների ներքո քողարկված «նոտարական վավերացման» գործընթաց է, որը կազմակերպվում է ոչ թե քրեական վարույթի համար նշանակություն ունեցող լրացուցիչ տվյալներ ստանալու կամ տվյալները ստուգելու, այլ

Նախկինում տրված խոստովանական ցուցմունքը պաշտպանի ներկայությամբ մի քանի բառով վերահաստատելու նպատակով: Այս առումով, երկրորդ «հարցաքննությունը» ապացուցողական գործողությունն է, քանի որ դրա արդյունքում չի ակնկալվում ձեռք բերել նոր ապացույց, իսկ այդ գործողության արդյունքում կազմված արձանագրությունը ցուցմունք (ապացույց) է, քանի որ այն օժտված է ապացույցի վերաբերելիության հատկանիշով:

Հարցաքննության և ցուցմունքի հետ առնչությունն չունեցող այս գործընթացը ստեղծվել է ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 97-րդ հոդվածի 6-րդ մասով և 330-րդ հոդվածի 2-րդ մասով նախատեսված սահմանափակումները, ինչպես նաև՝ ցուցմունքի՝ դատական դեպրոնացման ինստիտուտը շրջանցելու նպատակով: Գործընթացի արդյունքների արժանահավատության ապահովման տեսանկյունից մի բան է, երբ անձը պաշտպանի *մասնակցությամբ* տալիս է խոստովանական ցուցմունք, մեկ այլ բան է, երբ անձը պաշտպանի *ներկայությամբ* մի քանի բառով և մի քանի ռոպեում պարզապես վերահաստատում է պաշտպանի բացակայությամբ իր տված խոստովանական ցուցմունքը: Ուստի՝ պաշտպանի բացակայությամբ տրված խոստովանական ցուցմունքը հետագայում պաշտպանի ներկայությամբ վերահաստատելու գործընթացը չի կարող հաղթահարել պաշտպանի բացակայությամբ տրված խոստովանական ցուցմունքի ոչ հավաստիության կանխավարկածը:

Վերը նշված գործով դատավոր Ջ. Հայրապետյանը չի արժևորել երկրորդ գործողության ժամանակ պաշտպանի կողմից խոստովանական ցուցմունքի բովանդակությանը փաստացի ծանոթանալու անհրաժեշտությունը: Դատավորը հիմք է ընդունել այն մոտեցումը, որ պաշտպանն ինքը պետք է պահանջեր մեղադրյալի՝ նախկինում տված խոստովանական ցուցմունքի (արձանագրության) պատճենը, և եթե պաշտպանը խոստովանական ցուցմունքի վերաբերյալ առարկություններ ունենար, ապա այդ մասին երկրորդ գործողության ժամանակ կբարձրաձայներ: Նման տրամաբանությունն, անկասկած, գոյության իրավունք ունի, սակայն, երբ խոսքը վերաբերում է արդարադատության երաշխիքների ապահովմանը, այն էլ՝ խոստովանական ցուցմունքի հարցում, ապա «պաշտպանի լռությունը հավասար է առարկության բացակայության» պարզ ենթադրությունը չպետք է գործի: Նման իրավիճակում արդարադատության երաշխիքների ապահովման պարտականությունը դրվում է քրեական վարույթի հանրային մասնակիցների և դատարանի վրա¹:

Եզրակացություն

Օրենսդիրը ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 97-րդ հոդվածի 5-րդ և 6-րդ մասերով իրավաբանորեն անհնարին է համարել օրենքով սահմանված կարգով ձեռք բերված համապատասխան ապացույցների օգտագործումը, քանի որ, ամենայն հավանականությամբ, հիմք է ընդունել այն ենթադրությունը, որ նկարագրված երեք իրավիճակներում ապացույցները հավաստի չեն (ապացույցի ոչ հավաստիության կանխավարկածը): Օրենսդիրը, ըստ էության, կասկածի տակ է դրել այս իրավիճակներում հայտնված ապացույցների հավաստիությունը:

¹ Վատի և վատագույնի երկընտրանքի միջև կարելի է նախապատվություն տալ հետևյալ պրակտիկային. երկրորդ «հարցաքննության» ժամանակ քննիչն արձանագրությունում մեջբերում է խոստովանական ցուցմունքի հակիրճ բովանդակությունը, կամ պաշտպանին իր նախաձեռնությամբ տրամադրում է խոստովանական ցուցմունքի (արձանագրության) պատճենը (այս ամենն արձանագրում է), որից հետո մեղադրյալը պաշտպանի ներկայությամբ հստակ դիրքորոշում է հայտնում խոստովանական ցուցմունքի վերաբերյալ: Նման պրակտիկայի ճանաչման դեպքում խոստովանական ցուցմունքների հարցում արդարադատության նվազագույն երաշխիքները կապահովվեն:

Նկատի ունենալով, որ ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 97-րդ հոդվածի 5-րդ մասի 1-ին կետում չի նշվում տեղեկության կրիչի տեսակի կամ բնույթի մասին, ուստի՝ այս հոդվածի տեքստային ձևակերպումը թույլ է տալիս այն կիրառել նաև այն դեպքերում, երբ տեղեկության կրողը մարդն է, օրինակ՝ մարդուն այլ մարդով փոխարինելու միջոցով նրա կրած տվյալները փոխարինելու կամ մարդու կրած տվյալների հատկանիշները փոփոխելու դեպքերում: Օրինակ՝ ողջամիտ կասկած կա, որ իրական վկայի փոխարեն ցուցմունք է տվել պլաստիկ վիրահատության միջոցով նրան էապես նմանեցված այլ անձ: Գործնականում հնարավոր են իրավիճակներ, երբ բացակայում են ցուցմունքները փոխելու նպատակով մեղադրյալի կամ վկայի նկատմամբ հարկադրանք կիրառելու մասին փաստեր, սակայն իրավիճակն առաջացնում է ողջամիտ կասկած այն մասին, որ համապատասխան խոցելի իրավիճակում հայտնված անձի հաղորդած տվյալները փոփոխվել են, օրինակ՝ ձեռքակալված անձը, ում վրա առկա են վնասվածքներ, ցուցմունք է տվել պաշտպանի բացակայությամբ, և ցուցմունք տալուց անմիջապես հետո նրան ազատ են արձակել:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ղուկասյան, Հրայր և ուրիշներ. *ՀՀ քրեական դատավարության նոր օրենսգրքի հայեցակարգային լուծումների, նորարարական մոտեցումների և հիմնական ինստիտուտների մեկնաբանման գործնական ուղեցույց*. Եվրոպայի խորհուրդ, Երևան, 2022, 613 էջ:
2. Балакшин, Виктор. «К вопросу о понятии и содержании получения доказательств в уголовном процессе». *Правоведение*. №1 (312), 2014, стр. 146-161.
3. Белоковильский, Максим. «К вопросу о понятии допустимости доказательств в российском уголовном процессе». *Проблемы экономики и юридической практики*, № 3, 2008, стр. 81-84.
4. Кипнис, Михаил. «Допустимость доказательств по новому УПК // Возможности защиты в рамках нового УПК России». Материалы науч.-практ. конференции адвокатов, проведенной Адвокатской палатой г. Москвы при содействии Коллегии адвокатов «Львова и партнеры». *ЛексЭст*, 2003, стр.10-20.
5. Лупинская, Полина. «Доказательства и доказывание в новом уголовном процессе». *Российская юстиция*. № 7, 2002, стр.5-8.
6. Новиков, Сергей. «Показания обвиняемого в уголовном процессе России: проблемы допустимости». *Российская юстиция*. № 2, 2014, стр. 41-44.
7. ՀՀ Ազգային ժողով. «ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքը». 30 հունիսի 2021թ.
8. ՀՀ Երևան քաղաքի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության քրեական դատարան. *Դատական գործ N: ԵՂ1/0442/01/23*. 15 Նոյ. 2023թ. https://datalex.am:443/?app=AppCaseSearch&case_id=48976645947656453:
9. ՀՀ Երևան քաղաքի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության քրեական դատարան. *Դատական գործ N: ԵՂ1/2183/01/23*. 16 Ապր. 2024թ. https://datalex.am:443/?app=AppCaseSearch&case_id=48976645947667002:
10. ՀՀ վճռաբեկ դատարան. *Դատական գործ N: ԼՂ2/0062/01/18*. 12 փետր. 2021թ. https://datalex.am:443/?app=AppCaseSearch&case_id=30962247438255716:
11. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան. *Գանգատ թիվ 36391/02*. Ստրասբուրգ 27 նոյեմբերի 2008թ. Սալվուզն ընդդեմ Թուրքիայի գործով <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-89893>:

WORKS CITED

1. Ghukasyan, Hrayr ev urishner. *HH qreakan datavarut'yan nor o'rensgrqi hayecakargayin luc'umneri, norarakan motecumneri ev himnakan institutneri meknabanman gorc'nakan ughecuyc.* Evropayi xorhurd, Erevan. [A Practical Guide to Conceptual Solutions, Innovative Approaches and Interpretation of the Main Institutions of the New RA Criminal Procedure Code. Council of Europe, Yerevan]. 2022. (In Armenian)
2. Balakshin, Viktor. "K voprosu o ponjatii i sodержanii poluchenija dokazatel'stv v ugovnom processe". *Pravovedenie*. №1 (312), 2014, str. 146-161. ["To the Concept and Content of the Procedure of Taking Evidence in the Criminal Trial" *Pravovedenie*. №1 (312), pp.146-161] 2014. (In Russian)
3. Belokovyl'skij, Maksim. "K voprosu o ponjatii dopustimosti dokazatel'stv v rossijskom ugovnom processe". *Problemy jekonomiki i juridicheskoy praktiki*, № 3, 2008, str. 81-84. ["To the Concept of Admissibility of Evidence in Russian Criminal Proceedings". *Economic Problems and Legal Practice*, № 3, 2008, pp.81-84] 2008. (In Russian)
4. Kipnis, Mihail. "Dopustimost' dokazatel'stv po novomu UPK // Vozmozhnosti zashhity v ramkah novogo UPK Rossii". Materialy nauch.-prakt. konferencii advokatov, provedennoj Advokatskoj palatoj g. Moskvy pri sodejstvii Kollegii advokatov "L'vova i partnery". *LeksJest*, 2003, str. 10-20 ["Admissibility of Evidence under the New Criminal Procedural Code // Possibilities of the Defense under the New Russian Criminal Procedural Code". Materials of the scientific and practical conference of lawyers held by the Moscow City Bar Association with the assistance of the "Lvova and Partners" Bar Association. *LexEst*, pp.10-20] 2003. (In Russian)
5. Lupinskaja, Polina. "Dokazatel'stva i dokazyvanie v novom ugovnom processe". Rossijskaja justicija. № 7, 2002, str.5-8. ["Evidence and Proof in a New Criminal Trial" *Russian Justice*. № 7, pp. 5-8] 2002. (In Russian)
6. Novikov, Sergej. "Pokazaniya obvinjaemogo v ugovnom processe Rossii: problemy dopustimosti". Rossijskaja justicija. № 2, 2014, str. 41-44. ["Testimony of the Accused in Russian Criminal Proceedings: Problems of Admissibility". *Russian Justice*. № 2, pp. 41-44] 2014. (In Russian)
7. HH Azgayin jhoghov. "HH qreakan datavarut'yan o'rensgrq", 30 hunisi 2021t'. [National Assembly of the RA. "Criminal Procedure Code of the RA" 30 June 2021]. (In Armenian)
8. HH Erevan qaghaqi ar'ajin atyani y'ndhanur iravasut'yan qreakan dataran. Datakan gorc' N: ED1/0442/01/23. 15 Noy. 2023t' [First Instance Criminal Court of General Jurisdiction of Yerevan, RA. Court case N: ED1/0442/01/23, 15 Nov. 2023]. (In Armenian)
9. HH Erevan qaghaqi ar'ajin atyani y'ndhanur iravasut'yan qreakan dataran. Datakan gorc' N: ED1/2183/01/23. 16 Apr. 2024t' [First Instance Criminal Court of General Jurisdiction of Yerevan, RA. Court case N: ED1/2183/01/23, 16 Apr. 2024]. (In Armenian)
10. HH vtvr'abek dataran. Datakan gorc' N: LD2/0062/01/18. 12 p'etr. 2021t'[Court of Cassation of RA. Court case N: ED1/2183/01/23, 12 Feb. 2021]. (In Armenian)
11. Mardu iravunqeri evropakan dataran. Gangat t'iv 36391/02, Strasburg 27 noyember 2008t'. Salduzn y'nddem T'urqiayi gorc'ov [European Court of Human Rights, application no. 36391/02, Strasbourg, Salduz v. Turkey, 27 November 2008]. (In Armenian)

PROHIBITIONS ON THE USE OF EVIDENCE OBTAINED IN ACCORDANCE WITH THE PROCEDURE ESTABLISHED BY LAW

ARTUR GHAMBARYAN

*Russian-Armenian University, Department of Legal Theory and
Constitutional Law, Head;
Academy of Public Administration
of the Republic of Armenia, Professor, Doctor of Law, Professor;
Honored Lawyer of the Republic of Armenia,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The aim of this article is to analyze the specifics of the prohibition on the use of evidence obtained in accordance with the procedure established by law, as provided for in Article 97 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Armenia.

To achieve this goal, the study sets the following objectives:

1. To examine the correlation between the prohibition on the use of legally obtained evidence and the concept of inadmissible evidence.
2. To analyze the provisions regulating cases in which evidence is prohibited from being used, particularly in the context of:
 - 2.1. reasonable doubts about the substitution or alteration of evidence;
 - 2.2. data obtained from a person with mental or physical health issues;
 - 2.3. a refusal in court to confirm testimony previously given in the absence of a defense attorney.

In conducting the research, the author applied general scientific methods, including the dialectical, synergetic, relevant, and logical methods, as well as analysis and synthesis, the formal-dogmatic methodology, and, to some extent, the comparative legal method.

The main conclusions of the study are as follows:

1. According to Article 97 of the CPC of the Republic of Armenia (Sections 5 and 6), the use of evidence obtained in accordance with the law is, in certain cases, considered legally impossible. This is likely due to the presumption of unreliability of such evidence in the three specified situations.
2. The wording of Article 97 allows for its application in cases where the information carrier is a person. In particular, this may include the substitution of one person with another as the bearer of the information or the alteration of the characteristics of the transmitted data.

Keywords: *evidence, inadmissibility of factual data, presumption of unreliability of evidence, prohibition on the use of evidence, the difference between inadmissibility and prohibition on use, peculiarities of admissibility and reliability of evidence, testimony given in the absence of defense counsel.*

ЗАПРЕТЫ НА ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ, ПОЛУЧЕННЫХ В УСТАНОВЛЕННОМ ЗАКОНОМ ПОРЯДКЕ

АРТУР ГАМБАРЯН

*заведующий кафедрой теории права и конституционного права
Российско-Армянского университета,
профессор Академии государственного управления РА,
доктор юридических наук, профессор,
Заслуженный юрист РА,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель настоящей статьи — проанализировать особенности запрета на использование доказательств, полученных в установленном законом порядке, предусмотренном статьей 97 Уголовно-процессуального кодекса Республики Армения.

Для достижения этой цели в рамках исследования ставятся следующие задачи:

1. рассмотреть соотношение запрета на использование доказательств, полученных в соответствии с законом, и института недопустимости доказательств;
2. исследовать содержание норм, регулирующих случаи запрета на использование доказательств, в частности, в контексте:
 - 2.1. разумных сомнений в замене доказательства или изменении его характеристик;
 - 2.2. получения данных от лица, имеющего психические или физические расстройства;
 - 2.3. отказа в суде от показаний, данных в отсутствие защитника.

В ходе исследования автор применял общенаучные методы: диалектический, синергетический, исторический и логический, а также методы анализа и синтеза, формально-догматическую методологию и частично - юридико-сравнительный метод.

Основные выводы исследования заключаются в следующем:

1. в соответствии со статьей 97 УПК РА (разделы 5 и 6) использование доказательств, полученных в установленном законом порядке, в ряде случаев признается юридически невозможным. Это обусловлено, вероятно, презумпцией их недостоверности в трех указанных ситуациях.
2. формулировка статьи 97 допускает ее применение и в случаях, когда носителем информации является человек. В частности, это может включать замену носителя информации другим лицом или изменение характеристик передаваемых данных.

Ключевые слова: *доказательство, недопустимость фактических данных, презумпция недостоверности доказательств, запрет на использование доказательств, различия между недопустимостью и запретом использования, особенности допустимости и достоверности доказательств, показания, данные в отсутствие защитника.*

ԲՅՈՒՋԵՏԱՅԻՆ ՕՐԵՆՍՊՐՈԻԹՅԱՆ ԽԱՆՏՈՒՄՆԵՐԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱԳԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ *

ՀՏԴ 342.9

DOI: 10.52063/25792652-2024.4.23-25

ՆԱԶԵԼԻ ՍՈՒԲԻԱՍՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
տնտեսագիտական ֆակուլտետի հասարակագիտության ամբիոնի պրոֆեսոր,
իրավաբանական գիտությունների դոկտոր,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

nazeli-sugiasyan@yandex.ru
ORCID: 0000-0003-3591-3216

Գիտական հոդվածի նպատակը հեղինակային բացահայտումների ճանապարհով իրավագիտության ոլորտում ֆինանսական իրավունքի ենթադյուղերից մեկի՝ «Բյուջետային օրենսդրության իրավախախտումների համար» պատասխանատվության, նրա իրավական առանձնահատկությունների և բյուջետային արարողակարգի իրավակարգավորումների լուսաբանումն է և տեսական ու գործնական մեծարժեք իրավագիտական նոր հայեցակարգերի մշակումը:

Գիտական հետազոտության խնդիրը հեղինակային բացահայտումների միջոցով ֆինանսական իրավունքի ճյուղի տեսական և գործնական նշանակության մեծարժեք իրավագիտական նոր հայեցակարգերի մշակումն է: Խնդիր է հանրապետության իրավական համակարգի ստվերում մնացած բյուջետային օրենսդրության, առավել ևս վերջիններիս խախտման դեպքում բյուջետային իրավաբանական պատասխանատվության և վարույթի իրավակարգավորումներին նվիրված հիմնախնդիրների բացահայտումը:

Գիտական հոդվածի շարադրանքը ամփոփված է իրավագիտական հիմնախնդիրների բացահայտումների իրավա-համեմատական և վերլուծական մեթոդների ելակետային դրույթների պահանջների հաշվառմամբ, որոնց շնորհիվ հստակեցված են մասնավոր և հանրային իրավունքի ճյուղերին ներհատուկ իրավակարգավորումների առանձնահատկությունները, հատկապես ընդգծված, որ բյուջետային պատասխանատվության կիրառման գործընթացներում անհրաժեշտ է գործնականում հենվել քաղաքացիական գույքային պատասխանատվության հարկադրանքի միջոցների կիրառման արդյունավետության վրա բյուջետային ֆինանսավորման և բյուջետային վարկավորման խախտումների դեպքում պետական բյուջեին հասցված վնասը վերականգնելիս:

Հոդվածում ամփոփված նյութի բովանդակությունը բերում է այն եզրակացության, որ տնտեսական բարեփոխումների, առավել ևս՝ դրանց արդյունավետության բարձրացման նպատակով անհրաժեշտ է բարեփոխել գործող բյուջետային օրենսդրության ոլորտում պետական բյուջետային ֆինանսավորման և վարկավորման սկզբունքային դրույթները, մշակել տնտեսվարման նոր իրավական կարգավորումներն արտացոլող նորմատիվ և ենթաօրենսդրական ակտերը, ինչպես նաև նախապատրաստական աշխատանքներ տանել բյուջետային օրենսգրքի մշակման ուղղությամբ:

* Հոդվածը ներկայացվել է 09.10.2024թ., գրախոսվել՝ 24.10.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.12.2024թ.:

Հիմնաբառեր՝ պատասխանատվություն, իրավաբանական պատասխանատվություն, բյուջետային օրենսդրություն, բյուջետային իրավախախտում, բյուջետային հարկադրանքի միջոցներ, բյուջետային պատասխանատվություն, իրավական առանձնահատկություններ, բյուջետային սանկցիաներ:

Ներածություն

Հայաստանի Հանրապետության և Նրա հասարակայնության զարգացման տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական և իրավական ժամանակակից բարեփոխումները պետության առաջ լուրջ և բարդ խնդիրներ են առաջադրում, որոնք անհետաձգելի լուծումներ են պահանջում: Հայաստանը այսօր հայտնվել է պատմական այնպիսի իրադարձությունների շղթայում, որոնց առաջադրած սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և իրավական հիմնախնդիրների լուծման համար ժամանակակից, տնտեսապես հզոր պետություններից հարյուրամյակներ են պահանջվել: Ներկա ժամանակաշրջանում ՀՀ առաջնահերթ լուծում պահանջող նպատակներից մեկը իրավական պետության և քաղաքացիական հասարակության ձևավորումն է, որի արդյունավետ լուծման առաջին նախապայմաններից մեկը պետության ֆինանսական գործունեության ոլորտում ֆինանսական կարգապահությունը և ֆինանսական վերահսկողության, ինչպես նաև ֆինանսաիրավական պատասխանատվության արմատավորումն է, որոնք օրինականության ապահովման և իրավակարգի ամրապնդման հասարակական և պետական երաշխիքներ են:

Գործող ֆինանսաբյուջետային օրենսդրության կատարելագործման ուղիները

Ժամանակակից շուկայական տնտեսվարման պայմաններում պետության ֆինանսական գործունեության ծավալները աննախադեպ ընդլայնվում են կապված ֆինանսական ռեսուրսների շարժի, պետական բյուջեի եկամուտների և ծախսերի անհամեմատ աճի, դրանց ինչպես հավաքագրման, այնպես էլ ծախսերի իրականացման ձևերի փոփոխության, բյուջետային ֆինանսավորման և վարկավորման մեթոդներից օգտվող սուբյեկտների շրջանակների ընդլայնման, արտարժույթի գործառնությունների ծավալների մեծացման, բանկային վարկավորման ոլորտների ընդլայնման, հարկային քաղաքականության և առանձին հարկատեսակների դիմամիկ փոփոխությունների, ինչպես նաև ֆինանսական համակարգի մյուս օղակների գործունեության լայնամասշտաբ գործածության հետ:

ՀՀ ֆինանսական համակարգի բոլոր օղակներից ազատորեն օգտվելու հնարավորությունը նպաստում է հասարակության տնտեսական զարգացմանը՝ դրականորեն արձագանքելով հասարակության ապագա ֆինանսատնտեսական բարեփոխումներին: Ֆինանսական գործունեության բարեփոխումները իրենց որակապես դրական փոփոխություններով երբեմն տեղիք են տալիս անօրինականությունների, որոնք ուղղված են ֆինանսական համակարգի, պետական կառավարման արդյունավետության անբավարար կազմակերպմանը, այդ թվում, հատկապես ֆինանսական վերահսկողության համակարգի մարմինների գործունեության պասիվությանը և թողտվությանը, որոնք բացի սուբյեկտիվ պատճառներից մեծապես պայմանավորված են պետության բյուջետային գործունեության ոլորտը կարգավորող նորմատիվ-իրավական բազայի անկատարությամբ, գործող իրավական ակտերի ցածր մշակվածության և ֆինանսական համակարգը կարգավորող օրենսգրքերի բացակայությամբ (բյուջետային, ֆինանսական):

Շուկայական տնտեսվարության անկատարության, ինչպես նաև պետության ֆինանսաբյուջետային գործունեությունը կարգավորող հենքային միասնական օրենսդրության բացակայությունը բացասաբար են անդրադառնում համապետական և տեղական կենտրոնացած դրամական ֆոնդերի ժամանակին ձևավորման վրա:

Ֆինանսական համակարգի տարբեր օղակներում թե՛ ֆիզիկական և թե՛ իրավաբանական անձինք հաճախ իրենց ֆինանսական պարտավորությունները գիտակցված կերպով չեն կատարում: Խախտվում է պետական և համայնքային բյուջեների եկամուտների հավաքագրման ժամկետները, հարկերը և պարտադիր այլ վճարները չեն վճարվում: Առավել անհուսալի է վիճակը բյուջետային և պետական սոցիալական ապահովության համապետական ծախսերի իրացման ոլորտում: Որպես կանոն, բյուջետային նպատակային ֆինանսավորման ծախսերը հեռու են նպատակային լինելուց (դոտացիա, սուբվենցիա, սուբսիդիա): Օր օրի աճում է հանրապետությունում ձևավորվող կապիտալի արտահանումը, աճում է ՀՀ կառավարության և ՀՀ Կենտրոնական բանկի փոխառությունները՝ որպես արտաքին պարտք, ՀՀ պետական բյուջեի սղաճը ծածկելու համար, որը այսօր կազմում է շուրջ 12,157 միլիարդ ԱՄՆ դոլար (ejc.am):

ՀՀ ֆինանսական գործունեությունը վերահսկող մարմինների պաշտոնական հրապարակումների ուսումնասիրությունների արդյունքների գիտական վերլուծությունները հուշում են, որ այս ոլորտում մոռացված են համապետական ֆինանսական վերահսկողությունը և հսկողության անհրաժեշտությունը, անտեսված են ֆինանսական կարգապահության տարրական պահանջները, որոնք կենտրոնացված դրամական ֆոնդերը իրացնելիս, օրինականության շրջանցման պատճառով, ինչպես արձանագրված է ՀՀ հաշվեքննիչ պալատի նախագահի զեկուցման մեջ, տեղիք են տալիս ֆինանսական իրավախախտումների:

Ուսումնասիրությունները վկայում են, որ ֆինանսաբյուջետային գործունեությունը կարգավորող միասնական օրենսդրության բացակայությունը, առավել ևս գործող իրավական ակտերում բյուջետային պատասխանատվության սահմանման և կիրառման կարգի շրջանցումները, լինեն գիտակցված թե անտեղյակության կամ մասնագիտական գիտելիքների ցածր մակարդակի արդյունք, այնուամենայնիվ, պետության ֆինանսաբյուջետային գործունեության ցանկացած ոլորտում իրենց զգացնել են տալիս, քանի որ ֆինանսական համակարգի յուրաքանչյուր ֆոնդ ունի համապետական, ազգային ֆինանսատնտեսական հզորության ամրապնդման նպատակ, որոնց հասցված վնասը անհնար է լուծել վարչական կամ քրեական ներգործության միջոցներով, քանի որ վերջիններս հանդես են գալիս անհատական, կոնկրետ այս կամ այն անձի կողմից հասցված վնասի վերականգնմամբ և, ինչպես ցույց է տալիս պրակտիկան, պետությանը հասցված վնասները վերականգնվում են մասամբ վերջիններիս միջոցների հաշվին, մինչդեռ բյուջետային պատասխանատվությունը ուղղված է ոչ միայն ֆիզիկական անձանց, այլև կազմակերպություններին, որի նպատակը հասցված վնասի լրիվ վերականգնումն է:

Ավելին, բյուջետային պատասխանատվության՝ որպես պատասխանատվության առանձին տեսակի դերի և նշանակության անտեսման պատճառով ֆինանսական գործունեության տարբեր ոլորտներում թողտվության և հանցավոր ինքնավստահության հետևանքով պարբերաբար ավելանում են պետական բյուջեից կատարվող հափշտակությունները՝ (սուբվենցիա, սուբսիդիա, բյուջետային վարկավորում, բյուջետային փոխառություն) ծնելով իրենց բնույթով նոր «բյուջետային հանցագործություններ»:

Հիշատակված բյուջետային ֆինանսավորման և վարկավորման ոլորտների իրավախախտումները վկայում են ՀՀ գործող բյուջետային օրենսդրության բացթողումների, ինչպես նաև դրա կիրառման անկայունության մասին, որոնց պատճառով ընդլայնվում է բյուջետային իրավախախտումների աշխարհագրությունը, աճում է իրավախախտների թվաքանակը, օրակարգի խնդիր է դառնում բյուջետային իրավախտումների պատասխանատվության, ինչպես նաև բյուջետային վարույթի իրավական կարգավորման հիմնախնդիրների տեսական և օրենսդրական մշակման և կյանքի կոչման անհրաժեշտությունը:

Հետևաբար՝ բյուջետային պատասխանատվության և վարույթի իրավական հիմնախնդիրների գիտական հետազոտություններին ուղղված ցանկացած փորձ, անկախ ուսումնասիրությունների որակից և մակարդակից, եթե ուղղված է բյուջետային իրավունքի տեսության և ֆինանսական օրենսդրության ժամանակակից պահանջներին համապատասխան մշակմանը, ձեռք է բերում հասարակական և պետական լուրջ կարևորություն, որի իրավական կարգավորման արդյունավետ լուծումները կարող են մեծ ավանդ հանդիսանալ հայրենական իրավագիտության և ՀՀ ԱԺ ապագա իրավաստեղծ գործունեության ոլորտում:

ՀՀ-ում իրականացող լայնամասշտաբ իրավական բարեփոխումները և դրանց արդյունքների հիման վրա ձևավորված իրավական նոր հայեցակարգերը մեծամասամբ ուղղված են գործող իրավական պատասխանատվության արդյունավետության բարձրացման, կոռուպցիայի դեմ միասնական պայքարի կազմակերպման, ինչպես նաև պետության տնտեսական գործունեության ոլորտում ձևավորվող և արագ ընդլայնվող բյուջետային իրավախախտումների կանխմանը, ֆինանսական հարկադրանքի, բյուջետային պատասխանատվության և վարույթի հիմնախնդիրների գիտական մշակմանը:

Ուսումնասիրությունները վկայում են, որ հայրենական իրավագիտության ոլորտում բյուջետային իրավական հիմնախնդիրները դուրս են մնացել հայ իրավագետների ուշադրությունից, հատկապես անտեսված են բյուջետային իրավական պատասխանատվությանը և վարույթի իրավական կարգավորմանն ուղղված գիտական հետազոտումները: ՀՀ-ում բյուջետային իրավունքի գիտության և ենթաճյուղի զարգացման շահագրգռվածությունը ինքնին արդիական են դարձնում բյուջետային իրավական ցանկացած ինստիտուտի ուսումնասիրությունը և գիտական հետազոտությունների առարկան, որոնք հայրենական ֆինանսաիրավական գիտության համար այսօր կարող են հայտնության արժեքներ ձեռք բերել:

Համաշխարհային տնտեսական ցնցումների և ճգնաժամերի պարբերականությունը, դրանց կրկնությունների հաճախականության ռիսկերը օրվա հրամայական են դարձնում բյուջետային-իրավական սանկցիաների սահմանման և հարկադրանքի կիրառման անհրաժեշտությունը, որոնք ինչպես ներպետական, այնպես էլ պետությունների արտաքին տնտեսական համագործակցության ոլորտների ֆինանսական պարտավորությունների կատարումն ապահովող ժամանակակից իրավական լավագույն միջոցներ են, առանց որոնց կիրառման անհնար է ապահովել կենտրոնացված, ինչպես նաև համայնքների բյուջեների համալրման նպատակով դրամական միջոցների հավաքման, բաշխման և վերաբաշխման գործընթացը:

Այսօր ՀՀ-ում հարկային-բյուջետային օրենսդրության ցանկացած խախտում, առավել ևս եթե կատարվում է դիտավորյալ, ուղղված է ՀՀ և համայնքային բյուջեների՝ որպես պետության ֆինանսատնտեսական ինքնիշխանության հզորության վնասմանը, որն ավելցնում է հասարակական մեծ վտանգ ներկայացնող բյուջետային հանցագործությունների քանակը, որոնց տեսակային օբյեկտները բազմազան են, արտահայտվում են «Բյուջետային համակարգի մասին» օրենքի պահանջները և համայնքային բյուջեների մասին որոշումը չկատարելու, բյուջետային միջոցները ոչ նպատակային օգտագործելու, բյուջեների կատարման մասին հաշվետվությունները օբյեկտիվորեն չներկայացնելու, պետական և համայնքային բյուջեներից մատուցված ծառայությունների համար վճարումների նորմատիվների խախտմամբ, ծախսերի ֆինանսավորմամբ, որոնք սահմանված չեն բյուջետային ելկմտի (расхода) ցուցակում, բյուջետային միջոցներ տնօրինողներին միջոցների հատկացման ժամկետների խախտմամբ կամ մասամբ տրամադրման, ինչպես նաև մի շարք այլ խախտումներ, որոնք ամրագրված են բյուջետային օրենսդրությամբ: Ժամանակն է, որ բյուջետային իրավախախտումների համակարգում հստակեցվեն և սահմանազատվեն բյուջետային իրավախախտումները, դասակարգվեն ըստ իրավախախտումների օբյեկտների և հասարակական վտանգավորության աստիճանի,

օրենսդրական ամրագրումներ ստանալն բյուջետային պատասխանատվության և վարույթի ելակետային դրույթները:

Հայկական պետականության զարգացման ներկա պայմաններում օրակարգի հրատապ հարցերից մեկը բյուջետային նոր օրենսդրության ձևավորումն է՝ բյուջետային կարգապահության և վերահսկողության օրենսդրական սահմանումների, դրանց իրավական ամրագրումն է, որի բացը գործնականում իրեն զգացնել է տալիս իշխանությունների բյուջետային քաղաքականության մշակման և առօրյա իրացման գործընթացներում:

Ուսումնասիրությունները վկայում են, որ վերջին տարիներին բյուջետային միջոցների աղաղակող կորուստներ են արձանագրվում հատկապես բյուջետային վարկավորման, փոխառությունների, դոտացիաների, սուբսիդիաների և սուբվենցիաների ոլորտում, որի հիմնական պատճառը բյուջետային կողիֆիկացված օրենսդրության բացակայությունն է (բյուջետային օրենսգիրք), իսկ եղածը ընդամենը 1997 թ. հունիսի 24-ի ԱԺ-ի կողմից ընդունված «ՀՀ բյուջետային համակարգի մասին» օրենքն է, որտեղ անհասկանալիորեն շրջանցված են բյուջետային պատասխանատվության և վարույթի իրավական կարգավորման հիմնախնդիրները:

ՀՀ աստիճանական մոտքը համաշխարհային (եվրոպական և եվրասիական) տնտեսական շուկա ընդարձակում է հանրապետության ֆինանսատնտեսական, բյուջետային գործունեության շրջանակները, օրակարգի խնդիր է դառնում միջազգային մաքսային և հարկային համագործակցության իրավական կարգավորումը՝ ուշադրության կենտրոնում պահելով արժույթային գործունեության ֆինանսական պատասխանատվության սահմանման և կիրառման հիմնահարցերը:

ՀՀ ֆինանսական գործունեության հիշատակված բոլոր ոլորտները չունեն միասնական, կողիֆիկացված ֆինանսական պատասխանատվություն՝ այն սահմանող օրենսդրությունից, որի պատճառով բացասական տեղաշարժեր են արձանագրում ՀՀ ֆինանսական համակարգի ցանկացած ոլորտում: Առավել ստվերված է ֆինանսական իրավունքի հայրենական գիտությունը, որտեղ, ի թիվս ֆինանսաիրավական շատ ինստիտուտների, մոռացված է բյուջետային իրավախախտումների պատասխանատվության, ինչպես նաև վարույթի հիմնախնդիրների լուսաբանման, գիտական վերլուծությունների ցանկությունը. այդպիսի պահանջները հրատապ են դարձնում բյուջետային-իրավական պատասխանատվության և վարույթի իրավական կարգավորման հիմնախնդիրների արդի իրավագիտական բացահայտումները:

ՀՀ կառավարության տնտեսվարման ներկա բարեփոխումները, միջազգային տնտեսական ճգնաժամերը պետությունների ֆինանսաբյուջետային գործունեության անվտանգության ապահովման դիրքերից նորանոր պահանջներ են առաջադրում իրավական նոր հայեցակարգերի մշակման, նոր դիրքորոշումների ձևավորման ուղղությամբ: Հետևաբար՝ ՀՀ ֆինանսական համակարգի ցանկացած օղակի բնականոն գործունեության ապահովումը մեծապես կախված է գործող ֆինանսական օրենսդրության միասնականացումից, ֆինանսաիրավական խախտումների, պատասխանատվության, ինչպես նաև վարույթի միասնական համակարգերի ձևավորումից, որոնք էապես կնպաստեն ֆինանսաիրավական խախտումների բացահայտմանը և համարժեք պատասխանատվության միջոցների կիրառմանը:

Ներկայումս, ժամանակակից աշխարհի իրավագիտության ոլորտում «Բյուջետային իրավունքի» տեսության և վերջինիս գործնական կիրառման հիմնախնդիրները իրավաբան գիտնականների ուշադրության կենտրոնում են: Խոսքը վերաբերում է բյուջետային օրենսդրության և նրանում ամրագրված իրավախախտումների և պատասխանատվության նոր իրավական հայեցակարգերի ձևավորմանը, որպես իրավաբանական պատասխանատվության ինքնուրույն տեսակի գիտական ճանաչմանը (Гейхтман 13-16; Батыров 17-23): Նկատելն է, որ իրավական կարգավորման մեխանիզմում բյուջետային պատասխանատվություն

ուղղված է ոչ միայն իրավական, այլև սոցիալական գործառնությունների իրականացմանը: Բյուջետային պատասխանատվության սոցիալական գործառնությամբ ունի ընդհանուր նախագծուչական բնույթ, որն արտահայտվում է բյուջետային իրավական գործընթացների սուբյեկտներին նպատակաուղղելով՝ բյուջետային օրենսդրությամբ սահմանված հասցեագրումների բարեխիղճ կատարմանը:

Իրավաբանական պատասխանատվության համակարգում բյուջետային պատասխանատվության սահմանազատումը՝ որպես պատասխանատվության ինքնուրույն տեսակ, որով սահմանազատվում է քրեական, վարչական, քաղաքացիաիրավական պատասխանատվությունից, պայմանավորված է իրավախախտման բնույթով, դրանց սպառնիչ թվարկումը, բերված է, օրինակ, ՌԴ «Բյուջետային օրենսգրքի» 183-րդ հոդվածում, որպիսի իրավախախտումները իրենց բնույթով, իրավախախտման կազմով ընդհանուր ոչինչ չունեն վերը հիշատակված իրավունքի ճյուղերով կարգավորվող իրավախախտումների հետ (օրինակ, բյուջետային մակարդակներում սղաճի սահմանների խախտումը կամ բյուջետային միջոցների գանձմանն ուղղված դատական ակտերի կատարման անտեսումը):

Հավելենք, որ բյուջետային պատասխանատվությունը ֆինանսաիրավական պատասխանատվության տարատեսակ է, որին ներհատուկ են իրավաբանական պատասխանատվության բովանդակությունն արտացոլող այնպիսի էական հատկանիշներ, ինչպիսիք են.

- 1) պետական հարկադրանքը
- 2) բյուջետային իրավահարաբերությունների մասնակիցներին որոշակի անձնական, գույքային կամ կազմակերպական բնույթի իրավունքներից զրկելը
- 3) բյուջետային պատասխանատվությունը իրացվում է օրենքով սահմանված որոշակի վարույթային գործընթացների փուլերով
- 4) բյուջետային օրենսդրության խախտումների պատասխանատվությունը կիրառվում է բացառապես այն իրավախախտումների դեպքում, որոնք ամրագրված են բյուջետային օրենսդրությամբ:

Անդրադառնալով բյուջետային պատասխանատվության հիշատակված առանձնահատկություններից յուրաքանչյուրի իրավական հետևանքների բովանդակության տրամաբանական կապի պահպանման և վերջիններիս գիտական համակարգվածության միասնականության բացահայտումներին՝ ընդգծենք, որ բյուջետային պատասխանատվությունը՝ որպես «պետական հարկադրանք», ի տարբերություն պետական հարկադրանքի ավանդական տեսակների գործնական կիրառումների, նպատակաուղղված է բյուջետային իրավահարաբերությունների սուբյեկտների՝ իրենց կամքից անկախ պետության արտաքին ներազդեցությանը, բյուջետային իրավախախտումների կանխարգելմանը, խախտումներից զերծ մնալու նախազգուշացմանը:

Այլ խոսքով՝ բյուջետային պատասխանատվությունն ըստ էության պետական մարմինների բացասական ռեակցիան է հակաիրավական վարքագիծ դրսևորած բյուջետային իրավախախտման սուբյեկտների նկատմամբ (Суканася 228):

Բյուջետային օրենսդրության խախտումների պատասխանատվության հաջորդ առանձնահատկությունը պայմանավորված է իրավախախտման բովանդակությամբ, այսինքն՝ բյուջետային վարույթում կարող են կիրառվել անձնական ոչ գույքային իրավունքների սահմանափակմանն ուղղված հարկադրանքի այնպիսի միջոցներ, ինչպիսիք կարող են համարվել ա) անձին բերման ենթարկելը, բ) զննելը, գ) քննումը և այլն:

Բյուջետային օրենսդրության խախտումների համար կիրառվող պատասխանատվությանը ներհատուկ են նաև գույքային իրավունքների սահմանափակումներ, որոնց թվին կարելի է դասել ա) տուգանքը, բ) տույժը, գ) բյուջետային ֆինանսավորման և վարկավորման դադարեցումը, դ) ֆինանսական օգնության կարգով ՀՀ պետական բյուջեից տրվող փոխհատուցման, դոտացիայի, սուբսիդիայի և սուբվենցիայի գումարների դադարեցումը, ե) գույքի վրա կալանք

դնելը, գ) արգելադրումները, է) բյուջետային հաշիվների սառեցումը, ինչպես նաև այլ բնույթի բյուջետային պատասխանատվության միջոցներ (Սուբհայասն 140-144):

Բյուջետային օրենսդրության խախտումների համար նախատեսվող պատասխանատվությանն՝ որպես առանձնահատկություն, ներհատուկ է վերջինիս կիրառման օրենքով սահմանված արարողակարգային (վարույթային) ձևը: Այս կարգը ոչ միայն հնարավորություն է ընձեռնում հստակեցնելու պատասխանատվության կիրառման չափն ու սահմանը, այլև հնարավոր է դարձնում պարզել իրավախախտման պատճառները, ապահովել իրավախախտման բազմակողմանի, լրիվ և օբյեկտիվ ընկալությունը, որը կողմնորոշում է իրավաբանական պատասխանատվության և հարկադրանքի միջոցի ճիշտ ընտրության և գործնական կիրառման ապահովումը:

Որպես առանձնահատկություն, նկատենք, որ բյուջետային պատասխանատվությունը կարող է կիրառվել բացառապես իրավական հիմքի առկայությամբ՝ անկախ նրանց, թե որ իրավունքի ճյուղով կարգավորվող բյուջետային իրավահարաբերությունն է խախտվել: Այլ խոսքով՝ բյուջետային պատասխանատվության կիրառման հիմքում բյուջետային իրավախախտումն է՝ անկախ սուբյեկտների տեսակից և կարգավիճակից:

Իրավունքի տարբեր ճյուղերում դրսևորվող բյուջետային պատասխանատվության կիրառման իրավական հիմք կարող են հանդիսանալ.

- 1) բյուջետային իրավախախտումները
- 2) բյուջետային օրենսդրության այն իրավունքները, որոնք վարչական իրավախախտման հատկանիշներ են պարունակում
- 3) ինչպես նաև բյուջետային օրենսդրության այն խախտումները, որոնք քրեական պատասխանատվության հատկանիշներ են պարունակում:

Բյուջետային օրենսդրության խախտումների պատասխանատվությունը դուրս չէ ընդհանուր պատասխանատվությունը ներհատուկ հայեցակարգային սկզբունքներից:

Նկատի ունենք իրավախախտման տարրերի ամբողջական կազմի առկայությունը: Կարծում ենք իրավախախտման կազմի ճշգրիտ բնութագրման համար Եական Նշանակություն ունեն արտաքին-օբյեկտիվ և ներքին-սուբյեկտիվ հատկանիշները, որոնք բավարար պայման են գործողությունը (անգործությունը) իրավախախտում հիմնադրելու համար, որը հնարավորություն կստեղծի իրավաբանական այս կամ այն տեսակի պատասխանատվության կիրառման համար:

Նկատենք, որ բյուջետային օրենսդրության խախտման համար պատասխանատվության կիրառման մյուս իրավական հիմք՝ որպես առանձնահատկություն կարող է հանդիսանալ համապատասխան իրավունքի ճյուղի կամ նորմի առկայությունը, որը իրավախախտման դեպքում կիրառվում է որպես «իրավունքի կիրառման» ակտ, որը կարելի է համարել «գործընթացի հիմք»: Առանց կիրառման իրավական ակտի անհնար է խոսել որևէ որոշման, վճռի կամ դատավճռի մասին՝ որպես կոնկրետ դեպքի բյուջետային պատասխանատվության իրացման վերջնարդյունքի:

Վերջապես, բյուջետային օրենսդրության խախտումների համար կիրառվող պատասխանատվության առանձնահատուկ կողմ է այն, որ վերջինս կարող է իրացվել միայն այդ նպատակի համար կյանքի կոչված ինչպես պետական մարմինների, այնպես էլ պատասխանատու պաշտոնատար անձանց կողմից:

Վերլուծությունները հուշում են, որ բյուջետային օրենսդրության խախտումների ընդգրկուն իրավական արձանագրումները, որոնք առավել ամբողջական են դարձնում բյուջետային պատասխանատվության բովանդակությունը, իրավագետ գիտնականների հետազոտությունների և բացահայտումների հիման վրա սահմանված են ՌԴ «Բյուջետային օրենսգրքի» 281-րդ հոդվածում, որտեղ բյուջետային օրենսդրության խախտումների պատասխանատվությունը սահմանվում է որպես բյուջեների նախագծերի կազմման, քննարկումների, բյուջեների

հաստատման, ինչպես նաև կարգավորման և կատարման հաշվետվությունների նկատմամբ օրենքով սահմանված անբարեխիղճ վերահսկողության դրսևորում, որպիսի գործողությունների և անգործության դեպքերում բյուջետային օրենսդրությունը սահմանում է պատասխանատվություն:

Բյուջետային օրենսդրության խախտումների համար հիշատակված օրենսգրքում առանձնացված է հատուկ գլուխ, որի 281-րդ հոդվածից մինչև 306-րդը, ըստ խախտման առարկայական օբյեկտների, սահմանված է բյուջետային պատասխանատվության կարգը, կիրառվող հարկադրանքի միջոցների համակարգը և տեսակները:

Եզրահանգումներ

Համեմատության կարգով նկատենք, որ ՀՀ-ն չունի «Բյուջետային օրենսգիրք», որի դերակատարությունը, իրավական կարգավորումը իրականացնում է, իրեն սպառնալից դեռևս ՀՀ ԱԺ 1997թ. հունիսի 24-ին ընդունված «Բյուջետային համակարգի մասին» օրենքը, որը կցկտուր աղճատված, երբեմն իրարամերժ, ինչպես նյութական, այնպես էլ գործընթացային իրավանորմերով կարգավորում է հանրապետության ֆինանսատնտեսական հզորությունն արտացոլող պետական և համայնքային բյուջեների հիմնարար սկզբունքները, կառուցվածքը, համակարգը: Սահմանում է ՀՀ պետական կառուցվածքի և կառավարման համակարգի, պետության և բյուջետային իրավահարաբերությունների մասնակիցների փոխհարաբերությունները, պետական բյուջեից աջակցության կարգով ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց ֆինանսավորման, ինչպես նաև բյուջետային վարկավորման կարգը ըստ պետական կարիքների, ինչպես նաև գործընթացային (բյուջեների նախագծերի, կազմման, քննարկման, հարկման և կատարման) իրավական ինստիտուտներ, որոնք անհրաժեշտ, բայց բավարար պայմաններ չեն ցանկացած պետության տնտեսության, հարկաբյուջետային և ֆինանսական հարաբերությունների իրավակարգավորումների համար:

Ավելին՝ ընդգծենք, որ ՀՀ բյուջետային օրենսդրությունը, դրա զարգացման և կատարելագործման գործընթացները շրջանցված են ինչպես իրավաբան գիտնականների, այնպես էլ ներկայացուցչական բարձրագույն օրենսդիր մարմնի կողմից:

Ինչ վերաբերում է բյուջետային օրենսդրության խախտումների համար պատասխանատվության հիմնախնդիրների բացահայտումներին, ապա նկատենք որ, գործող ՀՀ «Բյուջետային համակարգի մասին» օրենքում ընդամենը անհասկանալի շարադրանքով մեկ հոդված կա, որը ընդունման պահից առ այսօր չի գործածվել: Խոսքը վերաբերում է հիշատակված օրենքի 42-րդ հոդվածին և դրա բովանդակությանը, ըստ որի «սույն օրենքի պահանջների խախտման համար պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների և նրանց լիազորությունները իրականացնող իրավաբանական և պաշտոնատար անձինք պատասխանատվություն են կրում օրենքով սահմանված կարգով»:

ՀՀ բյուջետային օրենսդրության ծանոթությունը հուշում է, որ հանրապետության ֆինանսաբյուջետային օրենսդրության անբավարարության, առավել ևս՝ ֆինանսական համակարգի առաջատար օղակի՝ պետական և համայնքային բյուջետային օրենսդրության ձևավորման և կողմնֆիկացման խիստ կարիք ունի, ֆինանսական կամ բյուջետային օրենսգրքերի ընդունումը անհրաժեշտություն է, որոնց որակյալ մշակումները, ըստ իրավունքի ճյուղային կարգավորումների, կնպաստի իրավակարգավորումների որակի բարձրացմանը, երկրի ֆինանսատնտեսական, ազգային անվտանգության ռազմավարական ծրագրերի իրականացմանը, կապահովի օրինականության պահանջների իրագործումը հասարակության և պետական մարմինների՝ կոռուպցիայի դեմ միասնական պայքարի կազմակերպման գործում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀՀ Ազգային ժողով. ՀՀ «Բյուջետային համակարգի մասին» օրենք. 1997 թ. հունիսի 24, <https://www.arlis.am/>:
2. Սուքիասյան, Նազելի. «Ֆինանսական հարկադրանք» (ռևոլյուցիոնական դասագիրք). Ե., 2023, էջ 140-144:
3. Батыров, Сослан. «Проблемы применения и перспективы развития ответственности за нарушение бюджетного законодательства». *Финансовое право*, 2013, № 2, стр. 17-23.
4. «Бюджетный кодекс Российской федерации». *ГарантРу*, М., «Проспект», 2008, <https://www.garant.ru/doc/main/>, последний визит: 30.01.2025.
5. Гейхтман, Олег. «Бюджетно-правовая ответственность в системе юридической ответственности». *Финансовое право*, № 5, М., 2020, стр. 13-16.
6. Сукиасян Назели. *Правовые проблемы, финансовой ответственности в Республике Армения*. Ереван, 2017, стр. 228.

WORKS CITED

1. HH Azgayin Jhoghov. HH «Byujetayin hamakargi masin» o'renq. 1997 t'. hunisi 24, <https://www.arlis.am/> [Law of the Republic of Armenia "On the Budgetary System"]: (In Armenian)
2. Suqiasyan, Nazeli. «Finansakan harkadranq» (usumnakan dasagirq). E., 2023, e'j 140-144 ["Financial Coercion" (Textbook)]: (In Armenian)
3. Batyrov Soslan Ermakovich. «Problemy primeneniya i perespektivy razvitija otvetstvennosti za narushenie bjudzhetnogo zakonodatel'stva». *Finansovoe pravo*, 2013, № 2, s. 17-23 ["Problems of Application and Prospects for the Development of Liability for Violating Budget Legislation" *Financial Law*]. (In Russian)
4. Bjudzhetnyj kodeks Rossijskoj federacii, M., «Prospekt», 2008: <https://www.garant.ru/doc/main/>. ["Budget Code of the Russian Federation." *GarantRu*, Moscow, "Prospekt"]. (In Russian)
5. Gejhtman Oleg Mihajlovich .M. «Bjudzhetno- pravovaja otvetstvennost' v sisteme juridicheskoy otvetstvennosti». *Finansovoe pravo*, 2020, № 5, s. 13-16. [Budgetary and Legal Liability in the System of Legal Responsibility." *Financial Law*, No. 5, Moscow.]. (In Russian)
6. Sukiasjan Nazeli «Pravovye problemy, finansovoj otvetstvennosti v Respublike Armenija». Er., 2017, c. 228: [Legal Issues of Financial Liability in the Republic of Armenia. Yerevan.]. (In Russian)

LEGAL PECULIARITIES OF LIABILITY FOR VIOLATIONS OF BUDGET LEGISLATION

NAZELI SUKIASYAN

*Armenian State University of Economics,
Chair of Social Sciences, Doctor of Law, Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The author of the scientific article aims to reveal the legal peculiarities of liability for "Violations of budget legislation" as one of the sub-branches of financial law in the field of jurisprudence, and the legal regulations of the budget process, as well as to elaborate new legal concepts of utmost theoretical and practical significance.

The author of the scientific research aims to elaborate a new legal concept of utmost theoretical and practical significance, especially in the field of financial law. The study aims to reveal the main issue related to budgetary legislation that has remained in the shadow of the country's legal system, especially the issue of budgetary legal liability for violations of budgetary legislation and legal regulations of proceedings.

The scientific article is summarized by taking into account the requirements of the basic provisions of the legal-comparative and analytical methods of revealing the main legal issues, due to which the peculiarities of legal regulations inherent in the branches of private and public law are clarified. The article also emphasizes that in the process of applying budgetary responsibility, it is necessary to practically rely on the effectiveness of the application of coercive measures of civil property liability in restoring damage caused to the state budget in case of violations of budget financing and budget crediting.

The content of the summary of the study allows the conclusion that to increase the efficiency of economic reforms, it is necessary to reform the fundamental provisions of state budget financing and crediting in the current budget legislation, elaborate the normative and sub-legislative acts reflecting the new legal regulations of economic management, as well as carry out preparatory work towards the elaboration of the Budget Code.

Keywords: *liability, legal liability, budget legislation, budget offense, budgetary coercive measures, budgetary responsibility, legal peculiarities, budgetary sanctions.*

ПРАВОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА НАРУШЕНИЕ БЮДЖЕТНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

НАЗЕЛИ СУКИАСЯН

*доктор юридических наук, профессор
кафедры обществознания экономического факультета
Армянского государственного экономического университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью научной статьи является освещение посредством проведенного автором исследования одной из подотраслей финансового права в сфере юриспруденции – бюджетного законодательства, а именно, ответственности за его нарушение, ее правовых особенностей и правового регулирования бюджетного процесса, а также разработка новых правовых концепций, имеющих большую теоретическую и практическую ценность.

Задача научного исследования заключается в разработке имеющих большую теоретическую и практическую ценность новых правовых концепций, особенно в области финансового права, а также раскрытие находящегося в тени правовой системы Республики бюджетного законодательства, в частности выявление вопросов правового регулирования бюджетно-правовой ответственности и производства в случае его нарушения.

Содержание научной статьи изложено с учетом требований основных положений сравнительно-правового и аналитического методов раскрытия юридических вопросов, благодаря чему определены особенности правового регулирования, присущего отраслям частного и публичного права. Автор особо подчеркивает, что на практике в ходе применения бюджетной ответственности необходимо опираться на эффективность применения мер принуждения гражданско-правовой и имущественной ответственности при возмещении ущерба, причиненного государственному бюджету в случае нарушения бюджетного финансирования и бюджетного кредитования.

Содержание обобщенного в статье материала приводит к заключению о том, что для продвижения экономических реформ и повышения их эффективности необходимо реформировать основные положения государственного бюджетного финансирования и кредитования в действующем бюджетном законодательстве, разработать нормативные и подзаконные акты, отражающие новые правовые нормы в сфере хозяйствования, а также провести подготовительную работу по разработке Бюджетного кодекса.

Ключевые слова: *ответственность, юридическая ответственность, бюджетное законодательство, бюджетное правонарушение, бюджетные меры принуждения, бюджетная ответственность, правовые особенности, бюджетные санкции.*

**ԱՐՑԱԽՈՒՄ ԿԱՏԱՐՎԱԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ
ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ
ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐ ***

ՀՏԴ 341.4

DOI: 10.52063/25792652-2024.4.23-36

ՄԱՐԻԱՄ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Հայ-ռուսական համալսարանի դասախոս,
իրավաբանական գիտությունների թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
mariamgrigoryan93@yandex.ru
ORCID: 0000-0002-0562-7473

ՌՈՄԱՆ ԲԵԳԼԱՐՅԱՆ

Հայ-ռուսական համալսարանի իրավունքի ինստիտուտի միջազգային և
եվրոպական իրավունքի ամբիոնի 3-րդ կուրսի ուսանող,
KECTIL ծրագրի 2024թ.-ի գործընկեր,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
roman.beglaryan666@gmail.com
ORCID:0009-0005-2601-7913

Պատերազմական հանցագործությունների համար միջազգային քրեական պատասխանատվության վերաբերյալ դրույթների, դրանց ինստիտուցիոնալ և իրավական մեխանիզմների ուսումնասիրման գործընթացում կարևոր գիտական հետազոտություններ արդեն առկա են: Միևնույն ժամանակ, անգնահատելի է միջազգային իրավունքի մասնագետների, ինչպես նաև գիտական այլ ոլորտների ներկայացուցիչների ձեռք բերած փորձը պատերազմական հանցագործությունների դեմ պայքարի, դրանց կանխարգելման և պատասխանատվության հետ կապված տարբեր հարցերի ուսումնասիրման գործում:

Հոդվածի նպատակն է հետազոտել պատերազմական հանցագործությունների սահմանման վերաբերյալ միջազգային իրավունքի գիտության մեջ առկա հիմնախնդիրներ: Բացի այդ քննարկան առարկա են հանդիսացել միջազգային իրավական պատասխանատվության որոշ հիմնահարցեր՝ արցախյան իրադարձությունների լուսի ներքո:

Այդ նպատակով հետզոտվել են Արցախում Ադրբեջանի կողմից կատարված պատերազմական հանցագործությունները, ինչպես նաև միջազգային իրավունքի և միջազգային մարդասիրական իրավունքի նորմերի խախտումները: Վերլուծվել է Միջազգային քրեական դատարանի դերը՝ պատերազմական հանցագործությունների համար միջազգային իրավական պատասխանատվության ենթարկելու գործում, ինչպես նաև Դատարանի՝ նախկինում կայացրած դատավճիռների նմանություններն արցախյան իրադարձություններին:

Հետազոտության իրականացման ընթացքում հեղինակի կողմից կիրառվել են ինչպես համագիտական (անալիզ, պատմականության սկզբունք), այնպես էլ հատուկ (համեմատական-իրավական) սկզբունքներ:

* Հոդվածը ներկայացվել է 12.11.2024թ., գրախոսվել՝ 25.11.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.12.2024թ.:

Հետազոտության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացությանը, որ Արցախում տարբեր ժամանակահատվածում կատարվել են պատերազմական հանցագործություններ, որոնց համար միջազգային իրավունքը նախատեսում է միջազգային իրավական պատասխանատվություն:

Հիմնաբառեր՝ պատերազմական հանցագործություններ, միջազգային քրեական պատասխանատվություն, միջազգային քրեական դատարան, Արցախ, խախտումներ, միջազգային իրավունք, միջազգային մարդասիրական իրավունք:

Ներածություն

Ներկա աշխարհաքաղաքական իրողությունների պարագայում, միջազգային հարաբերություններում նկատում ենք զինված հակամարտությունների քանակի կտրուկ աճ, որն էականորեն բարձրացնում է միջազգային իրավական պատասխանատվության ինստիտուտի դերը: Մերձավոր Արևելքում, Եվրոպայում, Ռուսաստանի Դաշնությունում և այլ աշխարհագրական տարածքներում բազմաթիվ զինված հակամարտությունների առկայությունը անհարժեշտություն են առաջացնում միավորել միջազգային հանրության բոլոր ջանքերը՝ դրանք կարգավորելու և հետազայում զինված ընդհարումների առաջացումը կանխելու համար:

Չնայած պատերազմական հանցագործությունների համար քրեական պատասխանատվության հիմնախնդրի՝ տարբեր տեսական և կիրառական ասպեկտների զարգացման գործում Նշանակալի առաջընթացին՝ մինչ օրս հայաստանյան և արտասահմանյան իրավագետների շրջանում չկա մի շարք հարցերի վերաբերյալ միասնական պատկերացում՝ սկսած պատերազմական հանցագործությունների սահմանման և դրանց դասակարգման խնդրից, վերջացրած այդ արարքների որակավորման ընթացքում հաշվի առնվող հանգամանքների բովանդակությամբ, ներառյալ՝ քրեական պատասխանատվությունից և պատժից ազատելու հարցը:

Պատերազմական հանցագործությունների էությունը

Միջազգային իրավունքում պատերազմական հանցագործությունների հարցը շարունակում է մնալ միջազգային արդարադատության կարևորագույն մտահոգություններից մեկը, այն պատճառով, որ դրանք սպառնալիք են համընդհանուր ու տարածաշրջանային խաղաղությանը: Աշխարհում գլոբալիզացիոն գործընթացների արդյունքում ակնհայտ է դառնում զինված հակամարտությունները և պատերազմական հանցագործությունները կարգավորող միջազգային իրավական Նորմերի պահպանման կարևորությունը: Նման հանցագործություններին անդրադառնալով նպատակ ունի կանխելու նմանատիպ վայրագությունները հետագայում: Չնայած պետությունների և միջազգային կազմակերպությունների ջանքերի, որոնք ուղղված են միջազգային հակամարտությունների և պատերազմական հանցագործությունների կանխմանը, այնուամենայնիվ կան մի շարք սուբյեկտներ, որոնք իրականացնում են պատերազմական հանցագործություններ: Նման դեպքերի մենք ականատես ենք եղել Լեռնային Ղարաբաղում, հատկապես՝ 2020 թվականին և դրան հաջորդող ժամանակաշրջանում: Նպատակ ունենալով ուսումնասիրելու և վեր հանելու Լեռնային Ղարաբաղում կատարված իրադարձությունները և դրանց որակում տալու, նախ հարկ ենք համարում անդրադառնալ մի շարք էական հիմքերի՝ կապված պատերազմական հանցագործությունների միջազգային իրավական շրջանակին:

Չինված հակամարտությունները սովորաբար ուղեկցվում են միջազգային իրավունքի և միջազգային մարդասիրական իրավունքի լուրջ խախտումներով: Նման լուրջ խախտումների ցանկը ներկայացված է միջազգային իրավունքի, միջազգային մարդասիրական իրավունքի Նորմերի պայմանագրային աղբյուրներում, միջազգային

քրեական դատարանների կանոնադրություններում և այլն: Ընդ որում, այդ խախտումները ենթադրում են անհատական քրեական պատասխանատվություն այն անձանց համար, ովքեր կատարել են դրանք կամ հրամայել են կատարել, որոշ դեպքերում դրանք ուղղակիորեն համարվում են պատերազմական հանցագործություններ (միևնույն ժամանակ խաղաղության և մարդկության անվտանգության դեմ ուղղված հանցագործությունների տեսակ): Ինչպես նաև համապատասխան միջազգային պայմանագրերի մասնակից պետությունները պարտավորվում են իրենց ներպետական օրենսդրությունը համապատասխանեցնել միջազգային իրավունքի պահանջներին: Իր հերթին ներպետական մակարդակում, որպես պետությունների կողմից ազգային իրավական պարտավորությունների կատարման մաս, ձեռնարկվում են օրենսդրական և այլ միջոցներ, մշակվում և ուժի մեջ են մտնում նման խախտումների համար քրեական պատասխանատվության մասին քրեական օրենսդրության նորմեր: Միջազգային իրավունքի ժամանակակից գիտության մեջ, հաշվի առնելով վերը նշված հանգամանքները, միջազգային և ազգային քրեական արդարադատության մարմինների պրակտիկան, նման խախտումներ կատարած անձանց քրեական հետապնդման և պատժի առումով դրանց նշանակման մեջ լայնորեն օգտագործվում է նաև «պատերազմական հանցագործություններ» տերմինը (Побанов 166-167):

Նախ՝ հարկ է նշել, որ «պատերազմական հանցագործություններ» տերմինը տարբեր իմաստներով օգտագործվում է տարբեր խախտումներ սահմանելու համար, որոնք ինչ-որ կերպ կապված են պատերազմական գործողությունների և/կամ շարունակվող զինված հակամարտությունների հետ: Միևնույն ժամանակ, շատ հեղինակներ նշում են, որ ցանկացած արարք որպես պատերազմական հանցագործություն ընկալելու ակունքները գալիս են հին ժամանակներից:

Միջազգային քրեական իրավունքի հիմնադիր հայրերից մեկը՝ Ա.Կաստգեն, «պատերազմական հանցագործություններ» տերմինի մասին իր ընդհանուր սահմանման մեջ գրում է, որ դրանք միջազգային մարդասիրական իրավունքի սովորության և պայմանագրային նորմերի «լուրջ խախտումներ» են, դրանք նաև կոչվում են «զինված ընդհարումների միջազգային իրավունք»: Հաշվի առնելով միջազգային ad hoc դատարանների պրակտիկան (Prosecutor v. D. Tadić)՝ ռազմական հանցագործությունը պետք է ունենա հետևյալ հատկանիշները՝

1) կատարված արարքը հանդիսանում է միջազգային մարդասիրական իրավունքի «լուրջ խախտում և «զգալի վնաս է պատճառում» պաշտպանված կարևոր արժեքներին կամ զոհի համար հանգեցնում է «լուրջ հետևանքների»,

2) իրավունքի խախտումը պետք է արտահայտվի սովորության իրավունքի կամ գործող պայմանագրի նորմի խախտմամբ,

3) խախտումը պետք է առաջացնի անհատական քրեական պատասխանատվություն այն կատարած անձի համար,

4) կատարված արարքը պետք է անմիջականորեն կապված լինի միջազգային կամ ներքին բնույթի շարունակվող զինված հակամարտության հետ (Троицкий 135):

Պատերազմական հանցագործությունների սահմանումներ կարելի է գտնել տարբեր իրավական փաստաթղթերում՝ Նյուրբերգի միջազգային ռազմական տրիբունալի, Նախկին Հարավսլավիայի և Բոսնիայի գործերով միջազգային քրեական տրիբունալների կանոնադրություններում, Ժնևի կոնվենցիաներում և դրանց կից լրացուցիչ արձանագրություններում, Միջազգային քրեական դատարանի կանոնադրությունում, ինչպես նաև «խառը» իրավագործությամբ դատարանների՝ Սիեռա Լեոնեի հատուկ դատարանի, Կամբոջայի դատարանի արտակարգ պալատների փաստաթղթերում: Պատերազմական հանցագործությունների սահմանումների կարող ենք հանդիպել նաև տարբեր երկրների ներպետական օրենսդրություններում և Նախադեպային որոշումներում:

Թեև Հռոմի ստատուտի 8-րդ հոդվածում բառացի թարգմանությամբ է գործածվում «պատերազմ» հասկացությունը (war crimes), սակայն այսօր այն հնացած իրավական եզրույթ է: Սա պայմանավորված է նրանով, որ «պատերազմ» հասկացությունը XX և XXI դարերի իրավական հասկացությունների շրջանակներում այլևս չի գործում այն պատճառով, որ պատերազմ վարելը (jus ad bellum) հակասում է ՄԱԿ-ի կանոնադրության 2-րդ հոդվածի 4-րդ մասին, և միայն Կանոնադրության 39-րդ և 51-րդ հոդվածների համաձայն կարելի է դիմել պատերազմի: Այնուամենայնիվ, այդ տերմինաբանությունից խույս տալու նպատակով միջազգային ասպարեզում «պատերազմը» փոխարինվել է «զինված ընդհարում» արտահայտությամբ: Թեպետ պատերազմ վարելը հակասում է ՄԱԿ-ի կանոնադրությանը, այն նաև միջազգային հանցագործություն է, սակայն՝ ոչ պատերազմական հանցագործություն (jus in bello): Պատերազմական հանցագործությունը, ըստ այդմ, զինված ընդհարման ընթացքում միջազգային մարդասիրական իրավունքի նորմերի կոպիտ ոտնահարում է: Միջազգային մարդասիրական իրավունքի և միջազգային քրեական իրավունքի միջև նմանությունն այն է, որ միջազգային քրեական իրավունքում առանձին և կոպիտ ոտնահարումների համար նախատեսված է անձնական քրեական պատասխանատվություն: Սակայն միջազգային մարդասիրական իրավունքի ոչ բոլոր նորմերի ոտնահարումներն են հանգեցնում քրեական պատասխանատվության: Ստացվում է, որ բացի նրանից, որ միջազգային մարդասիրական իրավունքի նորմերի կոպիտ խախտումների համար կարող է առաջանալ քրեական պատասխանատվություն, միևնույն ժամանակ ստանձնած միջազգային պարտավորության խախտման համար ևս կարող է առաջանալ պետական պատասխանատվություն: Ուստի՝ պարզելու համար՝ կա՞րոյոք քրեական անձնական պատասխանատվություն միջազգային մարդասիրական նորմի խախտման համար, թե՞ ոչ, անհրաժեշտ է նախ հստակեցնել՝ հնարավոր է արոյոք անհատական մարդասիրական իրավանորմի խախտումը, և արոյոք դա կոպիտ խախտում է, որն անդամայի հետևանքներ է առաջացրել տուժողի համար: Այս մոտեցումը պայմանավորված էր նրանով, որ Հարավսլավիայի և Ռուսիայի միջազգային քրեական դատարանների կանոնադրությունները դատարանին լայն մեկնաբանման հնարավորություն էին տալիս՝ կիրառելու քրեական հետապնդում տարատեսակ մարդասիրական իրավանորմերի խախտումների դեպքում: Այս սովորույթը վերացվեց Հռոմի ստատուտում պատերազմական հանցագործությունների ցուցակի կոդիֆիկացիայով (Պետրոսյան 192):

Պատերազմական հանցագործությունները ճիշտ տարբերակելու համար անհրաժեշտ է դրանք ներկայացնել երկու տեսքով՝ ժնկյան իրավունքի և Հաագայի իրավունքի, որոնք պատմականորեն ու զուգահեռաբար ձևավորվել են և դարձել միջազգային մարդասիրական իրավունքի մաս: Երկուսի միջև տարբերությունն այն է, որ ժնկյան իրավունքով պաշտպանության տակ են առնված առանձին սուբյեկտներ և օբյեկտներ, իսկ Հաագայի իրավունքով արգելված է որոշ տեսակի ռազմական գործողություններ իրականացնելը (method of warfare) (Պետրոսյան 193):

Միջազգային մարդասիրական իրավունքը հստակորեն ամրագրում է դրույթներ, որոնք նվիրված են զինված հակամարտությունների զոհերի պաշտպանությանը, ինչպես նաև պատերազմի վարման մեթոդներն ու միջոցները սահմանափակելուն ուղղված մեխանիզմներին: Միջազգային մարդասիրական իրավունքը պատերազմական հանցագործությունները բնութագրում է որպես միջազգային կամ ոչ միջազգային բնույթի զինված ընդհարումների ժամանակ կատարվող միջազգային մարդասիրական իրավունքի լուրջ խախտումներ: Դրանց մի զգալի մասը, որը վերաբերում է միջազգային զինված հակամարտություններին, ներառված է 1949 թվականի ժնկի չորս կոնվենցիաներում և «Լրացուցիչ արձանագրություն 1»-ում (1977 թ.):

1. լուրջ խախտումներ, որոնք ամրագրված են 1949 թվականի ժնկի չորս կոնվենցիաներում (50, 51, 130, 147 հոդվածներ)՝ կանխամտածված սպանություն, խոշտանգումներ և անմարդկային վերաբերմունք՝ ներառյալ Կոնվենցիայի հովանավորությունից օգտվող անձանց կամ գույքի դեմ կենսաբանական փորձերը, կանխամտածված կերպով ծանր տառապանքի կամ լուրջ խեղման պատճառումը, առողջությանը վնաս հասցնելը, գույքի անօրինական, կամայական և մեծ չափերի հասնող ավերումը և յուրացումը, որոնք չեն բխում ռազմական անհրաժեշտությունից:

2. լուրջ խախտումներ, որոնք ամրագրված են 1949 թվականի ժնկի երրորդ կոնվենցիայում (130, 147 հոդված)՝ ռազմագերիներին հարկադրելը՝ ծառայելու հակառակորդ տերության զինված ուժերում կամ Կոնվենցիայով նախատեսված անաչառ և նորմալ դատավարության իրավունքից զրկելը:

3. լուրջ խախտումներ, որոնք ամրագրված են 1949 թվականի ժնկի չորրորդ կոնվենցիայում (147 հոդված)՝ հովանավորող անձանց ապօրինի բռնազաղթը, տեղափոխումը կամ ապօրինի կալանքը, պատանդ վերցնելը:

Միջազգային իրավունքի շրջանակներում գործող միջազգային զինված ընդհարումների ժամանակ կիրառվող օրենքների և սովորույթների լուրջ խախտումները միջազգային բնույթ չկրող զինված ընդհարումների դեպքում 1949թ. օգոստոսի 12-ի ժնկի չորս կոնվենցիաների համար ընդհանուր 3-րդ հոդվածի լուրջ խախտումները միջազգային բնույթ չկրող զինված ընդհարումների ժամանակ կիրառվող՝ միջազգային իրավունքի շրջանակներում գործող օրենքների և սովորույթների այլ լուրջ խախտումներ:

Այս լուրջ խախտումների ցանկը ներառվել է ժնկի կոնվենցիաներում՝ հիմնականում այն հանցագործությունների հիման վրա, որոնք Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո հետապնդվել են Նյուրնբերգի և Տոկիոյի միջազգային ռազմական տրիբունալների, ինչպես նաև ազգային դատարանների կողմից: Այս ցանկը կրկնվում է նաև նախկին Հարավսլավիայի համար Միջազգային քրեական տրիբունալի կանոնադրության և Միջազգային քրեական դատարանի կանոնադրության մեջ: Նման լուրջ խախտումները հանդիպում ենք նաև շատ պետությունների ներպետական օրենսդրության մեջ: Այն գաղափարը, որ նման խախտումները ռազմական հանցագործություններ են, որևէ կասկած չի հարուցում (Норма 156. Серьёзные нарушения международного гуманитарного права являются военными преступлениями):

Միջազգային քրեական դատարանի կանոնադրության 8-րդ հոդվածը ամրագրում է «պատերազմական հանցագործություններ» հասկացությունը:

Ըստ 8-րդ հոդվածի 2-րդ մասի՝ պատերազմական հանցագործություններ են համարվում 1949թ. օգոստոսի 12-ի ժնկի կոնվենցիաների լուրջ խախտումներ, այն է՝ ժնկի համապատասխան կոնվենցիայի դրույթների հիման վրա պաշտպանվող անձանց կամ գույքի դեմ կատարված ներքոհիշյալ գործողություններից յուրաքանչյուրը՝

1. դիտավորյալ սպանությունը

2. խոշտանգումը կամ անմարդկային վերաբերմունքը, ներառյալ կենսաբանական փորձերը

3. դիտավորությամբ ծանր տառապանքներ պատճառելը կամ մարմնական լուրջ վնասվածք հասցնելը, կամ առողջությունը լրջորեն վնասելը

4. գույքի անօրինական, անիմաստ և խոշորածավալ ոչնչացումն ու յուրացումը՝ չպայմանավորված ռազմական անհրաժեշտությամբ

5. ռազմագերիներ կամ պաշտպանյալ այլ անձի՝ արդար և պատշաճ դատաքննության իրավունքից զրկելը

6. անօրինական բռնազաղթը կամ տեղահանությունը կամ անօրինական կերպով ազատությունից զրկելը

7. Պատանդ վերցնելը

Պատերազմական հանցագործությունների այս խումբը ներառված է Միջազգային քրեական դատարանի կանոնադրության մեջ՝ բացառությամբ ռազմական հանցագործության՝ «դատարանում հակառակորդ կողմի քաղաքացիների իրավունքներն ու հայցերը չեղյալ հայտարարելը, կասեցնելը կամ անթույլատրելի հայտարարելը»: Այս հանցագործությունները արտացոլում են միջազգային իրավունքի սովորական զարգացումը 1977 թ.՝ 1-ին լրացուցիչ արձանագրության ընդունումից հետո:

Ընևարկվող 8-րդ հոդվածի b կետը սահմանում է միջազգային իրավունքի շրջանակներում գործող՝ միջազգային զինված ընդհարումների ժամանակ կիրառվող օրենքների և սովորույթների լուրջ խախտումները (Միջազգային քրեական դատարան փաստաթղթերի ժողովածու 8-10):

Ժնևի Կոնվենցիաներից և արձանագրությունից միանշանակորեն բխում է, որ լուրջ խախտումները ենթակա են պատժի, սակայն պայմանագրերն ինքնին չեն սահմանում պատժամիջոց և ուղղակիորեն չեն նախատեսում հանցագործներին հետապնդելու համար տրիբունալ հիմնադրելու հնարավորություն: Որպես կանոն, այս կամ այն պետության ներպետական քրեական իրավունքը կիրառվում է միայն այն գործողությունների նկատմամբ, որոնք կատարվում են կոնկրետ երկրի տարածքում կամ այդ երկրի քաղաքացիների կողմից (Международное право и ответственность за военные преступления 2005):

Միջազգային մարդասիրական իրավունքն այս առումով ավելի համընդհանուր է: Այն պետություններին պարտավորեցնում է փնտրել և պատժել լուրջ իրավախախտումներ կատարած բոլոր անձանց՝ անկախ նրանց քաղաքացիությունից, հանցագործության կատարման վայրից և վաղեմության ժամկետից: Այս կապակցությամբ հրատապ անհրաժեշտություն էր առաջացել ստեղծել մշտական գործող մարմին՝ Միջազգային քրեական դատարան (ՄԶԴ), որն իրավասու է իրականացնելու Միջազգային մարդասիրական իրավունքի նորմերի լուրջ խախտումների համար պատասխանատու անձանց դատական հետապնդում (Международное право и ответственность за военные преступления 2005):

Արցախում կատարված ռազմական հանցագործություններ

Ինչ վերաբերում է Լեռնային Ղարաբաղում կատարված ռազմական հանցագործություններին, ապա ուսումնասիրությունն ավելի ոյուրին դարձնելու համար կանդիդատանք նախ՝ 2020թ. -ի սեպտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին, այնուհետև՝ 2023թ. -ին կատարվածներին՝ ներառելով Միջազգային քրեական դատարանի մի շարք նախադեպեր, որոնք ներկայացված են յուրաքանչյուր կոնկրետ հանցագործություններից հետո՝ փակագծերում:

2020թ. -ին կատարված հանցագործություններ

Պատերազմական հանցագործություններ-Ռազմական հանցագործությունները վերաբերում են միջազգային մարդասիրական իրավունքի (ՄԻԴ) կոպիտ խախտումներին, որոնք կատարվել են զինված հակամարտությունների ժամանակ: 2020 թվականի Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության ընթացքում Ադրբեյջանի որոշ կոնկրետ գործողությունները, որոնք կարող են համարվել ռազմական հանցագործություններ, ներառում են.

1. քաղաքացիական անձանց թիրախավորում՝ ադրբեյջանական ուժերի կողմից քաղաքացիական այնպիսի ենթակառուցվածքների թիրախավորում, ինչպիսիք են բնակելի շենքերը, հիվանդանոցները և դպրոցները Լեռնային Ղարաբաղում և Հայաստանում: Սա կոպիտ խախտում է Ժնևի Կոնվենցիաների, որոնք պաշտպանում

են քաղաքացիական բնակչությանը զինված հակամարտությունների ժամանակ (The Prosecutor v. Stanislav Galic IT-98-29):

2. Արգելված գեղքի կիրառում. հստակ օրինակներ են առկա ադրբեջանական զինուժի կողմից կասետային զինամթերքի կիրառման մասին: Միջազգային իրավունքի համաձայն՝ կասետային զինամթերքն արգելված է դրանց բնույթի և հակամարտությունների ավարտից հետո քաղաքացիական բնակչության համար դրանց երկարաժամկետ վտանգի պատճառով (The Presecuter v. Ante Gotovia et al. IT-06-90):

3. Ռազմագերիների (գերիների) սպանություն. ադրբեջանական զինուժը մեղադրվում է գերիներին մահապատժի ենթարկելու կամ նրանց նկատմամբ դաժան վերաբերմունքի մեջ: Միջազգային իրավունքը պահանջում է, որ ռազմագերիների հետ վարվեն մարդկայնորեն՝ ներառյալ այն, որ նրանք պաշտպանված լինեն բռնությունից, ահաբեկումից և նվաստացուցիչ վերաբերմունքից (The Presecuter v. Dragomir Milošević IT-98-29/1):

4. Մշակութային ժառանգության ոչնչացում. առկա են հիմնավոր ապացույցներ, որ Ադրբեջանը ներգրավված է հայկական մշակութային և կրոնական վայրերի, այդ թվում՝ Լեռնային Ղարաբաղի եկեղեցիների և վանքերի միտումնավոր ոչնչացման գործում: Նման գործողությունները համարվում են ռազմական հանցագործություններ, քանի որ միջազգային իրավունքը մշակութային ժառանգությունը պաշտպանում է հակամարտությունների ժամանակ (The Presecuter v. Ahmad Ai-Faqi Al-Mahadi, ICC-01/12-01/15):

2023թ. -իև կատարված հանցագործություններ

1. Լեռնային Ղարաբաղի շրջափակում (հումանիտար շրջափակում)- դիտարկում ենք որպես միջազգային մարդասիրական իրավունքի, մասնավորապես՝ ժնկյան կոնվենցիաների խախտում (Prosecutor v. D. Tadić):

2. Բռնի տեղահանում և Էթնիկ զտում. մտահոգություններ կային, որ տեղահանումը «Էթնիկ զտումների» ավելի լայն ռազմավարության մի մասն էր, հատկապես բռնի տեղահանումների, հայերի նկատմամբ բռնությունների և հայկական ունեցվածքի ոչնչացման մասին հաղորդումներով: Էթնիկ զտումները ներառում են Էթնիկ խմբի համակարգված հեռացում տարածքից բռնության, սպառնալիքների կամ հարկադրանքի այլ ձևերի միջոցով (The Presecuter v. Bosco Ntaganda, ICC-01/04-02/06):

3. Թիրախային հարձակումներ քաղաքացիական անձանց և քաղաքացիական ենթակառուցվածքների վրա - ադրբեջանական զինուժի կողմից հրետանային գնդակոծությունների և անօդաչու թռչող սարքերի հարվածների դեպքեր՝ Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ: Այս հարձակումները վնասել են խաղաղ բնակիչներին, ներառյալ «անօդաչու թռչող սարքերի և կասետային զինամթերքի» օգտագործումը, որոնք արգելված են բազմաթիվ համատեքստերում (The Presecuter v. Slobodan Milošević IT-02-54):

4. Լրագրողների կամայական կալանավորումը և թիրախավորումը. լրագրողներն ու իրավապաշտպանները ենթարկվել են ոտնձգությունների կամ կալանավորման, հատկապես նրանք, ովքեր հաղորդում են Լեռնային Ղարաբաղում մարդասիրական պայմանների մասին: Քաղաքացիական անձանց և լրագրողների կամայական կալանավորումը մարդու իրավունքների միջազգային իրավունքի և միջազգային մարդասիրական իրավունքի խախտում է (The Presecuter v. Thomas Lubanga Dyilo, ICC-01/04-01/06):

5. Մշակութային ժառանգության ոչնչացում. զինված հակամարտությունների ժամանակ մշակութային ժառանգության պաշտպանությունն ամրագրված է միջազգային իրավունքով, այդ թվում՝ «Հագայի կոնվենցիայով» և «ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի»

կոնվենցիաներով: 2020 թվականի հակամարտության ընթացքում տարածված էին մշակութային ցեղասպանության և հայկական կրոնական վայրերի դիտավորյալ ոչնչացման ապացույցներ: 2023 թվականին այս պնդումները շարունակվեցին, քանի որ ապացույցները շարունակվում էին վնասել հայկական եկեղեցիները և այլ մշակութային հուշարձանները Լեռնային Ղարաբաղում այն բանից հետո, երբ Ադրբեյջանը ստանձնեց տարածաշրջանի լիակատար վերահսկողությունը (The Presecuor v. Al Hassan Ag Abdul Azis Ag Mohamed Ag Mahmoud, ICC-01/12-01/18):

Միջազգային իրավական պատասխանատվության որոշ հիմնահարցեր

Մինչ Նյուրնբերգյան դատավարությունները, միջազգային պրակտիկային հայտնի չէին անձանց քրեական պատասխանատվության ենթարկելու դեպքեր: Համարվում էր, որ միջազգային իրավունքը պարտավորություններ է սահմանում ոչ թե անհատների, այլ պետությունների համար: Այնուամենայնիվ, Տրիբունալը հաշվի չի առել այս իրավական դիրքորոշումը և նշել է, որ «միջազգային իրավունքի դեմ հանցագործությունները կատարվում են մարդկանց կողմից, այլ ոչ թե վերացական կատեգորիաների, և միայն նման հանցագործություններ կատարող անձանց պատժելով կարող են հարգվել միջազգային իրավունքի դրույթները»:

Թե՛ պետությունների և թե՛ անհատների պատասխանատվության դեպքում էլ խոսքը միջազգային իրավական պատասխանատվության տարբեր տեսակների մասին է, որոնք պետք է հստակ տարանջատել: Պետությունը (որպես հասարակության կազմակերպման միջոց), ի տարբերություն անհատի, ի վիճակի չէ ինքնուրույն գործելու, չունի իր սեփական կամքը և ներքին մտավոր վերաբերմունք իր կատարած արարքի նկատմամբ, որը միջազգային իրավունքով ճանաչված է որպես հանցակազմ, չունի հանցագործության անհրաժեշտ տարրերից մեկը՝ սուբյեկտիվ կողմը: Հետևաբար՝ պետությունը չի կարող կատարել հանցագործություն և պատասխանատվություն կրել միջազգային քրեական իրավունքի համաձայն: Բայց պետության մեղքն այն է, որ այն գիտակցաբար վնասում է միջազգային իրավակարգին և դրա համար կրում է քաղաքական, նյութական կամ բարոյական պատասխանատվություն: Միևնույն ժամանակ, պետության արարքի որակումը որպես միջազգային հակաիրավական արարք, և անհատի քրեական պատասխանատվությանը վերաբերող որևէ դրույթ չեն ազդում, պետությունների պատասխանատվության վրա՝ համաձայն միջազգային իրավունքի (օրինակ՝ Միջազգային քրեական դատարանի կանոնադրության 25-րդ հոդված): Բացի դրանից՝ պետության պատասխանատվության վրա չի ազդում այդ արարքը ներպետական իրավունքի համաձայն իրավաչափ որակելը (Hakamiճze 253-254):

Համաձայն Հռոմի ստատուտի 13-րդ հոդվածի՝ դատարանի իրավագործությունը կարող է գործի դրվել անդամ պետության, ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի կողմից կամ Միջազգային քրեական դատարանի դատախազի սեփական նախաձեռնությամբ: Համաձայն Հռոմի ստատուտի 14-րդ հոդվածի՝ անդամ պետությունը կարող է Միջազգային քրեական դատարանի դատախազին ներկայացնել այն իրավիճակը, որտեղ ենթադրաբար կատարվել են Դատարանին ընդատյա մեկ կամ մի քանի հանցագործություններ: Միաժամանակ, անդամ պետությունը պետք է նշի կոնկրետ հանգամանքները և տրամադրի ենթադրյալ հանցագործությունների մասին վկայող հասանելի փաստաթղթերը: Անդամ պետությունները կարող են ներկայացնել փաստեր ոչ միայն իրենց տարածքում, այլ նաև այլ անդամ պետության տարածքում ենթադրաբար տեղի ունեցած հանցագործությունների վերաբերյալ (օրինակ՝ Ուկրաինա, Ուզանդա, Կենտրոնաաֆրիկյան Հանրապետություն, Մալի, Պաղեստին, Վենեսուելա): ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի կողմից դատախազին իրավիճակ ներկայացնելը հիմնվում է ՄԱԿ-ի Կանոնադրության VII գլխի վրա և կարող է ընդգրկել այն պետությունների տարածքները, որտեղ Միջազգային քրեական դատարանը չունի իրավագործություն (օրինակ՝ Սուդան և Լիբիա): Համաձայն Հռոմի

ստատուտի 15-րդ հոդվածի՝ Միջազգային քրեական դատարանի դատախազը կարող է սկսել գործի քննությունը սեփական նախաձեռնությամբ, երբ նրան հասանելի են տեղեկություններ այն հանցագործությունների մասին, որոնք գտնվում են Դատարանի իրավագործության ներքո: Եթե այդ տեղեկությունների մանրակրկիտ գնահատման արդյունքում դատախազը եզրակացնում է, որ քննություն սկսելու համար բավարար հիմքեր կան, դիմում է Միջազգային վարույթի պալատին՝ քննություն իրականացնելու թույլտվություն ստանալու համար: Եթե Միջազգային վարույթի պալատը դիմումի և ներկայացված կյուբերի ուսումնասիրության արդյունքում համարում է, որ քննություն սկսելու համար բավարար հիմքեր կան և գործը, ըստ ամենայնի, գտնվում է Դատարանի իրավագործության շրջանակում, թույլատրում է քննություն սկսել՝ առանց կանխորոշելու գործով իրավագործության և ընդունելիության վերաբերյալ Դատարանի հետագա որոշումները: Մերժումը չի կանխում, որ ապագայում նույն գործի շրջանակում քննություն իրականացվի: Տուժողները կարող են ներգրավվել այս գործընթացում և ներկայացնել իրենց կյուբերը Միջազգային վարույթի պալատին: Այս գործընթացը հայտնի է որպես նախնական ուսումնասիրության փուլ (օրինակ Քենիա, Վրաստան, Բուրունդի, Աֆղանստան, Բանգլադեշ/Մյանմար, Ֆիլիպիններ) (Պետրոսյան 50-51):

Արցախյան իրադարձությունների համար միջազգային իրավական պատասխանատվության լավ նախադեպ է Մյանմայի դեպքով ՄԶԴ վճիռը (Statement of ICC Prosecutor Karim A.A. Khan KC: Application for an arrest warrant in the situation in Bangladesh/Myanmar): Մասնավորապես, 2017թ. -ին Ռուհինգայի բնակչությունը բռնի տեղահանվեց Մյանմայից: 2019թ. -ին դատախազը հետաքննություն սկսեց և հետաքննությունից 5 տարի հետո, դատախազը եկավ այն հանգամանքին, որ կան հիմքեր կասկածելու, որ Մյանմայի գործող նախագահը կատարել է մարդկության դեմ հանցագործություն, մասնավորապես՝ բռնի տեղահանություն և հալածանք: Սա նոր հույս է տալիս, որ կգա ժամանակը, որ նույն այս դիմումը բառ առ բառ կօգտագործվի Արցախի կոնտեքստում (Միջազգային քրեական դատարանը Մյանմայի նախագահին ձերբակալման օրդեր է տվել. նա գործել է Ալիևի նման): Այս նախադեպը մեզ համար կարևոր է այնքանով, որ փաստերի առումով այն նույն հանցակազմն է պարունակում, որ տեղի ունեցավ Արցախում: Պետք է նշել, որ նախորդ տարի այլ երկրների ղեկավարների կապակցությամբ ևս Միջազգային քրեական դատարանը ձերբակալման որոշում էր կայացրել:

Ադրբեջանի իշխանությունների գործողությունների եւ հռետորաբանության վերլուծությունը, զուգորդված Լեռնային Ղարաբաղի Էթնիկ հայերի կենսափորձի հետ, ողջամիտ հիմքեր է տալիս այն եզրակացության համար, որ կատարված պատերազմական հացագործությունները և հայերի բռնի տեղահանումը կանխամտածված են եղել: Այս քաղաքականությունը իրագործվել է կանոնավոր գործողությունների շնորհիվ, որոնք մարդու իրավունքների՝ միջազգային մարդասիրական իրավունքի և միջազգային քրեական իրավունքի կոպիտ խախտումներ են: Ըստ այդմ, Ադրբեջանի փաստաթղթավորված գործողությունները համապատասխանում են նախկին Հարավսլավիայի հակամարտության համատեքստում ընկալվող Էթնիկ զտումների չափանիշներին, որոնք իրականացվում են արտադատական մահապատիժների, խոշտանգումների, կամայական ձերբակալությունների և կալանավորման, սննդի և կյանքը փրկող դեղերի հասանելիության սահմանափակումների միջոցով, քաղաքացիական բնակչության բռնի տեղահանում, կանխամտածված ռազմական հարձակումներ կամ հարձակման սպառնալիքներ խաղաղ բնակչության և քաղաքացիական տարածքների վրա, և գույքի անխնա ոչնչացում (Why Are There No Armenians In Nagorno-Karabakh? 18):

Եզրակացություն

Արցախում տեղի ունեցած իրադարձությունները հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ ադրբեջանական գործողությունները նույնպես պատերազմական հանցագործություններ են՝ միջազգային իրավունքի նորմերի համաձայն: Առկա իրավիճակում միակ ելքը գործը Միջազգային քրեական դատարանին հանձնելու ուղղությամբ ակտիվ գործողությունների իրականացումն է՝ ապահովելու համար այդ արարքների համար պատասխանատու անձանց հետաքննությունը և հնարավոր դատական հետապնդումը: Այսպիսով՝ կարող ենք եզրահանգել, որ Միջազգային քրեական դատարանը միջազգային իրավասու մարմին է, որը կոչված է դատական հետաքննություն անցկացնելու և քրեական պատասխանատվության ենթարկելու այն ֆիզիկական անձանց, ովքեր մեղավոր են պատերազմական հանցագործություններ կատարելու մեջ, կարելի է համարել նշանակալի ձեռքբերում միջազգային արդարադատության և մարդու իրավունքների պաշտպանության ոլորտում, սակայն ներկայիս պայմաններում ունի գործունեության ոչ արդյունավետ մակարդակ, որը շատ հաճախ կապված է քաղաքական գործընթացների հետ:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հարությունյան, Ավետիք և Գրիգորյան, Մարիամ. «Արցախահայության հիմնարար իրավունքների խախտումներն Ադրբեջանի կողմից Արցախյան 3-րդ պատերազմի ընթացքում», *Գիտական Արցախ*, N 4 (15), 2022, էջ 55-68, DOI: 10.52063/25792652-2022.4.15-55:
2. Հովհաննիսյան, Վլադիմիր և ուրիշներ. *Միջազգային քրեական դատարան (փաստաթղթերի ժողովածու)*, Պաշտոնական հայերեն թարգմանություն, Երևան 2018:
3. Պետրոսյան, Գուրգեն. *Միջազգային քրեական դատարանի հետ համագործակցության վերաբերյալ աշխատանքային ձեռնարկ*, <https://rb.gy/93uiib>, վերջին այցը՝ 21.01.2025:
4. Պետրոսյան, Գուրգեն. *Միջազգային քրեական իրավունք/ Գ. Պետրոսյան: Ոստումնական ձեռնարկ: -Եր., ԵՊՀ հրատ., 2021:*
5. «Միջազգային քրեական դատարանը Մյանմայի նախագահին ձերբակալման օրդեր է տվել. նա գործել է Ալիևի նման», *Youtube*, <https://www.youtube.com/watch?v=lb5l8YtVOuQ>, վերջին այցը՝ 13.01.2025:
6. Лобанов, Сергей. «Военные преступления в международном и внутрисоциальном праве». *Образование и право*, N10, 2017, стр. 66-182.
7. Емельян, Волох. «Международное право и ответственность за военные преступления», *Зарубежное военное обозрение*, №9, 2005, стр.19-23, https://factmil.com/publ/strana/oon/mezhdunarodnoe_pravo_i_otvetstvennost_za_voennye_prestupleniya_2005/145-1-0-978 доступно: 17.01.2025.
8. Накашидзе, Бадри. «К вопросу о субъектах международной уголовной ответственности», *Вестник РУДН*, серия Юридические науки, № 4, 2014, стр. 253-261.
9. Customary International Humanitarian Law. *Норма 156. Серьёзные нарушения международного гуманитарного права являются военными преступлениями*. Cambridge University Press, 2005, том II, глава 44, раздел А., <https://ihl-databases.icrc.org/ru/customary-ihl/v1/rule156>, доступно:17.01.2025.
10. Троицкий, Николай. «Современное доктринальное понимание термина «Военные преступления»». *Гуманитарные и юридические исследования*, 2020, (1), стр. 132-137, <https://doi.org/10.37493/2409-1030.2020.1.17>, доступно: 20.01.2025.
11. "The Prosecutor v. D. Tadić". *International crimes data base*, <https://www.internationalcrimesdatabase.org/Case/99>, Accessed: 21.01.2025.

12. "The Prosecutor v. Stanislav Galic". *Refworld*, IT-98-29, <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2006/en/55709>, Accessed: 21.01.2025.
13. "The Presecuter v. Ante Gotovia et al". *Irmct*, IT-06-90, <https://ucr.irmct.org/scasedocs/case/IT-06-90#eng>, Accessed: 21.01.2025.
14. "The Presecuter v. Dragomir Milošević". *Refworld*, It-98-29/1, <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2007/en/91954>, Accessed: 21.01.2025.
15. "The Presecuter v. Ahmad Ai-Faqi Al-Mahadi". *ICC-CPI*, ICC-01/12-01/15, <https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/12-01/15-171>, Accessed: 21.01.2025.
16. "The Presecuter v. Bosco Ntaganda". *ICC-CPI*, ICC-01/04-02/06, <https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/04-02/06-2359>, Accessed: 21.01.2025.
17. "Presecuter v. Thomas Lubanga Dyilo". *Refworld*, ICC-01/04-01/06, <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icc/2012/en/85486>, Accessed: 21.01.2025.
18. "The Presecuter v. Al Hassan Ag Abdul Azis Ag Mohamed Ag Mahmoud". *ICC-CPI*, ICC-01/12-01/18, <https://www.icc-cpi.int/taxonomy/term/780>, Accessed: 21.01.2025.
19. "Statement of ICC Prosecutor Karim A.A. Khan KC: Application for an arrest warrant in the situation in Bangladesh/Myanmar". *ICC-CPI*, <https://rb.gy/q63yhe>, Accessed: 11.01.2025.
20. "Why Are There No Armenians In Nagorno-Karabakh? Fact-Finding Report Summary". *IDPF*, <https://ldpf.am/en/why-are-there-no-armenians-in-nagorno-karabakh-fact-finding-report-summary>, Accessed: 18.01.2025.

WORKS CITED

1. Harutyunyan, Avetiq ev Grigoryan, Mariam. «Arcaxahayut'yan himnaran iravunqneri xaxtumneri Aذربeյani koghmic Arcaxyan 3-rd paterazmi y'nt'acqum», *Gitakan Arcax*, N 4 (15), 2022, e'j 55-68. [Violations of the fundamental rights of Artsaxhi Armenians by Azerbaijan the 3rd Artsakh war, *Scientific Artsakh*, N 4 (15), pp. 55-68]. (In Armenian)
2. Hovhannisyan, Vladimir ev urishner. *Mijazgayin qreakan dataran (p'astat'ght'eri jhoghovac'u)*, Pashtoneakan hayeren t'argmanut'yun, Erevan 2018. [*International Criminal Court (collection of documents)* official armenian translation, Yerevan]. (In Armenian)
3. Petrosyan, Gurgen. *Mijazgayin qreakan datarani het hamagorc'akcut'yan veraberyal ashxatanqayin d'er'nark*, <https://rb.gy/93uiib>, verjin ayacy" 21.01.2025. [*Working Manual on Cooperation with the International Criminal Court*]. (In Armenian)
4. Petrosyan, Gurgen, *Mijazgayin qreakan iravunq* / G. Petrosyan: Usumnakan d'er'nark: -Er., EPH hrat., 2021. [*International Criminal aw*, Educational manual, Yerevan, YSU Publishing House]. (In Armenian)
5. *Mijazgayin qreakan datarany' Myanmar* naxagahin d'erbakalman o'rder e' tvel. na gorc'el e' Ali&i nman, *Youtube*, <https://www.youtube.com/watch?v=lb5l8YtVOuQ>, verjin ayacy" 13.01.2025. [The International Criminal Court has issued an arrest warrant for the President of Myanmar: he acted like Aliyev]. (In Armenian)
6. Lobanov, Sergej. «Voennye prestuplenija v mezhdunarodnom i vnutrigosudarstvennom prave». *Obrazovanie i pravo*, N10, 2017, str. 66-182. [War crimes in International and Domestic Law, *Education and law* 2017, N10, pp.166-182]. (In Russian)
7. Emel'jan, Voloh. «Mezhdunarodnoe pravo i otvetstvennost' za voennye prestuplenija», *Zarubezhnoe voennoe obozrenie*, №9, 2005, str.19-23. https://factmil.com/publ/strana/oon/mezhdunarodnoe_pravo_i_otvetstvennost_za_voenny

e_prestuplenija_2005/145-1-0-978 dostupno: 17.01.2025.[International Law and Responsibility for War Crimes, *Foreign Military Review*, No. 9, 2005, pp. 19-23]. (In Russian)

8. Nakashidze, Badri. «K voprosu o sub'ektah mezhdunarodnoj ugovnoj otvetstvennosti», *Vestnik RUDN*, serija Juridicheskie nauki, № 4, 2014, str. 253-261.[On the Question of Subjects of Interntional Criminal Responsibility, *Vestnik RUDN*, series Legal Sciences, 2014, No. 4, pp. 253-261]. (In Russian)

9. Customary International Humanitarian Law. *Norma 156. Ser'joznye narusheniya mezhdunarodnogo gumanitarnogo prava javljajutsja voennymi prestuplenijami*, Cambridge University Press, 2005, tom II, glava 44, razdel A.,<https://ihl-databases.icrc.org/ru/customary-ihl/v1/rule156>, dostupno: 17.01.2025. [Customary International Humanitarian Law. *Norma 156. Serious Violations of International Humanitarian Law are War Crimes*, Cambridge University Press, 2005, volume II, chapter 44, section A.]. (In Russian)

10. Troickij, Nikolaj. «Sovremennoe doktrinal'noe ponimanie termina «Voennye prestuplenija»». *Gumanitarnye i juridicheskie issledovanija*, 2020, (1), str. 132-137. <https://doi.org/10.37493/2409-1030.2020.1.17>, dostupno: 20.01.2025. [Modern Doctrinal Understanding of the term "War Crimes". *Humanitarian and legal studies*. 2020;(1), pp.132-137]. (In Russian)

SOME ISSUES OF INTERNATIONAL LEGAL RESPONSIBILITY FOR WAR CRIMES COMMITTED IN ARTSAKH

MARIAM GRIGORYAN

*Armenian-Russian University, Lecturer,
Ph.D. in Law,
Yerevan, the Republic of Armenia*

ROMAN BEGLARYAN

*Armenian-Russian University, Institute of Law,
Department of International and European Law, 3rd year student;
2024 KECTIL Program, Colleague
Yerevan, the Republic of Armenia*

There are already important scientific developments on the study of provisions on international criminal responsibility for war crimes, its institutional and legal mechanisms. At the same time, the experience accumulated by specialists in international law, as well as representatives of other scientific fields, in studying various issues of combating war crimes, their prevention and responsibility is invaluable.

The purpose of the article is to examine the problems in the science of international law related to the definition of war crimes. In addition, some issues of international legal responsibility in the light of the Artsakh events were considered.

For this purpose, the war crimes committed by Azerbaijan in Artsakh, as well as specific cases of violation of international law and international humanitarian law were examined. The article analyzes the role of the International Criminal Court in bringing the perpetrators of these war crimes to international legal responsibility. In addition, the study examined certain aspects of international legal responsibility in light of the events in Artsakh.

During the research, the author applied both symmetrical (analysis, historical principle) and special (comparative-legal) principles.

As a result of the study, we have concluded that war crimes, which entail international legal responsibility under international law, have been committed in Artsakh at various times.

Keywords: *war crimes, international criminal responsibility, International Criminal Court, Artsakh, violations, international law, international humanitarian law.*

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ВОЕННЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ, СОВЕРШЕННЫЕ В АРЦАХЕ

МАРИАМ ГРИГОРЯН

*преподаватель Армяно-Российского университета,
кандидат юридических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

РОМАН БЕГЛАРЯН

*студент 3-го курса кафедры международного и европейского права
Юридического института Армяно-Российского университета,
коллега программы КЕСТИЛ 2024 года,
г. Ереван, Республика Армения*

В настоящее время уже существуют значимые научные исследования, касающиеся изучения положений о международной уголовной ответственности за военные преступления, ее институциональных и правовых механизмах. В то же время бесценен опыт, накопленный специалистами по международному праву, а также представителями других научных направлений при изучении различных вопросов борьбы с военными преступлениями, их предупреждения и ответственности.

Целью статьи является рассмотрение проблем, связанных с определением военных преступлений в науке о международном праве. Кроме того, были рассмотрены некоторые вопросы международно-правовой ответственности в контексте арцахских событий.

С этой целью были рассмотрены военные преступления, совершенные Азербайджаном в Арцахе, а также конкретные случаи нарушения международного права и международного гуманитарного права. Проанализирована роль Международного уголовного суда в привлечении виновных в этих военных преступлениях к международно-правовой ответственности, а также идентичность вынесенных ранее решений Суда с событиями в Арцахе.

В ходе исследования авторы применили как общие (анализ, принцип историчности), так и специальные (сравнительно-правовые) методы и принципы.

В результате исследования мы пришли к выводу о том, что в Арцахе в разное время были совершены военные преступления, за которые международным правом предусмотрена международно-правовая ответственность.

Ключевые слова: *военные преступления, международная уголовная ответственность, Международный уголовный суд, Арцах, нарушения, международное право, международное гуманитарное право.*

ԲՆԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ԻՐԱՎԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՌԻՍՏՈՒՆՔՆԵՐԻ ՎՐԱ *

ՀՏԴ 340

DOI: 10.52063/25792652-2024.4.23-49

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԿՈՉՈՒԲԱԵԿ

«Կոնսորա» ընկերությունների խմբի հիմնադիր, փաստաբան,
ՀՀ ԳԱՄ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և
իրավունքի ինստիտուտի հայցորդ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
Legaldep02@gmail.com
ORCID: 0009-0006-2481-8175

Սույն հետազոտության նպատակն է վերլուծել բնական իրավունքի տեսության զարգացման նախադրյալները, ընթացքը և արդյունքները, նախա-նշել իրավունքի և պետության, անձի և քաղաքացիական հասարակության մասին ուսմունքի ընդհանուր տեսական և մեթոդաբանական զարգացման ուղղությունները, բնորոշել իրավական ուսմունքներում՝ համատեքստում հիմնարար բնական-իրավական կատեգորիաների մշակման մեթոդաբանական հիմքերը և առանձնահատկությունը, բացահայտել բնական իրավունքի մասին պատկերացումների պատմական զարգացման հիմնական ուղենիշները և դրանց առանձնահատկությունները, ինչպես նաև վերլուծել բնական-իրավական հիմնահարցերի լուծման ձևերը նոր ժամանակի տարբեր ուղղությունների փիլիսոփայական-իրավական հայեցակարգերում:

Հետազոտության մեթոդաբանական հիմունքները կազմում են քաղաքական իրավական և փիլիսոփայական-իրավական ուսմունքների համա-լիր վերլուծության սկզբունքները: Հետազոտության մեջ օգտագործվել են ճանաչողության տրամաբանական, համեմատական իրավական, ինչպես նաև պատմական, իրավահամեմատական մեթոդները, որոնք հնարավորություն են ընձեռել հեղինակին բացահայտելու բնական իրավական գաղափարների աղբյուրները և դրանց էությունը:

Գիտության պատմական զարգացման ընթացքում իրավունքի և պետության մասին ուսմունքների, ինչպես նաև գոյի՝ բնական, թե՛ աստվածային կարգից կամ էլ մարդու բնական հատկանիշներից բխող էթիկական ուսմունքների համակարգում բնական իրավունքը հանդես է գալիս որպես հիմնական հասկացություն: Հենց բնական իրավունքի մասին ուսմունքի սահմաններում է ջանում իրավաբանական գիտությունը գտնել իրավունքի ու օրենքի հարաբերակցության հարցի պատասխանը, հասկանալ, որ իրավական սկզբունքներն ու նորմերը փաստացի հասարակական հարաբերությունների հատուկ ձև են՝ ունիֆիկացված ձև, որում գոյություն ունի ներքին տրամաբանություն՝ որպես կոնկրետ իրավահարաբերու-թյունների ներդաշնակության արտահայտություն:

Հիմնաբառեր՝ բնաիրավական հայեցակարգ, իրավական ուսմունք, աստվածային իրավունք, բնական իրավունք, կանոնական իրավունք, սովորութային իրավունք, աշխարհիկ իրավունք, ազատություն:

* Հոդվածը ներկայացվել է 02.12.2024թ., գրախոսվել՝ 18.12.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.12.2024թ.:

Բնաիրավական հայեցակարգը իր ահռելի ազդեցությունն է ունեցել հայ իրավաբանական պատմության վրա: Դա մեծամասամբ պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ պետականության բացակայության պայմաններում բնական համարվող իրավունքները նմանվում էին երազանքների, ազգային գաղափարախոսության, որոնց ձգտում է մարդը:

Բնական իրավունքի մասին այս կամ այն հարաբերակցությամբ իրենց կարծիքն արտահայտել են հայ շատ մեծանուն մտածողներ, սակայն համակարգված դոկտրինի իմաստով հայ իրականության մեջ առաջինը Մխիթար Գոշն էր, որ տվեց հայ ժողովրդի բնաիրավական զարգացման հիմնական ուղենիշները: Գոշի ուսմունքը ուներ հստակ արտահայտված ազգային երանգներ, որոնք բխում էին հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարից:

Ընդ որում, մինչև Գոշն էլ հայ լուսավորիչները մարդու բնական իրավունքների գաղափարը կապում էին հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի հետ: Այսպես՝ Մեսրոպ Մաշտոցը, դեմ գնալով իր ժամանակին տիրապետող գաղափարաբանությանը, համաձայն որի աշխարհը ունի երկու նախասկիզբ՝ բարի և չար, հանդես եկավ աստվածային ծագման բացառիկության գաղափարով, որի առանցքը պտտվում էր միակ ակունքի՝ Աստծո գոյության շուրջ [Արևշատյան, 91-110]:

Մաշտոցը գտնում էր, որ չարը՝ որպես ֆունդամենտալ երևույթ, գոյություն չունի: Մաշտոցը մարդկային ազատ կամքի կողմնակից էր և գտնում էր, որ բարին էլ, չարն էլ բխում են Աստծուց, իսկ մարդկային կամքը մարդուն տրված է, որպեսզի մարդ ընտրի իր վարքը՝ ծառայել բարուն, թե՞ չարին: Այստեղ առանցքայինն այն է, որ բարին էլ, չարն էլ ունեն սուբստանցիոն միևնույն ակունքը: Ընդ որում, այս տեսակետը իր հիմնավորումն է գտնում նաև Աստվածաշնչի մեջ՝ կյանքի ծառի գաղափարում: Այսպես՝ «Ծննդոց» գրքում, երբ նկարագրվում է աստվածային արարչագործությունը բարու և չարի մասին, ասվում է, որ Աստված դրախտ տնկեց Եդեմում՝ արևելյան կողմը, եւ այնտեղ դրեց իր ստեղծած մարդուն: Տեր Աստված երկրից բուսցրեց նաեւ ամեն տեսակի գեղեցկատեսիլ ու համեղ մրգեր տվող ծառեր, իսկ կենաց ծառը եւ բարու ու չարի գիտութեան ծառը տնկեց դրախտի մեջտեղում: Տեր Աստուած պատվիրեց Ադամին ու ասաց. «Դրախտում ամեն ծառի պտուղներից կարող ես ուտել, բայց բարու եւ չարի գիտութեան ծառից մի՛ կերեք, որովհետեւ այն օրը, երբ ուտեք դրանից, մահկանացու կը դառնաք» (Աստուածաշունչ, 18):

Այսինքն՝ Աստված մարդուն իր նախնական տարբերակում ստեղծել էր որպես անմահ Եակ, ստեղծել էր նաև բարին ու չարը տարբերակող ծառը, որի պտուղը ճաշակելով՝ մարդը սկսում է ճանաչել նաև չարը, դրանով կտրվում է իր աստվածային ծագումից և դառնում է մահկանացու: Թեև Ավետարանում ուղիղ ասված չէ Աստծո կողմից չարը՝ որպես սուբստանցիալ արարվելու մասին, սակայն թեոլոգիական իմաստով ամեն ինչն է բխում Աստծուց: Այստեղ առաջնային պլան է մղվում կամքը, կամք, որով մարդ ընտրություն է կատարում բարու և չարի միջև, հետևաբար՝ սեփական կյանքը տնօրինելու ազատությունը համապատասխանում է աստվածային մտահղացմանը:

Մաշտոցը, իր թեզերը տեղայնացնելով պետության վրա, գտնում է, որ իշխանությունը՝ որպես երևույթ, առաջացել է Աստծո թողտվությամբ, որի նպատակը իրավակարգ սահմանելն է և իրավակարգը խախտողներին պատժելը (Արևշատյան, 91-110): Այս գաղափարը իր արդիականությունը դժվար թե կորցնի, որովհետև այն պետության գոյության և պետության նշանակության համար առանցքային դերակատարում ունի, քանի որ այս տեսակետով հիմնավորվում է, որ պետությունը և դրանում տեղ գտած իշխանությունները Աստծո կամքի արդյունք են:

Բնական իրավունքի վերաբերյալ իր տեսակետն է հայտնել նաև Եզնիկ Կողբացին: Այստեղ պետք է ընդգծել, որ Կողբացու (նաև մյուս հեղինակների) աշխատությունները հատուկ նվիրված չեն բնական իրավունքի տեսությանը:

Հեղինակի առանձին մտքերն են, որ հնարավորությունն են տալիս կատարելու եզրահանգում առ այն, որ Կողբացին բնափրավական գաղափարախոսության կրող է:

Եզնիկ Կողբացին կտրականապես դեմ է արտահայտվում իր ապրած ժամանակաշրջանի ֆատալիստական հոսքերին և առաջ է քաշում ինքնիշխանության գաղափարը (Կողբացի, 109): Կողբացին տարբերակում էր անձի և ազգի ինքնիշխանությունը, որտեղ հիմնավորվում է անհատի և ժողովրդի կամքի ազատության գաղափարը: Կողբացին հստակ սահմաններ է դնում անհատական ինքնիշխանության վրա և գտնում է, որ ինքնիշխանությունը չի ենթադրում ամենաթողություն: Հակառակը՝ մարդու անձնական իրավունքները ավարտվում են այնտեղ, որտեղ սկսվում են այլոց իրավունքները: Պատիժը և պատահականատվությունը ևս Կողբացին կապում է ինքնիշխանության հետ, սակայն՝ արդեն պետության մակարդակում: Պատիժը Կողբացու մոտ ոչ թե ֆատալիստական է, այլ՝ կամքի թելադրանք:

Ազգի, դրա տակ քողարկված պետության ինքնիշխանության գաղափարը, անկախ պետություն ունենալու մարդկանց կամքը հետագայում իրենց խտացված արտահայտությունը գտան հայ ազգային-ազատագրական պայքարներում: Այս գաղափարների գործնական արժեքը կայանում էր նրանում, որ Կողբացին մարդկանց մոլում է պայքարի՝ հանուն ինքնիշխանության, քանի որ ազատությունը ընտրություն է, ոչ թե ճակատագիր, որին մարդը պետք է հպատակվի:

Ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության հիմնաքարերից մեկը անձի և ազգի ինքնիշխանության ուսմունքն էր, որը, հայ ժողովրդի մեջ ձևավորվելով V դարում, իր կենսունակությունը չկորցրեց նրա հետագա ողջ պատմության ընթացքում: Ազգերն իրենք պետք է տնօրինեն իրենց ճակատագիրը, կերտեն իրենց ներկան ու ապագան, այլ ոչ թե ապավինեն ճակատագրի կույր ուժին կամ էլ ինչ-որ երկրորդ և այլ ուժերի ողորմածությանը: Այս կապակցությամբ Եզնիկ Կողբացին հետևյալ ցայտուն օրինակն է բերում. «Երբ ավազակախումբը արշավում է կողոպտելու և կոտորելու համար, թող զորք չհավաքեն ու իրար ետևից գնդեր չկազմեն երկիրը՝ մարդկանց երկրից ավազակներին դուրս քշելու համար, այլ թող պատճառաբանեն, թե՛ «երկրի ճակատագիրն է ավազակից կոտորվել, մենք ինչու՞» պիտի դեմ գնանք ճակատագրին: Բայց զումարելով և երկրի թշնամուն դուրս վնդելով՝ ցույց է տալիս, որ կոտորածները ճակատագրի ինչ-որ սահմանումով չեն տեղի ունենում, այլ՝ ավազակի բռնությամբ, որ գալով ազահաբար կոտորում է ժողովրդին, զրկում ունեցվածքից» (Կողբացի, 109): Ըստ Կողբացու՝ ինքնիշխանությամբ օժտված են ոչ միայն անհատները, այլև ազգը, ժողովուրդը: Եվ պատահական չէ, որ ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության հիմնաքարերից մեկը անձի և ազգի ինքնիշխանության ուսմունքն էր, որը, հայ ժողովրդի մեջ ձևավորվելով V դարում, իր կենսունակությունը չկորցրեց նրա հետագա ողջ պատմության ընթացքում:

Բնույթով այսպիսին էին նաև Մովսես Խորենացու պատկերացումները: Խորենացին գտնում էր, որ առանց պետության ժողովուրդը գոյություն ունենալ չի կարող, քանի որ այնտեղ, որտեղ չկա պետություն, ժողովուրդը տառապում է, տիրում է անիշխանություն (Խորենացի, 66-67): Պետության գոյությունը Խորենացու համար նշանակում է անկախություն, ազատություն, պետականության համար պայքարի արդյունք: Խորենացին համոզված էր, որ թագավորության առանցքային առաքելությունը ժողովրդի միավորման մեջ է, որի բացակայությունը բերում է անկախության կորստի: Նախարարական տների և թագավորական իշխանության անհաշտության մեջ է Խորենացին տեսնում միասնականության բացակայությունը և, որպես արդյունք, Հայաստանի բաժանումը հարևանների միջև:

Հետևաբար՝ ազգային միասնությունը այն կարևոր գրավականն է, որը ապահովում է ժողովրդի ազատությունը, անկախությունը, պետականությունը: Այս ամենն ասելով՝ Խորենացին ցանկանում է ընդգծել, որ ինքնիշխանությունը ոչ միայն և

ոչ այնքան ազատություն ու անկախությունն է՝ անելու ամեն ինչ, այլ այն իշխելու և ենթարկեցնելու գործիք է: Ճիշտ է, այսօրվա տեսանկյունից մի փոքր բարդ է համակերպել այսպիսի ձևակերպումների հետ, սակայն չպետք է մոռանալ այն աշխարհաքաղաքական կոնյուկտուրան, որում ապրել է Խորենացին¹:

Շատ արժեքավոր են ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում ապրած հայ հեղինակների՝ Մխիթար Գոշի, Ներսես Շնորհալու, Ներսես Լամբրոնացու, Սմբատ Սպարապետի աշխատությունները:

Մխիթար Գոշը բնաիրավական դոկտրինի միջոցով հիմնավորում է ազգի կամքի գաղափարը, կամքի ազատության և անհատի ազատության գաղափարը: Էություն մեջ Գոշի «Դատաստանագիրքը» վերականգնվելիք հայոց պետականության համար նորմատիվ փաստաթուղթ էր, սակայն դրանում տեղ գտած բազմաթիվ դրույթներ բնաիրավական են:

Մինչև Գոշը և Գոշի ապրած ժամանակաշրջանում չէին դադարում կամքի ազատության և աստվածային մտահղացման շուրջ բանավեճերը, կամ, որ ավելի դիպուկ է, դրանց առաջնայնության շուրջ բանավեճերը: Մի կողմից ֆատալիստական և մյուս կողմից կամքի ազատության մասին բանավեճերի ակունքը նախասկզբի որոնումն է:

XII դարի Կիլիկիայի հայկական պետության նշանավոր մտածողներ Ներսես Շնորհալին և Ներսես Լամբրոնացին նույնպես ընդունում են մարդկանց հավասարության գաղափարը: Այսպես՝ Ներսես Շնորհալին, հասարակության իշխող և ունևոր խավերին դիմելով, նշում է. «Մի զվարճս վաստակաւորաց ձեռաց հատանէք իշխանաբար Բաւական լիցի ձեզ, զի վաստակօք նոցա մեծանայք եւ առաւել քան զչափն փափկանայք, եւ այն, զի ոչ թէ այլ բնութիւն է նոցա եւ այլ ձեր, այլ ի միոյ կաւոյ եւ ի խառնուածոյ քանզի նմնապես տերանց եւ ծառայից՝ փարթամաց եւ աղքատաց սկիզբն գալոյ յաշխարհի եւ կատարած ելիցն յաշխարհէ» (Շնորհալի, 67-71):

Թովմա Աքվինացին, բացահայտորեն ընդունելով կամքի ազատությունը, գտնում է, որ կամքի ազատությունը կարող է գոյություն ունենալ բացառապես Աստծո հովանավորչության պայմաններում, քանի որ նա է ամեն ինչի աղբյուրը, այդ թվում՝ մարդկանց որոշումների և իրադարձությունների պատճառների (Боргов, 139):

Մխիթար Գոշը ևս մարդու կամքի ազատության հայեցակարգի կողմնակիցն էր: Առանձնահատկությունը կայանում էր նրանում, որ Գոշը կամքի ազատությունը տեսնում էր ոչ թե աստվածային մտահղացման, այլ բնական իրավունքի մեջ (Բաստամեանց, 7): Գոշը համոզված էր, որ մարդիկ Աստծուն պարտական են միայն ծնունդի համար, իսկ իրենց գործողություններում և որոշումների կայացման մեջ ազատ են:

Գոշը ուժեղ պետական ապարատի կողմնակից էր և գտնում էր, որ պետության հզորությունը պետք է բխի թագավորի հզորությունից, որի շուրջը պետք է համախմբվեն հայկական նախարարական տները (Մանանդյան, Աճառյան, 23): Գոշի առաջ քաշած տեսության համաձայն՝ թագավորը հանդես է գալիս որպես ազգային ինքնիշխանության արտահայտություն. պետք է ձգտել այնպիսի պետության, որտեղ վերջինս կլինի հարկահան և ոչ թե հարկ տվող: Այս դրույթով Գոշը ցանկանում է ընդգծել այն հանգամանքը, որ պետությունը պետք է ունենա անսահմանափակ իշխանություն ենթակա ժողովուրդների նկատմամբ և վարի ինքնուրույն արտաքին հարաբերություններ:

Մյուս կողմից՝ Գոշը ընդգծում է, որ ոչնչով չսահմանափակված թագավորական իշխանությունը ևս պետք է կաշկանդված լինի օրենքներով: Գոշի մոտ օրենքի

¹ Տեղին է հիշատակել Կարլ Մարքսին, որի ուսմունքի համաձայն՝ հասարակական կեցությունն է որոշում հասարակական գիտակցությունը: Հեղինակը ասել կուզի, որ մարդկային մտածողությունը խստիվ կախված է կյանքի նյութական պայմաններից, քանի որ մարդու նյութական պայմանները թելադրում են նրա աշխարհայացքը:

պահանջները բացարձականացված են և համապատասխանում են հռոմեական *sed lex, dura lex* (օրենքը դժան է՝ բայց օրենք է) կանոնին: Այսինքն՝ օրենքի կարգադրագիրը, ինչքան էլ որ խիստ լինի, անտրամաբանական կամ դժան, միևնույն է՝ այն օրենք է և պետք է անշեղորեն կատարվի, իսկ թագավորն էլ պարտավոր է ապահովել դրա կատարումը: Գոշը օրենքին անվերապահորեն ենթարկվելը այն աստիճան է կարևորում, որ անգամ միտք է արտահայտում առ այն, որ թագավորը պետք է զրկվի թագից, եթե երկրում խախտվի խաղաղությունը, իսկ վերջինս էլ պետությունը կառավարի անարժան ձևով: Գոշը սրանով փաստացի սահմանափակում է առաջին հայացքից անսահման թվացող թագավորական իշխանությունը և բացարձականացնում պետական ինքնիշխանությունը:

Այս ամենով հանդերձ՝ Գոշը ուժեղ միապետության կողմնակից էր և գտնում էր, որ միապետը պետք է ճշշի պետական իշխանությունից տարանջատվելու իշխանական տների բոլոր փորձերը:

Գոշի բնաիրավական հայացքների առանցքը մարդկանց հավասարությունն է: Հավասարության մասին Գոշի հայացքները արտահայտում են իր ապրած ժամանակաշրջանի առանձնահատկությունները, քանի որ մարդկանց հավասարության համար պայքարը չափազանց արդիական էր պատմական այս փուլում: Միևնույն Գոշը մարդկանց անհավասարության ակունքը տեսնում էր սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մեջ: Անհավասարությունը Գոշը պատճառաբանում էր տնտեսական գործոնով և ֆեոդալիզմի բնորոշ հարստության և բարեկեցության հիմնական միջոցից՝ հողից զուրկ լինելու փաստով: Հողից զուրկ լինելը մարդուն ստիպել է անցնել հողի մշակման վարձակալական հիմունքին, դա վերջինիս գցել է կախյալ վիճակի մեջ և հանգեցրել հողատերերի և վարձու աշխատողների փաստացի անհավասարության: Վերջին միտքը մասնագիտական գրականության մեջ իրապես Նոր էր, քանի որ Գոշից առաջ և Գոշից շատ հետո անհավասարության առաջացման այսպիսի դոկտրին չի եղել: 19-րդ դարում՝ մարքսիզմի ձևավորմամբ, անհավասարության՝ Գոշի առաջ քաշած դոկտրինը ստացավ իր վերջնական ձևակերպումը¹ (Պիվազյան, 137):

Գոշը առանձնացնում էր իրավունքի մի քանի մակարդակներ և գտնում էր, որ իրավունքը բաղկացած է աստվածային, բնական, կանոնական, սովորութային և աշխարհիկ իրավունքներից: Սովորութային իրավունքն այն սովորությունն են, որոնք գոյություն ունեն և մինչև գրավոր օրենքների ձևավորումը: Աստվածային իրավունքը Աստծո կամքն է, որն արտացոլված է Հին և Նոր կտակարաններում:

Ինքը՝ Գոշը, արձանագրում է, որ «Դատաստանագիրքը» բխում է բնական իրավունքից: Գոշի մոտ մարդկանց բնական ազատության և հավասարության գաղափարը բխում է բնական իրավունքի տեսությունից: Խոսելով այն հիմնական աղբյուրների մասին, որոնցից օգտվել է «Դատաստանագիրքը» կազմելիս, Միևնույն Գոշը առաջին և վստահելի աղբյուրը համարում է բնական իրավունքը: Մասնագիտական գրականության մեջ տարակարծություն է ձևավորվել Գոշի բնաիրավական հայացքների վերաբերյալ: Տեսաբանները գտնում են, որ Գոշի առաջ քաշած հայացքները բնաիրավական չեն, այլ՝ սովորութային (Սամուելյան, 80-81): Վերջիններս հարցը կապում են բառօգտագործման հետ և գտնում են, որ այն, ինչ որ Գոշը անվանում է բնական իրավունք, համապատասխանում է չգրված սովորութային իրավունքին:

Գոշը ենթադրում էր, որ բնական իրավունքի ընդունումը Նախ և առաջ նշանակում է մարդկանց ազատության ընդունում: Բնական իրավունքը աստվածային բանականության դրսևորման ձևն է: Եկեղեցական կամ պետական օրենքները պետք

¹ Հեղինակի միտքը չի նշանակում, որ մարքսիզմը հիմնվել է Գոշի վրա, պարզապես այն ինչ Գոշը հիմնավորել էր միջնադարում, իր հետագա զարգացումն է ստացել պատմական այս փուլում:

Ե համապատասխանեն աստվածային կարգին: Ընդ որում՝ առաջինները հարաբերական են և Էապես կախված են իրավիճակներից, իսկ Աստծո սահմանած կարգը օբյեկտիվորեն գոյություն ունի, այն կախված չէ մարդու կամքից և գիտակցությունից: Այս պատճառով Ե, որ Գոշի մոտ աստվածային բանականությանը և աստվածային օրենքին չհամապատասխանող օրենքները դուրս էին մնացել «Դատաստանագրքից»: Գոշի առավելությունը ժամանակակիցների նկատմամբ այն էր, որ վերջինս մինչև իրեն հայտնի եկեղեցական և աշխարհիկ օրենքները համապատասխանեցրել է ժամանակի հրամայականներին: Գոշը այդ օրենքները, այդ թվում՝ նաև մովսիսական օրենքները ենթարկել է խմբագրական փոփոխությունների՝ դրանք համապատասխանեցնելով այդ պահին գոյություն ունեցած հրատապ խնդիրներին: Գոշը տարբերակում էր օրենքները՝ հիմքում դնելով դրանց կատարելության հատկանիշը: Առհասարակ, Գոշը քննադատում էր անարդար օրենքները, կասկածի տակ դնում դրանք կամ՝ մերժում: Գոշը գտնում էր, որ իրավունքի առաքելությունը ճշմարտության, արդարության և բարեկեցության հաստատումն է:

Գոշը չէր ընդունում միասնական իրավունքի առկայությունը: Նա համոզված էր, որ ամեն ազգ և պետություն պետք է ունենա իր առանձնահատուկ իրավունքը, որը պետք է արտահայտի վերջիններիս շահերը և ժամանակի պահանջները: Սրանով Գոշը ընգծել է ուզում հայկական իրավունքի առանձնահատկությունը, որին ներհատուկ է ազգային-ազատագրական ոգին:

Ինքը՝ Գոշը, իր «Դատաստանագիրքը» չէր համարում կատարյալ փաստաթուղթ և գտնում էր, որ վերջինս կարող է և պետք է ենթարկվի փոփոխությունների և լրացումների, որովհետև աշխարհիկ օրենսդրությունը կատարյալ չէ, այն մշտապես բարեփոխվելու անհրաժեշտություն է զգում: Փոփոխությունները և լրացումները այն ճանապարհն են, որ կատարյալ իրավունքը մերձեցնում է կատարյալին:

Այս մտքերը դրված են «Դատաստանագրքի» հիմքում: Գոշը պահանջում էր, որ սերունդները «Դատաստանագրքին» վերաբերվեն քննադատաբար և անընդհատ բարեփոխեն այն, համապատասխանեցնեն արդի խնդիրներին, քանի որ «Դատաստանագիրքը» անսասան չէ, հակառակը՝ այն պետք է լինի փոփոխական:

Այս ամենով հանդերձ՝ Գոշը փոփոխությունների և լրացումների ակունքը տեսնում էր ոչ թե պատեհապաշտության մեջ, այլ՝ բնական իրավունքին համապատասխանելու: Թեև «Դատաստանագիրքը» կարող է ենթարկվել խմբագրական փոփոխությունների, սակայն բոլոր դեպքերում դրանք պետք է արտահայտեն արդարության պահանջները, որոնք իրենց հերթին ածանցյալ են բնական իրավունքից:

Հայ իրավաբաղաքական ուսմունքների մեջ բնաիրավական դոկտրինը իր հետագա զարգացումը ստացավ Հայկական լեռնաշխարհից շատ հեռու՝ Ջնդկաստանում՝ խոշորագույն տեսաբան Շահամիր Շահամիրյանի իրավական մտքերում:

Շահամիր Շահամիրյանը Ջնդկաստանի Մադրաս քաղաքի հայ մեծահարուստներից էր և իր կյանքի շատ զգալի հատվածը նվիրել էր Ջնդկաստանի հայ համայնքի առաջ ծագած խնդիրների լուծմանը, ինչպես նաև հայ ազգային-ազատագրական պայքարին:

Այս և այլ խնդիրները լուծելու նպատակով Շահամիր Շահամիրյանը Ջնդկաստանի Մադրաս քաղաքում 1771 թվականին հիմնադրեց տպարան, որում հայերենով լույս էին տեսնում տարբեր տեսակի նորարարական ստեղծագործություններ: Շահամիրյանը այդպիսով ցանկանում էր հայերի մեջ արթնացնել ազգային գիտակցությունը և տարածել եվրոպական լուսավորականության դոգմատիկան:

Շահամիր Շահամիրյանը բնական իրավունքին վերաբերող իր մտքերը շարադրել է «Որոգայթ փառացում»¹, որը նախադեպը չունեցող փաստաթուղթ էր: Կառուցվածքային առումով «Որոգայթ փառացը» բաղկացած էր երկու հատվածից: Առաջինը վերաբերում էր հայ ազգային, քաղաքական, բնաիրավական հիմնախնդիրներին, իսկ երկրորդ հատվածը՝ Նորանկախ Հայաստանի պետական և հասարակական կարգի մասին էր:

Սահմանադրության՝ որպես իրավաքաղաքական փաստաթղթի ծնունդը մասնագիտական գրականությունը կապում է ԱՄՆ հիմնադիր հայրերի հետ՝ գտնելով, որ այն ծնունդ է առել հենց այստեղ, ԱՄՆ հեղափոխության տեսաբանների ջանքերով: Սակայն վերջիններիցս առաջ Շահամիր Շահամիրյանը արդեն իսկ այդպիսի փաստաթուղթ էր ստացել, որովհետև «Որոգայթ փառացը» հենց սահմանադրությունն է, այն իր գոյությամբ որոգայթում է փառքը, սահմանում երկրի պետական կառավարման առանձնահատկությունները, մարդու հիմնական իրավունքները և հիմնարար ազատությունները:

Շահամիրյանի գաղափարները իրապես հեղափոխական էին. այստեղ կարելի է տեսնել սահմանադրության գաղափարի և պետության սահմանադրականության գաղափարի ծնունդը: Շահամիրյանը առաջ ընկավ ժամանակակիցներից և տվեց բնաիրավական դոկտրինի կենսագործման լավագույն մեխանիզմը՝ սահմանադրությունը:

Շահամիր Շահամիրյանի միտքը ունի բնաիրավական ուղղվածություն: Նա բնական իրավունքի ակունքը տեսնում էր մարդու բնականության մեջ, որն Աստծո կողմից տրված է մարդուն: Շահամիրյանը վստահ էր, որ և՛ իշխանությունը, և՛ իրավունքը Աստծո ստեղծածն են, հետևաբար՝ պոզիտիվ իրավունքը պետք է բխի իրերի աստվածային կարգից: Եթե իրավունքը չի համապատասխանում Աստծո կամքին, ապա այն իրավունք համարվելու որակ չունի և չպետք է կիրառվի:

Շահամիրյանը այն հաստատ համոզմունքն ունի, որ, բնությունից ազատ և հավասար լինելով, ունենալով բնականություն, մարդիկ չպետք է հանդուրժեն իրենց վրա ոչ մի իշխանություն՝ բացի բոլորի համար ընդհանուր և պարտադիր այն օրենքներից, որոնք իրենք իսկ կսահմանեն իրենց «բնական բնությանը» և «բնական էությանը» համապատասխան: Ճիշտ է, նա ուղղակիորեն չի նշում, սակայն նկատի ունի ազատության գիտակցման և նրա իրականացման ձևերի անհրաժեշտության հարցը: Բնականությունը մարդու տեսակային հատկանիշն է, որով նա տարբերվում է մյուս արարածներից: Սակայն այն տրված է մարդուն ոչ թե իր նմանի, այլ բնության վրա իշխելու համար: Ավելի հասկանալի ու մատչելի արտահայտվելու համար Շահամիրյանը, ինչպես այդ դեպքում, այնպես էլ գրեթե միշտ, հենվում է Աստվածաշնչի վրա: «Նախնին մեր Ադամ ըստ բնական բնութեամբ գտավ իշխանութիւնի Տեառնէ և ի արարչէն մերմէ զի լիշխեսցէի վրայ միմիայն բնական բնութեամբ կենդանեաց որ ի վերայ երկրի, այլ ոչ՝ ի վերայ բնական բնութեան մարդոյ»: Բնականության ֆենոմենը իր՝ այս ուղղվածությամբ մարդու մոտ ունի նաև մեկ այլ իմաստ: Նրա առկայությունը ոչ միայն պետք է մարդուն հեռու պահի իր նմանի իշխելու հակաբնական մտայնությունից, այլև պետք է մարդուն հուշի, որ ինքն իրավունք չունի և չի կարող ուրիշների գերիշխանության տակ լինել: Ինչ խոսք, կան նաև այնպիսի մարդիկ, որոնք ձգտում են «թագաւորելոյ ի վերայ բնական բնութեան մերոյ», սակայն դրանք հակադիր են իրերի բնական ընթացքին և պետք է մերժվեն, քանի որ անասուններն անգամ այդպիսիներին իրենց մեջ չեն ընդունում, ուստի, - ասում է Շահամիրյանը, - մեր բնական բնությանը մեծ ամոթանք «լինիցի զի հնազանդիցուք մեք ի առն ումեք ըստ նմանութեան և բնութեան մերոյ, զի ինքնակամ բանիվ հրամայեսցէ ի վերայ մեր» (Մեքլումյան, 147):

¹ Փառքի որոգայթ. այսինքն՝ սա մի փաստաթուղթ էր, որը նպատակ ուներ կաշկանդել իշխանավորի փառքը՝ հանուն համապետական նպատակների իրագործման:

«Որոգայթ փառացը» անցողիկ փաստաթուղթ չէ, այն հստակ կոչ ունի հայ ժողովրդի համար, այն կոչ է անում գալիք սերունդներին ապրել և արարել արդարությամբ: «Որոգայթ փառացը» իրավափիլիսոփայության և իրավամտաժողովության առումով ընդհանրացնում է Հովհաննես Օձնեցու, Դավիթ Ալավկոտորդու, Մխիթար Գոշի, Ներսես Շնորհալու, Ներսես Լամբրոնացու, Սմբատ Սպարապետի և հայ այլ երևելիների նվաճումները իրավաքաղաքական մտքի բնագավառում (Սաֆարյան, 546) :

Այսպիսով՝ գիտության պատմական զարգացման ընթացքում իրավունքի և պետության մասին ուսմունքների, ինչպես նաև գոյի՝ բնական թե՞ աստվածային կարգից կամ էլ մարդու բնական հատկանիշներից բխող՝ էթիկական ուսմունքների համակարգում բնական իրավունքը հանդես է գալիս որպես հիմնական հասկացություն: Բնական իրավունքի հայեցակարգերի պատմական առաքելությունը դարաշրջանի ոգուն համապատասխան իրավական իդեալներ արտահայտելն էր: Բնական իրավունքի բուն բնագավառը, ի տարբերություն դրական իրավունքի ոլորտի, ճշմարտության, արդարության պահանջների բնագավառն է, ընդհանուր իրավական նորմերի համակարգն է, որը բխում է մարդկային բանականությունից և պետք է պարտադիր չափանիշ և ուղեցույց ծառայի դրական իրավունքի համար:

Բնական-իրավական ուսմունքների բազմակարծությունը, հետևաբար՝ բնական իրավունքների և հասկացությունների տարբերվող վարկածները, և իրար հետ մրցակցող ուսմունքները հավակնում են միմյալն բնական իրավունքի իրենց վարկածի, բնական իրավունքի հասկացման իրենց ընկալման ու մեկնման ճշմարտությանը:

Քանի որ բնական իրավական ուսմունքները (և դրանց հիմքում ընկած բնական իրավունքի տարբեր հասկացությունները) տարբերություններից բացի ունեն նաև որոշակի ու էական ընդհանրություններ, որն էլ թույլ է տալիս գատել «բնական իրավունքը» (և բնական-իրավական հայեցակարգերը) ընդհանրապես «պոզիտիվ իրավունքից» (և պոզիտիվիստական հայեցակարգերից), ապա հարց է ծագում. բնական իրավունքի ունիվերսալ բնորոշման, այսինքն՝ բնական իրավունքի ընդհանուր հասկացության սահմանման մասին: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ է առաջին հերթին ձևակերպել բնական իրավունքի համընդհանուր սկզբունքը (այսինքն՝ բնական իրավունքի հատուկ տարբերակների մասին ուսմունքներից վերականգնել բնական իրավունքի, նրա գաղափարի ու սկզբունքի տեսական աբստրակցիան), որն էլ խտացված տեսքով կարտահայտի նրա առանձնահատկությունն ու էությունը (դրա հետ մեկտեղ նաև՝ ընդհանուր հասկացությունը):

Ինչպես տեսնում ենք, բնաիրավական հայեցակարգի վերաբերյալ տեսական որոնումները մենք կարող ենք կատարել հայ իրավաքաղաքական ուսմունքների մեջ: Ակնհայտ է, որ մեր մեծերի բնաիրավական մտքերը ոչ միայն չեն զիջում դասականներին, այլև շատ առաջ են վերջիններից: Հայկական բնաիրավական դոկտրինը ունի ընդգծված գործնական նշանակություն, այն է՝ արտահայտել հայ ազգային-ազատագրական շահերը և իրավունքով նպաստել դրա կայացմանը: Մեր մեծերը համոզված են եղել, որ մարդկությունը չի կարող հարատևել առանց Աստծո միջամտության և աստվածային իրավունքի: Թեև հայ բնաիրավական դոկտրինի կրոնական բաղադրիչը շատ մեծ է, սակայն դրանում է մեր ազգային առանձնահատկությունը և առանց պետության պետականություն ունենալու շնորհիվ, որը մեզ համար ունի գենետիկ նշանակություն:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. **Աբրահամյան, Աշոտ.** *Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց*, թարգմանություն, Երևան, 1970 թվական, 368 էջ:
2. **Աստուածաշունչ,** Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին եւ Հայաստանի աստուածաշնչային ընկերություն, 1994թ. , <https://www.gahana.am/bible/OldTestament/Genesis.html> /վերջին այցը՝ 14. 01. 2025թ. :
3. **Արևշատյան, Սեն.** *«Մեսրոպ Մաշտոցի փիլիսոփայական հայացքներ».* Պատմաբանասիրական հանդես, թիվ 1-2, Երևան, 1996 թվական, 91-110 էջեր:
4. **Բաստամեանց, Վահան.** *Մխիթարայ Գոշի Պատաստանագիրք Հայոց իրավաբանական հետազոտությունը*, Վաղարշապատ 1880 թվական, 7 էջ:
5. **Մանանդյան, Հակոբ, Աճառյան, Հրաչյա.** *«Հայոց նոր վկաների աշխատունակությամբ»*, Վաղարշակ, 1903, 23 էջ:
6. **Մելքունյան, Գագիկ,** *Մարդու հիմնահարցը Շ. Շահամիրյանի «Որոգայթ փառաց»-ում*, Երևան, 1995թ. 145-154 էջեր:
7. **Մովսես Խորենացի,** *Պատմություն հայոց*. Երևան, 1991 թվական, 66-67 էջեր:
8. **Ներսես Շնորհալի,** *Ընդհանրական թուղթ Երուսաղեմ*. 1871 թվական, 336 էջ:
9. **Պիվազյան, Էմանուել.** *Մխիթար Գոշի «Պատաստանագրքի» բանասիրական քննություն*. Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1987, 225 էջ:
10. **Սամուելյան, Խաչիկ.** *Հին հայ իրավունքի պատմություն*. 1939 թվական, էջ 80-81:
11. **Սաֆարյան, Գառնիկ.** *Պատմության և իրավունքի տեսության հիմնահարցեր*, Երևան, 2010, 546 էջ:
12. **Боргов, Юзеф.,** *Фома Аквинский, М.*, 1966թ., էջ 139:

WORKS CITED

1. Abrahamyan Ashot, Yeznik Koghbats'i, Yeghts aghandots' [Denial of sects], T'argmanut'yun, Yerevan, 1970 t'vakan, 368 ej. (in Armenian)
2. Astuatsashunch' [The Bible], Mayr At'vorr Surb Ejmiatsin yev Hayastani Astuatsashnch'ayin Ynkerut'iwn, 1994t'. (in Armenian)
3. Arevshatyan Sen, «Mesrop Mashtots'i p'ilisop'ayakan hayats'k'ner» [Philosophical views of Mesrop Mashtots]. Patma-banasirakan handes, t'iv 1-2, Yerevan, 1996 t'vakan, 91-110 ejer. (in Armenian)
4. Bastameants' Vahan, Mkhit'aray Goshi Datastanagirk' Hayots' irawabanakan hetazotut'iwnk' [Mkhitar Gosh's Judicial Book Armenian Legal Research], Vagharshapat 1880 t'vakan, 7 ej. (in Armenian)
5. Manandyan Hakob, Acharryan Hrachya, «Hayots' nor vkaneri ashkhatunakut'yamb» [New Armenian Witnesses], Vagharshak, 1903, 23 ej. (in Armenian)
6. Melk'umyan Gagik. , Mardu himnaharts'y SH. SHahamiryan «Vorogayt' parrats'»-um [The Human Issue in the “Vorogayt parats” by Sh. Shaamiryan], Yerevan, 1995t'. 145-154 ejer. (in Armenian)
7. Movses Khorenats'i, Patmut'iwn Hayots' [The History of Armenia], Yerevan, 1991 t'vakan, 66-67 ejer. (in Armenian)

8. Nerses Shnorhali, Yndhanrakan t'ught'k' yerusaghem [The Paper as a Whole], 1871 t'vakan, 336 ej. (in Armenian)
9. Pivazyan Emanuel, Mkhitar Goshi «Datastanagrk'i» Banasirakan k'nnut'yun [The Philological Research "Datastanagirq" by Mkhitar Gosh], Yerevani hamalsarani hratarakch'ut'yun, Yerevan, 1987, 225 ej. (in Armenian)
10. Samuyelyan Khachik, Hin hay iravunk'i patmut'yun [The History of Ancient Armenian Law]. 1939 t'vakan, ej 80-81. (in Armenian)
11. Safaryan Garnnik, patmut'yan yev iravunk'i tesut'yan himnaharts'er [Questions of the History and Theory of Law], Yerevan, 2010, 546 ej. (in Armenian)
12. Borgosh Jujef., Foma Akvinskij [Thomas Aquinas], M., 1966թ., էջ 139. (in Armenian)

THE INFLUENCE OF NATURAL LAW ON ARMENIAN LEGAL AND POLITICAL TEACHINGS

ALEXANDER KOCHUBAEV

*Contra Group of Companies, Founder, Advocate;
NAS RA, the Institute of Philosophy, Sociology and Law, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of this study is to analyze the prerequisites, course and results of the development of the theory of natural law, to outline general theoretical and methodological directions for the development of the doctrine of law and the state, personality and civil society. To characterize the methodological foundations and specifics of the development of the main natural law categories in the context of legal doctrines, - to identify the main milestones in the historical development of ideas about natural law and their features, and also to analyze the ways of solving natural law problems in philosophical and legal concepts of various trends of Modern times.

The methodological foundations of the research are the principles of a comprehensive analysis of political-legal and philosophical-legal doctrines. The study used logical, comparative legal, as well as historical, legal and comparative methods of cognition, which allowed the author to reveal the source of natural law ideas and their essence.

In the course of the historical development of science in the system of teachings on law and the state, as well as in the ethical teachings of go, originating from the natural or divine order, or from the natural qualities of man, natural law acts as the basic concept. It is within the framework of the doctrine of natural law that legal science tries to find an answer to the question of the relationship between law and law, to understand that legal principles and norms are a special form of actual social relations, a unified form, in which there is an internal logic as an expression of the harmony of specific legal relations.

Keywords: *natural law concept, legal doctrine, divine law, natural law, canon law, customary law, secular law, freedom.*

ВЛИЯНИЕ ЕСТЕСТВЕННОГО ПРАВА НА АРМЯНСКИЕ ПРАВОВЫЕ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ УЧЕНИЯ

АЛЕКСАНДР КОЧУБАЕВ

*соискатель Института права, философии и социологии АН РА,
основатель, адвокат группы компаний «Контра»,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель настоящего исследования - проанализировать предпосылки, ход и результаты развития теории естественного права, наметить общие теоретические и методологические направления развития учения о праве и государстве, личности и гражданском обществе; охарактеризовать методологические основы и специфику развития основных естественно-правовых категорий в контексте правовых учений, - выявить основные вехи исторического развития представлений о естественном праве и их особенностях, а также проанализировать способы решения естественно-правовых проблем в философско-правовых концепциях различных направлений Нового времени.

Методологические основы исследования составляют принципы комплексного анализа политико-правовых и философско-правовых учений. В исследовании использовались логический, сравнительно-правовой, а также исторический, юридически-сравнительный методы познания, что позволило автору раскрыть источник естественно-правовых идей и их сущность. В ходе исторического развития науки в системе учений о праве и государстве, а также в этических учениях го, происходящих из естественного или божественного порядка или из природных качеств человека, естественное право выступает в качестве основного понятия.

Именно в рамках учения о естественном праве юридическая наука пытается найти ответ на вопрос о соотношении права и закона, понять, что правовые принципы и нормы являются особой формой фактических общественных отношений, унифицированной формой, в котором существует внутренняя логика как выражение гармонии конкретных правоотношений.

Ключевые слова: *естественно-правовая концепция, правовое учение, божественное право, естественное право, каноническое право, обычное право, светское право, свобода.*

**ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ,
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
POLITICAL SCIENCE, INTERNATIONAL RELATIONS
ПОЛИТОЛОГИЯ, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ**

**ՀԱՎԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄՈՂԵԼԸ ԱՆՎՏԱՆԳԱՅԻՆ
ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱԶԱՓՈՒՄ.
ՏԵՍԱՄԵԹՈՂԱԿԱՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄՆԵՐ ***

ՀՏԴ [327+327.7]

DOI: 10.52063/25792652-2024.4.23-60

ՄՅԵՐ ՇԻՐԻՆՅԱՆ

Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի
փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի հայցորդ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

m.a.shirinyan@mail.ru

ORCID: 0009-0006-4735-7834

Հավաքական անվտանգությունը հիմնված է այն գաղափարի վրա, որ անվտանգությունը բխում է բոլոր պետությունների շահերից, և անվտանգության սպառնալիքները հաճախ պահանջում են համակարգված միջազգային արձագանք: Ուժերի հարաբերակցության տեսությունը ներկայումս ամենաճշգրիտ պատասխանն է այսօրինակ հարցերի. ի՞նչ պայմաններում են ստեղծվում դաշինքները. ի՞նչն է որոշում, թե ով ում հետ է դաշնակցում. Ինչպե՞ս է ձևավորվում դաշնակիցների միջև ծախսերի և օգուտների բաշխման համակարգը: Սակայն ուժերի հարաբերակցության գնահատման տրամաբանությունը այս հարցերին միայն մասամբ է պատասխանում: Արդի աշխարհաքաղաքական ու տարածաշրջանային զարգացումների համընդգրկուն գնահատումը ցույց է տալիս, որ անվտանգության ապահովման հավաքական (դաշինքային) մոդելն ամենատարածվածն է և ամենակիրառականը, որտեղ անդամ պետությունները միմյանց օգնություն են ցուցաբերում ավտոմատացված եղանակով, և այդ պարտավորությունն ամրագրված է տվյալ դաշինքի կանոնադրությունում:

Սույն աշխատանքի նպատակն է վերլուծել կոլեկտիվ անվտանգության զարգացող բնույթը ժամանակակից միջազգային համակարգում և գնահատել դրա արդյունավետությունը միջպետական հակամարտությունների և տարածաշրջանային անկայունության լուծման գործում:

Վերլուծության շրջանակներում գնահատվել են բազմաբևեռ աշխարհում անվտանգության ավանդական հայեցակարգերի կարողունակությունը՝ լուծելու ժամանակակից աշխարհաքաղաքական մարտահրավերները, ինչպես նաև դաշինքների առջև ծառացած ռիսկերն ու մարտահրավերները՝ ներառյալ հակամարտությունների սրման և տարբեր ազգային շահերի կառավարումը:

* Հոդվածը ներկայացվել է 10.10.2024թ., գրախոսվել՝ 27.10.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.12.2024թ.:

Սույն աշխատանքում օգտագործվել են պատմահամեմատական մեթոդը, ինչպես նաև ռեալիստական և իդեալիստական տեսական շրջանակներ՝ վերլուծելու հավաքական անվտանգության հայեցակարգը:

Հոդվածում ներկայացված վերլուծության արդյունքում կարելի է անել հետևյալ եզրահանգումները.

1. Արդի աշխարհաքաղաքական գործընթացներում «հավաքական անվտանգություն» և «հավաքական պաշտպանություն» հասկացությունները շատ լայնորեն են մեկնաբանվում: Ցավոք, ավտորիտար ռեժիմներն օգտվում են իրադարձությունների այս զարգացումից՝ ընդլայնելով պետական միջամտության սահմանները ինչպես սեփական երկրի ներսում՝ քաղաքացիների գործերին, այնպես էլ հարևան պետությունների գործերին:

2. Հավաքական անվտանգությունը հիմնված է այն գաղափարի վրա, որ անվտանգությունը բխում է բոլոր պետությունների շահերից, և անվտանգության սպառնալիքները հաճախ պահանջում են համակարգված միջազգային արձագանք: Պետությունները համաձայնում են դիմակայել անվտանգության սպառնալիքներին և կիսել խաղաղության պահպանման կամ հարկադրանքի ծախսերը:

3. Հավաքական պաշտպանությունը պայմանագիր է, որը սովորաբար ձևակերպվում է անդամ պետությունների միջև, և որով անդամ պետությունները պարտավորվում են աջակցություն ցուցաբերել անդամ պետության պաշտպանությանը, եթե այն հարձակման է ենթարկվում կազմակերպությունից դուրս գտնվող մեկ այլ պետության կողմից:

4. Որպես հավաքական անվտանգային դաշինքներ առանձնանում են ՆԱՏՕ-ն և ՀԱՊԿ-ը, որոնք առաջին հայացքից ունեն նույն նպատակներն ու խնդիրները, և որոշ տեղերում դրանք համադրելի են, իսկ իրականում նրանք բևեռացված կառույցներ են և պայքարում են միմյանց դեմ:

Անվտանգության թեման շարունակում է արդիական և, միևնույն ժամանակ, բարդ մնալ: Անվտանգության ապահովման հավաքական դաշինքային մոդելն ամենատարածվածն է և ամենակիրառականը, որտեղ անդամ պետությունները միմյանց օգնություն են ցուցաբերում ավտոմատացված եղանակով, և այդ պարտավորությունն ամրագրված է տվյալ դաշինքի կանոնադրությունում: «Հավաքական անվտանգություն» և «հավաքական պաշտպանություն» հայեցակարգերը երկարաժամկետ պաշտոնական պարտավորություն են՝ երկրների խմբերի միջև՝ իրենց շահերի համատեղ ոլորտներում առանձին անդամների անվտանգության շահերը պաշտպանելու նպատակ ունեցող:

Հիմնաբառեր՝ անվտանգություն, գործակցություն, արտաքին քաղաքականություն, միջազգային հանրություն, բազմակողմ ձևաչափ, պետություն, դաշինք, միություն, տարածաշրջան, հավաքական պաշտպանություն, տարածքային ամբողջականություն, սահմանների անձեռնմխելիություն:

Ներածություն

Համաշխարհային կայունություն և խաղաղություն գտնելու՝ միջազգային հանրության ջանքերի՝ մինչ օրս արձանագրած փորձը ցույց է տալիս, որ անվտանգության ավանդական հայեցակարգերը համարժեք լուծումներ չեն տալիս միջպետական հակամարտության և տարածաշրջանային անկայունության մարտահրավերներին: Ժամանակակից ցանկացած անվտանգային քաղաքականության ենթադրյալ, ոչ լատենտային նպատակը խաղաղության պահպանումն է, դրանից ելնելով էլ քաղաքականություն մշակողները պաշտոնական փաստաթղթերում ու

հայտարարություններում ամրագրում են խաղաղության, հաշտության և կայունության առաջնահերթությունները:

20-րդ դարի առաջին տարիներին մարդկությունն ականատես եղավ արտաքին քաղաքականության մեջ Նոր մոտեցման՝ հավաքական անվտանգության գաղափարին, որը գլոբալ շրջանակներում կապված է միջազգային անվտանգության հետ: Անվտանգության թեման շարունակում է արդիական և միևնույն ժամանակ բարդ մնալ: Այս համատեքստում միջազգային հանրության ջանքերն ուղղված են լինում գտնելու երկրների միջև փոխվստահության ձևավորման Նոր ուղիներ և մեթոդներ: Նրանցից շատերը համարում են, որ ներգրավվածների լայն շրջանակն օգնում է հասնելու սեփական անվտանգությանը և ամրապնդելու այն՝ լինելով անվտանգության կոլեկտիվ համակարգերի բաղադրիչներ, դա, իհարկե, չի բացառում նրանց ակտիվ մասնակցությունը միջազգային այլ՝ բազմակողմ կամ երկկողմ գործընթացներին:

Հավաքական անվտանգությունը նաև ներթափանցում է ներսից՝ ինքնիշխան պետությունների ներսում անվտանգությունն ստեղծելու համար: Այստեղից կարելի է հաստատել, որ հավաքական անվտանգության մակարդակը մեծապես կախված է նաև լիբերալ ժողովրդավարությունից: Մյուս կողմից, հավաքական անվտանգության ոլորտում միասնությանը հաջորդում են ուժեղ տնտեսական համագործակցությունը տարածաշրջանի ներսում, օրենքի գերակայության մասով համատեղ ընկալումները, որոնք ամրապնդվում են այն փաստով, որ արևմտաեվրոպական բոլոր երկրները լիբերալ ժողովրդավարություններ են. սա հրամայական է այսօր անցումային տնտեսությունն ունեցող բոլոր երկրների համար:

Ավելին, հավաքական անվտանգության համակարգում հավանական հակառակորդը սպառնալիք է տարածաշրջանային կամ միջազգային խաղաղության և անվտանգության համար: Եթե հավաքական անվտանգության համակարգը իր հասանելիության սահմաններում միջազգային է, ապա սպառնալիք կարող է ծագել ցանկացած տարածաշրջանում, երկրագնդի ցանկացած կետում: Տարածաշրջանային կամ միջազգային համակարգում գտնվող սուբյեկտը, որը ագրեսիա է գործում, վտանգի տակ է դնում խաղաղությունը կամ կոպտորեն խախտում է քաղաքակիրթ վարքի կանոնները, այդ հավաքական անվտանգության համակարգի Նորմերը, ենթակա է հարկադիր ընդդիմական գործողությունների: Ոչ մի նման դերակատար չի ազատվում խաղաղության և անվտանգության պահպանման պատասխանատվությունից՝ անկախ այն բանից, թե իր հավաքական անվտանգության համակարգի շրջանակներում որտեղից է գալիս սպառնալիքը: Եվ որպես այդպիսին՝ վտանգի տակ գտնվող ազգը, իրացնելով հավաքական ինքնապաշտպանության իր անքակտելի իրավունքը, կարող է օգնության կանչել սեփական դաշնակիցներին ու գործընկերներին (Crawford 2016): Հավաքական պաշտպանության մոտեցումը միավորում է այն երկրներին, որոնք բացառում են իրենց միջև պատերազմի հնարավորությունը և ցանկանում են հետապնդել ընդհանուր անվտանգության նպատակներ՝ մեկ դաշնակցի վրա հարձակումը համարելով հարձակում՝ բոլոր դաշնակիցների դեմ» (North Atlantic Treaty Organization 2023):

Մասնագիտական գրականության մեջ կարծիք է արտահայտվում նաև, որ պետությունները միավորվում են միությունների մեջ՝ հիմնված քաղաքակրթական նմանությունների վրա: Այդպիսին է, օրինակ, «անգլոսաքսոնական» համերաշխությունը, որը բնորոշ է ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Կանադայի, Ավստրալիայի և Նոր Չեխոսլովակիայի մասնակցությամբ դաշինքներին և կոալիցիաներին: Նույնը կարելի է ասել եվրոպական պաշտպանական-անվտանգային որոշակի ուղղվածությամբ ինտեգրացիոն կառույցների մասին: Դաշնակիցներն ընտրվում են նաև կառուցողական փոխգործակցության հեռանկարի ակնկալիքով կամ ավելի վաղ ձևավորված փոխվստահության հիման վրա:

Բազմաբևեռության պայմաններում, «ուժերի հավասարակշռության» տրամաբանության համաձայն, որոշ պետություններ կարող են ագրեսիայի դրդապատճառ ունենալ, իսկ մյուսները՝ օգնության հասնել տուժողին: Ընդ որում՝ պետություններից յուրաքանչյուրը կարող է ունենալ նաև «հարևանի թիկունքում նստելու» դրդապատճառ: Իրականում այս շարժառիթները շատ դեպքերում հավասարակշռության մեջ են:

Միևնույն ժամանակ, կողմերից յուրաքանչյուրը դրսևորում է իր ուժային դիրքի ամրապնդման երեք հիմնական եղանակ՝ սեփական ուժի արագացված զարգացում, սեփական ուժի ավելացում՝ այլ երկրների հզորության ավելացմամբ, և հավանական հակառակորդի հզորության թուլացում, որը խոչընդոտում է նրա հետ երրորդ երկրների միավորումը: Եթե պետությունն ընտրում է առաջին ճանապարհը, ապա նա խաղադրույք է կատարում սպառազինությունների մրցավազքի վրա, եթե՝ երկրորդը կամ երրորդը, ապա գնում է դաշինքներ կազմելու ճանապարհով:

Նման պայմաններում նախադրյալներ են ստեղծվում միություններ ստեղծելու համար՝ լարվածությունը և փոխադարձ մտավախությունները նվազեցնելու նպատակով: Միության նկատմամբ հետաքրքրությունն ավելի ակնհայտ է դառնում, երբ տարածաշրջանում նկատվում են պետությունների հնարավորությունների զգալի տարբերություն, ինչպես նաև համընկնող շահերի և հակասությունների առկայություն: Իրականում գործընկերներն ընտրվում են մի գործընթացի միջոցով, որը նման է գործարքի կնքմանը: Միևնույն ժամանակ, դա փոխադարձ պարտավորությունների և կողմերի պատասխանատվության հստակությունն է, որը կարող է ավելի ծանրակշիռ լինել, քան այլընտրանքների վերլուծությունը «ընդհանուր շահեր, հակասություններ, ներուժի հարաբերակցություն» պարամետրերով:

Դաշինքի կամ միության հիմնական արժեքը նրա անդամների անվտանգությունն է. միությունը պետք է երաշխավորի նրանց անվտանգության ավելի մեծ մակարդակ: Միևնույն ժամանակ, միության հիմնական թույլ կողմերն են կոալիցիոն պատերազմի մեջ ներքաշվելու մեծ ռիսկը, ինչպես նաև գործողությունների ազատության սահմանափակումը, որոնք պետք է համաձայնեցվեն դաշնակիցների հետ: Միության անդամներից յուրաքանչյուրի համար իրական առավելությունները փոխզիջումներն են միության պայմանագրի արժեքների և պայմանների միջև: Այս փոխզիջումը կառուցվում է միության պայմանագրի պայմանների շուրջ բանակցությունների ընթացքում: Իրենց համար առավել բարենպաստ պայմաններով բանակցում է այն կողմը, որի համար միության նկատմամբ շահագրգռվածությունն ամենաբարձրն է, սակայն դաշնակցային այլընտրանքները բավական լայն են (Мешков 34-35):

Որպես գործընթաց՝ միության պաշտոնականացումից հետո գործընկերները բախվում են կառավարչական ծավալուն խնդիրների: Դրանց թվում են, մասնավորապես, արտաքին քաղաքականության (հատկապես՝ հավանական հակառակորդների հետ կապված), ռազմավարական պլանավորման համակարգումը, ուժերի, խմբավորումների համատեղելիությունը պահպանելու նրանց պատրաստակամությունը (ներառյալ ճգնաժամային ժամանակներում), դաշնակցային պարտականությունների բաշխումը և այլն:

Փորձը ցույց է տալիս, որ նմանատիպ շատ հարցերում կարելի է հասնել լիակատար փոխըմբռնման, մյուսների դեպքում կոնֆլիկտներն անխուսափելի կարող են լինեն: Ուստի՝ միության կառավարումը նրա կայունության և արդյունավետության պահպանումն է՝ անդամների շահերի համակարգմամբ: Այն ներկայացնում է դիրքերի համակարգման (խորհրդատվության) կարգավորված գործընթաց, որի ընթացքում կողմերը փորձում են առավելագույնի հասցնել իրենց շահույթները մասնակցությունից և նվազագույնի հասցնել ծախսերն ու ռիսկերը: Համաձայնեցման գործընթացում լավագույն դիրքերը պատկանում են այն կողմին, որն ամենաբարձրն է կախված միությունից:

Անդամ երկրների անվտանգային երաշխավորվածության տեսանկյունից միության կայունության համար առանցքային դեր է ստանում «դաշնակցային երկընտրանքի» լուծումը: Շահերը համակարգելիս յուրաքանչյուր դաշնակից որոշում է երկընտրանքը՝ հրաժարվել պարտավորություններից՝ ներքաշվել ուրիշների շահերի պաշտպանության մեջ: Հրաժարման վատագույն արդյունքը նշանակում է անջատում (կամավոր դուրս գալ միությունից) և առանց աջակցության մնալու վտանգը: Արդյունքում, դաշնակիցների շահերը պաշտպանելը կտրուկ մեծացնում է պատերազմի մեջ ներքաշվելու վտանգը, այսինքն՝ մի ռիսկի նվազումը հանգեցնում է մյուսի աճին: «Մերժվելու» և «ներքաշվելու» վախերի միջև հավասարակշռությունը ոչ այնքան երկընտրանք է որպես ամբողջություն, որքան՝ փոխզիջում: Հետևաբար՝ միությունում կառավարման էական խնդիր է այս մտավախություններից որոշակի արդյունավետություն գտնելը: Եվ սա դաշնակիցների միջև «սակարկության» առարկաներից միայն մեկն է (թեև շատ նշանակալից):

Միության գոյության ընթացքում նրա անդամները ստիպված են լուծել մի շարք այլ խնդիրներ և հակասություններ, որոնք ազդում են դրա արդյունավետության և կայունության վրա: Դրանք են՝

1. **Միության ընդհանուր արժեքները և նրա անդամների տարբեր շահերը.** սովորաբար ենթադրվում է, որ որքան ավելի տարասեռ են միության անդամները, այնքան քիչ է կայուն գործելու հնարավորությունը և՛ հակառակը: Տարասեռությունը ավելի աշխատատար է դարձնում համաձայնեցված լուծումներ գտնելու գործընթացը (երկրների համար ընդհանուր օրինաչափություններին հարմարվելու ծախսերը կտրուկ աճում են) և, հետևաբար, հանգեցնում է բանակցային գործընթացի՝ որպես այդպիսին, ծավալայնության: Միևնույն ժամանակ, միության առավելությունների ավելացումը այն դարձնում է ավելի կայուն: Սա եվրոպական անվտանգության և պաշտպանության քաղաքականության ձևավորման տիպիկ օրինակն է:

2. **Առաջնորդության խնդիրը.** այս գործոնն ուղղակիորեն ազդում է «մերժում-նահանջ» երկընտրանքի լուծման վրա, քանի որ միությունում ուժերի հնարավորությունների անհավասարակշռությունը (եկելով անդամներից յուրաքանչյուրի ներդրումից) կարող է պայմաններ ստեղծել անդամներին հարկադրաբար դաշինքում պահելու և անդամ պետության քաղաքականությունը միության պահանջներին համապատասխանեցնելու մասով (Мырзакытова 9-20):

Հզոր ուժի (տարածաշրջանային առաջնորդի) միավորման մեջ լինելը, հիմնական ներդրումն ունենալով միության մեջ, որպես կանոն, նրան դարձնում է միության «հեգեմոն»: Իր փոփոխված տարբերակում այս մոտեցումը ենթադրում է ոչ թե մեկ, այլ մի խումբ առաջնորդներ (օրինակ, ԵՄ-ում դրանք Գերմանիան և Ֆրանսիան են, ՀԱՊԿ-ում՝ Ռուսաստանի Դաշնությունը): Որոշակի կոնկրետացող արտաքին սպառնալիքի առկայության դեպքում անհատական ղեկավարությունը մեծացնում է դաշինքի կայունությունն ու արդյունավետությունը (օրինակ՝ ԱՄՆ-ը և ԽՍՀՄ-ը ՆԱՏՕ-ի համար և Վարշավայի պայմանագիրը՝ սառը պատերազմի ժամանակ): Բայց հստակ և շոշափելի սպառնալիքի բացակայության դեպքում հզոր ուժի առկայությունը ստիպում է ավելի թույլ երկրներին ձևավորել ոչ պաշտոնական միավորումներ միության ներսում՝ չեզոքացնելու նրա ղեկավարությունը (օրինակ, ՆԱՏՕ-ում դրանք եվրոկենտրոն պետություններ են): Դա, իր հերթին, ստիպում է միության առաջնորդին գնալ դաշնակցային հարաբերությունների ավելի կոշտ ինստիտուցիոնալացման ճանապարհով (օրինակ՝ այդ ճանապարհով ՌԴ-ն գնում է ՀԱՊԿ), կամ դաշնակիցներից կոալիցիաներ ձևավորել այս կամ այն հավաքական խնդրի լուծման ժամանակ (օրինակ՝ ՆԱՏՕ-ի հիման վրա ԱՄՆ-ի հակաիրաքյան կոալիցիոն ծրագրերը): Եթե ներքին ենթասոցիալիզմներն ուժեղացնում են տնտեսական խմբավորումները, ապա ենթատարածաշրջանային ռազմաքաղաքական կառույցների առկայությունը (օրինակ՝ ՌԴ - Բելառուս երկկողմ միությունը՝ ՀԱՊԿ

ընդհանուր միության առկայության դեպքում) ընդհանուր առմամբ միանշանակ չէ մեծ միության կայունության համար: Այս առումով ակնհայտորեն արդյունավետ պետք է դիտարկել Եվրոպայում՝ ՆԱՏՕ-ի հետ կապված «փոխլրացնող» անվտանգության ինստիտուտների հայեցակարգը:

3. Միության կառավարման համակարգը և կառուցակարգերը. որքան արդյունավետ է միության որոշումների կայացման գործընթացը, այնքան կայուն է միությունը: Կարևոր դեր է խաղում նաև միությունում, այսպես կոչված, «վետո խաղացողների» թիվը: Մի կողմից, դրանց թվի աճը նվազեցնում է կոլեկտիվ որոշումներ կայացնելու արագությունը, մյուս կողմից՝ նվազում է ոչ ադեկվատ որոշումներ կայացնելու հավանականությունը: Ուստի՝ «վետո խաղացողների» մեծ թիվը նվազեցնում է միության արդյունավետությունը, բայց միաժամանակ բարձրացնում է նրա կայունությունը:

Ղաշինքների կայունության որոշման գործում նշանակալի դեր է խաղում կոալիցիոն մարմիններին պատվիրակված ֆորմալ լիազորությունների գործոնը: Այսպիսով՝ կենտրոնացված որոշումների կայացման չափազանց մեծ ցանկությունը կարող է հանգեցնել միությանը մասնակցելու մերժմանը և/կամ դրա փլուզմանը: Իսկ վերազգային մարմինների ոչ բավարար լիազորությունները հանգեցնում են միության ամորֆ լինելուն: Ուստի՝ միության կառավարման արդյունավետ համակարգը ենթադրում է ինչպես միությանը՝ իր անդամներից «խլելու» փորձերի, այնպես էլ կոալիցիոն կառավարման մարմինների՝ առաջին հերթին իրենց սեփական, այլ ոչ թե միութենական խնդիրները լուծելու հնարավորության սահմանափակում:

Սա իր հերթին հանգեցնում է այն իրավիճակին, երբ ավելի կանխատեսելի է դաշինքների ձևավորումը երկբևեռ համակարգում: Ընդհանուր շահերի լայն դաշտի առկայությունը (թշնամու պարզությունը) և նրա չեզոքացման հիմնական պատասխանատվությունը, այլընտրանքային դաշինքների բացակայությունը բանակցությունները «սակարկությունից» փաստացի տեղափոխում են «ընդհանուր խնդրի լուծմանը»: Երկբևեռությունը քիչ հնարավորություններ կամ պատճառներ է տալիս դաշինքը «մերժելու» համար, իսկ «դաշինքի երկընտրանքը» թույլ է արտահայտված:

Երկբևեռ համակարգում դաշինքներն ունեն ևս մեկ հատկություն, որը տարբերում է դրանք բազմաբևեռ համակարգի դաշինքներից. դա դաշնակիցների՝ ընդհանուր թշնամու հետ տարբեր հարաբերությունների մեջ մտնելու կարողությունն է: 1980-ականների սկզբին ՆԱՏՕ-ի եվրոպացի անդամները ԽՍՀՄ-ի դեմ վարում էին թուլացման քաղաքականություն, մինչդեռ ԱՄՆ-ն ուժեղացնում էր իր հակախորհրդային ջանքերը: Բազմաբևեռ համակարգի պայմաններում հիմնարար քաղաքականության նման մասնատումը կկործանի ցանկացած դաշինք: Բայց ո՛չ ԱՄՆ-ը, ո՛չ նրա դաշնակիցները միմյանց նկատմամբ առանձնահատուկ սակարկությունների առավելություններ չունեն: Եվրոպական պետությունները կախվածության մեջ են, սակայն այդ թուլությունը, կաշկանդվածությունը փոխհատուցվում են նրանց պաշտպանության հարցում ամերիկյան ռազմավարական շահագրգռվածությամբ:

Չնայած այն հանգամանքին, որ ներկայումս համաշխարհային միջազգային համակարգն ունի ինչպես միաբևեռության, այնպես էլ բազմաբևեռության նշաններ, նախորդ դարում՝ սառը պատերազմի ժամանակ ձևավորված դաշինքների կառավարման սկզբունքները շատ առումներով մնում են արդյունավետ նաև աշխարհաքաղաքական ու տարածաշրջանային արդի զարգացումների համատեքստում:

Որպես դասական օրինակ՝ ՄԱԿ-ը, լինելով Ազգերի լիգայի իրավահաջորդ, իրենից ներկայացնում է հավաքական անվտանգության յուրովի համակարգ, բայց հաստատապես ստեղծված է իր նախորդի ավելի մեծ թերությունները շտկելու համար: ՄԱԿ-ը, ի տարբերություն Լիգայի, ունի համընդհանուր անդամություն:

Մասնավորապես ՄԱԿ-ը ունիվերսալ միջազգային կազմակերպություն է, որն արգելում է պատերազմը՝ որպես պետությունների միջազգային քաղաքականության միջոց: ՄԱԿ-ի Կանոնադրության 51-րդ հոդվածը սահմանում է. «Սույն Կանոնադրությունը ոչնչով չի խաթարում անհատական կամ կոլեկտիվ ինքնապաշտպանության անկապտելի իրավունքը՝ Միավորված ազգերի կազմակերպության որևէ անդամի հարձակման ենթարկվելու դեպքում, քանի դեռ Անվտանգության խորհուրդը չի ձեռնարկի միջազգային խաղաղության ու անվտանգության պահպանման միջոցառումներ: Անդամների կողմից իրենց ինքնապաշտպանության իրավունքն իրականացնելու միջոցառումների մասին անմիջապես հաղորդվում են Անվտանգության խորհրդին և, սույն Կանոնադրության համաձայն, ոչ մի կերպ չեն ազդում Անվտանգության խորհրդի հեղինակության ու լիազորության վրա՝ ցանկացած ժամանակ ձեռնարկելու այնպիսի գործողություններ, որոնք նա անհրաժեշտ կհամարի միջազգային խաղաղությունն ու անվտանգությունը պահպանելու կամ վերականգնելու համար» (ՄԱԿ, հոդված 51, 1945):

ՄԱԿ-ի՝ հավաքական անվտանգության ամենաարտահայտված գործողությունները տեղի են ունեցել երկու անգամ: Այսպես՝ ՄԱԿ-ը հիմնականում արդյունավետ էր գործում Զյուսիսային Կորեայի դեմ 1950 թվականին, բայց միայն այն պատճառով, որ խորհրդային Միությունը բոլորտեց խորհրդի նիստերը: Այն ժամանակ մշտական անդամներն էին ԱՄՆ-ը, Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Չինաստանի Զանրապետությունը և խորհրդային Միությունը: Սառը պատերազմի ավարտը հնարավորություն տվեց ՄԱԿ-ի հավաքական անվտանգության ապահովման երկրորդ հաջող գործողությունն իրականացնել՝ 1990 թվականին Իրաքի կողմից Զուվեյթ ներխուժելու դեմ: Պարսից ծոցի ճգնաժամը ցույց տվեց, որ ՄԱԿ-ի ստեղծումից ի վեր առաջին անգամ Անվտանգության խորհուրդը սկսեց գործել այնպես, ինչպես նախատեսել էին նրա հիմնադիրները: Պարսից ծոցի ճգնաժամի ժամանակ Անվտանգության խորհուրդը, բացի իրաքյան ագրեսիան միաձայն դատապարտելուց և Զուվեյթի ամբողջականության ու ինքնիշխանության վերականգնման պահանջից, քվեարկեց նաև Իրաքի նկատմամբ տնտեսական և ռազմական պատժամիջոցների պարտադիր կիրառման մասին, որն ամբողջությամբ իրականացվեց: 1999 թվականի Կոսովոյի ճգնաժամի ժամանակ Սերբիայի դեմ ՄԱԿ-ի անունից որևէ գործողություն չի եղել: Ռուսաստանն ու Չինաստանը դեմ էին այդ գործողությանը, մասամբ այն պատճառով, որ Սերբիայի ներքին հարցերում ներգրավվածությունը հիմք կստեղծեր նմանատիպ ներքին իրավիճակներում այլ միջամտությունների շահարկումների համար, օրինակ՝ Չեչնիայում Ռուսաստանի, Տիբեթում Չինաստանի հետ կապված և այլն (Mihalka 34):

Հավաքական (կոլեկտիվ) անվտանգության ինստիտուցիոնալ կայացումը կապված է տարբեր գլոբալ ու տարածաշրջանային առանձնահատկությունների հետ: 1975թ. Զեյսիկյան եզրափակիչ ակտը, որտեղ ամրագրված էր հավասար և անբաժանելի անվտանգության սկզբունքը, նշանակում էր եվրատալանտյան տարածքի երկրների պատրաստակամությունը ստատուս քվոն և խաղաղությունը պահպանելու հարցում: Հավաքական, անբաժանելի անվտանգության սկզբունքը ենթադրում էր, որ «գործակցությունը շահավետ է բոլոր մասնակից պետությունների համար, մինչդեռ մասնակից պետությունում մեկ պետության անապահովությունը կարող է ազդել բոլորի բարեկեցության վրա» (Perrin de Brichambaut 1): Գործնականում դա նշանակում է, որ «պետությունները չեն ամրապնդի իրենց անվտանգությունը այլ պետությունների հաշվին»:

Հավաքական անվտանգության հայեցակարգը պատշաճ ուշադրության չի արժանացել ակադեմիական հանրության կողմից. այն մնում է անբավարար հայեցակարգային և որոշ գիտնականների կողմից դիտվում է որպես անորոշ և նույնիսկ՝ կործանարար (Yost 146): Այնուամենայնիվ, հավաքական, անբաժանելի անվտանգությունը դրսևորում է բավականին ծավալուն կիրառական շրջանակներ:

Ավելին՝ այս հասկացությունն ուղղակիորեն հիշատակվել է 1990 թվականի Նոր Եվրոպայի փարիզյան խարտիայում (Organization for Security and Co-operation in Europe 5), 1997 թվականի Ռուսաստան-ՆԱՏՕ հիմնարար ակտում (NATO), ինչպես նաև 1999 թվականի Եվրոպական անվտանգության խարտիայում (Organization for Security and Co-operation in Europe 1):

«Հավաքական անվտանգություն» և «դաշինքային անվտանգություն» հասկացություններին, ինչպես նաև հարակից գաղափարներին անդրադարձել են ինչպես ռեալիստական, այնպես էլ իդեալիստական ավանդույթներով աշխատող գիտնականներ և պրակտիկ փորձագետներ: Վերջիններին կողմից արդարացիորեն և համընդգրկուն ընկալմամբ կարևորվում է այն մոտեցումը, որ կոլեկտիվ անվտանգության վրա կենտրոնացած վերլուծության հիմնարար հատկանիշը դրա բազմազանությունն է՝ առկա հայեցակարգերի առումով, որով էլ պայմանավորվում է այն, թե ինչ է հավաքական անվտանգությունը և որքանով այն կարող է արդյունավետ լինել:

Այսպես, օրինակ, Ուիլյամսը և Ջոնսը ժամանակակից կոլեկտիվ անվտանգությունը դիտարկում են որպես 20-րդ դարասկզբի ավանդույթի շարունակություն: Նրանց տեսանկյունից կոլեկտիվ անվտանգությունը միանշանակ գաղափար կամ հայեցակարգ չէ, որի ժամանակը եկել է կամ կարող է սպառվել (Williams and Jones 88): Այս կարծիքը հիմնավորելու համար հեղինակները վկայակոչում են 1930-ականների հավաքական անվտանգության ձախողումը Իտալիայի կողմից, որն այդ ժամանակ ագրեսիվ արտաքին քաղաքականություն էր վարում, որի արդյունքը եղավ 1935 թվականի հոկտեմբերի 3-ի Ներխուժումը Եթովպիա և 1936 թվականի մայիսին Նրա գրավումը: Ազգերի լիգայի ոչ մի անդամ պատշաճ կերպով չարձագանքեց միջազգային Նորմերի ակնհայտ խախտմանը, այլ Նրանք ընդամենը դժգոհություն հայտնեցին՝ ագրեսիայի ակտը համարելով անհիմն:

Ուիլյամսը և Ջոնսը գտնում են, որ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը ստանձնել է Ազգերի լիգայի դերը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, դա հանգեցրել է հավաքական անվտանգության իրականացման մի քանի նշանակալի փոփոխությունների: Անվտանգության խորհուրդը դժվարացավ համաձայնության գալ, թե ով է իրական ագրեսորը, և արդյունքում Նրա մշտական անդամները բաժանվեցին ու սատարեցին ներգրավված պատերազմող կողմերից մեկին կամ մյուսին: Սա իր հերթին թույլ տվեց, որ հակամարտությունն իր բնական ընթացքն ունենա, և արդյունքը որոշվեց մարտի դաշտում (Williams and Jones 89): Այդ մի քանի ջանքերը, որոնք հաջողությամբ պսակվեցին, չեն բնութագրվում որպես հավաքական, քանի որ դրանք որոշակիորեն «ամերիկյան խնամակալության ներքո էին»:

Կիրառելով այս տեսական շրջանակը՝ Ուիլյամսը և Ջոնսը արևմտյան դաշինքներին վերագրում են այն գաղափարը, որ հավաքական անվտանգությունը դժվար իրագործելի է՝ անվտանգության և պաշտպանության միջև բնորոշ տարբերությունների պատճառով: Նրանք մատնանշում են, որ, որպես այդպիսին, բացահայտված պաշտպանական խնդիրները սովորաբար բանավեճեր չեն առաջացնում դաշնակիցների միջև, ահա թե ինչու՝ շատ հեշտ է պայմանավորվել պաշտպանական ճգնաժամի համաձայնեցված արձագանքի շուրջ, ինչպիսին է 1962 թվականի Կուբայի իրթիռային ճգնաժամը: Ի հակադրություն այդ գաղափարին՝ անվտանգության խնդիրը չի ենթադրում անմիջական սպառնալիք. հետևաբար՝ տնտեսական և քաղաքական շահերի անհամապատասխանությունը բարդացնում է արագ համաձայնեցված արձագանքը:

Այս առումով Զարլզ Ա. Կուլաչանը և Զիֆորդ Ա. Կուլաչանը կոլեկտիվ անվտանգության հայեցակարգը վերլուծելիս այն չեն համեմատում հավաքական պաշտպանության հետ: Նրանք շեշտում են, որ «կոլեկտիվ անվտանգությունը նախընտրելի է, քան հավասարակշռությունը անիշխանության պայմաններում» (Kupchan and Kupchan 53): Կուլաչաններն ընդգծում են, որ «յուրաքանչյուր

հաստատություն, որը հիմնված է կանոնակարգված հավասարակշռության և «բոլորը մեկի դեմ» սկզբունքների վրա, պատկանում է հավաքական անվտանգության ընտանիքին»: Նրանց դիտանկյունից հավաքական անվտանգության հիմնական առավելություններն են՝ «ազդեցությունների դեմ ավելի արդյունավետ» հավասարակշռումը և «վստահության և համագործակցության» խթանումը:

Անվտանգային քննարկվող մոդելի վերաբերյալ Միրշայմերը, ով կառուցվածքային ռեալիստ է, նշում է, որ նախ՝ հավաքական անվտանգության համակարգը կարող է միաժամանակ դիմակայել միայն մեկ կամ երկու սպառնալիքի, որը կարող է բավարար չլինել իրատեսական գլոբալ քաղաքականության մեջ: Երկրորդ՝ հավաքական անվտանգության համակարգի պետությունները, ամենայն հավանականությամբ, կմնան լուսանցքում, եթե նրանց կենսական շահերը վտանգված չլինեն: Եվ երրորդ՝ Միրշայմերը նշում է, որ հավաքական անվտանգությունը պահանջում է վստահություն, որն, իհարկե, քիչ է հանդիպում և կիրառական առումով արժևորվում միջազգային մակարդակում պետությունների գործակցության հարցերում (Mearsheimer 28):

Եզրահանգումներ

Որպես եզրահանգում հարկ է ընդգծել, որ, չնայած ազգային և միջազգային մակարդակներում զինված հակամարտությունները որպես պետությունների միջև վեճերի կարգավորման գործիք օգտագործելուց խուսափելու և այդ երևույթը միջազգային մակարդակով պետությունների շահերը պաշտպանելու մեխանիզմների ցանկից բացառելու բոլոր փորձերին, այդ տարրը առօրյա կյանքի անբաժանելի մասն է, այդ թվում՝ 21-րդ դարում: Ներկայումս էլ գրեթե բոլոր զինված հակամարտություններին բնորոշ է մտնում ներգրավված կողմերի նյութական շահագրգռվածությունը, ինչպես նաև այդ գործընթացին՝ բոլոր փուլերում մասնավոր կառույցների ներկայությունն ու անմիջական մասնակցությունը՝ որպես սեփական անվտանգության առաջնային բաղադրիչ:

Հետևաբար՝ անվտանգության հիմնախնդիրը շարունակում է արդիական լինել նաև պետությունների հավաքական մակարդակով գործակցության շրջանակներում: «Հավաքական անվտանգություն» և «հավաքական պաշտպանություն» ինստիտուտները ծավալային մեծ դրսևորում են ստացել 20-րդ դարի գլոբալ գործընթացներում: Որպես այդպիսին՝ այդ երկու հայեցակարգերը երկարաժամկետ պաշտոնական պարտավորություն են երկրների խմբերի միջև՝ իրենց շահերի համատեղ ոլորտներում առանձին անդամների անվտանգության շահերը պաշտպանելու նպատակով:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. «Միավորված ազգերի կազմակերպության կանոնադրություն»։ *Arlis*, 26-րդ հունիսի 1945, www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=75801: Accessed: 01.10.2024.
2. Мешков, Алексей. «Стратегическое планирование внешнеполитической деятельности Российской Федерации в интеграционных процессах». *Проспект*, 2019, стр. 34-35, www.dokumen.pub/9785392305490.html.
3. Мурзакулова, Асел. *Развитие институтов межпарламентского сотрудничества СНГ в условиях постсоветской трансформации*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата политических наук, Бишкек, 2010, стр. 9.
4. "Charter for European Security". *Organization for Security and Co-operation in Europe*, 18 November 1999, p. 1, www.osce.org/mc/17502.

5. "Charter of Paris for a New Europe". *Organization for Security and Co-operation in Europe*, 21 November 1990, p. 5, www.osce.org/mc/39516.
6. *Collective Defence and Article 5. North Atlantic Treaty Organization*. 4 July 2023, www.nato.int/cps/en/natohq/topics_110496.htm.
7. Crawford, Hillary E. "The Transcript of Madeleine Albright's DNC Speech". *Bustle*, 27 July 2016, www.bustle.com/articles/175104-the-transcript-of-madeleine-albrights-dnc-speech-shows-the-two-former-secretaries-of-state-have.
8. "Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security between NATO and the Russian Federation". *NATO*, 27 May 1997, Paris, www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_25468.htm.
9. Kupchan, Charles A., and Kupchan, Clifford A. "The Promise of Collective Security". *International Security*, vol. 20, no. 1, 1995, p. 53, doi:10.2307/2539215.
10. Mearsheimer, John J. "The False Promise of International Institutions." *International Security*, vol. 19, no. 3, 1994, p. 28, doi:10.2307/2539078.
11. Mihalka, Michael. "Cooperative Security: From Theory to Practice." *Cooperative Security: New Horizons for International Order*, edited by Richard Cohen and Michael Mihalka, *The Marshall Center Papers*, no. 3, 2000, p. 34.
12. Perrin de Brichambaut, Marc. "The Indivisibility of Euro-Atlantic Security." 18th Partnership for Peace Research Seminar, *Vienna Diplomatic Academy*, 4 February 2010, p. 1, www.osce.org/sq/41452.
13. Williams, Geoffrey Lee, and Barkley Jared Jones. "Collective Security or Collective Defence?" *NATO and the Transatlantic Alliance in the 21st Century*, *Palgrave Macmillan*, 2001, p. 88, doi:10.1057/9780230599079_8.
14. Yost, David S. "The New NATO and Collective Security." *Survival*, vol. 40, no. 2, 1998, p. 146, www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00396338.1998.10107846.

WORKS CITED

1. Miavorvac' azgeri kazmakerput'yan kanonadrut'yun [The Constitution of the United Nations Organization], 26-y' hunisi 1945, www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=75801. (in Armenian)
2. Meshkov, Aleksey Jur'evich. Strategicheskoe planirovanie vneshnepoliticheskoy dejatel'nosti Rossijskoj Federacii v integracionnyh processah [Strategic Planning of Foreign Policy Activities of the Russian Federation in Integration Processes]. Prospekt, 2019, str. 34-35, shhshshh.dokumen.pub/9785392305490.html. (in Russian)
3. Murzakulova, Asel. Razvitie institutov mezhparlamentskogo sotrudnichestva SNG v uslovijah postsovetskoj transformacii [Development of CIS Interparliamentary Cooperation Institutions in Post-Soviet Transformation Conditions]. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata politicheskikh nauk, Bishkek, 2010, str. 9. (in Russian)

THE MODEL OF COLLECTIVE COOPERATION IN THE FORMAT OF FOREIGN POLICY SECURITY: THEORETICAL-METHODOLOGICAL ASSESSMENTS

MHER SHIRINYAN

*National Academy of Science of the Republic of Armenia,
Institute of Philosophy, Sociology and Law,
Department of Political Science, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

Collective security is predicated on the notion that the security of one state is intrinsically linked to the security of all states, necessitating a coordinated international response to security threats. Currently, the theory of power ratios provides a compelling framework for understanding: under which conditions alliances are formed, the determinants of alliances, and the systems of cost and benefit distribution among allies. However, the logic of assessing the balance of power offers only a partial explanation of these dynamics. A comprehensive evaluation of contemporary geopolitical and regional developments indicates that the collective (alliance) model of security is the most prevalent and applicable, wherein member states are obligated to assist one another in an automated manner, as enshrined in the respective alliance charters.

This work aims to analyze the evolving nature of collective security within the modern international system and assess its effectiveness in resolving interstate conflicts and regional instability. In the framework of the analysis the following objectives will be assessed; the capacity of traditional security concepts in a multipolar world to address current geopolitical challenges, as well as the risks and challenges confronting alliances, including the management of conflict escalation and divergent national interests. The study employs a historical-comparative method and utilizes both realist and idealist theoretical frameworks to examine the concept of collective security.

As a result of the analysis presented in the article, the following conclusions can be drawn.

1. In the current geopolitical processes, the concepts of collective security and collective defense are interpreted very broadly. Unfortunately, authoritarian regimes take advantage of this development by expanding the boundaries of state intervention both in the affairs of citizens within their own country and in the affairs of neighboring states.

2. Collective security is based on the idea that security is in the interests of all states, and security threats often require a coordinated international response. States agree to counter security threats and share the costs of peacekeeping or enforcement.

3. Collective defense is an agreement, usually formulated between member states by an organization in a relevant treaty, whereby member states undertake to assist in the defense of a member state if it is attacked by another state outside the organization.

4. NATO and CSTO stand out as collective security alliances, which at first glance have the same goals and objectives and in some places they are comparable, but in fact they are polarized structures and fight against each other.

The topic of security remains relevant and at the same time complex. The collective alliance model of security assurance is the most common and the most applied, where the member states provide assistance to each other in an automated way and this obligation is fixed in the charter of the given alliance. The concepts of collective security and collective defense are long-term formal commitments between groups of countries to protect the security interests of individual members in their shared areas of interest.

Key words: *security, cooperation, foreign policy, international community, multilateral format, state, alliance, union, region, collective defense, territorial integrity, inviolability of borders.*

МОДЕЛЬ КОЛЛЕКТИВНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В ФОРМАТЕ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОЦЕНКИ

МГЕР ШИРИНЯН

*соискатель кафедры политологии
Института философии, социологии и права
Национальной академии наук Республики Армения,
г. Ереван, Республика Армения*

Коллективная безопасность основана на представлении о том, что безопасность одного государства неразрывно связана с безопасностью всех государств, что требует скоординированного международного ответа на угрозы безопасности. В настоящее время теория соотношения сил обеспечивает убедительную основу для понимания того, при каких условиях формируются альянсы, детерминанты альянсов и системы распределения затрат и выгод между союзниками. Однако логика оценки баланса сил дает лишь частичное объяснение этой динамики. Комплексная оценка современных геополитических и региональных событий показывает, что коллективная (альянсовая) модель безопасности является наиболее распространенной и применимой и что государства-члены которой обязаны помогать друг другу автоматически, как это закреплено в соответствующих уставах альянсов.

Цель этой работы — проанализировать развивающийся характер коллективной безопасности в современной международной системе и оценить ее эффективность в разрешении межгосударственных конфликтов и региональной нестабильности. В рамках анализа будут решены следующие задачи: дать оценку способности традиционных концепций безопасности в многополярном мире, определить решения текущих геополитических задач, а также рисков и проблем, с которыми сталкиваются альянсы, включая управление эскалацией конфликта и расхождение национальных интересов. В исследовании был применен историко-сравнительный метод, что включает как реалистические, так и идеалистические теоретические рамки для изучения концепции коллективной безопасности.

В результате анализа, представленного в статье, можно сделать следующие выводы.

1. В современных геополитических процессах понятия коллективной безопасности и коллективной обороны трактуются очень широко. К сожалению, авторитарные режимы пользуются таким подходом, расширяя границы вмешательства государства как в дела граждан внутри своей страны, так и в дела соседних государств.

2. Коллективная безопасность основана на идее, что безопасность отвечает интересам всех государств, а угрозы безопасности часто требуют скоординированного международного ответа. Государства соглашаются противостоять угрозам безопасности и делить расходы на поддержание мира или принуждения к нему.

3. Коллективная оборона — это соглашение, обычно формулируемое государствами-членами организацией в соответствующем договоре, в соответствии с которым государства-члены обязуются оказывать помощь в обороне государства-члена, если оно подвергнется нападению со стороны другого государства, не входящего в организацию.

4. НАТО и ОДКБ выделяются как альянсы коллективной безопасности, которые, на первый взгляд, имеют одинаковые цели и задачи и в определенных рамках сопоставимы, но на самом деле являются поляризованными структурами и борются друг с другом.

Тема безопасности остается актуальной и в то же время сложной. Коллективная модель обеспечения безопасности является наиболее распространенной и применяемой, в которой государства-члены оказывают помощь друг другу в автоматизированном режиме, и эта обязанность закреплена в уставе данного альянса. Концепции коллективной безопасности и коллективной обороны представляют собой долгосрочные формальные обязательства между группами стран по защите интересов безопасности отдельных членов в общих сферах их интересов.

Ключевые слова: *безопасность, сотрудничество, внешняя политика, международное сообщество, многосторонний формат, государство, альянс, союз, регион, коллективная оборона, территориальная целостность, нерушимость границ.*

DIGITAL TRANSFORMATION AS A DRIVER FOR IMPROVING THE EFFECTIVENESS OF INTEGRATED SOCIAL SERVICES *

UDC: 32

DOI: 10.52063/25792652-2024.4.23-73

MARTIN AGHAJANYAN

*Yerevan State University, Faculty of International Relations,
Chair of Political Science, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia
martinaghajanyan9@gmail.com
ORCID: 0009-0008-4260-217X*

The purpose of this article is to explore the impact of digitalization on social protection systems, with a focus on how it improves service delivery mechanisms, efficiency, and accessibility. While the benefits of digital transformation are clear, the full digitalization of social services presents challenges for developing countries, and existing industry research insufficiently clarifies the intricate consequences of this phenomenon. This article seeks to address this gap by examining the benefits of digitalization, such as enhanced efficiency and accessibility, while also analyzing challenges, including the risks of digital exclusion and data privacy violations.

The research employed analytical, synthetic, inductive, and deductive methods.

The article elucidates the advantages and obstacles of delivering digital services, specifically emphasizing the unified social service of the Republic of Armenia. The article's novelty stems from its holistic approach, integrating global trends in digital transformation with the digitalization necessities of the USS. It underscores the determinants of successful digitalization, including legal reforms, enhanced digital literacy, and upgraded infrastructure, which should influence decision-makers and implementers.

Keywords: *Digital Transformation, Social Service Delivery, Social Protection, Unified Social Service (USS), Public Sector Efficiency, Data-Driven Decision-Making, Digital Infrastructure, Management Information Systems (MIS), Service Accessibility.*

Introduction

In modern days, there has been a remarkable transformation in the arrangements and functioning of social protection systems due to the use of technology in service delivery systems. Social protection systems and services have courted various digital channels by quite a considerable number of countries around the globe in the hope of increasing efficiency, availability, management, as well as the quality of the services in order to better cater to the needs of the population. The purpose of this article is to explore the impact of digitalization on social protection systems, with a focus on how it improves service delivery mechanisms, efficiency, and accessibility. The article seeks to contextualize global trends, benefits, and challenges within Armenia's USS to provide actionable insights for enhancing its digital transformation. The objectives are to analyze global trends and best practices in digitalizing social protection systems, evaluate the

* Հոդվածը ներկայացվել է 07.12.2024թ., գրախոսվել՝ 23.12.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.12.2024թ.:

benefits and challenges of integrating digital tools, and examine the current state of digitalization within the USS. The article aims to make a positive contribution to the existing literature regarding digital transformation by exploring its positive impacts and challenges and further localizing the scope of analysis in the Armenian context.

The research employed a combination of analysis, synthesis, induction, and deduction to provide a comprehensive understanding of the digitalization of social protection systems and its implications for Armenia's USS. The method of analysis was used to break down the digitalization process into distinct stages of the social protection delivery chain, examining the impacts of digital tools on efficiency and accessibility. Synthesis integrated these findings to link global trends and challenges with Armenia's context. Induction was applied to derive broader insights from observed practices, while deduction tested theoretical frameworks, such as the Integrated Information System model, against Armenia's social protection system. This structured approach ensured a thorough and relevant exploration, providing actionable recommendations for improving Armenia's USS.

Global Overview of Digitalization in Social Protection

The rapid integration of new technologies has substantially altered the landscape of social protection in recent years. This digital transformation has been a global trend, affecting low-, middle-, and high-income economies. Digital solutions have been integrated into a variety of service delivery processes, including the initial phases of beneficiary identification and enrollment, as well as the ongoing management and evaluation of social protection programs. The COVID-19 pandemic has further accelerated this trend, as governments worldwide have promptly instituted socially distanced mechanisms to maintain the provision of essential services at an unprecedented scale and speed (Gentilini 2-5; Lowe 18-22). Nevertheless, the rapid pace of innovation has left little time for a thorough evaluation of the digitalization initiatives that have already been implemented, and even less opportunity to outline the future course of these endeavors.

Technology has become integrated into the traditional social protection service delivery chain in numerous countries, where digitalization is present in every part of the service delivery process. This phenomenon is observed in the improved handling of data and the restructuring of corporate operations through the utilization of modern technical tools and platforms (Socialprotection.org official website, 2021). Digitalization has had a diverse impact on each phase of the social protection delivery chain, from outreach and intake to benefit provision and monitoring. Table 1 (World Bank 10-39; International Policy Centre for Inclusive Growth 7-44; Eurofound (b) 13-30) systematically delineates and analyzes these phases, as well as their descriptions and the specific effects of digitalization.

Table 1. Digitalization Across Social Protection Delivery Service Chain

STAGE	PHASE DESCRIPTION	DIGITALIZATION EFFECT
Outreach	This stage is dedicated to the enhancement of knowledge regarding social protection-related activities. In the past, outreach programs have generally relied on physical activities and materials. However, the COVID-19 pandemic has necessitated a shift in techniques to facilitate the more prevalent and efficient dissemination of information.	The process of digitalization has revolutionized communication by facilitating the utilization of SMS, phone calls, messaging applications, emails, and social media platforms. These tools provide more comprehensive and focused communication, bolstered by digital applications such as chatbots and automated call systems.

Intake & Registration	This stage involves data collection. Traditionally, this process entailed the manual gathering of data through face-to-face interviews or surveys like a census, typically carried out at local establishments or by visiting households directly.	The introduction of digital technologies has enhanced the efficacy and precision of data acquisition. Additionally, the selection of appropriate candidates is facilitated by modernized electronic databases, which streamlines the process.
Needs Assessment	During this stage, the assessment of the participant requirements and circumstances is carried out to ascertain their eligibility and the specific assistance they need. Commonly, this practice involved utilizing socio-economic evaluations such as proxy-means tests or questionnaires.	The advent of digitalization has brought to the use of sophisticated data analysis methods, such as machine learning algorithms and predictive analytics, enabling more precise and efficient evaluations. These tools have the capability to examine novel forms of data, including credit ratings and mobile phone usage, in order to more accurately detect and forecast demands.
Enrollment	This stage involves assessing eligibility for social protection programs and formally enrolling persons into these programs. Traditionally, this process necessitated manual evaluations conducted by personnel to determine eligibility and the number of benefits, which was then followed by in-person enrollment of recipients.	Digitalization has led to the introduction of automated decision-making systems that reduce the need for manual evaluations by determining eligibility and benefit levels using real-time data. The requirement for in-person interactions has decreased as a result of the streamlining of notification and onboarding procedures through digital communication channels.
Provision of Benefits and Services	This stage entails the allocation of goods and services to qualified individuals. Previously, these services were provided in person or by hand, which always involved a significant amount of interaction and documentation.	The backend administration and the actual distribution of benefits have been transformed by digitalization. Advanced technologies such as blockchain are being explored, and payments are being made through electronic channels such as bank transfers, mobile money, and digital wallets. The provision of services has also undergone a transition to digital platforms, which have enabled the virtual delivery of services and the automation of specific.
Participant Operations Management	Currently, the information about the participants is continuously checked and afterwards applicable services are diagnosed. In the past, updating data, registering complaints, and monitoring adherence to program requirements necessitated physical encounters and data updates.	The advent of digitalization has significantly improved the management of participant operations with the use of online and mobile portals, which enable users to easily access, modify, and oversee their profiles. Data updates, compliance monitoring, and grievance redress are now handled by automated and semi-automated systems, resulting in substantial enhancements in efficiency and accessibility.
Monitoring, Evaluation, and Learning	This stage involves assessing the advantages and/or mechanisms of social protection and improving their effectiveness. Traditionally, this process necessitated manual observation, monitoring, inspections, and evaluations, entailing significant human labor.	The process of digitalization has brought about the use of sophisticated tools that enable real-time monitoring, automated identification of errors and fraud, and evaluation based on data analysis. Technologies such as big data analytics enhance the precision, transparency, and efficiency of monitoring, assessment, and learning procedures.

Efficient management of social protection programs requires strong technical expertise, especially in areas such as planning, administration, and governance. An essential aspect of this capability is the incorporation of digital tools via an effective information management system (MIS), which is crucial for the organization and provision of services. Although the lack of a working Management Information System (MIS) can greatly hinder development, implementing a digital transformation process can improve the capacity of institutions to effectively support marginalized populations, such as individuals with disabilities. By incorporating digital integration, institutions can optimize their operations, enhance service delivery, and ultimately enhance their ability to meet the needs of their intended beneficiaries (International Labour Organization official website).

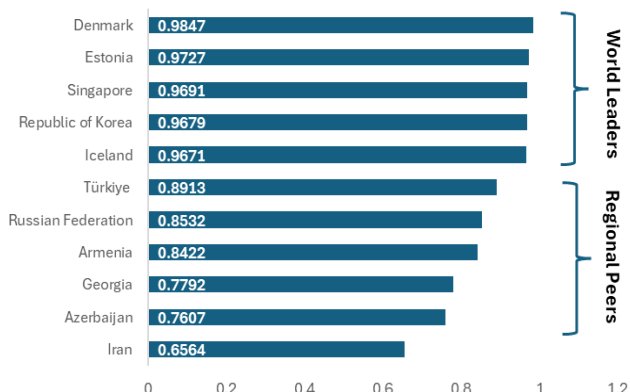
In addition to MIS, several countries have already practiced the so-called Integrated Information System (IIS) to address the issue of fast and precise social service delivery. The IIS refers to a large systematic approach that integrates and manages different information technologies, data, and processes of one or more organizations (Pervan and Dropulić 21-38). ISS aims to reduce time and effort, integrate straightforward information systems, and ultimately improve data-driven and fast decision-making. It is crucial for the smooth performance of health services, financial management, and public administration. Several countries have established the use of Integrated Information Systems, most notably in healthcare. Such an instance is an Estonian X-tee (until 2018 it was called X-Road), an integrated digital infrastructure that connects various databases, enabling seamless data exchange between different government agencies and private sector entities (Republic of Estonia - Information System Authority official website). The Estonian Central Health Information System, as part of this framework, provides full and secure electronic health records for patients and providers (European Commission official website). This system has resulted in improved patient outcomes, reduced administrative costs, and enhanced overall healthcare quality.

Benchmarking Armenia's Digitalization Progress

Figure 1 depicts the E-Government Development Index (EGDI) for 2024, contrasting Armenia's performance with world leaders in digital governance and its regional counterparts. The EGDI is a composite metric that assesses three essential characteristics of e-government: the provision of online services, telecommunication connection, and human capacity. In 2024, the global average EGDI score is 0.6382, emphasizing a substantial

disparity between the world's elites, including Denmark (0.9847) and Estonia (0.9727), and the rest of the world. Armenia's score of 0.8422 places it 48th globally, far above the global average and demonstrates significant progress in the development of e-government (UN official website on E-Government Development Index).

Figure 1. E-Government Development Index 2024: World Leaders and Armenia's Regional Peers

In comparison to its regional counterparts, including Türkiye (0.8913) and the Russian Federation (0.8532), Armenia's score suggests a potential for enhancement, especially in developing digital infrastructure and human capital to align with the performance of leading nations. This comparison emphasizes Armenia's advancements in e-government and identifies chances to improve its international reputation.

Impact on Efficiency and Accessibility

The digitalization of social protection systems has resulted in significant improvements in service efficiency and accessibility. By utilizing digital tools and platforms, these systems have become more adaptable, simple to use, and economical. This transition has improved the overall user experience, simplifying the process for recipients to obtain services without the inconvenient requirement of in-person visits. Additionally, digitization has enhanced the accuracy and transparency of the service delivery system, guaranteeing accurate resource allocation and preventing errors and fraud. Furthermore, extensive advanced data analysis has allowed service providers to improve resource utilization, reduce expenses, and improve program design and implementation effectiveness. These innovations improve the overall performance and accessibility of the social protection system, benefiting both the clients and the system providers.

The following key impacts on efficiency and accessibility were identified during the research process:

INCREASED ACCURACY AND EFFICIENCY | Improved accuracy and efficiency are achieved through the implementation of digital tools in the provision of social protection services. This is achieved by reducing the likelihood of errors, increasing control over fraud, and ensuring that the benefits are actually received by the intended recipients. Automated data comparisons and advanced surveillance enable the identification and elimination of duplicate and ineligible participants from the system, thereby enhancing its integrity (Lowe et al. 51-58). In addition to their impact on administrative load, digital technologies, such as easy-to-use technology under the digitization category, have the potential to enhance production levels, as they eliminate the need for physical space for most service delivery tasks (Eurofound (a) 15-22).

COST EFFICIENCY | Digitalization decreases the costs linked to delivering social protection services, leading to significant savings and enhanced allocation of resources. Automated procedures improve operational efficiency by freeing up staff resources, allowing them to focus on complex tasks while also reducing the need for in-person interactions and manual data handling (Banerjee et al. 16-27).

IMPROVED ACCESS | The process of digitalization greatly enhances the ease of access and the standard of social protection services. Participants can enhance their interaction with services through the implementation of digital platforms that are user-friendly and adaptive, hence minimizing the necessity for in-person visits. Consequently, the procedure enhances efficiency, reduces travel expenses, and saves time. These factors contribute to making social protection services more accessible and less intimidating for consumers (OECD Observatory of Public Sector Innovation official website).

DATA-DRIVEN DECISION-MAKING | The implementation of data services through digital means has remarkably enhanced the data quality and data access to service providers. This data assists in engineering worthwhile decisions and, as a result, enhances further monitoring, evaluation, and information about specific changes to social protection programs. Using advanced data analytics, service providers can evaluate program effectiveness, measure policy impact gaps, or even model the outcomes of policy alternatives. Improved data systems also promote the unification of several data

sources to create an informed and inclusive approach to designing and implementing social protection (Center for Global Development 1-8; GIZ 8-33).

Challenges in Digitalization Efforts

Undoubtedly, embracing such digital approaches to social protection has brought about advantages; however, these digital systems do have certain limitations and challenges that tend to undermine their effectiveness. These challenges may affect both users and service providers and range from data protection, inclusion, effectiveness, sustainability, and so on. Solving these problems is not easy and necessitates the introduction of severe limitations to ensure that digital improvements achieve more, rather than putting social protection off.

The following key challenges were identified during the research process:

INSTITUTIONAL FRAGMENTATION | The implementation of social services in the context of digitalization faces challenges arising from institutional fragmentation and the absence of a dedicated entity responsible for overseeing the digital transformation process. The presence of numerous, separate databases containing information about service users exacerbates this fragmentation, hindering the efficient delivery and coordination of services (Eurofound (b) 27-30).

DATA PROTECTION VIOLATIONS | The gathering and processing of sensitive information, primarily concerning vulnerable populations, endangers the protection of data and privacy. Therefore, preceding the establishment of laws and their enforcement, there is greater concern over data misuse by either the state or a corporation/partner. Furthermore, the ethical concerns associated with data use, particularly for social protection are gaining momentum (Wright 1-12; Lowe 18-22).

RESISTANCE TO TECHNOLOGICAL CHANGE | One of the most notable issues presented in the process of digitalizing social services is that both employees and users are resistant to using new technologies, especially those that are believed to overshadow or substitute their face-to-face interactions. This is because people fear that using these digital tools will make the services less personal. Many of the employees and users in social services prefer the human touch in service delivery due to its greater humanistic orientation. On the other hand, reluctance to digital technology stems, in part, from a lack of knowledge and skills relevant to such technology usage, as well as a breach of privacy (Eurofound (b) 27-30).

EXCLUSION | Digital interventions do have the potential to widen existing gaps, particularly among those who are already poorly connected to digital infrastructure or have low levels of digital and financial skills. The digital societal welfare systems pose a high risk of exclusion for vulnerable populations such as women, the elderly, and those living in rural settings (Muralidharan 28-30; Eurofound (b) 27-30).

FINANCIAL BARRIERS | One of the major problems hindering the digital transformation of social services is the absence of sufficient funds. There is often underfunding, which leads to the hiring of limited personnel whose work is just to use the already existing processes and not to enhance new digital initiatives. The absence of adequate financial support frequently results in ambitious digital strategies failing to achieve their objectives. In addition, the financial sustainability of digital initiatives is further complicated by "vendor lock-in," which occurs when governments are contractually prohibited from altering providers or systems. The scarcity of essential skilled personnel to aid in the operation or maintenance of the system worsens this problem for low-income nations (Kidd et al. 32-35).

POLITICAL BARRIERS | Aside from the lack of funding, political will, or its absence, is another major obstacle to the digitalization of social services. Factors such as a lack of political will and a lack of a long-term perspective can severely hamper efforts to

digitalize. Generally, the lack of domestic support for these digitalization initiatives leads to their perceived short-lived nature. Where there is no clear commitment from the political class, even adequately funded projects are unlikely to meet their intended objectives, as there will be insufficient drive to move the agenda forward and make continued progress (Ernsdorff and Berbec 171-183; World Bank 7-12).

Implications for Armenia's Unified Social Service

In light of the possible advantages and obstacles associated with digitalization, it is essential to take into account the following elements when executing digital initiatives for the Unified Social Service (USS) of Armenia. These considerations emphasize fundamental principles pertinent to the Armenian context, underscoring aspects that require focus to ensure a seamless digital transition.

EFFECTIVE LEGAL FOUNDATIONS | Investment in digitization within the USS will largely depend on the development of appropriate legal regulations and policies, ensuring institutional capacity, and creating digital public infrastructure. Drawing up effective and reliable legal measures for information protection is critical, as digital services entail the collection of confidential information. An organized legal framework will be established to safeguard data management processes from unlawful imposition. Additionally, it is imperative to cultivate political consensus among key government stakeholders, as this will enable the implementation of digital innovations that are both innovative and motivating.

BROAD-BASED USER PARTICIPATION | The success of digital strategies will be contingent upon the level of engagement and participation of the Armenian population. It is particularly crucial to enhance the digital and financial literacy of vulnerable social groups, such as the elderly, rural residents, and low-income individuals. Improving digital skills necessitates simplifying the process of obtaining education, classes, and support. Furthermore, enabling individuals to access social services through non-digital means will foster a more inclusive environment, as not all individuals may be at ease with or have the requisite technical resources to engage in such interactions.

SUPPORTIVE INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT | Efficiency in the delivery of the USS's digital services will also depend on the availability and adequacy of certain supporting infrastructure; these include mobile phone and internet usability, electricity, and financial services availability. It is critical to provide reliable and wide coverage of such infrastructures throughout the country in order to provide efficient digital services. Increasing digital financial services in low-income areas and partnerships within financial establishments would increase every citizen's access to the digital transformation of social protection services.

INTEGRATED INFORMATION SYSTEM | IIS is vital for the USS because it generally facilitates the implementation of the one-window principle due to the online accessibility of required data for the service providers and the service seekers. With an IIS in place, patients and customers can automatically acquire the required services without the need to repeatedly provide detailed information about their financial status or personal conditions. This not only helps in improving the user experience but also significantly decreases the average service time as the information is collected and disseminated across the different agencies and platforms. The implementation of such a system would lead to more efficient service delivery, minimizing bureaucratic delays and enhancing overall customer satisfaction.

In light of these considerations, which include the leapfrogging possibilities, the USS of Armenia will be able to benefit from digitalization while managing the risks in relation to social protection services, as well as improving their efficiency, accessibility,

and impact. Such an approach will allow the USS to develop a modern and efficient system of social protection in Armenia.

Conclusion

As is evident, the provision of social services through the digitalization of social protection systems is generally deemed cost-effective and convenient. On a global scale, the use of various digital tools assisted the implementation of social programs, especially in periods of crisis such as the COVID-19 gloom period. Data-driven decision-making, automated processes, and improved outreach have made services more efficient, but challenges such as institutional fragmentation, data protection, and exclusion risks for vulnerable groups remain significant.

In the case of Armenia's USS, the positive effects of digitalization are tangible and clear but contingent on strong legal frameworks, improved digital literacy, and reliable infrastructure. Reconciling the introduction of digital reforms entails political commitment and will, constant fiscal support, and the provision of targeted services for all citizens (Lv and Wu 787-800). When done right, technology can improve the services of social protection and can even help reach under-protected populations. These, however, pose a dilemma as addressing the challenges may address inequalities in the system and their apprehension leading to failure to adhere to the above goals. As articulated earlier, a strategic approach tailored to Armenia's social needs is essential for the USS to fulfill its potential for improved service delivery.

In conclusion, the efficacy of digitalization initiatives in social protection systems is significantly dependent on the congruence of political commitment, funding, and infrastructure advancement. Robust political commitment guarantees sustained prioritization and coordinated initiatives, whilst sufficient finance facilitates the execution, maintenance, and capacity enhancement necessary for successful digital transformation. Moreover, a strong infrastructure, encompassing dependable internet connection and digital literacy programs, is crucial for guaranteeing accessibility and inclusivity. Systematically addressing these criteria allows digitalization initiatives to attain increased efficiency, equality, and sustainability, hence improving the quality and accessibility of social protection services.

REFERENCES

1. Banerjee, Abhijit, et al. "Electronic Food Vouchers: Evidence from an At-Scale Experiment in Indonesia." *American Economic Review*, vol. 113, no. 2, 1 Feb. 2023, pp. 514–547, <https://doi.org/10.1257/aer.20210461>. Accessed: 3 Mar. 2024.
2. Center for Global Development. "Towards Real-Time Governance: Using Digital Feedback to Improve Service, Voice, and Accountability." *CGDEV*, 2019, pp. 1-8, <https://www.cgdev.org/sites/default/files/towards-real-time-governance-using-digital-feedback-improve-service-voice.pdf>. Accessed: 3 Mar. 2024.
3. Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) & Asian Development Bank (ADB). "Towards a Shared Understanding of Digital Social Protection: What are the Lessons from the COVID-19 Crisis and the Implications for the Future?" *Regional Workshops*, 2021, <https://socialprotection.org/towards-shared-understanding-digital-social-protection-what-are-lessons-covid-19-crisis-and>. Accessed: 28 Sep. 2024.
4. Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ). "We Have the Data, Let's Use it Better: Pushing the Boundaries of Social Protection Administrative Data Analysis and Use." 2023, pp. 8-33, https://socialprotection.org/sites/default/files/publications_files/GIZ-%20Use%20Admin%20Data%20Social%20Protection.pdf. Accessed: 28 Sep. 2024.

5. Ernsdorff, Marc and Berbec, Adriana. "Chapter 12: Estonia: The Short Road to E-Government and E-Democracy in Nixon, P. G. and Koutrakou, V. N. (eds.) E-government in Europe." *Routledge*, Abingdon, 2007, pp. 171–183, <https://www.taylorfrancis.com/chapters/oa-edit/10.4324/9780203962381-23/estonia-short-road-government-democracy-marc-ernsdorff-adriana-berbec>. Accessed: 3 Mar. 2024.
6. Eurofound (a). "Automation, Digitisation and Platforms: Implications for Work and Employment." *Publications Office of the European Union*, Luxembourg, 2018, pp. 15-22, <https://www.eurofound.europa.eu/system/files/2020-01/ef18002en.pdf>. Accessed: 25 Aug. 2024.
7. Eurofound (b). "Impact of Digitalisation on Social Services." *Publications Office of the European Union*, Luxembourg, 2020, pp. 13-30, <https://www.eurofound.europa.eu/system/files/2020-04/ef19043en1.pdf>. Accessed: 3 Mar. 2024.
8. European Commission. "Estonian Central Health Information System and Patient Portal." 2019, <https://ec.europa.eu/digital-building-blocks/sites/pages/viewpage.action?pageId=533365863>. Accessed 28 Sep. 2024.
9. Gentilini, Ugo. "Cash Transfers in Pandemic Times: Evidence, Practices, and Implications from the Largest Scale Up in History." Washington, DC, 2022, pp. 2-5, <https://hdl.handle.net/10986/37700>. Accessed: 25 Aug. 2024.
10. International Labour Organization. "Digital Transformation of Social Protection Systems." <https://www.social-protection.org/gimi/ShowTheme.action?id=18>. Accessed: 25 Aug. 2024.
11. International Policy Centre for Inclusive Growth. "What's Next for Social Protection in Light of COVID-19: Country Responses." *Policy in Focus*, Volume No. 19, Issue No. 1, 2021, pp. 7-44, https://ipcig.org/sites/default/files/pub/en/PIF47_What_s_next_for_social_protection_in_light_of_COVID_19.pdf. Accessed: 28 Sep. 2024.
12. Kidd, Stephen, et al. "Social Registries: A Short History of Abject Failure." *Working Paper*, June 2021, pp. 32-35, <https://www.developmentpathways.co.uk/wp-content/uploads/2021/06/Social-registries-a-short-history-of-abject-failure-June.pdf>. Accessed: 25 Aug. 2024.
13. Lowe, Christina, et al. "National Cash Transfer Responses to COVID-19: Operational Lessons Learned for Social Protection System-Strengthening and Future Shocks." *ODI Working Paper*, June 2021, pp. 51-58, https://media.odi.org/documents/ODI_Implementation_final.pdf. Accessed: 28 Sep. 2024.
14. Lowe, Christina. "The Digitalisation of Social Protection before and since the Onset of COVID-19 Opportunities, Challenges and Lessons." London: ODI, June 2022, pp. 18-22, https://media.odi.org/documents/ODI_Working_paper_Digitalisation_of_social_protection.pdf. Accessed: 25 Aug. 2024.
15. Lv, Xiaoting and Wu, Ziang. "The Green Effect of Digital Transformation: The Impact of Digital Transformation in Fiscal and Taxation on Regional Green Development." *Economic Analysis and Policy*, Volume 81, March 2024, pp. 787–800, <https://doi.org/10.1016/j.eap.2023.12.025>. Accessed: 28 Sep. 2024.
16. Muralidharan, Karthik, et al. "Identity Verification Standards in Welfare Programs: Experimental Evidence from India." *The Review of Economics and Statistics*, November 2022, pp. 28-30, https://doi.org/10.1162/rest_a_01296. Accessed: 3 Mar. 2024.
17. OECD Observatory of Public Sector Innovation. "Mobile JKN, Health Insurance Services in Your Hand." *Case Study Library*, 2018, <https://oecd-opsi.org/innovations/mobile-jkn-health-insurance-services-in-your-hand/>. Accessed: 3 Mar. 2024.

18. Pervan, Ivica and Dropulić, Ivana. *"The Impact of Integrated Information Systems on Management Accounting: Case of Croatia."* June 2019, pp. 21–38, <https://doi.org/10.30924/mjcmi.24.1.2>. Accessed: 3 Mar. 2023.
19. Republic of Estonia - Information System Authority. *"Data Exchange Layer X-tee."* 2024, <https://www.ria.ee/en/state-information-system/data-exchange-platforms/data-exchange-layer-x-tee>. Accessed: 28 Sep. 2024.
20. United Nations. *"E-Government Development Index (EGDI)."* UN E-Government Knowledgebase, 2024, <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/About/Overview/-E-Government-Development-Index>.
21. World Bank. *"Administrative Capacity in the New Member States: The Limits of Innovation?"* Washington, D.C., 2007, pp. 7-12, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/958751468146690111/pdf/405590ECA0Admi1LIC0disclosed0Aug271.pdf>. Accessed: 3 Mar. 2024.
22. World Bank. *"Sourcebook on the Foundations of Social Protection Delivery Systems."* Washington, DC, 2020, pp. 10-39, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/519831596182628993/pdf/Sourcebook-on-the-Foundations-of-Social-Protection-Delivery-Systems.pdf>. Accessed: 28 Sep. 2024.
23. Wright, James. *"The Alexaification of Adult Social Care: Virtual Assistants and the Changing Role of Local Government in England."* *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(2), 2021, pp. 1–12, <https://www.mdpi.com/1660-4601/18/2/812>. Accessed: 25 Aug. 2024.

ԹՎԱՅԻՆ ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ԻՆՏԵԳՐՎԱԾ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՁՐԱՑՄԱՆ ԳՐԱՎԱԿԱՆ

ՄԱՐՏԻՆ ԱՐԱՋԱՆՅԱՆ

*Երևանի պետական համալսարանի միջազգային հարաբերությունների
ֆակուլտետի քաղաքագիտության ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն*

Տվյալ հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել թվայնացման ազդեցությունը սոցիալական պաշտպանության համակարգերի վրա՝ ուշադրության դիտակետում ունենալով ծառայությունների տրամադրման կառուցակարգերի, արդյունավետության և մատչելիության բարելավման գործընթացներում թվայնացման դերը: Չնայած թվային փոխակերպման հստակ առավելություններին՝ սոցիալական ծառայությունների ամբողջական թվայնացումը դեռևս մարտահրավեր է զարգացող երկրների համար, իսկ առկա ոլորտային ուսումնասիրությունները ամբողջապես չեն բացահայտում այդ երևույթի բազմակողմանի ազդեցությունները: Այս հոդվածն անդրադառնում է այդ բացին՝ ընդգծելով և՛ առավելությունները, ինչպիսիք են բարձրացված արդյունավետությունն ու հասանելիությունը, և՛ մարտահրավերները՝ ներառյալ՝ թվային բացառման և տվյալների պաշտպանության խախտումների վտանգները:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են անալիզի, սինթեզի, ինդուկցիայի և դեդուկցիայի մեթոդները: Օգտագործելով տվյալ մեթոդները՝ հոդվածը ընդգծում է թվային ծառայությունների մատուցման առավելություններն ու մարտահրավերները՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով ՀՀ միասնական սոցիալական ծառայությանը:

Հոդվածի նորույթը պայմանավորված է համապարփակ մոտեցմամբ, որով համակցվում են թվային փոխակերպման միջազգային միտումները ՄՍԾ-ի թվայնացման հրամայականների հետ: Այն վերհանում է թվայնացման գործընթացի

հաջողությունը պայմանավորող գործոնները, ինչպիսիք են իրավական բարեփոխումները, թվային գրագիտության բարձրացումը և ենթակառուցվածքների բարելավումը, որոնք պետք է ուղենիշ ծառայեն քաղաքականություն մշակողների և կիրարկողների համար:

Հիմնաբառեր՝ *թվային վերափոխում, սոցիալական ծառայությունների մատուցում, սոցիալական պաշտպանություն, միասնական սոցիալական ծառայություն (ՄՍԾ), հանրային հատվածի արդյունավետություն, տվյալահեն որոշումների կայացում, թվային ենթակառուցվածք, կառավարման տեղեկատվական համակարգեր (ԿՏՀ), ծառայությունների մատչելիություն:*

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ КАК ГАРАНТ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИНТЕГРИРОВАННЫХ СОЦИАЛЬНЫХ УСЛУГ

МАРТИН АГАДЖАНЫ

*аспирант кафедры политологии
факультета международных отношений
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель данной статьи - изучить влияние цифровизации на системы социальной защиты, акцентируя то, как она улучшает механизмы предоставления услуг, повышает их эффективность и доступность. Несмотря на явные преимущества цифровой трансформации, полная цифровизация социальных услуг по-прежнему является проблемой для развивающихся стран, при этом существующие отраслевые исследования не раскрывают в полной мере многогранные эффекты этого явления. В данной статье рассматривается этот пробел, подчеркиваются как преимущества, такие как повышение эффективности и доступности, так и проблемы, включая риски цифрового исключения и нарушений защиты данных.

В ходе исследования использовались методы анализа, синтеза, индукции и дедукции. С использованием данных методов в статье освещаются преимущества и проблемы предоставления цифровых услуг, уделяется особое внимание единой социальной службе РА.

Новизна статьи обусловлена ее комплексным подходом к проблеме, сочетающим международные тенденции цифровой трансформации с императивами цифровизации ЕСС. В нем подчеркиваются факторы, определяющие успех процесса цифровизации, такие как правовые реформы, повышение цифровой грамотности и улучшение инфраструктуры, которые должны служить ориентирами для лиц, принимающих решения, и исполнителей.

Ключевые слова: *цифровая трансформация, предоставление социальных услуг, социальная защита, единая социальная служба (ЕСС), эффективность государственного сектора, принятие решений на основе данных, цифровая инфраструктура, информационные системы управления (ИСУ), доступность услуг.*

THE EVOLUTION OF GEORGIA-RUSSIA RELATIONS (2003-2008): A SWOT ANALYSIS OF GEOPOLITICAL TENSIONS, ECONOMIC PRESSURES AND STRATEGIC OPPORTUNITIES *

UDC 327

DOI: 10.52063/25792652-2024.4.23-84

KAREN GHAZARYAN

Yerevan State University, Faculty of International Relations,
Department of Political Science, Ph.D. Student,
Spitak, the Republic of Armenia
kar.ghazaryan5@gmail.com
ORCID: 0009-0009-9413-8329

This article examines the evolution of relations between Georgia and the Russian Federation, particularly in the period leading up to the "Five-Day" War, which significantly changed the dynamics of relations between the two nations. Focusing on the period following Georgia's Rose Revolution in 2003, the study analyzes the changing nature of bilateral relations, the influencing factors and challenges faced by both sides amid changing geopolitical developments.

The purpose of the study is to understand how Georgia navigated the complex geopolitical landscape, balancing its aspirations for NATO and EU membership with its ongoing territorial disputes with Russia. The central research question is: How did Georgia's foreign policy during 2003-2008 address its geopolitical vulnerabilities and opportunities in the face of Russian opposition?

The study applies a SWOT analysis (Strengths, Weaknesses, Opportunities, and Threats) methodology to evaluate Georgia's foreign policy decisions in this critical period, considering both internal and external factors. The findings highlight the strategic importance of Georgia's geographic location and political reforms but also reveal significant vulnerabilities, including unresolved territorial conflicts and dependence on Western support without formal security guarantees.

The conclusion emphasizes that while Georgia sought to leverage its democratic reforms and geopolitical significance, it remained constrained by the power dynamics of the region, particularly Russia's influence, which culminated in the 2008 Russo-Georgian War. This analysis provides insights into the complexities of small states navigating regional power structures and the importance of strategic diplomacy and military readiness.

Key words: Georgia, Russian Federation, bilateral relations, Rose revolution, South Caucasus, foreign policy, multilateral diplomacy, geopolitics.

Introduction

The period between 2003 and 2008 represents a critical phase in the foreign policy trajectory of Georgia, shaped by its efforts to assert sovereignty and align with Western institutions in the post-Soviet geopolitical environment. Following the Rose Revolution of

* Հոդվածը ներկայացվել է 19.11.2024թ., գրախոսվել՝ 10.12.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.12.2024թ.:

2003, Georgia, under President Mikheil Saakashvili, embarked on a strategic pivot towards the West, seeking integration with NATO and the European Union. This shift, driven by aspirations for political, economic, and security benefits, directly challenged Russia's historical influence over Georgia and its position in the South Caucasus region. The dynamics of this period were further complicated by the unresolved territorial conflicts in Abkhazia and South Ossetia, where Russian-backed separatists maintained de facto control. The growing divergence between Georgia's pro-Western policies and Russia's regional interests escalated tensions, resulting in a series of diplomatic, economic, and military confrontations. This work examines the interplay of domestic reform, regional security concerns, and international alignments that defined Georgia's foreign policy during this period. It explores the strategic choices made by Georgian leadership, the limitations of its international alliances, and the eventual consequences of these decisions, culminating in the 2008 Russo-Georgian War, which significantly altered the geopolitical landscape of the South Caucasus.

Naturally, the processes that occurred before 2003 were serious prerequisites for the emergence of protest. Corruption, unfavorable economic conditions, a difficult social situation, internal contradictions regarding Abkhazia and Ossetia, excessive freedom in Ajaria, and election fraud led to the revolution known as the "Rose Revolution (Kandelaki, 2006)." It began during the elections held in Georgia. Parliamentary elections were held on November 2, 2003, and according to official data, Shevardnadze and his allies won (Mikaelyan, 2010). However, the published results were not recognized by international observers or Shevardnadze's opponents. Mikheil Saakashvili, based on sociological polls, publicly announced his victory. His claims were supported by the International Association of Free Elections and local observers (Anable, 2004). Based on this data, Saakashvili demanded new elections and called on the Georgian people to take to the streets in support of him. In mid-November, mass demonstrations occurred in Tbilisi, the capital of Georgia, spreading to other cities and villages across the country (Ibid.). Groups from the Qmara youth organization chanted their slogans. Concurrently, the Supreme Court of the country annulled the results of the presidential elections. On January 4, 2004, new presidential elections were held in Georgia, in which Saakashvili won. The inauguration took place on January 25 of the same year. New parliamentary elections were also held on March 28, 2004, where the New Democrats, supported by Saakashvili, emerged victorious (Meliksetyan, 2016). Thus, Mikheil Saakashvili came to power in Georgia in November 2003, thanks to the so-called "Rose Revolution." Many believed that the processes taking place within Georgia's internal life were significantly supported by Western powers, and it was thought that the newly elected Georgian authorities would emphasize Western standards in the country's development, especially since many members of the new government were educated in the West. An interview given by the newly elected President of Georgia to "RIA Novosti" on January 18, 2004, is noteworthy, where he stated that he intended to make his first foreign visit to Russia as President of Georgia.

Georgia-Russia Relations after the "Rose" Revolution

After the "Rose" Revolution, the new leadership of Georgia began to plan foreign policy priorities, which involved many complicated issues. Various experts claimed that the new leadership would drastically change the course of foreign policy towards the West, which contained many uncontrollable risks. Saakashvili's interview with NTV is particularly noteworthy, where he stated: "It will be my first official visit to Moscow," the newly elected president of Georgia said on the NTV channel on Sunday. Saakashvili

noted that, as president, he viewed Russia as "a superpower to be reckoned with and, personally, a huge cultural area with which Georgia is closely connected." He remarked, "I was brought up in Russian culture; my favorite poets were Okudzava and Vysotsky." Saakashvili expressed that he did not intend to change his political course toward the US after taking office. He emphasized that the withdrawal of Russian military bases from Georgian territory did not imply the arrival of Americans in their place. "This is about something else. Our interest is that the Georgians themselves preserve their territory," he stated ("Saakashvili: My First Serious Visit" 2004). "The US 'gives us helicopters and assault rifles' and helps Georgia train officers," Saakashvili said. "We will be happy to have the same cooperation with Russia," he stressed. On February 11, Saakashvili made his first visit to Moscow as president (Kaminski, 2014). Before heading to the Kremlin, Saakashvili visited the Georgian church in the capital to pray for the success of his Moscow mission ("Saakashvili: My First Serious Visit," 2004). The negotiations proved to be quite successful. The Kremlin concluded that Mikheil Saakashvili was a responsible politician with whom one could speak objectively and honestly. Nearly four hours of communication took place during the negotiations in the Kremlin. Vladimir Putin and the new president of Georgia spoke one-on-one for two and a half times longer than the protocol required, followed by another hour over a working breakfast with delegations ("Tbilisi and Moscow Will Build New Relations" 2004). Mikheil Saakashvili remarked, "I came here to make friends ("Georgian President Meets Putin" 2004). I hope it will work out." Vladimir Putin responded, "We have paid attention to your statements. This is a positive impulse ("Vladimir Putin Met with Georgian President Mikheil Saakashvili" 2004)." This morning, he prayed in a Georgian church in Moscow for the successful conclusion of the negotiations. At the outset of the meeting, the president spoke about the warming of bilateral relations. Mikhail Saakashvili expressed hope that all issues would be resolved. There were no announcements from the presidents following the meeting. Initially, journalists assessed it with cautious optimism. Only after conversing with Vladimir Putin's adviser on international affairs, Sergey Prikhodko, did it become clear that the on-the-record discussions between the two leaders were very fruitful. Sergey Prikhodko, deputy head of administration, stated, "Today, we finally have a partner we can talk to." "The previous assessments of the Russian president regarding the situation in Georgia are a matter of history," Prikhodko said. "Already today, we were able to reach an agreement with the new leader on the issue of Abkhazia, the Sochi process, and the immediate resumption of the work of the intergovernmental commission on the economy (Peuch 2004) . The forces have been instructed to submit a joint action plan. Military department cooperation will be restored, and work on the border treaty will continue. As for the Russian bases in Georgia, Sergey Prikhodko does not rule out that the presidents will issue instructions in this matter as well." At first glance, it seemed that Georgia-Russia relations were entering a new stage of historical development.

The Beginning of Tension between Georgia and the Russian Federation in 2004

Since 2004, Georgian President M. Saakashvili, due to his mistakes in foreign policy and geopolitics, failed to properly balance the internal and external processes in Georgia, leading to the loss of control over Abkhazia and South Ossetia. Despite the relatively high level of economic relations and political contact between Russia and Georgia, with Russian military presence in Georgia, the Georgian leadership quickly escalated tensions with its northern neighbor. Already in the spring of 2004, Saakashvili made harsh statements, accusing Russia of supporting separatist movements in South Ossetia and Abkhazia, who were unwilling to negotiate with Georgia. Accusing Russia of

bias, Saakashvili expressed his desire to replace Russian peacekeepers with NATO forces, or at least supplement them with units from other CIS countries, like Ukraine (Garb, Inal-Ipa, & Zakareishvili 2002). Russia warned that this could escalate into a "Kosovo scenario," leading to ethnic cleansing and armed conflict. In the spring of 2004, tensions escalated in the Georgian-South Ossetian conflict zone, which had been considered frozen for many years. The conflict intensified throughout the summer, turning the region into a war zone. At the same time, a diplomatic conflict emerged between Georgia and Russia. Tbilisi appealed to international organizations, accusing Moscow of supporting the "separatist" regime, and demanded the withdrawal of Russian peacekeepers from South Ossetia. On August 13, the Georgian parliament demanded the suspension of Russian peacekeepers' mandate in South Ossetia and their replacement with an international military force after the shooting at the Georgian Prime Minister's convoy in South Ossetia (Aladashvili 2005). On September 13, the Russian Federation warned about the possibility of blocking transport connections with Georgia (though this measure was not carried out) and restored railway connections with Abkhazia, which had been interrupted since 1992. In winter 2005, the Georgian authorities demanded the immediate withdrawal of Russian military bases. The 62nd base in Akhalkalaki and the 12th in Batumi warned they were ready to declare themselves "outlaws" (Kuznetsova 2004). In March 2005, Georgia's Parliament decided that Russian troops must leave Georgia by January 1, 2006. On September 27, Parliament decided on the withdrawal of Russian peacekeepers from Abkhazia and South Ossetia, but President Saakashvili did not support this decision. On January 22, after explosions in the main gas pipeline that halted Russian gas supplies to Georgia and Armenia, Saakashvili accused Russia of sabotage and blackmail. On January 26, he signed a decree withdrawing Georgia from the CIS Defense Ministers Council ("Withdrawal from the CIS" 2009). On March 27, Russian authorities banned the import of Georgian wines and mineral water into Russia. In the first year of the embargo, Georgia's losses were estimated at \$40 to \$70 million. On February 2, 2006, Saakashvili said during a meeting with Georgian ambassadors in European countries, "We are dealing with a very rich, vile, vicious, experienced enemy whose goal is to prevent the revival, unification, and eventual liberation of Georgia" (Saakashvili 2024). On June 14, Saakashvili met with Vladimir Putin in St. Petersburg. He expressed his determination to engage in peaceful dialogue, primarily involving Russia, to resolve the conflict. On August 6, 2006, several pro-Russian opposition figures were arrested in Georgia. Saakashvili claimed they were planning a coup. On September 27, Georgian police arrested four Russian officers accused of espionage, prompting Russia to announce a transport blockade of Georgia ("Russian Officers Sentenced" 2010). A few days later, Russian soldiers moved into Russia, but the transport blockade remained in effect. Kazbegi-Uper Lars, the only border crossing between Georgia and Russia, was closed by the Russian side and resumed operations in March 2010. According to Saakashvili, Georgia should join the European Union no later than 2009. In early 2007, Saakashvili stated that "nothing can prevent Georgia from joining NATO" in a press conference in Tskhinvali. On March 13, 2007, Georgia's Parliament unanimously adopted a declaration to accelerate Georgia's NATO membership. On November 2, 2007, an indefinite protest by the united opposition began in front of the Georgian Parliament building, with around 300,000 participants. Initially, the opposition's main demands were fair elections, a transition to a parliamentary republic, and the cessation of human rights violations (Markedonov 2009). However, after the police brutally dispersed the protests on November 7, using tear gas, rubber bullets, and batons, the opposition escalated its demands, calling for the immediate dismissal of Saakashvili. More than 500 people were injured during the crackdown, and the government forced the closure of opposition media outlets, including

Imedi, Caucasus TV, and even the pro-government Rustavi 2 (Mikaelyan 2010). On November 7, Saakashvili addressed the nation, expressing concern over the country's situation, referring to intelligence reports suggesting plans to overthrow the government by the end of the year. The Ministry of Internal Affairs of Georgia stated that the opposition was coordinating actions with Russia. On the same day, the Ministry of Foreign Affairs of Georgia expelled three Russian diplomats (Nikitina, 2008, p. 72). On the night of November 8, Saakashvili declared a 15-day state of emergency, citing the attempted coup. On January 5, 2008, Saakashvili was re-elected President with 53.4% of the vote, while his main rival, Levan Gachechiladze, received 25.67% (Encyclopaedia Britannica 2024). During this period, relations between Tbilisi and Moscow became increasingly complicated due to Saakashvili's intention to accelerate Georgia's steps toward NATO membership. In 2006, the Georgian Parliament unanimously voted to integrate Georgia into NATO. On January 5, 2008, a referendum held in parallel with the presidential elections showed that 77% of voters supported NATO membership. In February, Saakashvili sent a letter to NATO Secretary General Jaap de Hoop Scheffer, expressing Georgia's willingness to join the NATO Membership Plan (AAP). The heads of NATO member states and governments announced in Bucharest that Georgia and Ukraine would become NATO members once they met the organization's membership requirements (Kakachia, Lebanidze, & Kandelaki 2024). With this internal tension, the Georgian leadership, without any documented guarantees or agreements with a third country on mutual security and territorial protection, decided to further escalate relations with Russia. Russia, which had a significant influence on Georgia since the Soviet era, realized that its regional positions had weakened after losing military presence in Georgia. It had to influence Georgia through all possible means to prevent tensions from escalating further. However, Georgia continued to take decisive steps in its anti-Russian policy, with a growing role for Western, especially U.S. experts, whose presence in Georgia's internal affairs was also increasing. During 2007-2008, Western countries made active diplomatic efforts to integrate Georgia into the EU and NATO, discussing the importance of Georgia's membership in these organizations. However, it is important to note that, apart from providing a roadmap for EU and NATO membership and some supporting statements, Georgia did not have a fundamental document by 2008 that could support its overtly anti-Russian policy. By 2008, Georgia had two frozen conflicts on its territory, the need for reforms in border security, serious economic and social issues, political tension between parties, widespread discontent among the population, and the growing presence of Turkish forces in Adjara. Under these circumstances, it seemed unlikely that Saakashvili would resolve the internal conflict with military action. Despite the ongoing diplomatic war between Russia and Georgia, the Russian side was open to dialogue with Georgia. There were many statements from Russia about its readiness to discuss and find solutions to existing issues and challenges with Georgia. However, during the first half of 2008, Georgia took more anti-Russian actions and continued strengthening its pro-Western front. Georgian officials held numerous meetings in European capitals and Washington, seeking more guarantees to protect Georgia's strategic interests. Saakashvili even stated that "Georgia's membership in NATO and the EU is a matter of time."

Why Georgia did not have any Western Documents Guaranteeing its Security by 2008?

By August 5, 2008, Georgia was not a member of any military-political alliance and had no treaty relations with any third country to guarantee its border defense. Georgia did

not have the criteria for EU and NATO membership, and even if it did, political consensus would have been required for the membership process. NATO and the EU, in light of the geopolitical developments and the tense relations with Russia, were not prepared to engage in deeper cooperation with Georgia, despite Georgia's aspirations. Neither regional nor extra-regional countries were ready to sign a strategic alliance agreement with Georgia. On the surface, it seemed Turkey might be prepared to deepen strategic relations with Georgia, but Turkey, as a NATO member, was unlikely to defend Georgia's borders in the face of tensions with Russia, especially considering that NATO member countries, especially the U.S., would act as a significant deterrent. As for the EU, its nature does not include defense provisions, and security issues within the EU are generally addressed based on the fact that most member states are NATO members, thus resolving security issues through NATO mechanisms. Regarding bilateral relations between Georgia and individual EU member states like France and the UK, there was dynamic interaction, but no military or defense documents were signed, largely due to NATO membership considerations and other factors. In 2008, Georgia began preparing to bring back the unrecognized republics of Abkhazia and South Ossetia. Abkhazia's air force shot down five Georgian drones between March and April, but Saakashvili accused Russia of destroying them. Tensions in the Georgian-Ossetian conflict zone escalated in the first half of 2008, leading to the five-day war from August 8 to 12, 2008 (Markedonov 2009). Thus, Saakashvili's first presidential term unfolded amid significant internal and external changes. In the face of instability and security issues in the country, great importance was placed on economic matters. Agreement on the resumption of flights was reached in February 2008.

SWOT Analysis: Georgia-Russia Relations (2003-2008)

The period from 2003 to 2008 was pivotal in the development of Georgia-Russia relations, culminating in the 2008 Russo-Georgian War. By using a SWOT analysis (Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats), we can gain a clearer understanding of the geopolitical, economic, and security dynamics that shaped the trajectory of their relations during this period.

Strengths

1. Shared Soviet Legacy and Regional Ties

Both countries shared a Soviet past that facilitated mutual recognition and some continuity in diplomatic relations. The shared cultural and societal bonds occasionally allowed limited cooperation, particularly in trade and informal diplomacy. Georgia's role as a key transit hub for energy resources, including the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline, positioned it as an important player in regional geopolitics. Despite political differences, Russia's energy interests kept Georgia strategically important for Russia, which depended on energy exports.

2. Western Orientation of Georgia

After the "Rose" Revolution in 2003, Georgia, under Mikheil Saakashvili, adopted a strong pro-Western stance, pursuing closer ties with NATO and the European Union. This created opportunities for Georgia to strengthen its position in the region and gain backing

from the West, which saw Georgia as a partner in promoting democratic values and regional security.

3. Geopolitical Importance in the South Caucasus

The South Caucasus is a strategically vital region, and Georgia's location at the crossroads of Europe, Central Asia, and Russia granted it significance for both Russia and the West. Its importance in terms of energy routes and regional security ensured that both Russia and the West had vital interests in Georgia.

Weaknesses

1. Divergence in Political and Security Orientation

Georgia's shift toward the West following the Rose Revolution deeply antagonized Russia, which viewed NATO expansion as a direct threat to its security interests and territorial control. This geopolitical divergence led to increasing tensions and led Russia to actively resist Georgia's Western ambitions. The unresolved territorial conflicts in South Ossetia and Abkhazia, supported by Russia, remained a significant challenge. Georgia's sovereignty was undermined by Russian backing for separatists in these regions, presenting a key weakness in its diplomatic efforts.

2. Russian Economic Leverage and Sanctions

In response to Georgia's pro-Western orientation, Russia imposed economic sanctions, targeting critical Georgian exports like wine and mineral water. This economic pressure severely impacted Georgia's economy, increasing the difficulty of its diplomatic maneuvering and driving Georgia to seek new markets and financial support from the West.

3. Limited Military Capabilities

Despite growing ties with NATO, Georgia's military was no match for Russia's extensive military resources. This disparity made Georgia vulnerable to military pressure from Russia, as demonstrated by the 2008 war in South Ossetia.

The imbalance in military power made Georgia heavily reliant on Western support for security and defense. Economic and security depends on Russia, domestic instability of Georgia, frozen conflicts were big problem for Georgia. The absence of documents in the strategic and security sectors, including the lack of bilateral or multilateral agreements or treaties with NATO or other member countries, significantly weakened Georgia's political and military position in its relations with the Russian Federation. This absence created serious obstacles to ensuring Georgia's security, as the bilateral security guarantees or military support that could have been provided by NATO member countries remained uncertain and vulnerable without formal legal frameworks. It also meant that Georgia had to face strong regional influences from Russia without having solid international institutions or security agreements for effective defense against it.

NATO and the EU were not prepared to take on the policy of balancing the region or engage in direct confrontation with the Russian Federation on behalf of Georgia. Geographically, Georgia did not hold as much strategic importance for the West as countries like Ukraine, which is not a NATO member, or Moldova, for example. Several EU member states, which were also NATO members, had significant energy dependencies on Russia. For instance, France, Germany, Italy, Czech Republic, Bulgaria, Slovakia and others, which consequently restrained them from directly confronting Russia. Additionally, it is important to consider that Russia is a nuclear power with a military-industrial potential, and NATO was not willing to risk direct conflict with such a force for the sake of Georgia.

Russia is geographically Georgia's northern Christian neighbor and, by 2008, was the key actor in the region, given its significant influence over the South Caucasus, which included military presence. Therefore, in 2008, Georgia did not have a balancing state or organization to counter direct confrontation with Russia.

Opportunities

1. Western Integration for Economic and Security Assistance

Georgia's efforts to join NATO and the EU provided opportunities for economic and security support from Western powers. This integration could improve Georgia's economic prospects through investment and trade while enhancing its security through military aid and diplomatic backing. Georgia's role in the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline added to its importance in global energy security, positioning it as a key player in energy transit between Central Asia and Europe. Considering Georgia's geographic location and the Western economic and strategic interests, particularly related to weakening the influence of Russia and Iran in the region, Georgia viewed the opportunities to become a strategic partner and potentially an ally of the West. Georgia's position, located next to Russia and serving as a crucial route to the Caspian Sea, made it an important transport corridor for the West, especially in terms of energy security. The West aimed to reduce Russia's influence in the South Caucasus and the Black Sea, and Georgia could play a key role in achieving this goal by serving as a vital corridor to Europe and other regions. At the same time, Georgia sought to strengthen its position as an independent and sovereign state by advancing democratic reforms, economic stability, and friendly relations with the West. This strategy and these relations later provided Georgia the opportunity to move toward NATO and EU membership, thus becoming a more significant ally of the West, while also offering a means to mitigate Russia's pressure on its foreign policy.

2. Regional Cooperation in Security and Stability

By pursuing regional cooperation on issues like counter-terrorism and security, Georgia had opportunities to improve its standing in the region. Aligning itself with NATO and other international bodies allowed Georgia to bolster its military capabilities and contribute to regional stability, further distancing itself from Russian influence.

The West aimed to weaken Russia both in the South Caucasus and in the Black Sea region. This opened new opportunities for Georgia to deepen its cooperation with the

West, particularly with NATO, the EU, and the United States, as well as to reduce Russia's influence in Georgia.

3. Energy Diversification and Infrastructure Development

Georgia's position as a conduit for energy supplies between Central Asia, the Caucasus, and Europe presented opportunities for the country to diversify its energy infrastructure and strengthen its role in global energy trade. This made Georgia an essential partner for both Russia and Western countries in regional energy security.

Threats

1. The Russian-Georgian War (2008)

The escalation of tensions culminated in the 2008 Russian-Georgian War, where Russia's military intervention in South Ossetia led to a direct challenge to Georgia's sovereignty and territorial integrity. Russia's subsequent recognition of South Ossetia and Abkhazia as independent states further undermined Georgia's position, leading to its international isolation and strained relations with many countries.

2. International and Regional Instability

The war destabilized the broader South Caucasus region, affecting neighboring countries such as Armenia, Azerbaijan, and Turkey, all of which had strategic interests in the area. The conflict posed a regional security dilemma, complicating Georgia's relations with its neighbors and the West, while exacerbating tensions between Russia and the West.

3. Long-Term Economic and Diplomatic Isolation

The war, combined with the imposition of sanctions by Russia, resulted in long-term economic and diplomatic isolation for Georgia. Loss of key markets in Russia and continued regional instability made it harder for Georgia to develop independent foreign policies, forcing it to rely more heavily on Western support and diplomatic backing.

Conclusion

From 2003 to 2008, the relationship between Georgia and Russia became emblematic of the complex and often contradictory dynamics in post-Soviet geopolitics, underscoring the intersection of national sovereignty, regional power rivalry, and international security systems. This period commenced with the Rose Revolution in 2003, marking Georgia's strategic pivot towards the West under the leadership of Mikheil Saakashvili. This shift towards NATO and EU integration was framed as an effort to bolster Georgia's sovereignty, promote democratization, and secure economic and military advantages. However, the fundamental contradiction inherent in Georgia's aspirations—aligning with Western institutions while maintaining its territorial integrity amid Russia's growing assertiveness—became a source of profound geopolitical tension. From a realist perspective in international relations, the Russian response to Georgia's Westward pivot was almost inevitable. The theory of geopolitical realism, which posits that states act

primarily in their national interest to maximize power and security, explains Russia's reaction as a defensive strategy to preserve its influence in the South Caucasus, a region long considered part of its strategic sphere of influence. Russia's view of NATO enlargement as a direct challenge to its territorial integrity and regional hegemony was rooted in a broader historical context of post-Soviet anxieties about encroaching Western influence. From this standpoint, Georgia's NATO aspirations threatened not only Russian security concerns but also the broader post-Soviet order that Russia had sought to shape through mechanisms like the Commonwealth of Independent States (CIS) and its military alliances.

Georgia's desire for NATO membership and closer integration with the European Union intersected with the unresolved conflicts in its breakaway regions of South Ossetia and Abkhazia. These territories, under the control of Russian-supported separatists, became a high-stakes bargaining chip in Georgia's broader strategy to assert sovereignty. However, the unresolved territorial disputes exposed Georgia's vulnerability in the absence of concrete security guarantees. This vulnerability was exacerbated by the security dilemma: as Georgia pursued Western alliances, Russia's countermeasures—military support to separatist forces, economic sanctions, and diplomatic pressure—intensified, creating a feedback loop that further escalated the conflict. A critical examination of Georgia's geopolitical calculus during this period reveals several miscalculations. While Georgia's strategic location as a transit state for energy resources, particularly the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline, granted it significant regional leverage, it was unable to convert this advantage into tangible security guarantees. The lack of NATO membership and the inability to establish a credible deterrent force left Georgia increasingly exposed to Russian coercion. This situation reflects the limitations of soft power in the absence of military deterrence, as the diplomatic support Georgia received from Western powers failed to translate into effective protection from Russian aggression. Moreover, the normative power of international law, particularly regarding territorial integrity and sovereignty, was not sufficient to constrain Russia's actions, highlighting the selective application of international norms in cases where great power interests are at stake. The outbreak of the Russian-Georgian War of 2008 represented a critical juncture in Georgia's foreign policy. The subsequent recognition of South Ossetia and Abkhazia as independent states by Russia served not only to undermine Georgia's territorial integrity but also to expose the failure of multilateral security guarantees. Despite rhetorical support from NATO and the European Union, Georgia's limited military capabilities and lack of strategic depth rendered it unable to effectively counter Russian aggression. In geopolitical terms, the 2008 war underscored the power asymmetry between Russia and Georgia, where the latter's ambitions for greater autonomy and Western alignment were decisively checked by Russia's regional preeminence and military superiority. From a strategic studies perspective, the war highlighted the deficiencies in Georgia's defense posture and the limitations of its foreign policy. The aftermath exposed the dissonance between international expectations and practical security outcomes, where Georgia's pursuit of NATO membership failed to secure sufficient security guarantees or military commitments. NATO's reluctance to confront Russia directly reflected the underlying power politics of the alliance, where the strategic calculus of member states—particularly those with vested interests in relations with Russia—constrained NATO's capacity to act decisively.

This period can be understood as a critical case study in the constraints on smaller states attempting to navigate the geopolitical realities of a multipolar world. Georgia's pursuit of Western integration, while motivated by legitimate security concerns, collided with the entrenched interests of a resurgent Russia, reflecting the broader power dynamics in the post-Cold War order. Georgia's predicament illustrates how regional powers can assert their dominance in the face of external attempts at integration into Western political

and military frameworks. Moreover, it highlights the limitations of international institutions like NATO and the EU in ensuring the sovereignty and security of states at the periphery of competing global powers, especially in regions marked by longstanding geopolitical rivalries.

In conclusion, the period from 2003 to 2008 serves as a profound illustration of the dynamics of statecraft in a post-Soviet environment, characterized by the complex interplay of geopolitical, military, and economic forces. Georgia's experience underscores the paradox of sovereignty in a multipolar world: the tension between pursuing national aspirations for security and self-determination while navigating the strategic imperatives of larger, more powerful neighbors. The Russian-Georgian War of 2008 not only revealed the vulnerabilities of smaller states in the face of great power rivalry but also raised critical questions about the efficacy of international institutions in providing meaningful security guarantees in regions of strategic importance. This case reinforces the notion that states situated at the periphery of competing spheres of influence must recalibrate their foreign policies, balancing aspirations for integration with the realities of regional power politics, military preparedness, and strategic alliances.

References

1. Միքայելյան Հրանտ, Արդի Վրաստանի Ներքին Զաղաքականությունը . (Ապրիլ 19, 2010). Հասանելի է՝ 20.01.2025 <https://cutt.ly/mbrwKmi>
2. Մելիքսեթյան Հասմիկ (Նոյեմբեր 24, 2016). «Վարդերի հեղափոխություն» կամ 13 տարի անց կրկին ընդդիմություն. Բլոգյուղ. <https://cutt.ly/Kbre7UM>
3. Ռուս-վրացական (հարավօսական) հնգօրյա պատերազմը և դրա աշխարհաքաղաքական հետևանքները Հարավային Կովկասում (Օգոստոս 17, 2020) Հասանելի է՝ 20.01.2025 <http://geopolitics.am/archives/14331>
4. “Грузия может стать членом НАТО в самое ближайшее время”. Newsru, 2006, Сентябрь 22, <https://www.newsru.com/world/22sep2006/nato.html>.
Дата обращения 14.12.2024
5. Бывшего министра обороны Грузии осудили на пять лет лишения свободы (Апрель 13, 2020). Дата обращения 20.01.2025 <https://rus.azatutyun.am/amp/30551341.html>
6. Владимир Путин встретился с Президентом Грузии Михаилом Саакашвили (Февраль 11, 2004). Дата обращения 20.01.2025 <http://kremlin.ru/events/president/news/30340>
7. Выход из СНГ остался в Грузии практически незамеченным (Август 18, 2009). Дата обращения 20.12.2024 <https://cutt.ly/Dbrplim>
8. Гарб, Паула., Инал-Ипа, Арда., & Закарейшвили, Паата. (2002). Аспекты грузино-абхазского конфликта. Дата обращения 20.01.2025 <https://bit.ly/2QAZlcU>
9. Саакашвили, Михаил: Вывод баз РФ из Грузии не подлежит торгу (Февраль 18, 2004). Дата обращения 20.01.2025 <https://www.rbc.ru/politics/11/02/2004/5703b5e39a7947783a5a5145>
10. Саакашвили призвал ЕС к твердости в переговорах с Москвой «Saakashvili, 2008, ноябрь 13, <https://cutt.ly/lbrsxSm>. Дата обращения 14.12.2024.
11. Саакашвили: мой первый серьезный визит будет в Москву (Январь 18, 2004). Дата обращения 19.01.2025 <https://cutt.ly/ZbrrUqz>

12. Никитина, Юлия. Российская картина мира в отношениях с Грузией: глобальная, региональная и внутривосточная логики (Апрель 14, 2019). Дата обращения 20.01.2025 <https://cutt.ly/6v5foim>
13. "Russian Officers Convicted of Espionage in Favor of Georgia". BBC, 2010, March 25, <https://cutt.ly/ibraXoX>.
14. "Saakashvili: Stalin, the Corpse of Kotovsky, Putin's Nails, Yanukovich: A Hand from the Grave". Youtube, 2008, February 13, <https://www.youtube.com/watch?v=8HLN9DaAuhY&t=2932s>.
15. Anable, David. (2004). The role of Georgia's media—and Western aid—in the Rose Revolution. Shorenstein Center. Accessed 20.01.2025 https://shorensteincenter.org/wp-content/uploads/2012/03/2006_03_anable.pdf
16. Blandy, C. W. (2009, March). Provocation, deception, entrapment: The Russo-Georgian five-day war. Center for Security Studies. https://www.files.ethz.ch/isn/97421/09_january_georgia_russia.pdf
17. Georgia Demands €70.3 Million from Russia for Mass Deportation of Georgian Citizens in 2006. (July 13, 2015). Accessed 20.01.2025 <https://bit.ly/2RdcjNT>
18. Georgian President Meets Putin. (February 12, 2004). YouTube. Accessed 20.01.2025 <https://www.youtube.com/watch?v=EcqSuFITne8>
19. Kakachia, Kornely., Lebanidze, Bidzina, & Kandelaki, Salome. (2024). The next stage in NATO-Georgia relations: Filling the democracy gap. Accessed 07.01.2025 https://gip.ge/wp-content/uploads/2024/01/NATO-Georgia-relations-ENG_.pdf
20. Kaminski Matthew., (February 19, 2014). Lessons from the Putin wars. Wall Street Journal. Accessed 20.01.2025 <https://on.wsj.com/3eOjowwy>
21. Kandelaki, Giorgi. (July, 2006). Georgia's Rose Revolution: A participant's perspective. United States Institute of Peace. Accessed 20.01.2025 <https://www.usip.org/sites/default/files/sr167.pdf>
22. Markedonov, Sergey. (2009). The Big Caucasus: Consequences of the "Five-Day War," threats, and political prospects (Xenophon Paper No. 7). Center for Security Studies. Accessed 20.01.2025 https://www.files.ethz.ch/isn/103571/XENOPHON_PAPER_7.pdf
23. Mikheil Saakashvili, President of Georgia. (April, 2024). Accessed 20.01.2025 <https://www.britannica.com/biography/Mikheil-Saakashvili>
24. Peuch, Jean-Christophe. (February 14, 2004). Caucasus: Does the Georgian-Russian rapprochement threaten Chechens?. Accessed 20.01.2025 <https://www.rferl.org/a/1051545.html>
25. Tbilisi and Moscow Will Build New Relations. (February 10, 2004). Accessed 20.01.2025 <https://bit.ly/2Si5pY7>

WORKS CITED

1. Aladashvili, Irakly. Zakrytie rossijskoj bazy b Gruzii menjaet strategicheskij balans. [The Closure of the Russian Base in Georgia Changes the Strategic Balance] (June 30, 2025). <https://cutt.ly/ZbriEiN> (In Russian)
2. Byvshego ministra oborony Gruzii osudili na pjat' let lishenija svobody [The Former Minister of Defense of Georgia Was Sentenced to Five Years in Prison] (April 13, 2020). <https://rus.azatutyun.am/amp/30551341.html> (In Russian)
3. Garb, Paula., Inal-Ipa, Arda., & Zakareishvili, Paata. Aspekty gruzino-abkhazskogo konflikta [Aspects of the Georgian-Abkhazian Conflict] (2002) <https://bit.ly/2QAZlcU> (In Russian)

4. Gruzija mozheta stat' chlenom NATO v samoe blizhayshee vremya [Georgia May Become a NATO Member in the Very Near Future] (September 22, 2006). <https://www.newsru.com/world/22sep2006/nato.html> (In Russian)
5. Vyvod baz RF iz Gruzii ne podlezhit torgu [M. Saakashvili: The Withdrawal of Russian Bases from Georgia is not Subject to Negotiation] (February 11, 2004) <https://www.rbc.ru/politics/11/02/2004/5703b5e39a7947783a5a5145> (In Russian)
6. Meliksetyan, Hasmik. Varderi heghapokhut'yun kam 13 tari anc krkin ynddimutyun. [The 'Rose Revolution' or the Opposition Again After 13 Years] November 24, 2016. <https://cutt.ly/Kbre7UM> (In Armenian)
7. Mikayelyan, Hrant. Ardi Vrastani Nerqin Qaghaqakanut'yuny. [The Domestic Politics of Modern Georgia]. April 19, 2010. <https://cutt.ly/mbrwKmi> (In Armenian)
8. Nikitina, Yulia. Rossijskaja kartina mira v otnoshenijah Gruziej: Global'naja, regional'naja i vnutripoliticheskaja logiki [The Russian Picture of the World in Relations with Georgia: Global, Regional, and Domestic Political Logics] (2008) <https://cutt.ly/6v5foim> (In Russian)
9. Rus-vratsakan (haravosakan) hngorya paterazmy ev dra ashkharhaqaghaqakan hetevanqnery Haravayin Kovkasyum [The Russo-Georgian (South Ossetian) Five-Day War and Its Geopolitical Consequences in the South Caucasus] (n.d.). <http://geopolitics.am/archives/14331> (In Armenian)
10. Saakashvili prizval ES k tverdosti v peregovorah s Moskvoy [Saakashvili Urges the EU to Be Firm in Negotiations with Moscow] (November 13, 2008). <https://cutt.ly/lbrsxSm> (In Russian)
11. Saakashvili. Stalin, trup Kotovskogo, nogti Putina, Janukovich: ruka iz groba [Saakashvili: Stalin, the Corpse of Kotovsky, Putin's Nails, Yanukovych: A Hand from the Grave] (February 13, 2008). <https://www.youtube.com/watch?v=8HLN9DaAuhY&t=2932s> (In Russian)
12. Saakashvili: moj pervyj ser'eznyj vizit budet v Moskvu [Saakashvili: My first serious visit will be to Moscow] (January 18, 2004). <https://cutt.ly/ZbrrUqz> (In Russian)
13. Tbilisi i Moskva budut stroit' novye otnosheniya [Tbilisi and Moscow Will Build New Relations] (February 10, 2004). <https://bit.ly/2Si5pY7> (In Russian)
14. Tbilisi potreboval ot Moskvyy €70 mln za deportaciju gruzin v 2006 godu [Georgia Demands €70.3 Million from Russia for Mass Deportation of Georgian Citizens in 2006] (July 13, 2015). <https://bit.ly/2RdcjNT> (In Russian)
15. Vladimir Putin vstretilsja s Prezidentom Gruzii Mihailom Saakashvili [Vladimir Putin met with the president of Georgia Mikheil Saakashvili] (February 11, 2004). <http://kremlin.ru/events/president/news/30340> (In Russian)
16. Vyhod iz SNG ostalsja v Gruzii prakticheski nezamechennym [The Exit from the CIS Remained Practically Unnoticed in Georgia] (August 18, 2009). <https://cutt.ly/Dbrplim> (In Russian)

**ՎՐԱՍՏԱՆ-ՈՂ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԷՎՈԼՅՈՒՑԻԱՆ (2003-2008ԹԹ),
ԱՇԽԱՐՀԱԶԱՐԱՔԱԿԱՆ ԼԱՐՎԱԾՈՒԹՅԱՆ, ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՃՆՇՈՒՄՆԵՐԻ
ԵՎ ՈԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
SWOT ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ**

ՎԱՐԵՆ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

*Երևանի պետական համալսարանի միջազգային հարաբերությունների
ֆակուլտետի քաղաքագիտության ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Սպիտակ, Հայաստանի Հանրապետություն*

Այս հոդվածում ուսումնասիրվում է Վրաստանի և Ռուսաստանի Դաշնության միջև հարաբերությունների զարգացումը, հատկապես «Հինգօրյա» պատերազմին նախորդող շրջանում, որը Էսկանորեն փոխեց երկու երկրների միջև հարաբերությունների դինամիկան: Հոդվածում հատուկ ուշադրության են արժանանում 2003 թվականի «Վարդերի» հեղափոխությունից հետո Վրաստանի արտաքին քաղաքականության փոփոխվող բնույթը, երկկողմ հարաբերությունների վրա ազդեցություն ունեցող գործոնները և կողմերի դիմագրաված մարտահրավերները՝ փոխվող աշխարհաքաղաքականության զարգացումների ֆոնին:

Ուսումնասիրության նպատակն է հասկանալ, թե ինչպես Վրաստանը հաղթահարեց աշխարհաքաղաքական մարտահրավերները՝ հավասարակշռելով ՆԱՏՕ-ին և ԵՄ-ին անդամակցելու իր հավակնությունները՝ Ռուսաստանի հետ շարունակվող տարածքային վեճերի ֆոնին: Հետազոտության հիմնական հարցն է՝ ինչպես է Վրաստանի արտաքին քաղաքականությունը 2003-2008 թվականներին արձագանքել իր աշխարհաքաղաքական խոցելիություններին ու հնարավորություններին՝ Ռուսաստանի հակադրությամբ:

Ուսումնասիրությունը կիրառում է SWOT վերլուծության մեթոդաբանությունը (ուժեղ կողմեր, թույլ կողմեր, հնարավորություններ և սպառնալիքներ)՝ գնահատելու Վրաստանի արտաքին քաղաքականության որոշումները այս կարևոր ժամանակահատվածում՝ հաշվի առնելով ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին գործոնները: Ուսումնասիրության արդյունքում շեշտվում են Վրաստանի աշխարհագրական դիրքի և քաղաքական բարեփոխումների ռազմավարական կարևորությունը, բայց նաև բացահայտվում են խոշոր խոցելիություններ, այդ թվում՝ չունենալ տարածքային հակամարտություններ և կախվածություն արևմուտքի աջակցությունից՝ առանց անվտանգության գործնական երաշխիքների:

Հետազոտության եզրակացության մեջ ընդգծվում է, որ, չնայած Վրաստանի ցանկությանը՝ օգտագործել իր ժողովրդավարական բարեփոխումները և աշխարհաքաղաքական կարևորությունը, այն մնում էր սահմանափակված տարածաշրջանային ուժերի դինամիկայով, հատկապես՝ Ռուսաստանի ազդեցությամբ. սա հանգեցրեց 2008 թվականի ռուս-վրացական պատերազմին: Այս վերլուծությունը տրամադրում է տեսություններ փոքր պետությունների մասին, որոնք փորձում են գոյատևել տարածաշրջանային ուժեղ ազդեցությունների տակ և ընդգծում է ռազմավարական դիվանագիտության և ռազմական պատրաստության կարևորությունը:

Հիմնաբառեր՝ Վրաստան, Ռուսաստանի Դաշնություն, երկկողմ հարաբերություններ, Վարդերի հեղափոխություն, Հարավային Կովկաս, արտաքին քաղաքականություն, բազմակողմ դիվանագիտություն, աշխարհաքաղաքականություն:

ЭВОЛЮЦИЯ ОТНОШЕНИЙ ГРУЗИЯ-РОССИЯ (2003-2008): SWOT-АНАЛИЗ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ НАПРЯЖЕННОСТЕЙ, ЭКОНОМИЧЕСКИХ ДАВЛЕНИЙ И СТРАТЕГИЧЕСКИХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ

КАРЕН КАЗАРЯН

*аспирант кафедры политологии факультета международных отношений
Ереванского государственного университета,
г. Спитак, Республика Армения*

В данной статье рассматривается эволюция отношений между Грузией и Российской Федерацией, особенно в период, предшествующий «Пятидневной войне», которая существенно изменила динамику отношений между двумя странами. Сосредотачиваясь на периоде после «Революции роз» в Грузии в 2003 году, исследование анализирует изменяющийся характер двусторонних отношений, факторы влияния и вызовы, с которыми сталкивались обе стороны на фоне меняющихся геополитических событий.

Цель исследования - понять, как Грузия ориентировалась в сложной геополитической обстановке, балансируя между стремлением к вступлению в НАТО и ЕС и продолжающимися территориальными спорами с Россией. Ключевой вопрос исследования: как внешняя политика Грузии в 2003-2008 годах учитывала её геополитические уязвимости и возможности на фоне противостояния с Россией? В исследовании применяется методология SWOT-анализа (сильные стороны, слабые стороны, возможности и угрозы) для оценки внешнеполитических решений Грузии в этот критический период с учетом как внутренних, так и внешних факторов. Результаты исследования отмечают стратегическое значение географического положения Грузии и политических реформ, но также выявляют значительные уязвимости, включая нерешенные территориальные конфликты и зависимость от западной поддержки без формальных гарантий безопасности.

В заключении подчеркивается, что, несмотря на стремление Грузии использовать свои демократические реформы и геополитическое значение, она оставалась ограниченной в рамках региональных силовых структур, особенно в связи с влиянием России, что в конечном итоге привело к русско-грузинской войне 2008 года. Этот анализ дает представление о сложности внешней политики малых государств в условиях региональной силы и важности стратегической дипломатии и военной подготовки.

Ключевые слова: *Грузия, Российская Федерация, двусторонние отношения, Революция Роз, Южный Кавказ, внешняя политика, многосторонняя дипломатия, геополитика.*

**ԿԵՆՍԱԷԹԻԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԶԱՂԱԶԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ. ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՆ
ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԿԵՆՍԱԷԹԻԿԱՆ ԵՎ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ
ՀՐԱՄԱՅՈՒՄՆԵՐԸ ***

ՀՏԴ 323.2

DOI: 10.52063/25792652-2024.4.23-99

ԲԱԳՐԱՏ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի աշխատակազմի
Ներքին առևտրի բաժնի առաջատար մասնագետ,
Երևանի պետական համալսարանի միջազգային հարաբերությունների
ֆակուլտետի քաղաքագիտության ամբիոնի հայցորդ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

bagrat.vardanyan@ysu.am

ORCID: 0000-0003-4908-9731

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել կենսաէթիկայի քաղաքական և բարոյագիտական ասպեկտները՝ քաղաքական փոխադարձության և ընթացակարգային լեգիտիմության հայեցակարգի համապատկերում:

Նպատակն իրականացնելու համար խնդիր է դրվել հետազոտելու և քննարկելու կենսաէթիկական հիմնախնդիրների վերաբերյալ հասարակության բարոյագիտական ընկալումները և որոշումների ընդունման լեգիտիմ գործընթացի կիրառման հնարավորությունները:

Հոդվածում քննարկվող խնդիրների ուսումնասիրությունն իրականացվել է մասնագիտական գրականության մեջ առկա տեսակետների վերլուծության հիման վրա: Կիրառվել են վերլուծական, համադրման, ինդուկցիայի, դեդուկցիայի մեթոդները:

Ուսումնասիրության արդյունքում հիմնավորվել է, որ կենսաէթիկական հիմնախնդիրների լուծման ամենակենսունակ ուղին բարոյագիտական դիրքորոշումներից անցումն է դեպի ընթացակարգային լեգիտիմության ապահովում, որտեղ քաղաքական որոշումները հիմնվում են հանրային բանավեճի, լայն ներգրավվածության, թափանցիկ և արդար գործընթացների վրա: Այս կերպ հոդվածը ձգտում է կարևորել այն փաստը, որ կենսաէթիկական այլևս զուտ մասնագիտական զբաղմունք չէ, այլ կարևոր նշանակություն ունեցող հանրային-քաղաքական հարց, որի լուծումը պահանջում է ժողովրդավարական ինստիտուտների ամրապնդում:

Ներկայումս առողջապահական քաղաքականության մշակումը, մոլեկուլային գենետիկայի նվաճումները, վերարտադրողական տեխնոլոգիաների կիրառումը և, առհասարակ, կենսաբանական հետազոտությունների արդի մեթոդներն այլևս հնարավոր չէ դիտարկել միայն մասնագիտական գիտելիքների շրջանակներում: Կենսաէթիկան վաղուց դուրս է եկել զուտ բժշկագիտության կամ կենսաբանության մասնագիտական շրջանակներից և ներթափանցել է հանրային քաղաքականության օրակարգ: Դա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ կենսաբժշկական տեխնոլոգիաների և գենետիկ ինժեներիայի շարունակական զարգացումը վերաձևում է ոչ միայն պետությունների առողջապահական և իրավական համակարգերը, այլև հասարակության կողմից բարոյական արժեքների ընկալումները և հանրային

* Հոդվածը ներկայացվել է 01.12.2024թ., գրախոսվել՝ 18.12.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.12.2024թ.:

կյանքը ընդհանրապես: Արդյունքում կենսաէթիկան դարձել է հանրային բանավեճի կարևոր բաղադրիչ, որը ներգրավում է քաղաքական կուսակցություններին, կառավարություններին, հասարակական կազմակերպություններին և քաղաքացիական հասարակությանը: Առանց լայն ներգրավման և ընթացակարգային լեգիտիմության հայեցակարգի կիրառման հնարավոր չէ ապահովել կենսաէթիկական հիմնախնդիրների վերաբերյալ կայացված որոշումների լեգիտիմությունը, դա իր հերթին ենթադրում է մասնակցայնություն, թափանցիկություն և ընթացակարգային համաձայնություն: Այսպիսով՝ կենսաէթիկայի և քաղաքականության փոխառնչությունները դրսևորվում են մասնագիտական գիտելիքների, հանրային արժեքների, սոցիալական կայունության և ժողովրդավարական ներգրավվածության համադրման միջոցով:

Հիմնաբառեր՝ կենսաէթիկա, բարոյագիտություն, քաղաքական փիլիսոփայություն, ընթացակարգային լեգիտիմություն, մասնակցային ժողովրդավարություն, էֆթանագիա, գենոմի խմբագրում:

Ներածություն

Կենսաէթիկական ժամանակակից բարոյագիտության (էթիկայի) զարգացող ոլորտներից է, որն ուսումնասիրում է կյանքի և կենսաբանական գործընթացների հետ կապված բարոյական, իրավական ու հասարակական խնդիրները (Pereira 3-16): Կենսաէթիկան անդրադառնում է այնպիսի կարևորագույն հարցերի, ինչպիսիք են մարդու արժանապատվության ապահովումը բժշկական և գիտահետազոտական գործընթացներում, ինչպես նաև հավասարության և արդարության սկզբունքների գերակայությունը առողջապահության մեջ (Campbell 383-388): Կենսաէթիկան ընդգրկում է հիվանդների բուժման և հոգածության, օրգանների դոնորության և փոխպատվաստման, էֆթանագիայի և հոգեբուժական ծառայությունների էթիկական կողմերը, կարգավորում է մարդու և կենդանիների վրա իրականացվող գիտափորձերի մեթոդներն ու թույլատրելի սահմանները: Կենսաբազմազանության պահպանումը և բնապահպանական հիմնախնդիրները նույնպես գտնվում են կենսաէթիկայի տեսադաշտում (Räsänen և ուրիշներ 109-112): Կենսաէթիկայի հիմքերը կարելի է գտնել դեռևս միջնադարյան հոգևոր-բարոյական ուսմունքների մեջ: Այնուհետև 17-18-րդ դարերում տեղի ունեցած գիտական հեղափոխություններն ու լուսավորչական շարժումները բերեցին հիմնարար փոփոխություններ այն գաղափարի մեջ, թե ինչպե՞ս պետք է հասարակությունը մոտենա կյանքի և առողջության հետ կապված հարցերին (Areeva 100-108): Կենսաէթիկան՝ որպես գիտակարգ, ձևավորվել է 20-րդ դարի երկրորդ կեսին, երբ գիտատեխնոլոգիական նվաճումները (օրինակ՝ գենետիկական ինժեներիա, վերարտադրողական տեխնոլոգիաներ, օրգանների փոխպատվաստումներ) առաջ բերեցին այնպիսի բարոյական և իրավական հարցեր, որոնց մասին նախկինում քիչ էր խոսվում: Վան Ռենսելեր Փոթերը համարվում է **կենսաէթիկա** եզրույթի առաջին օգտագործողներից մեկը: Նա կենսաէթիկան սահմանում էր որպես «կենսաբանության, էկոլոգիայի և բարոյագիտության համադրված տեսություն, որի նպատակը մարդկության գոյատևման երկարաժամկետ հեռանկարը ապահովելն է» (Դավթյան 28-38):

Ամերիկացի փիլիսոփա Դանիել Զալահանը կենսաէթիկան բնորոշում էր ոչ միայն որպես ինտելեկտուալ ուղղություն, այլև սոցիալական շարժում, որը ձգտում է վերաձևակերպել հասարակության ընկալումը առողջության, հիվանդության և մահվան վերաբերյալ: Նա կարևորում էր առողջապահության և հանրային քաղաքականության կապը և պնդում էր, որ կենսաէթիկան պետք է մշտապես ներգրավված լինի քաղաքական և սոցիալական քննարկումներում (Hottois 15-38):

Վերջին տասնամյակներում կենսաէթիկան Էապես ընդլայնել է իր ազդեցությունը հանրային քաղաքականության ոլորտում: Կենսաբժշկական տեխնոլոգիաների զարգացումը նոր մարտահրավերներ է առաջադրում ժամանակակից հասարակություններին, որոնք պահանջում են ոչ միայն մասնագիտական, այլև ավելի լայն քննարկումներ՝ հանրային արժեքների, սոցիալական արդարության, մարդու իրավունքների և անհատական ազատությունների հարցերի շուրջ (Getz 2735-2748): Կենսաէթիկայի և քաղաքականության կապի դիտարկումը մեզ կանգնեցնում է հետևյալ հիմնահարցի առջև. արդյո՞ք քաղաքական որոշումները պետք է հիմնվեն «բարոյագիտության» վրա՝ ելնելով հարցի բարոյական ասպեկտներից, թե՞ անհրաժեշտ է ձևավորել ընթացակարգային մեխանիզմներ, որոնք կապահովեն որոշումների ընդունման լեգիտիմությունը՝ անկախ վերջնական բարոյական կոնսենսուսի առկայությունից (Veatch 540-559):

Այս առումով հողվածի հիմնական թեզն այն է, որ կենսաէթիկական հիմնախնդիրների լուծման ամենակենսունակ ձևը բարոյագիտական դիրքորոշումներից անցում կատարելն է դեպի ընթացակարգային լեգիտիմություն, սա ենթադրում է մասնակցայնություն, թափանցիկություն և հանրային ընդգրկում բանավեճ:

Կենսաէթիկական բարոյագիտության համատեքստում

Պատմականորեն կենսաէթիկական ձևավորվել է որպես բարոյագիտության կիրառական ճյուղ, որն ուսումնասիրում է մարդ-բնություն-տեխնոլոգիա փոխհարաբերությունները, որոնք ի հայտ են գալիս բժշկագիտության, կենսաբանության, գենետիկայի և հարակից ոլորտների զարգացման արդյունքում: Կենսաէթիկական ձևավորում է ուղեկիշներ, որոնց միջոցով հնարավոր է դառնում գնահատել կենսաբժշկական հետազոտությունների բարոյական հիմնավորվածությունը (Fan 353-376): Սակայն, միևնույն ժամանակ պետք է ընդունել, որ բարոյական սկզբունքների վրա հիմնված մոտեցումները հաճախ հանգեցնում են տարբեր մշակույթների և հասարակությունների միջև արժեքային հակասությունների: Մասնավորապես, այն, ինչ բարոյական է հասարակության որոշ շերտերի կամ խմբերի համար, կարող է անընդունելի լինել ուրիշների համար (Պետոս 189-199): Բազմազգ հասարակություններում մեկ ընդհանուր բարոյական չափանիշ սահմանելը գրեթե անհնարին է, ուստի՝ բարոյագիտական սկզբունքները, չնայած իրենց կարևորությանը, չեն երաշխավորում կայացված որոշումների նկատմամբ հանրային վստահություն և համընդհանուր ընդունելիություն (Boudreau 5): Ընդհանրապես, բարոյագիտության համատեքստում կենսաէթիկական որոշումները հիմնվում են մի քանի առանցքային բարոյական արժեքների վրա.

Բարերարություն և ոչ չարամտություն (beneficence and non maleficence).

Գործողությունները պետք է միտված լինեն ընդհանուր բարիքին, օրինակ՝ բուժական միջամտությունը պետք է նպատակադրված լինի բարելավել հիվանդի վիճակը: Բժիշկը կամ հետազոտողը պետք է նախ ապահովի, որ իր գործողությունները վնաս չհասցնեն մարդուն:

Արդարություն (Justice).

Առողջապահական ռեսուրսների բաշխումը, բուժապասարկման հասանելիությունը և նոր տեխնոլոգիաների կիրառումը պետք է հիմնվեն արդարության սկզբունքի վրա, որպեսզի ապահովվի հավասար իրավունքների և հնարավորությունների միջավայր:

Ինքնավարություն (Autonomy).

Անհատը պետք է ունենա իրավունք ինքնուրույն որոշելու իր բուժման, կենսաբժշկական միջամտությունների և անձնական տվյալների օգտագործման հետ կապված հարցերը (Ferrara 5-13):

Սակայն կենսաէթիկան, հիմնվելով բարոյագիտության այս սկզբունքների վրա, բախվում է մշակութային, կրոնական, սոցիալական և քաղաքական անհամաձայնությունների: Օրինակ՝ աբորտը (հղիության ընդհատում) որևէ հասարակությունում կարող է դիտվել որպես անընդունելի միջամտություն կյանքի սաղմային փուլում, իսկ մեկ այլ հասարակությունում կամ դրա առանձին շրջանակներում կարող է ընկալվել որպես կնոջ ինքնավարության արտահայտություն: Այս պարագայում «բարերարություն և ոչ չարամտություն» և «ինքնավարություն» սկզբունքները կարող են հակադրվել, ուստի՝ կենսաէթիկական տվյալ հիմնախնդրի վերաբերյալ վերջնական որոշման հիմքերը դժվար է գտնել միայն բարոյական սկզբունքների մակարդակում (Page 25-63):

Մեկ այլ օրինակ է Էֆթանագիայի (բժշկական աջակցությամբ մահվան հասնելու) խնդիրը: Մի շարք համայնքներում այն դիտարկվում է որպես կյանքի իրավունքի նկատմամբ աններելի ոտնահարում, իսկ որոշ համայնքներում այն ընկալվում է որպես անհատի արժանապատիվ մահվան իրավունքի ճանաչում: Այստեղ նույնպես «բարերարություն և ոչ չարամտություն» և «ինքնավարություն» սկզբունքները հակադրվում են և բարոյագիտական տեսանկյունից հարցի լուծման համար մեկ ընդհանուր չափանիշ մշակելը դառնում է անհնար (Rigby 549-556):

Գենետիկ ինժեներիայի և գենոմային խմբագրման տեխնոլոգիաների ոլորտում բարոյական հակասությունները նույնպես խորն են: Ոմանք պնդում են, որ գենոմի խմբագրմամբ հնարավոր է կանխարգելել ժառանգական հիվանդությունները, սա նշանակում է «բարերարություն և ոչ չարամտություն» սկզբունքի պահպանում, իսկ ուրիշները մտահոգված են, որ նման միջամտությունները խաթարում են մարդու ինքնության բնականությունը և աղավաղում են ժառանգական բազմազանությունը (Bariffi 1-24):

Ընթացակարգային լեգիտիմության հայեցակարգը

Ընթացակարգային լեգիտիմությունը քաղաքական փիլիսոփայության և Եթիկայի կարևոր գաղափարներից է: Այն հեռանում է հարցի զուտ բարոյական կողմից և կենտրոնանում է որոշումների ընդունման գործընթացի վրա: Ընթացակարգային լեգիտիմության տեսանկյունից որոշումը համարվում է լեգիտիմ, եթե այն կայացվում է արդար, ներառական և թափանցիկ ընթացակարգերի միջոցով: Այստեղ շեշտը դրվում է ոչ թե որոշման «բարոյական» կողմի, այլ այն գործընթացի որակի վրա, որի միջոցով այդ որոշումը կայացվել է (Bottoms 85-110):

Կենսաէթիկական հարցերը իրենց բնույթով շատ վիճահարույց են, քանի որ վերաբերում են կյանքին ու մահվանը, մտավոր ու ֆիզիկական առողջությանը, հասարակական արժեքների շարունակականությանը և այլն: Եթե որևէ հարցի վերաբերյալ չկա բարոյական կոնսենսուս, ապա ընթացակարգային լեգիտիմությունը կարող է ապահովել կայացված որոշման ընդունելիությունը: Այլ խոսքով, եթե որոշումը ընդունվել է արդար և թափանցիկ ընթացակարգերի միջոցով, ապա այն համարվում է լեգիտիմ, նույնիսկ եթե հանրության որոշ խմբեր համաձայն չեն դրա բովանդակության հետ (Barnhill և ուրիշներ 667-687):

Ընթացակարգային լեգիտիմության հիմնական տարրերն են.

Թափանցիկություն. Որոշումների կայացման գործընթացը հանրության համար պետք է լինի բաց և հասանելի: Սա ենթադրում է որոշումներ կայացնելու իրավասություն ունեցող մարմինների կազմի, նիստերի օրակարգի և արձանագրությունների հրապարակայնացում, ինչպես նաև ընդունված որոշումների հիմնավորումների տրամադրում:

Մասնակցային ժողովրդավարություն. Սա ենթադրում է շահագրգիռ կողմերի, այդ թվում՝ հասարակական կազմակերպությունների, ոլորտի մասնագետների, քաղաքացիների և շահառու այլ խմբերի ներգրավում որոշումների

ընդունման գործընթացում: Ներգրավվածությունը կարող է տեղի ունենալ հանրային լուրսների, սոցիալական քննարկումների և խորհրդատվական հանձնաժողովների միջոցով (Rendtorff 289-310):

Արդար և հավասար պայմանների ապահովում. շահագրգիռ կողմերը պետք է հնարավորություն ունենան ներկայացնելու իրենց կարծիքներն ու փաստարկները հավասար պայմաններում: Ոչ մի գործոն (օրինակ՝ ֆինանսական կարողություն, քաղաքական ազդեցություն կամ սոցիալական կարգավիճակ) չպետք է լինի որոշիչ կողմերից որևէ մեկի օգտին:

Հաշվետվողականություն. Որոշում կայացնողները պետք է պատասխանատու լինեն իրենց գործողությունների համար, ինչպես նաև պետք է ներդրվեն վերահսկողական, բողոքարկման և վերանայման մեխանիզմներ, որոնք թույլ կտան շտկել հնարավոր բացթողումները (Леденева 56-61):

Քաղաքականության և կենսաէթիկայի կապը պահանջում է հստակ իրավական և ինստիտուցիոնալ կարգավորումների ներդրում: Իրավական կարգավորումները կարող են նախատեսել կենսաէթիկական հանձնաժողովների ստեղծում, ներմուծել պարտադիր հանրային լուրսներ որոշ առաջնահերթ հարցերի շուրջ, ինչպես նաև սահմանել թափանցիկության և հաշվետվողականության ստանդարտներ: Առանց իրավական երաշխիքների գործընթացային սկզբունքները կարող են մնալ լոկ հռչակագիր և չեղարկվել քաղաքական շահերի բախման պարագայում: Այս համատեքստում չափազանց կարևոր է կենսաէթիկական հարցերով զբաղվող մասնագիտական խորհուրդների ստեղծումը: Այս խորհուրդները ապահովում են քննարկվող հարցի վերաբերյալ բազմակողմանի մոտեցում և հիմք են ստեղծում ընթացակարգային համաձայնությունների համար (Behrend և ուրիշներ 11-15): Մասնավորապես, եկադրենք քննարկվում է մարդու գենոմի խմբագրման սահմանափակումների վերաբերյալ հարցը: Ընթացակարգային լեգիտիմությունը պահանջում է, որ խորհուրդը ոչ միայն հիմնվի փորձագիտական կարծիքների վրա, այլև կազմակերպի հանրային լուրսներ, ֆորումներ, ապահովի տեղեկատվության տարածումը լրատվության միջոցներով, հրավիրի տարբեր շահառուների (հիվանդների իրավունքների պաշտպաններ, բժիշկներ, իրավաբաններ, հոգեբաններ, կրոնական համայնքների ներկայացուցիչներ), ներկայացնի որոշման հիմքերը և ապահովի որոշման հետագա վերանայման հնարավորությունը (Mertz և ուրիշներ 567-587):

Այս համատեքստում ներկայումս չափազանց արդի են աբորտի իրավական կարգավիճակի վերաբերյալ քննարկումները: Եթե որևէ երկրի օրենսդիր մարմինը որոշում է փոխել աբորտի օրինականացման պայմանները, ապա ընթացակարգային լեգիտիմության ապահովումը պահանջում է, որ նախքան օրենքի ընդունումը տեղի ունենան հանրային խորհրդակցություններ, լուրսներ, անհրաժեշտ է, որ այս գործընթացում ներգրավվեն կանանց իրավունքների պաշտպաններ, բժիշկներ, հոգեբաններ, կրոնական խմբեր, իրավաբաններ և այլն: Արդյունքում, եթե նույնիսկ որոշ շրջանակներ դեմ լինեն վերջնական որոշման բովանդակությանը, այնուամենայնիվ կընդունեն որոշման լեգիտիմությունը, քանի որ իրենց տեսակետները նույնպես լսելի են եղել, իսկ օրենքը մշակվել է թափանցիկ և արդար ընթացակարգով (Abdullah 175-190):

Այսպիսով՝ ընթացակարգային լեգիտիմությունը թույլ է տալիս հաղթահարել արժեքային կամ բարոյական անհամաձայնությունները, քանի որ այն ուղղված է գործընթացի որակի բարելավմանը և ոչ թե բարոյական բացարձակ կոնսենսուսի հաստատմանը: Քաղաքականությունն ու կենսաէթիկան այս կերպ մերձենում են՝ ստեղծելով որոշումների կայացման արդար և ժողովրդավարական մեխանիզմներ:

Եզրակացություն

Ամփոփելով վերոգրյալը՝ կարող ենք արձանագրել, որ կենսաէթիկական հիմնախնդիրները բնորոշվում են արժեքային, մշակութային, կրոնական և քաղաքական բազմազանությամբ, որոնք հաճախ խոչնդոտում են ընդհանուր բարոյական կոնսենսուսի հաստատմանը: Ժամանակակից հասարակությունների բազմակարծության պարագայում պարզապես անհնար է առաջարկել մեկ ընդհանուր բարոյական չափանիշ, որը կլինի բոլորի համար հավասարապես ընդունելի: Զաղաքական փոփոխության, կիրառական բարոյագիտության և սոցիալական գիտությունների ոլորտներում բազմաթիվ հետազոտություններ ցույց են տալիս, որ մշակութային, կրոնական և սոցիալական տարբերությունները ստեղծում են անշրջանցելի տեսակետային խոչընդոտներ: Ընթացակարգային լեգիտիմությունը գիտականորեն հիմնավորում է, որ գործընթացի մեջ ներգրավվածության, թափանցիկության և արդար պայմանների ապահովումը կարևոր է այնքան, որքան որոշման բովանդակությունը: Որոշումների ընդունման գործընթացների թափանցիկությունը, բանավեճերի և հաշվետվողականության մեխանիզմների առկայությունը բարձրացնում են հանրային վստահությունը: Հանրության համար կարևոր է ոչ միայն որոշման «ճիշտ կամ սխալ» լինելը, այլև այն, թե ինչպես է այդ որոշումը կայացվել: Որքան ավելի հանրային և ներառական է որոշումների կայացման գործընթացը, այնքան ավելի մեծ է վստահությունը ինստիտուտների և որոշում կայացնողների նկատմամբ: Բացի դրանից, փորձը ցույց է տալիս, որ այն որոշումները, որոնք ընդունվել են գործընթացային արդարության սկզբունքներով, սովորաբար ունենում են երկարատև կենսունակություն: Առանց բարոյական համընդհանուր կոնսենսուսի, սակայն ընթացակարգային լեգիտիմության գործընթացներով կայացված որոշումները ավելի քիչ են հանդիպում դիմակայության և հակասությունների: Այսպիսով՝ քաղաքականությունը դառնում է ոչ թե ծայրահեղությունների բախման արդյունք, այլ համաձայնեցված ընթացակարգով ձեռք բերված որոշում, որը կարող է ադապտացվել և զարգանալ ժամանակի ընթացքում:

Այսպիսով՝ բարոյագիտական սկզբունքները սովորաբար բավարար չեն կենսաէթիկական հիմնախնդիրների ամբողջ շրջանակը լուծելու համար: Բազմազգ հասարակություններում «մեկ ընդհանուր բարոյական չափանիշ» կամ «համընդհանուր բարոյական ճշմարտություն» սահմանելը գործնականում անհնար է: Բարոյական սկզբունքներից բխող ընդհանուր համաձայնության բացակայությունը երբեմն հանգեցնում է անորոշությունների և ընդհարումների, որոնք անհնար է հարթել առանց լրացուցիչ մեխանիզմների: Հենց այստեղ է, որ գործընթացային և ինստիտուցիոնալ մոտեցումները սկսում են ձեռք բերել առանցքային նշանակություն: Եթե բարոյագիտական դիրքորոշումների հիման վրա անհնար է հասնել համընդհանուր կոնսենսուսի, ապա անհրաժեշտ է ձևավորել այնպիսի ընթացակարգեր, որոնք թույլ կտան ապահովել որոշումների ընդունման լեգիտիմությունը: Կենսաէթիկական, մալով բարոյագիտական հիմնախնդիրների ուսումնասիրության ոլորտ, այսօր այլևս չի կարող սահմանափակվել զուտ մասնագիտական և նեղ ակադեմիական շրջանակներով: Այն դարձել է քաղաքական և հանրային հետաքրքրությունների առարկա, քանի որ առանց քաղաքական և ինստիտուցիոնալ մեխանիզմների անհնար է բարդ, բազմաշերտ կենսաէթիկական հարցերի համար գտնել բարոյագիտական տեսանկյունից հիմնավոր և հանրային վստահություն վայելող լուծումներ:

ՕԳՏԱԳՈՐԾԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Դավթյան, Սուսաննա. *Բիոէթիկա: Ղախազիրք*. Երևանի պետական բժշկական համալսարան, 2009, 208 էջ:
2. Агеева, Наталия. «Биоэтика как новое синтетическое направление современной науки». *Гуманитарные и социальные науки*, 6, 2012, стр. 100-108.
3. Леденева, Елена и Максим Монин. «Биоэтика как этическая технология и биологическая политика». *Международный научно-исследовательский журнал*, 6-3, 60, 2017, стр. 56-61.
4. Летов, Олег. «Проблемы и принципы биоэтики». *Человек: Образ и сущность». Гуманитарные аспекты 3-4*, 30-31, 2017, стр. 189-199.
5. Abdullah, Rahmawan. "Ethics and legal issues in the abortion case". *Semarang State University Undergraduate Law and Society Review*, 1(2), 2021, pp. 175-190.
6. Bariffi, Francisco. "Genetic Engineering and Disability: Ethical Dilemmas in the Verge of Artificial Evolution". In: Rioux, M.H., Viera, J., Buettgen, A., Zubrow, E. (eds) *Handbook of Disability*, Springer, 2022, Singapore, pp 1–24.
7. Barnhill, Anne et al. "Vaccine Passports and Political Legitimacy: A Public Reason Framework for Policymakers". *Ethic Theory Moral Prac*, 26, 2023, pp. 667–687.
8. Behrend, Claudia et al. "The Role of Ethics Committees. In: Human Chromosome Atlas". Springer, Cham, 2023, pp 11–15.
9. Bottoms, Anthony and Justice Tankebe. "Procedural justice, legitimacy, and social contexts". In *Procedural justice and relational theory*, 2020, Routledge, pp. 85-110.
10. Boudreau LeBlanc, Antoine. "At the confluence of ethics, laws and society: global working theory merging bio-ethics". *SN Soc Sci* 4, 5, 2024. pp. 1-21.
11. Campbell, Alastair. "Bioethics and Public Reason: How the History of Bioethics Has Led to the Need for Some Concept of Public Reason". In: Li, HL., Campbell, M. (eds), *Public Reason and Bioethics*, Palgrave Macmillan, Cham, 2021, pp 383–388.
12. Fan, Ruiping. "Principlism as Global Bioethics: A Critical Appraisal from a Confucian Perspective". *Dao*, 23, 2024, pp. 353–376.
13. Ferrara, Lyndsie. "Ethical Principles". In: *Ethical Reasoning in Forensic Science*. Library of Ethics and Applied Philosophy, vol 41, Springer, Cham, 2024, pp. 5–13.
14. Getz, Landon and Graham Dellaire. "Back to Basics: Application of the Principles of Bioethics to Heritable Genome Interventions". *Sci Eng Ethics*, 26, 2020, pp. 2735–2748.
15. Hottois, Gilbert. "Defining Bioethics: Back to the Sources". In: *Meacham, D. (eds) Medicine and Society, New Perspectives in Continental Philosophy*. Philosophy and Medicine, vol 120, Springer, Dordrecht, 2015, pp. 15–38.
16. Mertz, Marcel et al. "Values, decision-making and empirical bioethics: a conceptual model for empirically identifying and analyzing value judgements". *Theor Med Bioeth*, 44, 2023, pp. 567–587.
17. Page, Sarah-Jane and Pam Lowe. "Abortion in the Public Discourse". In: *Abortion and Catholicism in Britain*. Palgrave Studies in Lived Religion and Societal Challenges, Palgrave Macmillan, Cham, 2024 pp. 25–63.
18. Pereira, Alfredo et al. "Bioethics of Public Governance: A Strategy Towards the "Reduction of Inequality"". In: Pereira Jr, A., Sousa, F. (eds) *Principles for Governance. Sustainable Development Goals Series*, Springer, Cham, 2023, pp. 3–16.
19. Räsänen, Joona et al. "Introduction: controversial arguments in bioethics". *Theor Med Bioeth* 44, 2023, pp. 109–112.
20. Rendtorff, Jacob Dahl. "Foundations of Bioethical Decision-Making in Bioethics and Biolaw". In: Valdés, E., Lecaros, J.A. (eds) *Handbook of Bioethical Decisions*. Volume II. Collaborative Bioethics, vol 3, Springer, Cham, 2023, pp. 289–310.
21. Rigby, Briann and Xavier Symons. "Abortion, euthanasia, and the limits of principlism". *Med Health Care and Philos*, 26, 2023, pp. 549–556.

22. Veatch, Robert. "Reconciling Lists of Principles in Bioethics". *The Journal of Medicine and Philosophy: A Forum for Bioethics and Philosophy of Medicine*, Volume 45, Issue 4-5, August 2020, pp. 540–559.

WORKS CITED

1. Davtyan, Susanna. "Bioetika: Dasagirq. [Bioethics, textbook, Yerevan State Medical University, (2009)]": Erevani pet. bjhshk. hamals., 2009, 208 ej. (in Armenian)
2. Ageeva, Nataliya. "Bioetika kak novoe sinteticheskoe napravlenie sovremennoy nauki. [Bioethics as a New Synthetic Direction of Modern Science, Humanities and Social Sciences 6 (2012)]" *Gumanitarnye i socialnye nauki* 6 (2012): 100-108. (in Russian)
3. Ledeneva, Elena i Maksim Monin. "Bioetika kak eticheskaya tehnologia i biologicheskaya politika. [Bioethics as an Ethical Technology and Biological Politics, International Research Journal (2017)]" *Mezhdunarodny nauchno-issledovatel'skij zhurnal* 6-3 (60) (2017): 56-61. (in Russian)
4. Letov, Oleg. "Problemy i principy bioetiki. [Problems and Principles of Bioethics, Human: Image and Essence, Humanitarian aspects, (2017)]" *Chelovek: Obraz i sushhnost'. Gumanitarnye aspekty* 3-4 (30-31) (2017): 189-199. (in Russian)

BIOETHICS IN THE SYSTEM OF MODERN POLITICAL SCIENCE: BIOETHICS AND MORAL IMPERATIVES OF FORMING POLITICAL RESPONSIBILITY

BAGRAT VARDANYAN

*RA National Assembly, Staff, Internal Audit Department, Leading Specialist;
Yerevan State University, Faculty of International Relations,
Department of Political Science, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The article aims to examine the political and ethical dimensions of bioethics through the lens of political philosophy and procedural legitimacy. To achieve this, it explores societal ethical perceptions of bioethical issues and the potential for implementing a legitimate decision-making process.

The study was conducted by analyzing perspectives from professional literature, employing methods such as analysis, comparison, induction, and deduction. The findings suggest that the most effective approach to addressing bioethical challenges is to transition from purely ethical considerations to ensuring procedural legitimacy—where policy decisions are grounded in public debate, broad participation, and transparent, fair processes.

The article underscores that bioethics is no longer solely a professional discipline but a socio-political issue of significant importance, necessitating the reinforcement of democratic institutions. The development of health policies, advancements in molecular genetics, the use of reproductive technologies, and modern biological research methods can no longer be confined to the realm of specialized knowledge. Bioethics has extended beyond medicine and biology, entering the public policy sphere due to the profound impact of biomedical technologies and genetic engineering on healthcare systems, legal frameworks, and societal perceptions of moral values.

As a result, bioethics has become a focal point of public discourse, engaging political parties, governments, non-governmental organizations, and civil society. Without broad participation and adherence to procedural legitimacy, decisions on bioethical issues risk lacking legitimacy. Ensuring legitimacy requires participation, transparency, and procedural consensus. Thus, the intersection of bioethics and politics manifests in the integration of professional expertise, societal values, social stability, and democratic engagement.

Key words: *bioethics, moral philosophy, political philosophy, procedural legitimacy, participatory democracy, euthanasia, genome editing*

БИОЭТИКА В СИСТЕМЕ СОВРЕМЕННОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ: БИОЭТИКА И МОРАЛЬНЫЕ ИМПЕРАТИВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

БАГРАТ ВАРДАՆՅԱՆ

*соискатель кафедры политологии
факультета международных отношений
Ереванского государственного университета,
ведущий специалист отдела внутреннего аудита
аппарата Национального Собрания РА,
г. Ереван, Республика Армения*

В современную эпоху особенности восприятия политических рисков неразрывно связаны с биоэтическим подходом, а также с принципами образования, социализации и политической культуры. Необходимость настоящего исследования обусловлена поиском новых аксиологических обоснований в политологии и организацией процессов формирования профессиональной ответственности в контексте современных достижений в области биоэтики.

В настоящее время разработку политики в сфере здравоохранения, достижения молекулярной генетики, применение репродуктивных технологий и, в целом, современные методы биологических исследований уже невозможно рассматривать исключительно в границах узкопрофессиональных знаний. Биоэтика уже давно вышла за рамки исключительно медицинской или биологической специализации и вошла в повестку дня общественной политики. Это обусловлено тем, что непрерывное развитие биомедицинских технологий и генной инженерии трансформирует не только системы здравоохранения и правовые институты государств, но и общественное восприятие нравственных ценностей, а также всю общественную жизнь в целом. В результате этого биоэтика превратилась в значимый компонент общественного диалога, в котором участвуют политические партии, правительственные структуры, неправительственные организации и гражданское общество. Без широкого вовлечения заинтересованных сторон и применения концепции процедурной легитимности невозможно обеспечить легитимность принимаемых решений в сфере биоэтики, что, в свою очередь, подразумевает участие, прозрачность и согласованность процедур. Таким образом, взаимодействие биоэтики и политики проявляется через синтез профессиональных знаний, общественных ценностей, социальной стабильности и демократического участия. Цель настоящей статьи — показать, что наиболее действенным способом решения биоэтических проблем является переход от морально-нормативных позиций к обеспечению процедурной легитимности. В рамках этого подхода политические решения основываются на широких общественных дискуссиях, всестороннем вовлечении различных групп, прозрачности и процедурах, имеющих непредвзятый характер. Таким образом, данная статья подчеркивает, что биоэтика перестала быть исключительно профессиональной сферой деятельности и приобрела статус общественно-политического вопроса особой важности, решение которого требует укрепления демократических институтов.

Ключевые слова: *биоэтика, моральная философия, политическая философия, процедурная легитимность, партисипативная демократия, эвтаназия, редактирование генома.*

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՌԻ ՂԱՐՁՎԱԾՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԸ *

ՀՏԴ 81`28

DOI: 10.52063/25792652-2024.4.23-108

ՌԵՆԱ ՄՈՎՍԵՍՅԱՆ

Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարանի
հայագիտության ամբիոնի դոցենտ,
ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի գիտաշխատող,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

rena-mov@mail.ru

ORCID: 0009-0007-1359-8362

Ղարաբաղի բարբառի ուսուցումը մեր օրերում բազում անգամ կարևորվում է, որովհետև բարբառը կտրվել է բարբառային միջավայրից, Ադրբեջանը վարում է արցախագիտության ոչնչացման հետևողական քաղաքականություն, դրա դեմ պայքարելու եղանակներից մեկն էլ Ղարաբաղի բարբառի և նրա մեջ արտացոլված լեզվամտածողության, մշակույթի, աշխարհայացքի, արժեհամակարգի ուսուցումն ու պահպանումն է՝ դրա միջոցով սերունդների մեջ ձևավորելով ազգային ինքնաճանաչողություն, ինքնավստահություն և ինքնապաշտպանական կարողություններ:

Լեզվական միավորներից դարձվածները լավագույնս են արտացոլում ժողովրդի մտածողությունը, բարքերը, բարոյական արժեքները, կենսափիլիսոփայությունը, որովհետև դրանք ժողովրդական լեզվում հղկված, իմաստային առումով խտացված կառույցներ են:

Մեր աշխատանքի նպատակն է առաջարկել սկզբունքներ և մեթոդական հնարներ, որոնք սովորողների կողմից Ղարաբաղի բարբառի դարձվածների և դրանց միջոցով Արցախի ժողովրդի լեզվամտածողության ու կենսափիլիսոփայության յուրացումը կդարձնեն ավելի արդյունավետ և համակողմանի:

Այդ նպատակին հասնելու համար առաջադրել ենք հետևյալ խնդիրները.

1. ուսումնասիրել Ղարաբաղի դարձվածները, դրանց դասակարգման սկզբունքները
2. տարբեր սերունդների ներկայացուցիչներից հարցումներ կատարելու միջոցով որոշել այն դարձվածների կենսունակությունը, որոնց անդրադարձել ենք
3. առաջարկվող մեթոդական հնարները կիրառել տարբեր լսարաններում՝ արդյունավետությունը որոշելու համար

Հոդվածում կիրառվել են վերլուծության, համադրության, համեմատության մեթոդները:

Բարբառային դարձվածների ուսուցման արդյունավետությանը կնպաստեն հետևյալ սկզբունքները.

* Հոդվածը ներկայացվել է 08.12.2024թ., գրախոսվել՝ 23.12.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.12.2024թ.:

1. Դարձվածներն ուսուցանել զուգադրական մեթոդով՝ համեմատելով գրական հայերենի համապատասխան միավորների հետ՝ հենվելով սովորողների՝ գրական հայերենի դարձվածաբանությունից ունեցած գիտելիքների վրա:

2. Առանձնապես կարևորել և որպես օրինակներ ընտրել այնպիսի դարձվածներ, որոնք ավելի ընդգրկուն պատկերացում են տալիս արցախցու բնավորության ամենաարտահայտված գծերի, կենսակերպի ու մտածողության մասին:

3. Ուսուցման գործընթացում արդյունավետորեն համադրել ավանդական և ժամանակակից մեթոդները, կիրառել մեթոդական հնարներ, որոնք ուսուցումը կդարձնեն հետաքրքիր և ոչ միապաղաղ:

4. Հաշվի առնել տվյալ դարձվածների գործածության հաճախականությունը, կենսունակությունը ինչպես բնավոր խոսքում, այնպես էլ գեղարվեստական գրականության մեջ:

Հիմնաբառեր՝ Ղարաբաղի բարբառ, լեզվամտածողություն, զուգադրական մեթոդ, քառաթև աղյուսակ, դարձվածային սերտաճում, դարձվածային միասնություն, դարձվածային կապակցություն, հիմնաբառ, բառացի փոխադրում:

Ներածություն

Այս կամ այն լեզվի բարբառների ուսուցումը նպաստում է տվյալ լեզվի պատմության, լեզուն կրող ժողովրդի պատմության, մշակութաբանության, ազգագրության համակողմանի ուսուցմանը: Հետևապես՝ սովորողների կողմից հայերենի բարբառների ուսումնասիրությունը կնպաստի ազգային արժեհամակարգի խորապես ճանաչմանն ու պահպանմանը: Այս առումով Ղարաբաղի բարբառի ուսուցումը մեր օրերում բազում անգամ կարևորվում է, որովհետև բարբառը կտրվել է բարբառային միջավայրից, ազերիների կողմից ոչնչացվում է Արցախի մշակույթը, խեղաթուրվում հազարամյակների պատմությունը: Աղբյեջանը վարում է արցախագիտության ոչնչացման հետևողական քաղաքականություն, ինչի դեմ պայքարելու եղանակներից մեկն էլ Ղարաբաղի բարբառի և նրա մեջ արտացոլված լեզվամտածողության, մշակույթի, աշխարհայացքի, արժեհամակարգի ուսուցումն ու պահպանումն է՝ դրա միջոցով սերունդների մեջ ձևավորելով ազգային ինքնաճանաչողություն, ինքնավստահություն և ինքնապաշտպանական կարողություններ:

Լեզվական միավորներից դարձվածները լավագույնս են արտացոլում ժողովրդի մտածողությունը, բարքերը, բարոյական արժեքները, կենսափիլիսոփայությունը, որովհետև դրանք ժողովրդական լեզվում հղկված, իմաստային առումով խտացված կառույցներ են. «Դարերից ի վեր սերնդից սերունդ ավանդված այս դարձվածները անընդհատ մշակվել են, հղկվել ու բյուրեղացել՝ ընդհանրացնելով ու խտացնելով իրենց մեջ փորձությունների հորձանքների ու արհավիրքների բովով անցած մի ամբողջ ժողովրդի կենսափիլիսոփայությունը, ազգային սովորություններն ու բարքերը, դառնալով միայն իրեն՝ հայությանը հատուկ մտածողության ձև» (Պապոյան 79):

Բացի դրանից դարձվածի ուսուցումն իր առանձնահատուկ տեղն ունի, քանի որ այն «ոչ միայն հարստացնում է խոսողի բառապաշարը, զարգացնում է լեզվամտածողությունը, այլև յուրահատուկ կապող օղակ է լեզվի բաժինների միջև: Դարձվածքները կարելի է ուսումնասիրել բառային, ձևաբանական, շարահյուսական, ոճաբանական կտրվածքներով» (Դարձվածային տարբերակների ուսուցումը բուհական դասընթացում նախագծային մեթոդի կիրառումով):

Մեր աշխատանքի նպատակն է առաջարկել սկզբունքներ և մեթոդական հնարներ, որոնք սովորողների կողմից Ղարաբաղի բարբառի դարձվածների և դրանց միջոցով Արցախի ժողովրդի լեզվամտածողության ու կենսափիլիսոփայության յուրացումը կդարձնեն ավելի արդյունավետ և համակողմանի:

Սույն հոդվածը կարող է կիրառվել «Դարձվածաբանություն», «Բարբառագիտություն» դասընթացների ուսուցման համար:

Բարբառային դարձվածների ուսուցման սկզբունքներ

Բարբառային դարձվածների ուսուցման արդյունավետությանը կնպաստեն հետևյալ սկզբունքները.

1. Դարձվածներն ուսուցանել զուգադրական մեթոդով՝ համեմատելով գրական հայերենի համապատասխան միավորների հետ՝ հենվելով սովորողների՝ գրական հայերենի դարձվածաբանությունից ունեցած գիտելիքների վրա:

2. Առանձնապես կարևորել և որպես օրինակներ ընտրել այնպիսի դարձվածներ, որոնք ավելի ընդգրկուն պատկերացում են տալիս արցախցու բնավորության ամենաարտահայտված գծերի, կենսակերպի ու մտածողության մասին:

3. Ուսուցման գործընթացում արդյունավետորեն համադրել ավանդական և ժամանակակից մեթոդները, կիրառել մեթոդական հնարներ, որոնք ուսուցումը կդարձնեն հետաքրքիր և ոչ միապաղաղ:

4. Հաշվի առնել տվյալ դարձվածների գործածության հաճախականությունը, կենսունակությունը ինչպես բանավոր խոսքում, այնպես էլ գեղարվեստական գրականության մեջ:

Ուսուցումն արդյունավետ դարձնելու նպատակով անհրաժեշտ է նյութը մատուցել գրական հայերենի հետ զուգադրման մեթոդով՝ հենվելով գրական հայերենի դարձվածների մասին սովորողների ունեցած գիտելիքների վրա:

Եվ որպեսզի մատուցվող նյութը ամբողջապես ընկալելի լինի նաև ոչ բարբառակիր սովորողների համար, առաջարկում ենք կազմել քառաթև աղյուսակ, որտեղ կներկայացվեն դարձվածը, բառացի թարգմանությունը՝ գրական հայերենով, դարձվածային իմաստը և դարձվածի՝ գրական հայերենի տարբերակը, եթե կա: (Աղյուսակ 1)

Աղյուսակի օգնությամբ գրական հայերենի հետ զուգադրումը և միավորների դարձվածային իմաստը ավելի ընկալելի կլինի, ուստի առաջարկում ենք ամբողջ դասին այս աղյուսակը ունենալ ձեռքի տակ և ուսումնասիրվող բոլոր դարձվածները տեղադրել այստեղ:

Ղարաբաղի բարբառի դարձվածների դասակարգումը

Խթանման փուլում նպատակահարմար է առանձնացնել կարևոր հասկացություններն ու եզրույթները՝ **դարձված, կայուն կապակցություն, վերափմաստավորում, դարձվածային սերտաճում, դարձվածային միասնություն, դարձվածային կապակցություն, հաղորդակցական դարձվածային միավորներ** և այլն, վերիիշել դրանց սահմանումները:

Բարբառային դարձվածները պետք է դասակարգել՝ հիմք ընդունելով հայ և օտար լեզվաբանության մեջ ամրագրված սկզբունքները՝ ըստ դարձվածը կազմող բաղադրիչների սերտության աստիճանի և ըստ կառուցվածքափմաստաբանական բնութագրության:

Ելնելով դարձվածի ընդհանուր իմաստի և դարձված կազմող բաղադրիչների իմաստների ձուլվածության աստիճանից՝ Ղարաբաղի բարբառի դարձվածները ևս

բաժանվում են երեք խմբի՝ **դարձվածային սերտաճում, դարձվածային միասնություն և դարձվածային կապակցություն:**

Դարձվածային սերտաճումներն ունեն բաղադրիչների իմաստային ձուլվածության սերտ աստիճան, այնպես որ դրանք հասկանալ կարող է միայն տվյալ ժողովրդի սովորությունները լավ իմացող, նրա աշխարհընկալմանը լավ ծանոթ ընթերցողը: Այսպես՝ **պոփկերը կօխ տալ¹** (խմորագնդերը կոխկրտել)-**չափն անցնել, փօխկումը փրթորաղ ինիլ** (փողջում կռատուկ (կպչուն սերմերով վայրի խոտաբույս լինել))-**մեղավոր լինել, քանդիրը ծըմակավր օնել** (պարանը անտառով անցկացնել), **դժվար՝ կարողություններից վեր գործ ձեռնարկել, պօրտը շօն տարած** (պորտը շուն տարած)- **պարսպ-սարսպ թափառող, փեշկը քօլեն տալ** (քղանցքը տալ թփին)- **չարչարվել, տքնել, շօնը ճողած, մաչան տուն եկած** (շունը պատռած, միջից դուրս եկած)- **ճարպիկ, խորամանկ, տափան անգուն օնել** (գետնին ականջ դնել)- **քնել, հափռումը չօփ տինիլ** (բռան մեջ փայտիկ դնել)-**մեկին գերազանցել հնարամտությամբ, գործով, կըռքեն տակեն շիրա մընալ** (ատամի տակ խաղողի հյութ մնալ)-**մի բանի համը, հաճույքը չմոռանալ** և այլն:

Դարձվածային միասնությունների իմաստները թույլ կերպով ենթադրվում են բաղադրիչների իմաստներից, **քըբըր ցեց- գոռոզ, թակ օտել-ծեծվել, նըստա մըրդավըտ կյալ -մարդկային լինել, օնքեն թուխպերը յըտ տանել -տխրությունն անցնել, խըբըր կտրել -հասկանալ, խօսկ քաշիլ -գաղտնիքը փորձել իմանալ, պերանը կարել -լռեցնել, կուպար անել -շատ գնալ-գալ, ծօխը կըտըրցընել**- օջախը քանդել, **լուզվան լւնց օտել -բամբասանքից տուժել, կըռքըր կըտրել- ի գորու լինել** և այլն:

Դարձվածային կապակցությունները իմաստային առումով ավելի թույլ միացություններ են, այսինքն՝ դարձվածի ընդհանուր իմաստը համարյա բխում է կապակցություն կազմող բաղադրիչների բառային իմաստների գումարից: Ինչպես՝ **ուրան թափ տալ -լիցքաթափվել, խըբըր տեղը չինիլ-1. անուշադիր լինել, 2.խենթ լինել, լուս լուսանալ -հաջողություն գալ, լուս ընգնել -հայտնվել, կըլխեն պահել -մեծարել, խօսկը տըբդավը տանել -նպատակին հասնել, Աստուծ մըբ ա-մի ելք կգտնվի, պետք չէ հույսը կորցնել, թակ օտել- ծեծվել, պըռօշը նի չի տալ- ուտելիքից բոլորովին չօգտվել** և այլն:

Լեզվաբանական գրականության մեջ դարձվածներն ըստ կառուցվածքային մասնատրանսկան առանձնահատկությունների բաժանվում են երկու խմբի՝ **անվանական դարձվածային միավորներ և հաղորդակցական դարձվածային միավորներ:**

Առաջին խմբի դարձվածներն ունեն բառակապակցության, երկրորդ խմբի դարձվածները՝ նախադասության կառուցվածք:

Ինչպես գրական հայերենում, Ղարաբաղի բարբառում ևս ոչ հաղորդակցական դարձվածային միավորները կարող են փոխաբերաբար արտահայտել առարկա կամ երևույթ, առարկայի կամ գործողության որակական հատկանիշ, գործողություն կամ նշել խոսողի գնահատողական վերաբերմունքը առարկայի կամ երևույթի նկատմամբ՝ այդ առումով հարաբերակցվելով համապատասխան գոյական, ածական, մակբայ, բայ և վերաբերական խոսքի մասերին: Ղարաբաղի բարբառի դարձվածային միավորները ենթարկվել են հետևյալ դասակարգման՝ **գոյականական, ածականական, բայական, մակբայական և եղանակավորող դարձվածային** միավորներ (Մինասյան 33):

Անվանական դարձվածի այս կամ այն խոսքի մասին վերաբերելը կախված է ոչ թե բաղադրիչների իմաստային առնչությունից, այլ դարձվածի արտահայտած ամբողջական իմաստից:

¹ Դարձվածների բացատրությունները տրվում են ըստ Ա. Սարգսյանի «Ղարաբաղի բարբառի բառարանի»:

ա) **Գոյականական** են **հալալ ծըծկեր** (ազնիվ մարդ), **պեց ըշկերավ արագ** (ցանկալի իրականություն), **օխտը պօրտը** (ամբողջ տոհմը), **ըստըծու կօտե** (ծիածան), **ըստըծու հըղե**- (բարություն, արդարություն), **անրթանը քըրտնօնք**- (ազնիվ աշխատանք), **յըբե բաղեն խընծօր** (արտոնյալ մարդ) **ճիրատած ճեղաց**- (կարևորությունից զուրկ իր) և այլն:

բ) **Ածականական** են **մաղ կապողեն սիմ տըվող** (անամոթ, աներես), **տափուլ յեկած** (անամոթ, անզգամ), **աղու տանձ կըծած** (անտրամադիր), **մամուլ բալա** (փափկասուն՝ դժվար իրավիճակներին անընտել), **մըծացած-կուճուրացած** (մեծի նման (ասվում է երեխաների մասին), **ռանդա տված** (համաչափ, նաև՝ բարեկիրթ), **գյուլլու պատառ** (շատ գեղեցիկ), **ըստծու կըրակ** (չար, անզուլթ), **ըստուծեն ծաղեգը յիրան**- (*անարատ, մաքուր*), **թօռ թակած, արեվ էրած** (շատ չարչարված, փորձություններով անցած, **ըռնու կյին** (թանկարժեք), **անրունը քախծըր**- (համակրանք առաջացնող, գրավիչ), **վըննը ծանդըր** -իդի և այլն:

գ) **Դերանվանական** են **հուլ ասիս** (ամենքը), **հուլ ասօղը** (դու), **մին ջուվար** (նա), **մին փարա** (ոմանք, որոշ):

դ) **Բայական** են. **կըլխեն պահել** (մեծարել), **թարթափն ընգնել** (1.վախից թպրտալ, 2.ծախորդության հանդիպել), **խօսկը յըտ տալ** (մերժել), **պօրտը վըբըր ընգնել** (կոփվել), **պռօշը կախ տալ** (դեմքին դժգոհ արտահայտություն տալ), **զինքը կըտօրել** (խիստ հուզվել), **նամուսը տափը կօխել** (անպատվել, պատվազրկել), **կըզօ-մըզօ անել** (1.այրել, 2.գործը դժվարացնել), **օնքը փօթ քցիլ** (մռայլվել, տխրել), **աշկին թօզ փըջիլ** (չնչին բաներով հրապուրելով՝ խորամանկությամբ խաբել), **չափարը ճըմօռել** (չափն անցնել), **կապը քաշիլ** (կարգի հրավիրել), **պօզերը տուս օնել** (չարությունը, կոպտությունը ցույց տալ) **ըստուծեն քարավ տալ** (եղածով չբավարարվել), **արեվը հուրթավը տըբնալ** (մեկուսացած ապրել), **բախտեն կըծեգը յըտ տալ** (դժբախտությունները հաջորդել իրար), **էշին չուլ ասել** (թեթև վիրավորել) և այլն:

ե) **Մակբայական՝ ռըխեն լայաղ** (իրեն վայել, արժանի), **հիտիլ կապած** (մի գծով, իրար ետևից), **քօռեն ժամը** (մուլթն ընկած), **քօռ ու փօշման** (փոշմանած), **էրկու պերան** (քիչ (խոսելու մասին)), **աշկեն տակավը** (գաղտագողի), **մըտքեն դօնն ընգած** (մտախոհ), **ջըհնամեն տակեն** (անհայտ հեռավորության վրա), **ըրեվեն գահուլը** (արևի կիզիչ պահին), **հալած յըբուլ նըման** (անխոչընդոտ):

զ) **Եղանակավորող. մատաղ ինիմ, բօյիտ մատաղ** (բարեմաղթանքներ՝ ուղղված թանկ մարդու), **աշկես յիրա** (սիրով, ամենայն հոժարությամբ):

Իրենց բովանդակային ընդգրկունությամբ առանձնանում են հաղորդակցական դարձվածային միավորները (սրանք ունեն նախադասության կառուցվածք, հետևապես՝ նախադասությանը հատուկ հետևյալ հատկանիշները՝ ստորոգում, հնչերանգ, մտքի ավարտվածություն): Սրանք «ժողովրդախոսակցական լեզվում ունեն մեծ գործածություն և առանձնապես վառ են արտացոլում նրա կառուցվածքային և զգացական առանձնահատկությունները (Մինասյան 66):

Ինչպես՝ **տանա դերին օրհնյալ չի կա** (*մտերիմից օգուտ չկա*), **վեջը չի** (*ուշադրություն չի դարձնում*), **հըրթնաշօրը ծալին ա** (*պատրաստվում է ամուսնանալ*), **ինքն ա վեր կա** (*անփոխարինելի է*), **շօնն էլ յօր չօնել** (*անտանելի է*), **քիզանա հինչ կեղիմ** (*վկայում է անկեղծության մասին*), **շեն կընաս** (օրհնանք), **մին խօսկը օխտը փուլթ մըբորավ օտվել չի** (*ասում են տիպի, ծանր խոսողի մասին*), **ամըբնը-ծըմըբնը մին խըլթըր հինչ անե** (*ասում են այն ժամանակ, երբ մոռանում են որևէ բան, կամ դժվարանում են որևէ հարց լուծելիս*) և այլն:

Բարդ նախադասության կառուցվածք ունեն **իրըբեն թըքում ըս, ասում ա՝ հինչ լավ թօռ ա կյամ** (*արժանապատվություն չունեցող մարդկանց մասին*), **քաչալը ճար անօղ լինի, ուրան կըլխեն ճար կանե** (*որևէ պակասություն ունեցողը, եթե հնարավորություն ունենա, իր պակասությունը կվերացնի*), **քօն իլ, յեր կաց, բախտ**

օգի (ասում են անբան մարդու մասին, որ անսպասելի հաջողության է հանդիպել), **Աստուծ քոս ա տուվալ**. **դէյնը չի տամ**, **թա ջանը դըրփէ** (անելանելի ծանր կացության մեջ է), **անէ Զուրին, ծաղկէ Փուրին** (աշխատում, վաստակում է մեկը, արդյունքից օգտվում է մեկ ուրիշը), **թան չըս տըհալ**, **թընըթաթախ աման էլ չըս տըհալ** (ասում են տվյալ գործին, իրավիճակին բոլորովին անտեղյակ մարդուն), **կուկուն անէ, ճիճին տանէ** (ասում են այն ժամանակ, երբ մեկը աշխատում է, մյուսը՝ արդյունքը վայելում) և այլ դարձվածներ:

Բարբառային դարձվածների ուսուցման հնարներ

Ուսուցումը նպատակային դարձնելու համար որպես օրինակներ ընտրել, հատուկ կարևորել այնպիսի դարձվածներ, որոնք ըստ էության են բնութագրում արցախցու բնավորությունն ու կենսափիլիսոփայությունը՝ պատվախնդրությունը, աստվածա-պաշտությունը, համառությունը, սկզբունքայնությունը, հայրենասիրությունն ու զենքի պաշտամունքը և այլն:

Արցախցու մասին վերոնշյալ բնութագրումներն արտացոլված են լեզվամտածողության մեջ: Այդ են վկայում այսօրինակ դարձվածները. **Նամուսը շանը տըվէն, կերավ վէչ** - մարդ պետք է արժանապատվություն ունենա, **Նամուսը յըբ օնէլ** - արժանապատվությունը թույլ տալ, **Նամուսը յըբ օնէլ, դըրաղ կէնալ** - իր արժանապատվությունը պահելու համար մի կողմ քաշվել, **անախորժությունից խուսափել**, **Նամուսը շանը տալ** - արժանապատվություն չունենալ, **Նըմուսու յեսիր** - բարոյականության անձնվեր պաշտպան, **Նամուսը փօրումը օռչիլ** - միևնույն ամուսնանալը հղիանալ, **աբուռը իրեսեն** - ամոթի զգացում ունեցող, **աբուռը հախավ կընի** - ամոթը պիտի ունենալ, **պետք չէ չափն անցնել**, **աբուռը տափավը կ'ալ** - պատվի զգացումն արատավորել, **աբուռը չըփարեն տակեն տիրած չի** - պատիվը ունենալը և պահելը հեշտ բան չէ, **թասիբ / թասիբի ըղնէլ** - պատվի խնդիր դարձնել, **թասիբը յօր օնէլ** - պատվախնդրությունը, **ինքնասիրությունը ներել**, **թասիբին վըեննը կէնալ** - թասիբը պահել-մեկի պատիվը պաշտպանել, **թասիբու քըցիլ** - մեկին պատվախնդրության դրդել և այլն:

Արցախցին աստվածապաշտ ու աստվածավախ է: Միայն **Աստուծ** (Աստված) բառով մոտ 100 դարձված է գետնեղված Արմեն Սարգսյանի «Ղարաբաղի բարբառի բառարանում»։ **Աստուծ Երկու ծերքավ ա տամ** - Աստված երկու ձեռքով է տալիս-Աստված շոբայլ է, **Աստուծ կըլխան փախած** - անհաջողակ, **Աստուծ չինիլ** - դաժան լինել, **Աստուծ ըրէնանը տակեն պահում ա** - Աստված փրկում է, հովանավորում է, **Աստուծ մըհ ա** - մի ելք կգտնվի, **պետք չէ հուսահատվել**, **Աստուծ մաչին Նըստած** - գեղեցիկ, առատ, կատարյալ, **ըստուծեն ծըրավը քիհիլ** - բարեպաշտ, օրինավոր լինել և այլն:

Չենքը դարեր շարունակ արցախցու գոյության կարևոր երաշխիքն է եղել, և զինապաշտությունը դարձել է նրան բնութագրող գծերից մեկը. **թօրը հինչ վեր կարէ վէչ կըտրէ, հացը կըկըտրը** - բռնությամբ, ուժով չլուծվող հարցը խաղաղ ճանապարհով կարելի է լուծել, **բարութը կըլիւլ** - սնանկանալ, **կատրեճ կըտրըցընէլ** - ամեն ինչից զրկել, **հըհտան գ'ուլլա քըցիլ** - մեկի, մի բանի կարիքը շատ զգալ, **իընչալեն քարը վեր ըղնէլ** - արժապատվությունը վիրավորվել, **թօփու գ'ուլլա** - գեղեցիկ, ամրակազմ երեխա, **բարութ կըտրըլ** - բորբոքվել, գայրանալ:

Հաճախ դարձվածների (հատկապես դարձվածային սերտաճումների) մտապահումը իմաստի անկանխատեսելի լինելու պատճառով դժվար է լինում սովորողների համար: Առաջարկում ենք մի քանի առաջադրանքներ, որոնց կատարումը կօգնի սովորողներին ավելի հեշտ մտապահել դարձվածները: Դրանք հանձնարարվել են են ԱրԴՀ բանասիրական ֆակուլտետի «Հայոց լեզու և գրականություն» բաժնի երկրորդ կուրսում, Ստեփանակերտի «Գրիգոր Նարեկացի» համալսարանի մագիստրատուրայի «Հայոց լեզու» բաժնի 1-ին կուրսում:

1. **Ընտրել դարձվածներ և արտահայտել նկարներով.** այս հանձնարարությունը առաջադրել ենք ԱրԴՀ բանասիրական ֆակուլտետի 2-րդ կուրսի ուսանողներին:

Հետաքրքրական է, որ սովորողները 3 տարբեր մոտեցումներով են կատարել նշված հանձնարարությունը:

Ա. Կազմել են կոլաժ, որտեղ դարձվածը կազմող յուրաքանչյուր բաղադրիչ արտահայտված է առանձին նկարով: Այդպես արտահայտել են, օրինակ, **ա կօժ քեզ ասիմ, ա կօլա տու սկաց (նկար 1), Էշին ընգունումը քօն իլած-շրջապատի** իրադարձություններից կտրված, անտեղյակ **(նկար 2)** դարձվածները:

Բ. Ընդհանուր նկարը ներկայացնում է դարձվածի բառացի իմաստը: Այսպես արտահայտել են հետևյալ դարձվածները. **ճօտը ծռվումն ա մահլիճն անում - մարդու բնավորությունը ի սկզբանե է երևում (նկար 3), հիբ խօզը յը՛ր ընցընե ծառը- երբեք (նկար 4)** և այլն:

Գ. Նկարում երևում է նաև կապակցության դարձվածային իմաստը, ինչպես՝ **իրեսան լուս կաթել- շատ գեղեցիկ լինել (նկար 5), Աստուծ մաչին նըստած-գեղեցիկ, առատ (նկար 6)** և այլն:

Շատ ավելի մոտիվացնող կլինի, եթե սովորողներն իրենք նկարեն դարձվածը: 1-ին կուրսի ուսանողուհի Աննա Ասրյանի նկարում ևս երևում են **Աստուծ մաչին նըստած** կապակցության ինչպես դարձվածային, այնպես էլ բառացի իմաստները **(նկար 7):**

Հետաքրքիր կլինի նաև կիրառել դարձվածի բաղադրիչ բառերն արտահայտող նկարներով քարտեր, սովորողներին հանձնարարել հավաքել դարձվածները:

Դարձվածների ուսուցման գործընթացում կարելի է կիրառել նաև հետևյալ ամրապնդող առաջադրանքները.

1. Գեղարվեստական գրականությունից դուրս գրել բարբառային դարձվածները, որոշել ոճական արժեքը. որպես սկզբնաղբյուր կարելի է ընտրել արցախցի գրողներ Մ. Հովհաննիսյանի, Գ. Գաբրիելյանի, Վ. Հակոբյանի, Արտաշես Ղահրիյանի, Համլետ Մարտիրոսյանի և այլոց ստեղծագործությունները:
2. Սովորողների տարբեր խմբերի հանձնարարել ներկայացնել դարձվածներ, որոնց հիմնաբառերը պատկանեն իմաստային որոշակի խմբերի՝ կենդանանուն, բուսանուն, բնության երևույթներ, մարմնի մասեր (սովորողները կարճվածներ) և այլն:
3. Ընտրել դարձվածներ, որոնց հիմնաբառերը լինեն՝
ա) բնիկ հայերեն բառեր,
բ) արևելյան փոխառություններ,
գ) ռուսերենից կատարած փոխառություններ:
4. Առանձնացնել **հայ և թուրք** հիմնաբառերով դարձվածները, համեմատել:
5. Տրված հատվածներից¹ դուրս գրել դարձվածները, բացատրել:

1. Ինըմ ա, չինըմ, մին թաքավեր ա ինըմ: Էդ թաքավերին մին արմաղ-շարմաղ, դնձանգ՝ կընեգ ա ինում, մին էլ Էրկու տղա խօխա:

2. Թաքավերըն ապրած կենա, քնցալ ընք տըհսալ կ'ետեն ղըրաղեն մին քնսիք մարթ՝ նըհետըն էլ Էրկու խօխա, մինգ'ել մին հարթնը, վար իրիքնանկեն ասում ա՛տուս մի կյալ, յես տուս ըմ յեկալ:

3. Էտ խեղճ մարթը ծույները վեր թըկելավ, կ'անքան զըզված, քիսամ ա հըմնում մին քաղաք տըհե թաքավերեն բաղումը բաղվանչի տննում:

¹ Հատվածներն ընտրված են «Արցախի ժողովրդագիտություն» գրքի 12-րդ հատորից:

4. Այսպիսով մատաղ ծըճող, հունցը տրեւսնում ըբ՝ յըս էս ըմ մին վընսս հընգիստին հըղեցը, սօր կամ, էբիւց կամ վէշ, էլ կարում չում ծըճող պահիմ, լաւըն էս կընի՝ տուք մարթա մին տըճող քիւնաք, ըշխադանք անիք՝ ծեր կըլիսէն ճարը տըճանաք:

5. Արչէն քօհնա կըռէք՝ ա ինում ըղվէսին յիրա, ըսքըսում ա ըսլանէն տակը տալը:

6. Շընաճանջը կըտաղում ա, հախէ-նըհախէ լօխճին կըծում:Մի օր էլ աշկը ունքան էնքան ա պըցըրանում, վար մըթկումը տընում ա՝ ասլանէն կըծէ ըսպանէ, ինքը տիւննա թաքալէր:

7. Զամի ախալէր, մարթը ճօկ հէյվան ա, նըրա օժժալ կարալ չըս յախնէս, թա օգում ըս կօրծըտ տէսնաս, պիտի կօք տաս, քախճըր լուգի պինըցընէս, սիլի-բիլի անէս, վար կարաս խաթիրը քըթաննաս:

Եզրակացություն

Ղարաբաղի բարբառի դարձվածները Արցախի դարավոր ժողովրդի իմաստութեամբ և կենսավորով թրծված միավորներ են, որոնց ուսուցմամբ սովորողներին կփոխանցվի նաև այդ ժողովրդի մտածողությունն ու արժեհամակարգը: Եվ բարբառային իրողությունների ուսուցումը նպատակային ու արդյունավետ դարձնելու յուրաքանչյուր մեթոդ և հնար կնպաստի դրանց պահպանմանը ոչ բարբառային միջավայրում:

Աղյուսակ 1. Դարձվածների համեմատական քննություն

Բարբառային դարձված	Գրական տարբերակ	Դարձվածային իմաստը	Գրական հայերենի տարբերակը
աշկումը մազ փրսնել	աչքում մազ բուսնել	երկար սպասել	աչքի մեջ մազ բուսնել
Երկու վըննալ թալակ ըղնել	երկու ոտքով թակարդն ընկնել	սաստիկ խաբվել, փորձանքի մեջ ընկնել	երկու ոտքով թակարդն ընկնել
սըրտէն փօշը տոնա օնել	սրտի փուշը հանել	ուրախացնել, մխիթարել	սրտի փուշը հանել
հաքին ծալիլ, տակէն տինիլ	պոչը ծալել, դնել տակը	հեռանալ, մի կողմ քաշվել	պոչը քաշել
կուռնըտակէն ծըմէրուկ տինիլ	թևատակին ծմերուկ դնել	ոգևորել	թևերի տակ ծմերուկ դնել
էշը հինչ ա գիղում մօշը հինչ ա	էշը ինչ է իմանում մոշը ինչ է	հիմարը, անհասկացողը լավի արժեքը չի իմանա	էշն ինչ իմանա՝ նուշն ինչ բան է
ալլերը մաղել, մաղը կախ տալ	ալյուրը մաղել, մաղը կախել	անելիք գործերը վերջացնել	ալյուրը մաղել, մաղը կախել
սադանէն ծին յը՛ր ինիլ	սատանայի ծին հեծնել	համառ, կամակոր լինել	սատանայի ծին հեծնել
յը՛րէ բաղէն խընձօր	վերին այգու խնձօր	արտոնյալ	վերին արտի ցորեն
արու նըման դըվումը վըննը կէնալ	սարի պես թիկունքում կանգնել	մեկին ուժեղ անընկճելի պաշտպան լինել, հովանավորել	սարի թիկունքում կանգնել

Նկար 1.

Նկար 2

Նկար 3

Նկար 4

Նկար 5

Նկար 6

Նկար 7

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. *Արցախի ժողովրդագիտությունը. բանահյուսություն*, (Աշխատասիրությամբ և ընդհանուր խմբագրությամբ Բ.Գ.Թ., դոցենտ, ԼՂՀ գիտության վաստակավոր գործիչ Արմեն Յուրիկի Սարգսյանի), հհ 1-12, Երևան, «Արմավ» հրատ, 2020 -2024թթ.:
2. *Հայերեն դարձվածքների ընդարձակ բացատրական բառարան*, ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, 2011, 1404 էջ:
3. Դավթյան, Կարո. *Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզ*, Հայկ. ՍՍՀԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1966, 508 էջ:
4. Կատվայան, Վիկտոր. *Հայ բարբառագիտության հարցեր*. «Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան, 2014, 231 էջ:
5. *Հայոց լեզվի բարբառային բառարան*, (գլխ. խմբագիր՝ Արտեմ Սարգսյան), հհ 1-4, ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, Երևան, 2001-2007, 428-432-426-451 էջ:
6. Հովհաննիսյան Լավրենտի. *Գրաբարի և Ղարաբաղի բարբառի առնչության հարցի շուրջ*. ՊԲՀ, N 1, Երևան, 1977, էջ 141-152:
7. Մինասյան, Շողեր. *Ղարաբաղի բարբառի դարձվածները*. «Դիզակ պլուս» հրատարակչություն, Ստեփանակերտ, 2007, 126 էջ:
8. Պապոյան, Արտաշես. *Պարույր Սևակի չափածոյի բառապաշարը*. Երևան, 1970:
9. Սարգսյան, Արմեն. *Ղարաբաղի բարբառի բառարան*, «Էդիթ պրինտ» հրատարակչություն, Երևան, 2013, 846 էջ:

WORKS CITED

1. Arcaxi jhoghovrdagitut'yuny'. banahyusut'yun [Artsakh Demography: Folklore], hh 1-12, Erevan, «Arnav» hrat,2020 -2024t'. (in Armenian)
2. Bediryan Petros, Hayeren dard'vac'qneri y'ndard'ak bacatrakan bar'aran [Extensive Explanatory Dictionary of Armenian Phraseology] EPH hratarakchut'yun, Erevan, 2011. (in Armenian)
3. Davt'yan Karo, Ler'nayin Gharabaghi barbar'ayin qartez, [Dialectal Map of Nagorno-Karabakh] Hayk. SSHGA hratarakchut'yun, Erevan, 1966. (in Armenian)

4. Katvalyan Viktor, Hay barbar'agitut'yan harcer, [Issues of Armenian Dialectology], «Hayastan» hratarakchut'yun, Erevan, 2014, 231 e'j. (in Armenian)
5. Hayoc lezvi barbar'ayin bar'aran, [Dialect Dictionary of the Armenian Language], hh 1-4 ,HH GAA H.Atwar'yan anvan lezvi institut, Erevan, 2001-2007, 428-432-426-451 e'j. (in Armenian)
6. Hovhannisyan Lavrenti, Grabari ev Gharabaghi barbar'i ar'nchut'yan harci shurj, [On the Relationship between Grabar and Karabakh Dialects] PBH, N 1, Erevan, 1977, e'j 141-152. (in Armenian)
7. Minasyan Shogher, Gharabaghi barbar'i dard'vac'nery', [Karabakh Dialect Idioms], «Dizak plyus» hratarakchut'yun, Step'anakert, 2007 (in Armenian)
8. Papoyan Artashes, Paruyr Sevaki chap'ac'oyi bar'apashary', [Vocabulary of Paruyr Sevak's Verse], Erevan, 1970. (in Armenian)
9. Sargsyan Armen, Gharabaghi barbar'i bar'aran, [Dictionary of Karabakh Dialect], «E'dit' print» hratarakchut'yun, Erevan, 2013, 846 e'j. (in Armenian)

TEACHING PHRASEOLOGICAL UNITS OF THE KARABAKH DIALECT

RENA MOVSESYAN

*Brusov State University, Department of Armenian Studies,
NAS RA, Language Institute after H. Acharyan, Researcher,
Ph.D. in Philology, Associate Professor;
Yerevan, the Republic of Armenia*

Nowadays, teaching the Karabakh dialect is of great importance, since the dialect is cut off from the dialect environment, and Azerbaijan is pursuing a consistent policy of destroying Artsakh studies, and one of the ways to combat this is teaching and preserving the Karabakh dialect and the linguistic thinking, culture, worldview and value system reflected in it, forming national self-awareness, self-confidence and the ability to defend oneself in generations.

Of all linguistic units, phraseological units reflect the thinking, customs, moral values, and biophilosophy of the people best, since they are semantically condensed constructions polished in the vernacular.

The goal of our work is to propose principles and methodological techniques that will make the study of phraseological units of the Karabakh dialect and through them the linguistic thinking and biophilosophy of the Artsakh people more effective and comprehensive.

To achieve this goal, we have put forward the following tasks:

1. To study Karabakh phraseological units, the principles of their classification.
2. To determine the vitality of the mentioned phraseological units by surveying representatives of different generations.
3. To apply the proposed methodological techniques in different audiences to determine their effectiveness.

The article applies the methods of analysis, comparison and contrast.

The following principles contribute to the effectiveness of teaching dialect phraseological units:

1. Teach phraseological units using the comparative method, comparing them with the corresponding units of the literary Armenian language, relying on students' knowledge of the phraseology of the literary Armenian language.

2. Give special importance to and select as examples such phraseological units that give a more complete idea of the most dominant character traits, way of life and thinking of the Artsakh people.

3. Effectively combine traditional and modern methods in the educational process, apply methodological techniques that will make learning interesting and non-monotonous.

4. Take into account the frequency of use of these phraseological units, their vitality, both in oral speech and in fiction.

Keywords: *Karabakh dialect, linguistic thinking, comparative method, quadrilateral table, phraseological convergence, phraseological unity, phraseological combination, keyword, literal transposition.*

ОБУЧЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМАМ КАРАБАХСКОГО ДИАЛЕКТА

РЕНА МОВСЕСЯН

доцент кафедры арменоведения

Государственного университета им. В. Брюсова,

научный сотрудник Института языка им. Г. Ачаряна НАН РА,

кандидат филологических наук,

г. Ереван, Республика Армения

Сегодня преподавание карабахского диалекта имеет огромное значение, поскольку диалект оторван от диалектной среды, а Азербайджан проводит последовательную политику уничтожения арцаховедения, и одним из способов борьбы с этим является преподавание и сохранение карабахского диалекта и отраженного в нем языкового мышления, культуры, мировоззрения и системы ценностей, формируя в поколениях национальное самосознание, уверенность в себе и способность к самообороне.

Из всех языковых единиц фразеологизмы лучше всего отражают мышление, нравы, моральные ценности, биофилософию народа, поскольку представляют собой семантически конденсированные конструкции, отшлифованные в народном языке.

Цель нашей работы – предложить принципы и методические приемы, которые сделают более эффективным и комплексным изучение фразеологизмов карабахского диалекта, а через них – языкового мышления и биофилософии арцахцев.

Для достижения этой цели мы выдвинули следующие задачи:

1. изучить фразеологизмы карабахского диалекта, принципы их классификации.

2. определить константность упомянутых нами фразеологизмов путем опроса представителей разных поколений носителей диалекта.

3. опробовать предложенные методические приемы в разных аудиториях с целью определения их эффективности.

В результате проведенного исследования можно прийти к выводу о том, что соблюдение следующих принципов способствует эффективности обучения диалектным фразеологизмам:

1. использование сопоставительного метода, при котором сравниваются фразеологизмы карабахского диалекта с соответствующими единицами литературного армянского языка, с опорой на знания учащихся о фразеологии литературного армянского языка.

2. Особо выделять и выбирать в качестве примеров такие фразеологизмы, которые дают более полное представление о самых выраженных чертах характера, образа жизни и мышления арцахского / карабахского народа.

3. Эффективно сочетать традиционные и современные методы в учебном процессе, применять методические приемы, которые сделают обучение интересным и разнообразным.

4. Учитывать частоту употребления данных фразеологизмов и их устойчивость как в устной речи, так и в художественной литературе.

Ключевые слова: *карабахский диалект, языковое мышление, сопоставительный метод, четырехполосная таблица, фразеологическая конвергенция, фразеологическое единство, фразеологическое сочетание, ключевое слово, буквальная транспозиция.*

ԱՆԱՆԻԱ ՍԱՆԱՀՆԵՑՈՒ «ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՄԱՏԹԵԻ ԱԲԵՏԱՐԱՆԻ» ԵՐԿԻ ՆՈՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԻՄԱՍԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱԶԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ *

ՀՏԴ 81՝ 37

DOI: 10.52063/25792652-2024.4.23-121

ՎԱՐԴՈՒՅԻ ԲԱՐՍԵԴՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի հայ բանասիրության
ֆակուլտետի հայոց լեզվի պատմության և
ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
varduhi.barseghyan@ysu.am
ORCID: 0009-0009-4771-8486

Հայերենի գրային շրջանների, լեզվի պատմության, լեզվական համակարգի, դրա զարգացումների և փոփոխությունների մասին լավագույն պատկերացումները տալիս են գրավոր մատյաններն ու հիշատակարանները: 10-12-րդ դարերի լեզվական մակարդակի և համակարգի, գրաբարի զարգացման և կիրառելիության պատկերը կարելի է ցույց տալ այդ ժամանակաշրջանի մի շարք նշանավոր դեմքերի աշխատություններով: Ցայսօր գրեթե ուսումնասիրված չէ մեկնողական բնույթի երկերի լեզուն, որը կարող է հարուստ տեղեկություններ հաղորդել գրաբար ուսումնասիրողներին: Բացի այդ՝ մեկնողական երկերի հետազոտության շնորհիվ կբացահայտվեն հայ դավանաբանական մտքի և դրա լեզվի առանձնահատկությունները:

Հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել հայ միջնադարյան շրջանի ականավոր դեմքերից մեկի՝ Անանիա Սանահնեցու «Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանի» գրաբար երկի նորակազմ կամ նորաբան բառերը՝ բացահայտելով այդ միավորների հետագա իմաստային զարգացումը արդի արևելահայերենում: Հոդվածը գրելիս կիրառել ենք զուգադրահամեմատական, տարաժամանակավորման, վերականգնման, մասամբ նաև վիճակագրական նկարագրության մեթոդները՝ փորձելով տալ երկում առկա նորակազմությունների իմաստային բացատրությունները, ինչպես նաև այդ բառերի խոսքիմասային առանձնահատկությունները: Հոդվածի հատկանշական արդյունքն այն է, որ մասնակիորեն ներկայացվում է 11-րդ դարի նշանավոր դեմքերից մեկի՝ Անանիա Սանահնեցու մեկնության բառապաշարի միջոցով տվյալ ժամանակի գրաբարի զարգացման բարձր աստիճանն ու լեզվաոճական ճոխությունը:

Հիմնաբառեր՝ Անանիա Սանահնեցի, բառային նորակազմություն, իմաստային նորակազմություն, գրաբար, արդի հայերենի բառապաշար:

Ներածություն

Հայ միջնադարյան շրջանի մատենագիր, մեկնիչ Անանիա Սանահնեցին Սանահնի դպրոցի նշանավոր դեմքերից է: Թեև մատենագրական տվյալները բավական սուղ են, սակայն հայտնի է, որ պատմագիրն ապրել և ստեղծագործել է 11-րդ դարում, հեղինակել դավանաբանական, մեկնաբանական, տոմարագիտական,

* Հոդվածը ներկայացվել է 11.11.2024թ., գրախոսվել՝ 28.11.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.12.2024թ.:

ճառագրական և ներքողական երկեր: Դատելով Սանահնեցու թողած գրերի, դավանաբանական և մեկնողական ժառանգությունից և իր վկայությունից՝ նա ապրել է բավական երկար և հարուստ կյանք: Որպես իր ժամանակի գիտնական, հոգևորական գործիչ՝ Սանահնեցին արտահայտում է կրթական, մանկավարժական, դաստիարակչական ու դավանաբանական կարևոր գաղափարներ, որոնք նպաստել են իր սաների մեջ հայրենասիրության, բարեվարքության և մարդասիրության արժեքների ամրակայմանն ու տարածմանը:

Անանիա Սանահնեցին մեկնողական մի քանի աշխատության հեղինակ է: Մեկնողական աշխատությունների շարքում իր ուրույն տեղն ունի «Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանի»՝ Մատթեոսի Ավետարանի մեկնությունը, որ գրվել է հեղինակի ուսուցչի՝ մեծ հռետոր Դիոսկորոս Սանահնեցու (1039-1063) խնդրանքով: Աշխատությունը մեկ Ավետարանի հանգամանալից մեկնություններից է հայ մատենագրության մեջ, պետք է գրված լինի մոտ 1060-1063 թթ.:՝ ավելի ուշ խմբագրվելով և բարեփոխվելով փոխափա, գիտնական և մանկավարժ Դովհաննես Սարկավազի կողմից (Բարսեղյան 53):

Մեր խնդրո առարկան Անանիա Սանահնեցու «Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանի» երկի հեղինակային նորակազմությունների քննությունն է: Նորակազմությունները կամ նորաբանությունները բառապաշարի այն միավորներն են, որոնք ստեղծվում են որևէ հեղինակի կամ թարգմանչի կողմից՝ արտահայտելու համար նոր առարկաներ, երևույթներ, հասկացություններ, եզրույթներ, կամ հին, արդեն ծանոթ երևույթները նոր իմաստներով բնութագրելու համար: Նոր բառերը ստեղծվում են լեզվում արդեն գործող արմատների, ածանցների տարբեր զուգակցումներով կամ դրանց վերաիմաստավորմամբ: Այսպիսի բառերը ժամանակի ընթացքում կամ համընդհանուր գործածություն են ձեռք բերում՝ անցնելով գրական լեզվի բառապաշար, կամ մնում են իբրև նորագյուտ դիպվածային միավորներ՝ վկայված միայն առանձին հեղինակի կամ ստեղծագործության լեզվում՝ չստանալով լայն և տարածված կիրառում:

Քրիստոնեության մեջ մեծ կարևորություն ունեցող «Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանի» երկի ուսումնասիրության ընթացքում դուրս ենք բերել 32 բառային միավոր, որոնք վկայված չեն գրաբարի բառարաններում՝ Մխիթարյան հայրեր Գ. Ավետիքյանի, Խ. Սյուրմեյանի և Մ. Ավգերյանի «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի»-ում (այսուհետև՝ ՆՀԲ) և Լ. Դովհաննիսյանի «Գրաբարի բառարան. ՆՀԲ-ում չվկայված բառեր» աշխատանքում, ինչպես նաև առանձնացրել ենք 26 բառ, որոնք վկայված են վերոհիշյալ բառարաններում միայն Անանիա Սանահնեցի նշումով:

«Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանի» երկի նորակազմությունները

Ինչպես նշեցինք վերը, նորահայտ բառերն ուսումնասիրելիս փորձել ենք բացահայտել դրանց իմաստային երանգներն ու բովանդակությունը, ինչպես նաև այդ նորաբանությունները վերլուծել ենք ըստ խոսքիմասային պատկանելության: Նորակազմությունները բաժանել ենք երկու խմբի. ա) նորահայտ բառեր, որոնք վկայված չեն ո՛չ ՆՀԲ-ում, ո՛չ Լ. Դովհաննիսյանի «Գրաբարի բառարան. ՆՀԲ-ում չվկայված բառեր» բառարանում, բ) նորակազմ բառեր, որոնք վկայված են վերոնշյալ բառարաններում, բայց դրանց համար որպես աղբյուր է ծառայել միայն Սանահնեցու «Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանի» երկը: Քննության տեսանկյունից ուշագրավ են նաև այն բառերը, որոնք թեև նոր չեն, կան ՆՀԲ-ում կամ Լ. Դովհաննիսյանի բառարանում, սակայն «Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանի» երկում կիրառվել են նոր նշանակություններով: Սրանք այն բառերն են, որոնք հայերենում ունեցած հիմնական իմաստից բացի

կիրառվել են նոր բովանդակությամբ. հեղինակը դրանց հաղորդել է այլ նշանակություն, այսինքն՝ Սանահնեցին գրաբարյան բառերի իմաստային դաշտը հարստացրել է նոր նշանակություններով: Այս տիպի բառերից առանձնացնենք **խոնաւ**-ը, որը ՆՋԲ-ում բացատրվում է որպես «ջրի, հիւթաւոր, գէճ, դալար»: Սակայն այս բառը Սանահնեցու երկում օգտագործվում է «վավաշոտ, անբարոյական» իմաստով՝ ստանալով փոխաբերական իմաստ՝ ««Տէր նստեալ ի թեթել ամպ» անջրդի ի գիրկս Կուսին, որ է մաքուր յամենայն խոնաւ ցանկութեանց...»: Հետաքրքրական է, որ արդի արևելահայերենին ևս չի փոխանցվել Սանահնեցու՝ այս բառին հաղորդած նշանակությունը: Էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում» ունենք վեց նշանակությունը, որոնցից չորսը, ըստ էության, կապված են «տամուկ» իմաստի հետ: Փոխաբերական իմաստով այս բառը ստացել է «մեղմ, բարի» իմաստները (Աղայան 593):

Մեր կազմած բառացանկում հատկանշական են այն նորակազմությունները, որոնք գրաբարի բառարաններում առկա են, բայց տրված են միայն Անանիա Սանահնեցու «Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանի» երկի նշումով: Զննենք այդ բառերը, որոնց զգալի մասը ածականներ են և գոյականներ:

Գոյական՝

1. **խորխուզողութիւն** բառը նշանակում է «խոր քնություն»: Բարդաձանցավոր, վերացական գոյական է՝ «խոր» ածական+«խուզ/խոյզ» հնչյունափոխ բայարմատ և -ութիւն գոյականակերտ ածանց: Մեկնության մեջ ունի հետևյալ կիրառությունը՝ «Խոհեմաբար և խորխուզողութեամբ որ ... հայրապետաց բանն ի բարձանց»:
2. **Առագաստատուն**՝ հարսնասենյակ՝ «սուրբ սենեակ եւ առագաստատուն»: Բառը կազմությամբ բարդաձանցավոր է՝ առ+ագ+աստ+ա+տուն: Թեև արդի արևելահայերենում բառը չի կիրառվում, այնուամենայնիվ իմաստն արտահայտվում է տարածում գտած «առագաստասենյակ» բառով:
3. **Շաղապատութիւն**՝ միացած՝ միավորված լինելը: Բազմաձանց բառ է՝ հողապապով, հունաբան նախաձանցով և բնիկ վերջաձանցով՝ շաղ+ա+պատ+ութիւն: Ստ. Մալխասյանցի բառարանում առկա է «շաղապատ» ածականը, որն ունի «փաթաթված, գալարուն» իմաստները: Ըստ այդմ՝ արդի արևելահայերենում ունենք նաև «շաղապատել» բայը՝ «փաթաթել, ոլորել, հյուսել» իմաստներով (Մալխասյանց 495, 496):
4. **Քաղցրապատում** բառն ունի «հաճելի, բարի պատմություն» կամ «հաճելի պատմող» իմաստները: Կազմությամբ բարդ բառ է՝ քաղցր+ա+պատում: Էդ. Աղայանի բառարանում բառը վկայված չէ:
5. **Աղետակցութիւն** բառն ունի «ցավին մասնակից լինելը, ցավակցություն» իմաստները՝ «Զբուժականն մերձեցուցանել զդեղն աղետակցութեամբ»: Կազմությամբ բարդաձանցավոր բառ է՝ աղետ+ա+կց/կից+ութիւն: Թեև Էդ. Աղայանի և Ստ. Մալխասյանցի բառարաններում այս բառը վկայված չէ, այնուամենայնիվ իմաստն ու կազմությունը ըմբռնելի են նաև արդի արևելահայերենի օրինաչափություններով:
6. **Վայրացատում**՝ վայրագ ցատում: Կազմությամբ բարդաձանցավոր բառ է՝ վայր+ա+ցատ+ումն:

Ածական՝

1. **Էռանդնայորդոր** բառն ունի «մեծաեռանդ, մեծ եռանդով» իմաստ: Արդի հայերենում բառը պահպանվել է: Ստ. Մալխասյանցի բառարանում տրված են «եռանդից հորդորված՝ շարժած՝ ոգևորված» իմաստները (Մալխասյանց, 566): Կազմությամբ բարդածանցավոր է՝ եռ+անդ+ուն+ա+յորդ+որ:
2. **Որոնաջան**՝ ջանասիրությամբ որոնող կամ որոնելով: Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանում» բառի նշված ձևն այլևս չկա, ունենք «որոն» գոյականը՝ հետևյալ երկու նշանակություններով. 1. «որոնելը, որոնումն», 2. «հոգ ու խնամք տանել, տիրություն անել» (Մալխասյանց 586): Բարդ բառ է՝ որոն+ա+ջան:
3. **Սուտասահ** բառն ունի «աննպատակ գնացող» իմաստը՝ «ի բլուրս մեր մասին բանականաց ոտ (...) դեգերիւր սուտասահիցս...»: Բարդ բառ է՝ սուտ+ա+սահ:
4. **Յազնահոծեալ** բառը նշանակում է «անհնազանդ»: Բարդածանցավոր է՝ յազն+ա+հոծ+եալ:
5. **Սովազին** բառը ունի «սովալլուկ, սաստիկ սոված» իմաստը, իսկ կազմությամբ ածանցավոր բառ է՝ սով+ա+զին: Թեև այն չի գործածվում գրական հայերենում, այնուամենայնիվ Ստ. Մալխասյանցի բառարանում հանդիպում է «սովազնել» բայը՝ «սովից չարչարվել, սովել» իմաստով (Մալխասյանց 241):
6. **Քառասեր** բառը նշանակել է «չորսից սերված» կամ «չորս զավակ ունեցող», կազմությամբ բարդ բառ է՝ քառ+ա+սեր:
7. **Մեծատես**՝ «լավ տեսանելի» կամ «տեսքը մեծ»՝ «մեծատես տառիկ դորին գրաւդի»: Արդի արևելահայերենում ունենք «մեծատեսիլ» ածականը, որը ևս նշանակում է «մեծ տեսք ունեցող, ընդարձակ կամ գեղեցիկ տեսքով»: Կազմությունը՝ մեծ+ա+տես՝ բարդ բառ:
8. **Կարկառակն**՝ աչքերը վեր հառած, աչքը տնկած՝ կար+կառ+ակն՝ բարդ բառ՝ բայական արմատով: Արդի արևելահայերենում գործածական է «կարկառել» բայը:
9. **Հողագուն**՝ հողածին, մարդ՝ հող+ագուն՝ բարդ բառ:
10. **Տառադրոշմ**՝ տառերով դրոշմված՝ տառ+ա+դրոշմ՝ բարդ բառ:
11. **Աստուածաբուն**՝ աստվածային զորություն ունեցող՝ աստուած+ա+բուն՝ բարդ բառ,
12. **Անաս** նշանակում է չասված, նախածանցավոր է՝ ան+աս: Էդ. Աղայանի բառարանում բառը հոմանիշ է «անասելի» բառին՝ հետևյալ երեք նշանակություններով. 1. «որ չի կարելի ասել, աննկարագրելի», 2. «անպատշաճ, ասելու համար անվայել», 3. «չափազանց, ծայրահեղ» (Աղայան 47):
13. **Պասքաքսելի**՝ սաստիկ ծարաված՝ պաս+ք+ա+քս+ելի՝ բարդածանցավոր բառ: Ստ. Մալխասյանցի բառարանում հանդիպում է «պասքել» բայը՝ հետևյալ իմաստներով. 1. «սաստիկ ծարավ զգալ, պապակել», 2. «երաշտից ցամաքել, չորանալ», 3. «տենչալ, կարոտ զգալ»: Բառարանում հանդիպում են նաև «պասքատողոր», «պասքուտ» ածականները, «պասքումն» գոյականը (Մալխասյանց 56):

14. **Վերնակերպեալ՝** հրեշտակային կերպարանք ստացած՝ վեր+ին+ա+կերպ+եալ՝ բարդածանցավոր բառ:
15. **Գերակիր՝** գերակա, գերագույն՝ գեր+ա+կիր՝ ինքնատիպ կաղապար՝ հունական նախածանցից և բնիկ բայարմատից:
16. **Բժշկակերտ** բառը նշանակում է բժշկություն կերտող, բժշկող՝ բժիշկ+ա+կերտ՝ բարդ բառ
17. **Կորագործ՝** անհմուտ՝ կոր+ա+գործ՝ բարդ բառ:
18. **Ստառուադիր** բառը նշանակում է խելացի մտքեր արտահայտող: Կազմությամբ բարդ բառ է՝ միտ+առ+ա+դիր:
19. **Ճշգրտաքատակ՝** գեր ճշգրիտ՝ ճիշտ+գիր+իտ+ա+քատակ՝ բարդածանցավոր բառ:
20. **Աւետաքարոզ՝** քարոզով ավետիս բերող՝ ավետ+ա+քարոզ՝ բարդ բառ:

Ներկայացնենք նաև այն նորակազմությունները, որոնք վերոնշյալ բառարաններում բացակայում են, և որոնց բացատրությունը փորձել ենք տալ մենք՝ ելնելով բնագրային օրինակների իմաստներից: Բացի նշյալ բառերի իմաստների բացահայտումից, դրանք ենթարկել ենք նաև բառակազմական վերլուծության՝ օգտվելով բառակազմական հիմնական օրինաչափություններից:

Գոյական՝

1. **ամենաչ** կարող է նշանակել բոլորի աչքերը ամեն+աչ՝ բարդ բառ,
2. **գաւտեկոռութիւն՝** գոտեպնդում՝ գոտի+ա+կուռ+ութիւն՝ բարդածանցավոր բառ,
3. **սանամուտ՝** աշակերտի մուտքը՝ սան+ա+մուտ՝ բարդ բառ,
4. **զարդարութիւն՝** զարդարվածություն՝ զարդ+ար+ութիւն՝ ածանցավոր,
5. **անդրականութիւն՝** առաջնեկություն՝ ածանցավոր բառ՝ անդր+ական+ութիւն,
6. **մրտութիւն՝** մատնություն՝ մրտ+ութիւն՝ ածանցավոր՝ անստույգ արմատով,
7. **մեծազաւրութիւն՝** հզորություն՝ մեծ+ա+զաւր+ութիւն՝ բարդածանցավոր,
8. **ժողովետդ՝** ժողովատեղի՝ ժողով+տեղ (ետդ)՝ բարդ բառ,
9. **սգաւնութիւն՝** զգոնություն՝ սգաւն+ութիւն՝ ածանցավոր,
10. **աւգտութիւն՝** օգտակարություն՝ աւգուտ+ութիւն՝ ածանցավոր,
11. **աւրինագիր՝** օրենսգիրք՝ աւրեն+ա+գիր՝ բարդ բառ:

Ածական՝

1. **պարտասեալ՝** պարտքից տանջված՝ պարտ+աս+եալ՝ բարդածանցավոր բառ,
2. **սրորեաբնակ՝** հրեշտակաբնակ՝ սրորե+բնակ՝ բարդ բառ,
3. **զուգածագգեստ՝** զարդարագգեստ՝ զուգ+ած+ա+զգ+եստ՝ բարդածանցավոր,

4. **անսկզբնաբալ**՝ անհագուրդ՝ ան+սկիզբ(ն)+ա+բալ՝ բարդածանցավոր,
5. **աննայելի**՝ անտեսանելի՝ ան+նայիլ+ի՝ ածանցավոր,
6. **պարտաշնորհ**՝ ներող, զիջող՝ պարտ+ա+շնորհ՝ բարդ բառ,
7. **աջամետ**՝ աջակողմյան՝ աջ+ա+մետ՝ բարդ բառ,
8. **ամրուսում**՝ լավ կրթված՝ ամուր+ուս+ում՝ բարդածանցավոր,
9. **անփառունակից**՝ փառագուրկ՝ ան+փառ+ուն+ա+կից՝ բարդածանցավոր,
10. **անարու**՝ ոչ տղամարդկային՝ ան+ար+ու՝ ածանցավոր,
11. **դեմետրական**՝ երկրային՝ դեմետեր+ական՝ ածանցավոր,
12. **չարնախանձ**՝ նախանձասիրտ՝ չար+նախանձ՝ բարդ բառ,
13. **սգատես**՝ սգակիր՝ սուգ+ա+տես՝ բարդ բառ:

Երկի նորակազմություններն ուսումնասիրելիս հանդիպել են նաև երկու դերբայներ, որոնց իմաստը ևս փորձել ենք բացահայտել՝ ելնելով երկի օրինակներից:

1. **զիւգբերեալ**՝ զույգ երեխա ծնած՝ զիւգ+բեր+եալ՝ բարդածանցավոր բառ,
2. **սգեցուցանող**՝ սուգ տարածող՝ սուգ+եաց+ուցան+ող՝ բարդածանցավոր բառ:

Ինչպես նկատելի է վերը թվարկված բառերի կազմություններից, նորաբանությունները հիմնականում ստեղծվել են հայերենի բառակազմական օրինաչափություններին համապատասխան: Այժմ են ընկնում հատկապես **–ութիւն** և **–ական** վերջածանցներով ստեղծված գոյականներ և ածականներ: Բացի վերոնշյալ բառերից, որոնց իմաստները փորձել ենք բացահայտել և նմանօրինակ կազմություն ունեցող բառերի միջոցով վերականգնել, երկում առկա են նաև բառեր, որոնց իմաստը դեռևս անստույգ է: Դրա պատճառ կարող են լինել ձեռագրերի աղավաղումն ու արտագրողի անուշադրությունը: Թեև իմաստները պարզ չեն, սակայն հարկ ենք համարում դրանք եւս ներկայացնել՝

1. **ետազատակ**. կիրառվել է որոնաջան բառի հետ, կարող է նշանակել վերջում գատվող՝ ետ+ա+գատ+ակ,

2. **աներուելեաք** բառի իմաստը անստույգ է,

3. **ոծանել**, որ կարող է ունենալ ճանաչելու իմաստը՝ «Առ որ տեսութիւն մեծ տեսանալին տատանիւր,-ասե,-մարդ է, բայց ոծանիցե զնա, որում թէ նոյն իսկ վերնակերպեալ յաւետ յարժանն կոյս կեցեալ միաւորութեամբ»:

4. **ենաբեր**՝ «...ենաբերն բարի», գուցե պակասավոր բայն է՝ են հոգնակի երրորդ դեմքի ներկայի բայածել + բեր բայարմատ, օրինակ՝ «բեր»՝ «բերող»՝ աստվածային արարչությունը բերող՝ «Էաբերի» սկզբունքով, կամ կ-ն է ընկել՝ կենաբեր՝ կենսաբերի իմաստով:

5. **Ամաղէկ** բառի հետ կապված նշենք, որ «Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի» (Հայր Մկրտիչ Ազգերեան եւ Հայր Գրիգոր Ճելալեան, Սուրբ Ղազար, Վենետիկ, 1865, էջ 29) աշխատանքում ունենք **ամաղէկամարտ** բառը, որը բացատրված է «ամաղէկալ դեմ պատերազմ ընող (սուր)», իսկ Լավրենտի Յովհաննիսյանի բառարանում

(Գրաբարի բառարան-Նոր հայկազյան բառարանում չվկայված բառեր, Երևան, 2010, էջ 26) սույն ամադեկամարտ-ը բացատրված է գրեթե նույն կերպ, բայց բերված է Ստեփանոս Սյունեցու բնագրային երկու հղումով, որից պարզ է դառնում, որ այն և՛ Մովսեսի ձեռքում հայտնված սրին է, և՛ գարուն բառին հոմանիշ է, և փաստացի նշանակում է ամադեկի կամ ամադեկացիների դեմ մարտնչող, այսինքն՝ ենթադրաբար ինչ-որ հեթանոս կամ բարբարոս ազգի անունն է:

Եզրակացություն

Հեղինակային նորաբանությունները լեզվաբանության մեջ կարևոր դեր են խաղում՝ ցույց տալու համար այն օրինաչափությունները, լեզվաբանական կադապարները, որոնք կիրառվել են լեզվի տվյալ ժամանակաշրջանում, ինչպես նաև ցույց տալու համար հեղինակի գիտելիքների և հմտության աստիճանը: Սանահնեցու այս մեկնության լեզվի բառային կազմը հարուստ է և՛ բնիկ, և՛ փոխառյալ կադապարներով, որոնք արտացոլում են հայոց լեզվի բառակերտման ճկունությունը: Երկի բառապաշարում վկայված են բազմաթիվ նորակազմություններ, եզրույթային արժեք ունեցող միավորներ՝ հիմնականում գոյականներ և ածականներ:

Մեր ուսումնասիրած շուրջ 60 նորաբանությունները թեև մեծավ մասամբ գործածական չեն արդի գրական հայերենում, այնուամենայնիվ դրանք հիմք են հանդիսացել բառակազմական տարբեր եղանակներով այլ բառերի ստեղծման համար: Գրաբարով ավանդված հայ մեկնողական գրականությունը, մասնավորապես Անանիա Սանահնեցու «Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանի» մեր հետազոտած երկը հարուստ աղբյուր է գրաբարյան նոր բառարանների, քերականական ուսումնասիրությունների համար:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աբաջյան, Աննա և ուրիշներ. *Հայոց լեզվի պատմություն*. ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2017:
2. Աղայան, Էդուարդ. *Արդի հայերենի բացատրական բառարան*. «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1976:
3. Առաքելյան, Վարազ. *Գրաբարի քերականութիւն*. «Վիամիր» հրատ., Երևան, 2010:
4. Բարսեղյան, Վարդուհի. Անանիա Սանահնեցու «Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանի» երկի գրաբարյան դարձվածքները. *Հայոց լեզվի պատմության հիմնախնդիրներ: Միջազգային գիտաժողովի կյուլթեր*. ԳԱԱ ԼԻ հրատ., Երևան, 2023:
5. Դիլբարյան, Նարինե. Բարսեղ Կեսարացու «Գիք Պահոցի» գրաբար բնագրի նորաբանությունները և դրանց կենսունակությունը արդի հայերենում. *Հայագիտության հարցեր*, 1 (19), ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2020:
6. Հայր Սկրտիչ Ազգերեան և Հայր Գրիգոր Ճելալեան, *Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի*, Տպարան ի Սրբոյն Ղազարու, Վենետիկ, 1865:
7. Հայր Գաբրիել Աւետիքեան և ուրիշներ. *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի*, հ. 1. Տպարան ի Սրբոյն Ղազարու, Վենետիկ, 1836-1837:
8. Հովհաննիսյան, Լավրենտի. *Գրաբարի բառարան-Նոր հայկազյան բառարանում չվկայված բառեր*. Էդիթ Պրինտ, Երևան, 2010:
9. Մալխասյանց, Ստեփանոս. *Հայերեն բացատրական բառարան*. ՀՍՍՌ պետական հրատ., Երևան, 1944-1945:
10. Մարգարյան Ալեքսանդր, *Ժամանակակից հայոց լեզու, բառագիտություն*. ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1993:

11. Զահուկյան, Գևորգ. *Ժամանակակից հայերենի բառակազմություն և իմաստաբանություն*. ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ, Երևան, 1989:
12. Սանահնեցի, Անանիա. *Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանի*. Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., Էջմիածին, 2007:
13. Զյոտեյան, Հակոբ. *Ներածություն հայ եկեղեցական մատենագրության*. Հեղինակային հրատ. , Երևան, 2018:

WORKS CITED

1. Abajyan, Anna yev urishner. Hayots' lezvi patmut'yun, EPH hrat. [History of the Armenian Language, YSU publishing house] Yerevan, 2017. (In Armenian)
2. Aghayan, E'duard. Ardi hayereni bacatrakan bar'aran, Hayastan hrat. [Explanatory Dictionary of Modern Armenian, Hayastan ed.] Yerevan, 1976. (In Armenian)
3. Ar'ak'elyan, Varag. Grabari k'erakanut'yun, Viamir hrat. [Grabar's Grammar, Viamir] Yerevan, 2010. (In Armenian)
4. Barseghyan, Varduhi. «Anania Sanahnets'u «Meknut'yun Matt'ei Avetarani» yerki grabaryan dardzvatsk'nery», Hayots' lezvi patmut'yan himnakhndirner: Mijazgayin gitazhoghovi nyut'er, GAA LI hrat. [Ancient Armenian Phraseological Units in the Book "Commentary on the Gospel of Matthew" by Anania Sanahnetsi, Issues in the History of the Armenian Language: Proceedings of the International Conference, SCI] Yerevan, 2023. (In Armenian)
5. Dilbaryan, Narine. «Barsegh Kesarats'u «Girk' Pahots'i» grabar bnagri norabanut'yunnery yev drants' kensunakut'yuny ardi hayerenum», Hayagitut'yan harts'er, EPH hrat. [“Neologisms in the Ancient Armenian Original “The Book of Fasting” by Basil the Great and their Productivity in the Modern Armenian Language”, Journal of Armenian Studies, YSU publishing house] 1 (19), Yerevan, 2020. (In Armenian)
6. Hayr Mkrtich Awgerean yev Hayr Grigor Chelalean. Ardzern bararan haykazean lezui, Tparan Srboyn Ghazaru [Handy Dictionary of the Armenian Language, Printing House in San. Lazaro], Venice, 1865. (In Armenian)
7. Hayr Gabriele' Awetik'ean yev urishner. Nor bar'girk' haykazean lezui, Tparan Srboyn Ghazaru, [New Dictionary of the Armenian Language, Printing House in San. Lazaro], h. 1, Venice, 1836-1837. (In Armenian)
8. Hovhannisyan, Lavrenti. Grabari bar'ar'an - Nor haykazyan bararanum ch'vkayvats bar'er', Edit' Print, [Grabar Dictionary - Words not attested in the New Haigazian Dictionary, Edit Print, Yerevan] 2010. (In Armenian)
9. Malkhasyants', Step'anos. Hayeren bats'atrakan bararan, HSSRR hrat, [Armenian Explanatory Dictionary], Yerevan, 1944-1945. (In Armenian)
10. Margaryan, Aleksandr. Zhamanakakits' hayots' lezu, bar'agitut'yun, EPH hrat. [Modern Armenian Language.Lexicography, YSU Publishing House] Yerevan, 1993. (In Armenian)
11. Jahukyan, Gevorg. Zhamanakakakits' hayereni barakazmut'yun yev imastabanut'yun, HKSH GA hrat. [Word Formation and Semantics of Modern Armenian, ASSR Publishing House] Yerevan, 1989. (In Armenian)
12. Sanahnets'i, Anania. Meknut'yun Matt'ei Avetarani, Mayr At'or S. Ejmiatsni hrat. [Commentary on the Gospel of Matthew, Etchmiadzin Publishing House] Ejmiadzin, 2007. (In Armenian)
13. K'yoseyan, Hakob. Neratsut'yun hay yekeghets'akan matenagrut'yan. Heghinakayin hrat. [An Introduction to Armenian Christianity, Heghinakayin hratarakut'yun] Yerevan, 2018. (In Armenian)

NEOLOGISMS IN THE «COMMENTARY ON THE GOSPEL OF MATTHEW» BY ANANIA SANAHNETSI AND THEIR SEMANTIC FEATURE

VARDUHI BARSEGHYAN

*Yerevan State University,
Faculty of Armenian Philology,
Chair of History of the Armenian Language and
General Linguistics, Ph.D. Student
Yerevan, the Republic of Armenia*

The most valuable insights into the historical stages of the Armenian language, its linguistic system, and the changes and developments it underwent are provided by written manuscripts and chronicles. The linguistic level and system of the 10th-12th centuries, as well as the development and usage of Classical Armenian, can be illustrated through the works of several prominent figures of that period. To date, the language of exegetical works has been little studied, yet it provides rich information for researchers of Classical Armenian. Moreover, through the study of such works, the distinctive features of Armenian doctrinal thought and its language can be revealed.

The aim of this article is to examine the neologisms in the Classical Armenian (Grabar) work "Commentary on the Gospel of Matthew" by Anania Sanahnetsi, one of the prominent figures of the medieval period, uncovering the semantic development of these units in Modern Armenian.

During the given research, we have employed comparative, diachronic, and, to some extent, statistical methods to provide semantic explanations of the neologisms found in the text, as well as to describe their lexical characteristics. A notable result of this article is that it partially presents the high level of development and linguistic and stylistic richness of Classical Armenian in the 11th century through the vocabulary of the Commentary by Anania Sanahnetsi.

Keywords: *Anania Sanahnetsi, lexical neologism, semantic neologism, Grabar, Classical Armenian, modern Armenian vocabulary.*

НЕОЛОГИЗМЫ В «КОММЕНТАРИИ К ЕВАНГЕЛИЮ ОТ МАТФЕЯ» АНАНИИ САНАХНЕЦИ И ИХ СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

ВАРДУИ БАРСЕГЯН

*аспирант кафедры истории армянского языка и
общей лингвистики
факультета армянской филологии
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Наиболее ценные представления об исторических этапах развития армянского языка, его лексической системе, а также изменениях и развитии языка предоставляют письменные манускрипты и хроники. Лексический уровень и система языка 10-12 веков, а также развитие и использование классического армянского языка могут быть проиллюстрированы на примере произведений нескольких выдающихся фигур того времени. На сегодняшний день язык экзегетических произведений изучен мало, однако он предоставляет богатую информацию для

исследователей классического армянского языка. Более того, изучение таких произведений позволяет выявить особенности армянской доктринальной мысли и ее языка.

Целью данной статьи является исследование неологизмов в классическом армянском (грабар) языке произведения «Комментарий к Евангелию от Матфея» Анании Санахнеци - одного из выдающихся представителей армянского средневековья, с целью представить семантическое развитие этих единиц в современном армянском языке.

При подготовке статьи использовались сравнительные, диахронические и частично - статистические методы для предоставления семантических объяснений неологизмов, присутствующих в тексте, а также для описания их лексических характеристик. Одним из значимых результатов статьи является то, что она частично представляет высокий уровень развития и языковое и стилистическое богатство классического армянского языка 11 века через словарь комментария Анании Санахнеци.

Ключевые слова: *Анания Санахнеци, лексический неологизм, семантический неологизм, грабар, современный армянский лексикон.*

FEATURES OF ARMENIAN-LANGUAGE ADVERTISING ON SOCIAL MEDIA *

UDS 81'1:339.138

DOI: 10.52063/25792652-2024.4.23-131

SPARTAK MKHITARYAN

*Brusov State University, Faculty of General and Comparative Linguistics,
English Communication Department, Lecturer, Ph.D. Student
Yerevan, the Republic of Armenia*

mspartak97@gmail.com

ORCID: 0009-0007-1843-1166

The given article explores how language is creatively used in Armenian-language advertising on social networks to capture attention and engage audiences. The goal is to understand what makes certain ads more appealing and effective, offering practical insights for anyone navigating the fast-paced world of digital marketing.

The research sets the following tasks:

- to explore Language in Ads: Look at real examples of Armenian-language ads and uncover the clever linguistic strategies behind them.*
- to analyze how specific words, phrases, and styles resonate with people, tapping into their emotions and cultural background.*
- to evaluate which language choices help brands stand out and motivate action, whether it's raising awareness or encouraging a purchase.*
- to provide practical advice for marketers on how to use language more effectively in their advertising, especially in the Armenian market.*

Qualitative approach was employed to analyze the linguistic characteristics of Armenian online advertisements in this research. A combination of several methods were used to achieve a comprehensive analysis, such as:

discourse analysis was applied to examine how language in the ads construct meaning and influences the audience. This method focuses on how particular words or structures of the sentences may contribute to the persuasive power of the ad.

content analysis method is used to categorize the types of language and stylistic devices used in the analyzed ads. By analyzing expression and topics, this article can reveal unique linguistic patterns of Armenian online ads.

By analyzing the art of language in advertising, this article reveals how words can shape the success of digital campaigns in an ever-evolving online world.

Keywords: *linguistic strategies, online ads, social media advertising, audience engagement, advertising tactics, marketing tactics, language use, audience persuasion.*

Introduction

In today's digital era, our lives are saturated with an overwhelming number of advertisements and commercial announcements, creating an omnipresent phenomenon that is impossible to avoid. Whether we are on the street, watching TV, or using a

* Հոդվածը ներկայացվել է 27.09.2024թ., գրախոսվել՝ 18.10.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.12.2024թ.:

computer, we are constantly exposed to a variety of ads. Social media platforms, especially Facebook and Instagram have become key channels for advertising. The development of technology has radically changed the process of creating advertisements, and more companies now use social networks to promote their products and services.

The purpose of this article is to explore and analyze the unique linguistic features and strategies used in Facebook social network advertisements. The focus is on Armenian-language ad texts and their components within the context. Through a comprehensive study of these aspects, we aim to gain a deep understanding of the dynamic relationships between language and digital advertising practices in the modern digital era.

Components of Advertising Texts

To effectively analyze advertising texts, it is essential to first define what advertising entails and what its core components are. In the 21st century, advertising plays a key role in promoting products, seamlessly integrating into our daily lives filled with various visual and auditory advertising materials. This has prompted scholars worldwide to study the characteristics and types of advertising texts. An advertising text represents a form of paid, non-personal communication aimed at promoting products or services using persuasive messages targeted at a specific audience through various media platforms, including interactive ones (Wells, Burnett and Moriarty 6).

The structure of written advertising texts and word choice are of particular importance, as the text can influence individuals, evoking a desire to purchase the product. Depending on the purpose of the ad text, it may stimulate someone to buy or perform specific actions. The ad text must be accessible, concise, vivid, informative, and expressive. Therefore, those who write ad texts use various psychological and linguistic techniques. An advertising text comprises several parts, each serving a specific function and purpose. The main components of advertising texts are:

- Slogan
- Headline
- Main body of the ad text

A slogan embodies a concise version of the advertising idea, honed to linguistic perfection, capturing a memorable concept; an expressive verbal description of a company, product, or political figure. Not every advertising text contains a slogan. Key criteria for a slogan include brevity, memorability, logical consistency, brand symbol integration, and translatability into different languages.

Example: "Just do it" (Nike official website, 1988). Nike's famous slogan "Just do it" is globally recognized for embodying the brand's ethos, promoting action and self-sufficiency. This brief phrase motivates consumers worldwide to associate Nike with overcoming challenges and achieving personal success through determination and persistence.

The headline stands out as the most crucial verbal element in advertising. Traditionally, headlines succinctly describe the main appeal and arguments of the ad,

aimed at conveying the central message, considering that consumers may entirely skip the main text.

In his book "Confessions of an Advertising Man" David Ogilvy highlights several key functions of headlines, including:

- Attracting attention
- Arousing interest
- Identifying buyers/target audience
- Describing products/services
- Selling products/services (David Ogilvy 27)

Example: "F3: Charge your body, focus your mind, and finish your fight" (F3 Energy drinks' official X account, 2024).

This headline effectively promotes the F3 Energy drink as a performance-enhancing product, attracting readers with the desire to gain energy and vitality through powerful phrases like "Charge your body" and "Focus your mind." It captures attention, identifies the target audience, and describes the product's benefits, fulfilling key functions to engage consumers.

Language of Advertising in Social Media

Armenian-language advertising on social media has specific features aimed at effectively engaging the audience. It often uses direct appeals to the consumer, highlighting unique offers and advantages of the product or service. Important elements include vivid illustrations or photographs, concise and memorable slogans, and the use of current trends and hashtags to increase visibility and audience engagement. Let's consider some examples of Armenian-language advertising.

Example 1 (KFC Armenia's official Facebook account, 2024)

Imperative mood: The ad uses imperative verbs (շտապիր - hurry, վայելի - enjoy, պատվիրի - order). This creates a direct and commanding tone, which is common in advertisements to motivate immediate action from the audience.

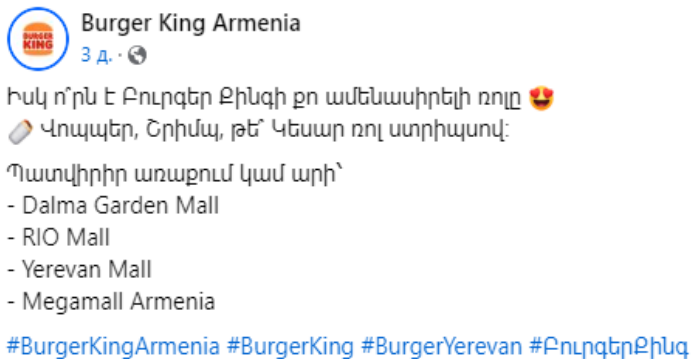
Simplicity and Clarity: The message is straightforward and easy to understand. It directly communicates what the customer should do (enjoy and order) and how they can do it (by calling).

Contact Information: Providing the delivery number directly in the ad facilitates easy action from the consumer, reducing any potential barriers to ordering.

Visual elements: The use of "😊" emoji adds a visual element to express warmth and friendliness.

Hashtags: Hashtags encourage social media interaction, which can increase visibility and engagement on platforms like Instagram, Twitter, and Facebook. Using both the brand-specific hashtag (#KFC_Armenia) and a general category hashtag (#FastFood) helps in reaching a broader audience.

Example 2 (Burger King Armenia's official Facebook account, 2024)

Engaging Question: The ad opens with a question "And what is your favorite Burger King roll?" (Իսկ ո՞րն է Բուրգեր Զինգի քո ամենասիրելի ուլը), making it interactive and inviting the audience to think about their preferences. This can increase engagement as people are prompted to consider their favorite product.

Imperative mood: The use of the imperative form "Պատվիրիր" (Order) and "արի" (come) creates a direct and commanding tone, encouraging immediate action.

Visual elements: The use of "🍔" and "🍷" emoji adds a visual element to express warmth and friendliness.

Hashtags: Hashtags [#BurgerKingArmenia](#) [#BurgerKing](#) [#BurgerYerevan](#) [#ԲուրգերԶինգ](#) help in categorizing the content and reaching a larger audience interested in similar topics.

Rhetorical Question: The ad begins with a rhetorical question "Ո՞վ կարող է հրաժարվել հյութալի բուրգերից՝ այն էլ 2800 դրամ զեղչով" (Who can refuse juicy burgers with a discount of AMD 2800?), which grabs attention and creates a sense of curiosity. It implies that it would be hard to refuse such an offer, which can make the audience more inclined to consider the promotion.

Engaging Question: "Թեժ ամառը շարունակվում է, իսկ դու դեռ չե՞ս գնել հովացնող տեխնիկա:" (Summer heat continues, and haven't you bought a cooling technology yet?) This question immediately engages the reader by addressing a common concern - staying cool during hot weather.

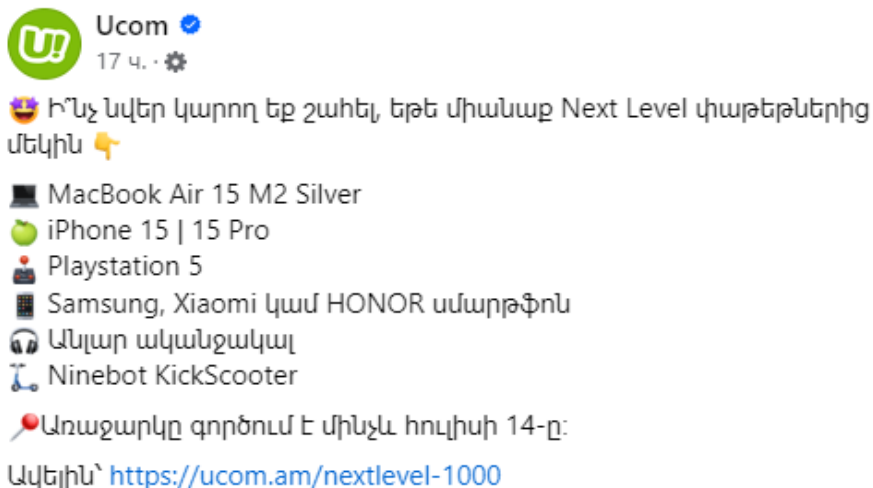
Imperative mood: "Տեսականուն ծանոթացիր այստեղ՝ <https://bit.ly/3KTdeeE>" (Learn more here: <https://bit.ly/3KTdeeE>). This encourages potential customers to learn more about the fan's visual aspects and possibly make a purchase decision.

Visual elements: The use of "☀️", "💙" visual elements express warmth and friendliness and "✅", "👉" point out the important parts of the advertisement.

Hashtags: Hashtags like "#zigzagcompany #CoolingFan #գովացիկ #Էլեկտրականհովաք" - These hashtags help in categorizing and promoting the advertisement on social media platforms, increasing visibility.

Example 5

(Ucom Armenia's official Facebook account, 2024)

Engaging Question: The advertisement begins with a question "Ի՞նչ նվեր կարող եք շահել" ("What gift can you get?") that engages the reader's curiosity and desire for premium products like MacBook Air, iPhone 15 | 15 Pro, Playstation 5, Samsung, Xiaomi, or HONOR smartphones, wireless headphones, and a Ninebot KickScooter.

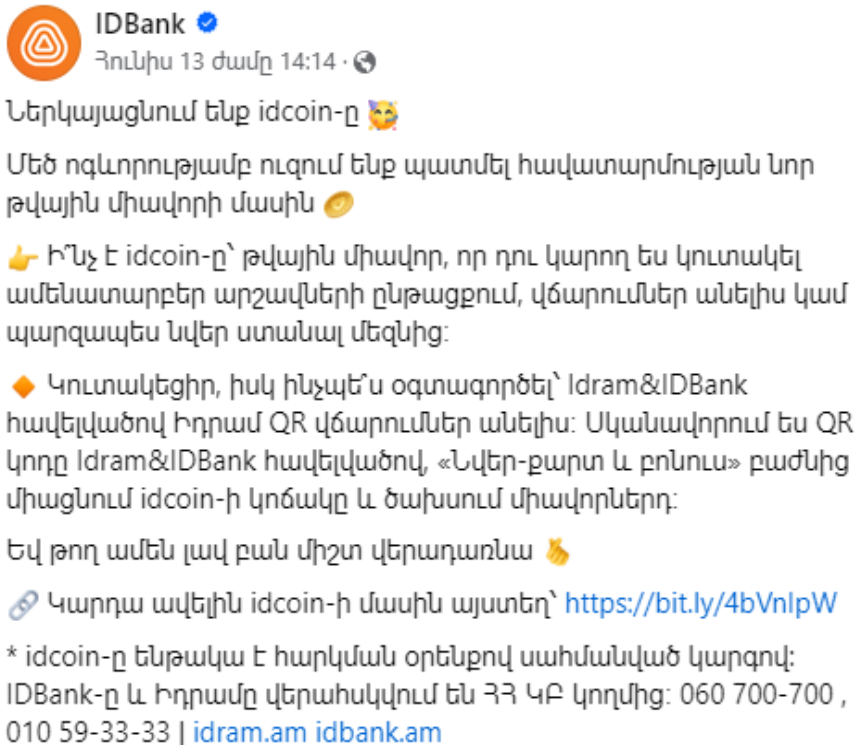
Limited-Time Offer: By highlighting that the offer is valid "մինչև հուլիսի 14-ը" (until July 14), it creates a sense of urgency, encouraging potential customers to act quickly to secure these desirable items.

Call to Action: The inclusion of a link (<https://ucom.am/nextlevel-1000>) directs interested individuals to gather more details, potentially leading to further engagement or a purchase decision.

Visual elements: The use of “🖥️”, “😄”, “🍏”, “👤”, “📱”, “🎧”, “🔧” visual elements create playful and joyful atmosphere for the reared and “🔍”, “👉” point out the important parts of the advertisement.

Example 6

(IDBank's official Facebook account, 2024)

Clarity and Purpose: The advertisement starts by introducing idcoin clearly “Մեծ ոգևորությամբ ուզում ենք պատմել հավատարմության խոր թվային միավորի մասին”, emphasizing it as a new digital currency of trust, enticing potential users to learn more.

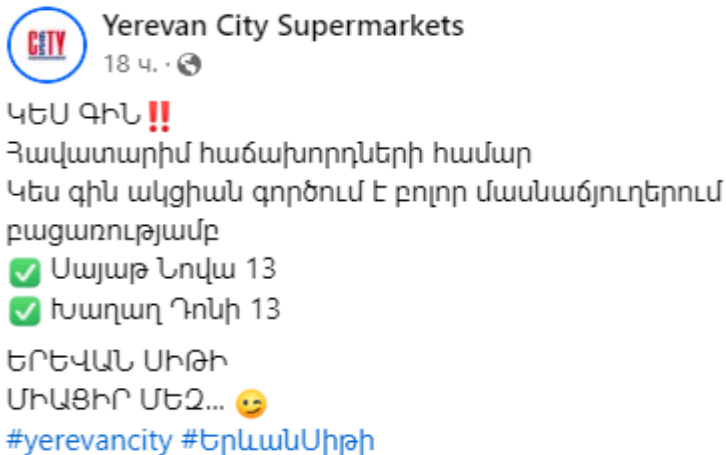
Call to Action: It prompts action by explaining how to use idcoin with Idram & IDBank apps “Սկանավորում ես QR կոդը Idram&IDBank հավելվածով, «Նվեր-քարտ և բոնուս» բաժնից միացնում idcoin-ի կոճակը և ծախսում միավորներդ”, guiding users through the process of redeeming and spending their rewards.

Contact Information: The advertisement provides clear contact details for further inquiries or assistance, reinforcing accessibility and customer support.

Visual elements: The use of 🍌, 🍌, 🍌, visual elements create friendly and playful atmosphere and "💎", "👉" "🔗" point out the important parts of the advertisement.

Example 7

(City Supermarket's official Facebook account, 2024)

Promotion Description: The advertisement informs about the "Half Price" promotion specifically targeting "loyal" customers "ԿԵՍ ԳԻՆ!! Զավատարիմ հաճախորդների համար".

Imperative mood: Encourages participation with the phrase "ՄԻԱՑԻՐ ՄԵԶ..." (JOIN US...), inviting potential customers to take advantage of the promotion.

Visual elements: The use of 😊 emoji adds a visual element to express warmth and friendliness.

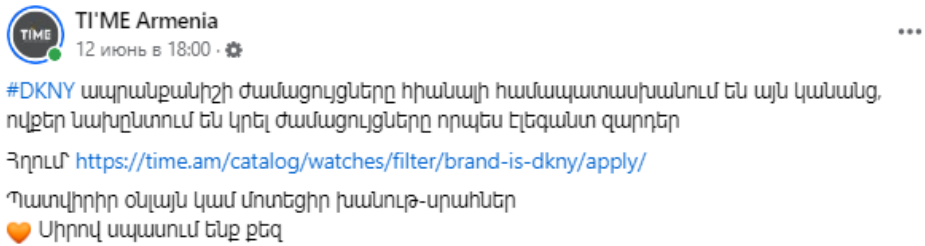
Hashtags: Includes hashtags #yerevancity and #YerevanCity for social media engagement and visibility.

Target Audience: The advertisement specifically targets women ("այն կանանց, ովքեր նախընտրում են" translates to "those women who prefer").

Tone and Style: The tone is elegant and inviting, aiming to appeal to the sophistication and fashion sense of the target audience. Words like "հիանալի" (wonderful), "էլեգանտ" (elegant), and "սիրով սպասում ենք" (we are waiting for you with love) contribute to a warm and welcoming tone. The phrase "Սիրով սպասում ենք քեզ" (We are waiting for you with love) personalizes the invitation, creating a sense of hospitality and eagerness to serve the customer.

Example 8

(Time Armenia's official Facebook account, 2024)

Imperative mood: The text includes a clear call to action with "Պատվիրիր օնլայն կամ մոտեցիր խանութ-սրահներ" (Order online or visit our stores).

Visual elements: The use of "❤️" emoji adds a visual element to express warmth and friendliness.

Hashtags: Using a hashtag "#DKNY" aligns with modern social media marketing strategies, making it easy to find and promote online.

Contact and Accessibility: The advertisement provides a link for online orders and encourages physical visits to stores, catering to different customer preferences.

Conclusion

Armenian online advertisements are crafted with strategic linguistic and visual elements to engage and stimulate potential customers. One of the primary techniques used is the call-to-action, which often employs imperative sentences. These direct commands, such as "Պատվիրիր օնլայն" (Order online) or "Միվճի՛ր Մե՛զ..." (Join us), create a sense of urgency and clearly instruct the audience on the desired action, effectively guiding them towards making a purchase.

In addition to imperative sentences, question sentences are frequently utilized to spark curiosity and engage the reader's interest. Questions like "Ի՞նչ նվեր կարող եք շահել" ("What gift can you get?") invite the reader to reflect on their own needs and desires, creating a personal connection with the advertisement. This curiosity-driven approach can subtly lead customers towards considering and ultimately buying the advertised product.

Visual elements play a crucial role in Armenian online advertisements. Almost every ad incorporates imagery, emojis, and design features to enhance its appeal. These visual components are employed for various purposes: to create a friendly and joyful atmosphere, to convey warmth and hospitality, or to draw attention to key parts of the ad, such as special offers or the call-to-action. For instance, the use of the heart emoji (❤️) can evoke feelings of love and care, making the ad more relatable and engaging.

Moreover, hashtags are a common feature in these advertisements. By using hashtags like "#DKNY", advertisers can target specific audiences more effectively, enhancing the visibility of the ad on social media platforms and connecting with users who follow or search for those tags. This not only helps in reaching a broader audience but also in engaging with a community of potential customers who have shown interest in related topics or brands.

In summary, Armenian online advertisements leverage a combination of imperative and question sentences to direct and engage potential customers. They rely heavily on visual elements to create an inviting atmosphere and highlight important information. Hashtags further aid in targeting and reaching a specific audience, making these advertisements comprehensive and effective in promoting products and stimulating customer interest.

References

1. Ogilvy David. *Confessions of an Advertising Man*. Southbank Publishing, 2012, p. 208.
2. Wells William, Burnett John and Moriarty Sandra Ernst. *Advertising: Principles & Practice*. 7th ed, Pearson College, 2005, p. 592.
3. "Nike official website". Nike, 2024, <https://www.nike.com/> (Accessed: 30.10.2024).
4. "F3 Energy drinks' official X account". F3 Energy Drinks, 2024, <https://x.com/F3Energy/status/1760695946437169438> (Accessed: 30.10.2024).
5. "KFC Armenia's official Facebook account". KFC Armenia, 2024, <https://www.facebook.com/KFC.Armenia/> (Accessed: 30.10.2024).
6. "Burger King Armenia's official Facebook account". Burger King Armenia, 2024, <https://ru-ru.facebook.com/burgerkingarmenia> (Accessed: 30.10.2024).
7. "Zigzag's official Facebook account". Zigzag, 2024, https://www.facebook.com/ZigzagAM/?locale=hy_AM (Accessed: 30.10.2024).
8. "Ucom Armenia's official Facebook account". Ucom, 2024, https://www.facebook.com/UcomArmenia/?locale=ru_RU (Accessed: 30.10.2024).
9. "IDBank's official Facebook account". IDBank, 2024, https://www.facebook.com/IDBankArmenia/?locale=hy_AM (Accessed: 30.10.2024).
10. "City Supermarket's official Facebook account". City Supermarket, 2024, https://www.facebook.com/citysupermarkets/?locale=ru_RU (Accessed: 30.10.2024).
11. "Time Armenia's official Facebook account". Time, 2024, https://www.facebook.com/timearmenia/?locale=ru_RU (Accessed: 30.10.2024).

ՀԱՅԵՐԵՆՈՎ ԳՈՎԱԶԴՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՆԱՅԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՑԱՆՅՈՒՄ

ՍԴԱՐՏԱԿ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

Վ. Բոյունյի անվան պետական համալսարանի ընդհանուր և
համեմատական լեզվաբանության ֆակուլտետի անգլերեն հաղորդակցության
ամբիոնի դասախոս, ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

Սույն հոդվածն ուսումնասիրում է, թե սոցիալական ցանցերում տեղադրված հայերեն գովազդներում ինչպիսի լեզու է օգտագործվում՝ ուշադրություն գրավելու և լսարանին ներգրավելու նպատակով: Նպատակն է հասկանալ, թե ինչն է որոշ

գովազդները դարձնում ավելի գրավիչ և արդյունավետ և առաջարկել գործնական խորհուրդներ՝ թվային մարքեթինգի արագ փոփոխվող աշխարհի համար:

Հոդվածում առաջադրում է հետևյալ խնդիրները՝

- Ուսումնասիրել գովազդների լեզուն, վերլուծել հայկական գովազդների օրինակներ և բացահայտել դրանց լեզվական ռազմավարությունը:
- Ցույց տալ, թե ինչպես են հատուկ բառեր, արտահայտություններ և ոճեր ներգործում մարդկանց վրա:
- Գնահատել, թե որ լեզվական ռազմավարությունն է ամենաարդյունավետը:
- Տրամադրել գործնական խորհուրդներ մարքեթոլոգներին՝ գովազդներում ավելի արդյունավետ լեզվական ռազմավարություններ կիրառելու համար. հատկապես՝ հայկական շուկայում:

Հոդվածում կիրառվել է համակարգային մոտեցում՝ վերլուծելու հայերեն առցանց գովազդի լեզվական բնութագիրը: Ճշգրիտ վերլուծության հասնելու համար համակցվել են մի քանի մեթոդներ:

Դիսկուրսի վերլուծությունը կիրառվել է ուսումնասիրելու համար, թե ինչպես է գովազդի լեզուն ազդում լսարանի վրա: Այս մեթոդը ցույց է տալիս, թե ինչպես կարող են որոշակի բառեր կամ նախադասությունների կառուցվածքներ նպաստել գովազդի համոզիչ լինելուն:

Բովանդակության վերլուծության մեթոդը օգտագործվում է գովազդների լեզվաոճական միջոցների դասակարգման համար: Հոդվածում վերլուծվում են գովազդների թեմաները, դրանք արտահայտելու ձևերը և դրսևորվում են հայկական առցանց գովազդների լեզվական կադապարները:

Ուսումնասիրելով գովազդների լեզվական արվեստը՝ այս հոդվածով բացահայտում ենք, թե ինչպես կարող են բառերը ձևավորել թվայնացված իրականության հաջողությունը արագ փոփոխվող առցանց աշխարհում:

Հիմնաբառեր՝ *Լեզվական ռազմավարություններ, գովազդ, սոցիալական մեդիայի գովազդ, առցանց գովազդներ, գովազդային մարտավարություն, լսարանի ներգրավվածություն, մարքեթինգային մարտավարություն, լեզվի օգտագործում, լսարանի համոզում:*

ОСОБЕННОСТИ АРМЯНОЯЗЫЧНОЙ РЕКЛАМЫ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ

СПАРТАК МХИТАРЯН

*преподаватель, аспирант кафедры английской коммуникации
факультета общего и сравнительного языкознания
Ереванского государственного университета им. В. Брюсова,
г. Ереван, Республика Армения*

Основная проблема данного исследования - как язык используется в армяноязычной рекламе в социальных сетях для привлечения внимания и взаимодействия с аудиторией. Цель исследования состоит в том, чтобы понять, что делает некоторые рекламные объявления более привлекательными и эффективными и предложить практические рекомендации для тех, кто работает в стремительно меняющемся мире цифрового маркетинга.

В статье ставятся следующие задачи:

- Исследовать язык рекламы. Рассмотреть реальные примеры армяноязычной рекламы и выявить языковые стратегии.
- Проанализировать, как определённые слова, фразы и стили находят отклик у людей, затрагивая их эмоции и культурные особенности.

- Оценить, какая языковой выбор помогает брендам выделиться и мотивировать аудиторию к действиям, будь то повышение осведомлённости о бренде или стимуляция покупки.
- Предоставить практические советы маркетологам о том, как эффективно использовать язык в рекламе, особенно на армянском рынке.

В данной статье был использован качественный подход для анализа лингвистических характеристик армянской интернет-рекламы. Несколько методов были объединены для проведения всестороннего анализа:

дискурсивный анализ был применен для изучения того, как язык в рекламе конструирует смысл и влияет на аудиторию. Этот метод фокусируется на том, как определенные слова или структуры предложений могут способствовать убедительности рекламы.

метод контент-анализа использовался для категоризации типов языковых и стилистических приемов, используемых в анализируемых объявлениях. Анализируя выражения и темы, в данной статье можно выявить уникальные лингвистические модели армянской интернет-рекламы.

Углубляясь в искусство языка в рекламе, статья проливает свет на то, как слова формируют успех цифровых кампаний в постоянно меняющемся онлайн-мире.

Ключевые слова: языковые стратегии, онлайн реклама, реклама в социальных сетях, вовлечение аудитории, маркетинговые тактики, использование языка, рекламные тактики, убеждение аудитории.

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, LITERATURE STUDY, ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ՎԱՆՈ ՍԻՐԱԴԵՂՅԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ՄՈՒՏՔԸ ՈՒ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ *

ՀՏԴ 82. 09

DOI: 10.52063/25792652-2024.4.23-143

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ

ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետի հայ նորագույն գրականության
պատմության և գրաքննադատության ամբիոնի ասպիրանտ,

ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

hovhanneshovakimian.hh@gmail.com

ORCID: 0009-0003-2751-3957

Հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել Վանո Սիրադեղյանի գրական մոտեցումը՝ հասկանալու, թե ինչպիսի ստեղծագործություններով է հեղինակը սկսել իր գրական ճանապարհը և ինչպիսի արձագանքներ է ստացել, ովքեր են անդրադարձել նրա ստեղծագործություններին. գնահատվել է արդյոք հեղինակն իբրև գրող, քննադատվել է, թե՞ ոչ: Նպատակին հասնելու համար ուսումնասիրվել է այդ թվականների գրական մամուլը, որտեղ հրապարակվել են Սիրադեղյանի առաջին ստեղծագործությունները և տպագրվել գրականագետների կողմից գրված գրախոսությունները, ուսումնասիրվել են հեղինակի ժողովածուները, այլ հեղինակների կողմից հոլշագրությունները և թեմային առնչվող այլ նյութեր և աղբյուրներ: Ուսումնասիրվել է տեսական գրականություն ևս: Հոդվածում ներկայացվել և ուսումնասիրվել է Վանո Սիրադեղյանի գրական մոտեցումը, որը տեղի ունեցավ 1970-ականների վերջում և դարձավ հայ արձակի նշանակալի իրադարձություն: Նրա վաղ ստեղծագործություններում, ինչպիսիք են «Տղամարդու խիղճը» և «Թերեզի երջանկությունը», հեղինակը կենցաղային նկարագրությունների միջոցով ցուցադրել է հասարակության հոգեբանության խոր էությունը:

Ուսումնասիրությունը կատարվել է համադրական-վերլուծական մեթոդով:

Հետազոտության արդյունքում եկել ենք այն եզրահանգման, որ Սիրադեղյանի արձակն առանձնանում է թեմատիկ խորությամբ, կերպարների հոգեբանական վերլուծությամբ և սոցիալիզմից հեռու գեղարվեստական մոտեցմամբ: Չնայած որոշ շրջանակների քննադատական վերաբերմունքին՝ նրա գործերը նշանակալի ազդեցություն ունեցան հայ գրականության զարգացման վրա: Սիրադեղյանի գրական մոտեցումը եղավ բավականին բուռն և քննարկվող. հեղինակի առաջին պատմվածքներին անդրադարձան ականավոր գրականագետներ և գրողներ՝ բարձր գնահատելով Սիրադեղյանի գիրը:

Հիմնաբառեր՝ հայ արձակ, Թերեզի երջանկությունը, սոցիալիզմ, գրական մոտեցում, հոգեբանական վերլուծություն, խորհրդային գրականություն, գրական քննադատություն, Վանո Սիրադեղյան:

* Հոդվածը ներկայացվել է 09.11.2024թ., գրախոսվել՝ 25.11.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.12.2024թ.:

Ներածություն

Նախորդ դարավերջը չափազանց կարևոր և նշանակալի պիտի լիներ հայ գրականության պատմության մեջ, քանի որ երևան էր եկել մի սերունդ, որն արդեն յուրացրել էր ինչպես հայ, այնպես էլ համաշխարհային գրականության իմաստնությունը, քաղել դրանցից հարկ եղածը, որ ամբողջությամբ նոր խոսք էր ասում գրականության տարածության մեջ՝ պոեզիայից մինչև արձակ: Այդ սերունդին հետագայում պայմանականորեն պիտի կոչեին «գարունական սերունդ»:

Այդ սերունդի ամենատաղանդավոր ու սիրված-ընթերցված հեղինակներից մեկը Վանո Սիրադեղյանն էր, որը պետք է ընդունվեր մեծ ոգևորությամբ և գրկաբաց, ինչպես և կարծես թե ընդունվեց: Այստեղ իրավացիորեն հաշվից դուրս պետք է թողնել հրանտմաթևությանական և վարդգեսպետոսյանական կիսագրական-կիսագիտական բանավեճը, որին իրենք՝ Հրանտ Մաթևոսյանն ու Վարդգես Պետրոսյանը, այնքան տուրք չտվեցին, որքան նրանց շուրջ «հայտնված» մարդիկ: Այդ քաջքշուկի մեջ մի քանի հարված էլ կրեց նոր օրերի արձակագիրը՝ Վանո Սիրադեղյանը:

Սիրադեղյանի՝ իբրև գրողի մուտքը հայ գրականության տարածություն Բավականին երկար սպասված էր, քանի որ նա ընթերցողին արդեն իսկ հայտնի էր 70-ական թվականների գրական մամուլից՝ «Գարուն» ամսագրում, «Գրական թերթում», «Սովետական գրականություն» ամսագրում և այլուր հրապարակած իր պատմվածքներից: Առաջին պատմվածքը, որ Սիրադեղյանը հրապարակեց, «Թերեզի երջանկությունն» էր, իսկ առաջին գիրքը՝ «Կիրակի» ժողովածուն, լույս տեսավ 1983 թվականին և բավական մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց ընթերցողի մոտ: Հետաքրքրական էր նաև գրականագետների արձագանքը: Նրանք Հրանտ Մաթևոսյանի գրական մուտքից հետո կարծես արդեն սովորել էին պարզ, նաև փորձարարական գրական լեզվի և պատկերների կիրառություններին: Իսկ առաջին գրկաբաց ընդունողը եղավ հենց ինքը՝ խորհրդահայ մեծագույն արձակագիր Մաթևոսյանը, որը հանձն առավ լինել Սիրադեղյանի «հովանավորը» գրականության մեջ. *«Արձակի երկիր էր մտել մի տղա, որ, իր բոլոր ու բոլոր նախորդներից ավելի ճշգրիտ՝ ճշգրիտ բառերով ճշմարիտ պատմություններ էր պատմում, մոտավոր բառեր չունեի, որպես թե խոսքը որձաքարին է անցնելու՝ ժլատ ու ընտրող էր, վրիպած բառ չունեի, նրա բառն ու առարկան իրարու նույն պահին էին գտնում, հպանցիկը, ակնթարթայինը, անորսալին, անասունը հայտնվում էին նրա բառը արդեն գտած, արդեն կերպար ու պատկեր դարձած ու անուն առած...»* (Մաթևոսյան 251):

Եվ անսխալ էր Մաթևոսյանն այս գնահատումի հարցում, քանզի հենց Սիրադեղյանը պիտի դառնար այն արձակի շարունակողն ու առաջամարտիկը, որն այդպես ժառանգաբար փոխանցվել-հասել էր իրեն՝ սկսելով Աբովյանից, հասնելով Թումանյանին, հետագայում՝ Բակունցին ու Մաթևոսյանին: Գրական այս ժառանգականության թերևս վերջին օղակը պետք է լիներ հենց Սիրադեղյանը: Ժառանգականության, որն իր մեջ պիտի ներառեր Աբովյանին՝ իբրև մեծագույն հայրենասերի, որ պիտի ուրվագծեր հայրենիքը, Թումանյանին՝ իբրև ժողովրդի որդու, որն ամենից լավ գիտեր իր ազգությունը, Բակունցին, որն ամենից մոտ էր կանգնած հայրենի բնօրրանին, և Մաթևոսյանին, որը բոլորից լավ էր տեսնում իր ժամանակը: Եվ այս մեծերի կողքին դնել, թե՛ չդնել Սիրադեղյանին, համարձակվել խոսել նրա մեծության մասին առանց սովորածավալ ստեղծագործության... Իսկ արդյո՞ք Սիրադեղյանը չդարձավ գրական ժառանգը այս երկարածիզ շղթայի: Եվ որքա՞ն զգույշ, ի՞նչ փութաշնչությամբ ստանձնեց ի ծննդե հանձն առված, գուցե չգիտակցված այդ ժառանգությունը, որքա՞ն զգույշ արվեցին հավելումները, որքան թեթև ու անվսաս ընդունեց այդ մեծ գրողին հայ գրականությունը: Իսկ հավելումը, ավելացումը եղավ ոչ այլ ինչ, քան ներքին քննությունը, զգացմունքի և զգացողության բացարձակ նկարագրությունը՝ առանց այլևայլությունների, առանց «վրիպած բառերի», և ինչպիսի՞ ռիթմի զգացողությամբ: Եվ այդ ռիթմը հանգիստ չպիտի թողներ ընթերցողին՝ «Թերեզի

երջանկությունից» մինչև «Գառ ախպերիկ», «Կիրակիից» մինչև «Անանձրև հուլիս», որոնց ընթերցման ժամանակ գուցե փորձառու ընթերցողի կողմից պիտի նկատվեին մի նոր տաղաչափական համակարգ, հանգավորման տեխնիկայի նոր դրսևորում՝ արձակի ռիթմ, արձակի հանգ, արձակի տաղաչափություն, որոնք երբևէ չեն եղել և գուցե չկան, բայց Սիրադեղյանը, կարծես, գիտի դրանց տեղը:

Վանո Սիրադեղյանի երկրորդ գիրքը լույս տեսավ 1987-ին միայն՝ կրելով «Ծանր լույս» վերնագիրը: Այդ գրքի պատմվածքներն արդեն վերջնականապես հաստատեցին նրա ուրույն տեղը հայ գրականության մեջ՝ իրենց յուրօրինակ ոճականությամբ, թեմատիկ-բովանդակային նախընտրություններով և այդ ամենը մատուցելու հմտությամբ: «Ծանր լույսն» ստիպեց արդեն ավելի սևեռուն հայացք նետել հեղինակի և իր ստեղծագործության վրա, առավել խոր դատելու հնարավորություն տվեց ինչպես հասարակ ընթերցողին, այնպես էլ գրական շրջանակներին: Եվ հենց դա էր պատճառը, որ Սիրադեղյանի՝ արդեն հաջորդ փոքրիկ ժողովածուն՝ «Շատ չհամարվի»-ն, նշանավորվեց Հրանտ Մաթևոսյանի կողմից գրված «Երկու խոսք» առաջաբանով, որտեղ մեծանուն արձակագիրը իր հիացմունքը հայտնեց գրողի մասին: Դրան հաջորդեց մի շրջան, երբ Սիրադեղյան արձակագիրը երկար լռության մեջ էր: Տարիներ անց վերջապես լույս տեսավ արդեն երրորդ գիրքը՝ «Ձեռքդ ետ տար ցավի վրայից» (2000), որը, կարելի է ասել, Սիրադեղյանի արձակի ընտրանին էր՝ երեսունվեց պատմվածքներից բաղկացած: Առաջաբանը նորից Հրանտ Մաթևոսյանին էր: Մեծանուն արձակագիրը տարիների փորձառությունից եկած իր խոսքն էր ասում՝ հղում կատարելով գրողի նախորդ գրքի՝ իր կողմից գրված առաջաբանին, սակայն այս պարագայում առավել շոշափելի, առավել հանգամանալից մեկնաբանություններով: Մաթևոսյանի խոսքում մեծ ափսոսանք է նկատվում, տխրություն, ինքն իրեն չներելու զգացողություն. «1988-ին գրիչը ցած է դրել. ի՞նչ խնամքոտ և անվրեպ ձեռք, ճշմարիտ պատումի ի՞նչ տիրական դեմք է ետ քաշվել գրականությունից, գործի ի՞նչ հայացք է կտրվել երեխաների ու կենդանիների, ծերերի ու պարմանիների, կանանց ու տղամարդկանց մեր բազմությունից, որ գործի սիրող, ներող, մեզ, ինչպես որ կանք, այդպես ընկալող այդ հայացքում երբեք, ինչքան էլ մեզ կորցնենք, ինչքան էլ աղարտվենք ու աղավաղվենք, չենք տպվելու որպես ամբոխ, որովհետև մենք մայրեր ենք՝ իր մայրը, եղբայրներ ենք՝ իր եղբայրը, փոքրեր ենք՝ իր տղեկությունը, հայրենիք ենք՝ իր ապրելու, հաստատվելու, հանգչելու միակ տեղը, և վերահաս ժամանակի քաղաքական միտքը տասներկու տարի առաջ ի՞նչ անվրեպ է եղել՝ իր անցյալի մեր հարյուրներից ու հազարներից ընտրելով նրան, ով գործում է կեղծիքը խոտանել՝ լինի այդ կեղծիքը իրողությամբ ծանրացող կյանքի թե գրական իրականություն, ով կարողանում է իրեն չկաշկանդել ոչ անդիմադիր պայմանականությամբ գրական իրականության («Դե բան է՝ գրուցում ենք էլի») և ոչ էլ համոզիչ ներկայությամբ կյանքի իրողության («Դե կյանք է՝ ենթարկվում ենք, էլի»), այլև իրեն հարատև երթուղարձի մեջ է պահում վերացարկումի և իրականի միջև» (Սիրադեղյան 1) :

Այս ամենը, իհարկե, խոսում է մի բանի մասին. Սիրադեղյանը այն հասարակության արձակագիրն էր, գրում էր այն կյանքի ու մարդկանց մասին, որոնց պատկանում էր, որոնց մեջ ապրում էր, որոնց զավակն էր ինքը, և որոնք էլ իր համար որպես զավակ էին, ինչպես որ միշտ լինում է զառամյալ հոր ու ավագ որդու պարագայում:

Վստահաբար կարող ենք փաստել. Վանո Սիրադեղյան արձակագիրը, չնայած իր սակավաթիվ ստեղծագործություններին, խոր հետք թողեց հայ գրականության նախորդ դարի պատմության մեջ՝ ամրագրելով իր տեղն ու դերը դրանում: Այս ամենի վկայությունն է գրողի ստեղծագործությունների կարևորվածությունը՝ ընթերցողական տարբեր շերտերի կողմից, այդ ստեղծագործությունների ժողովրդայնությունը, լայն տարածումն ու ընթերցողների սերը: Եթե փորձենք հասկանալ՝ ինչու, ապա կնկատենք. Սիրադեղյանի պատմվածքներում հստակորեն տարրորոշվում է մեկ ընդհանուր գիծ: Դա հայ մարդու հոգեբանության ընկալումն է, այդ հոգեբանության

վերակերպումը՝ գյուղական միջավայրից մինչև քաղաքային իրականություն: Սա իսկ, խոշոր հաշվով, ավանդ է՝ ստացած հայ մեծանուն արձակագիրներից, մասնավորապես՝ Հրանտ Մաթևոսյանից, որի ազդեցությունը գուցե նյութապես բավականաչափ շոշափելի չէ, սակայն, ըստ էության, զգացվում է հեղինակի ստեղծագործություններում՝ ելնելով հեղինակի ստեղծագործության ընդհանուր գաղափարաբանությունից և մոտեցումներից, աշխարհայացքից և արժեքային համակարգից:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ ՓՈՐՁԵՐԸ

Վանո Սիրադեղյանի առաջին արձակ ստեղծագործությունները հրապարակվեցին 1970-ականների վերջին: «Գարուն» ամսագրի 1978 թվականի 8-րդ համարում Սիրադեղյանը ընթերցողին ներկայացրեց միանգամից երկու պատմվածք՝ «Տղամարդու խիղճը» և «Թերեզի երջանկությունը»: Սիրադեղյանն այդ ժամանակ արդեն փոքրիշատե հայտնի էր ընթերցողին. դեռևս 1972 թվականին «Գարուն» ամսագրի առաջին համարում լույս էին տեսել նրա չորս բանաստեղծությունները: Այդ չափածո գործերում ուրվագծվում էր հեղինակի ձեռագիրը, որն ակնհայտորեն շատ ավելի մեծ հավակնություն կարող էր ունենալ արձակում՝ հաշվի առնելով նրա բանաստեղծությունների պատկերային համակարգը, բառապաշարն ու ոճը, ինչպես նաև հստակորեն ընդգծվող պատումամյակությունը: Ահա այդ բանաստեղծություններից մեկը, որը, ըստ էության, ցույց է տալիս հեղինակի պատկերավոր մտածողությունն ու այդ պատկերավոր մտածողության իրացումը՝ բանաստեղծական տարածության մեջ.

*Նա մի ոտք ուներ ու մի որդի
Եվ մի հենակ ուներ:*

*Նա մահից մի ոտք էր փրկել
Ու մի բարուր աշխարհի
և որդով վերապրելու մի հույս էր փրկել:*

*Նա մի ոտք ուներ
Որ հենակի հետ պար էր բռնել
Երբ մանկան ճիչն էր պայթել ականջներում նրա,
Որ սրտի պես թունդ էր առել
Երբ առաջին քայլից կիսաոտքն իրեն էր փարվել. . .
Ու հետո. . . ծերացել էր ոտքը,
Երբ իր միակ հույսը նրան՝ հենակի հույսին էր թողել:
Իսկ հենակը. . . փայտ էր, չէր դիմացել,
Ճաքճքել, մաշվել ու. . . տնքացել էր հենակը. . .*

*Նա մի ոտք ուներ
Ու մաշված մի հենակ. . .*

Մի օր էլ փոստատարը գյուղից մետաղե մի հենակ էր բերել («Գարուն» ամսագիր 17):

Սիրադեղյանի՝ բանաստեղծություններ գրելու մասին հիշատակվում է նաև իր մտերիներից շատերի հուշերում, և կան պահպանված մի քանի բանաստեղծական նմուշներ ևս, որոնք արժանի են հիշատակման: Ահա դրանցից մեկը, որը պահպանվել է արձակագիր, բանաստեղծ, հրապարակախոս Ռուսնոյ Շառոյանի հուշերում.

*Նավերս արդեն ծով են դուրս գալիս,
Մտում են ափին հեգ ճամփողներս,
Տերը կտա՞ ինձ մի հաջող քամի,*

*Որ հույսով լցվեն առազաստներս:
Առազաստներս պատա՞նք կլինեն,
Թե՞ վերադարձի դրոշակներս.
Նավաբեկյալիս ափ չհանես, ծո՛վ,
Որ հույսով մնան սպասողներս (Դարբինյան, էջ 28):*

Պետք է նկատել, որ բանաստեղծական այս մի քանի հատվածներում մենք կարծես տեսնում ենք մի մարդու ամբողջական ճակատագիր, դեպքերի ընթացք, ինչպես նաև ապրում ու զգացականություն: Հենց այս հատկանիշներն էլ հետագայում պիտի կրի Սիրադեղյանի արձակը, և կարծում ենք, որ արձակի տարածության մեջ Սիրադեղյանն այլևս կաշկանդվածություն չի ցուցաբերում՝ պատմություններ պատմելու, կառուցելու հետաքրքիր և հուզական դիպաշարեր, դա կարծես նկատվում էր պոեզիայի տարածության մեջ, քանի որ պոեզիան թելադրում է իր օրենքներն ու պահանջները, որոնք արձակը կարծես բաց է թողնում:

Պետք է նշել, որ հեղինակը երկար է սպասել տալիս, նախքան նորից գրական տարածությունում կհայտնվի, և գրականություն է մտնում բոլորովին հասուն վիճակում՝ այլևս ազատված երիտասարդական փորձարարություններից: Սիրադեղյանի մոտքը միանգամայն ամուր և շիտակ է՝ ոտքերը արդեն ընկղմած արձակի մեր ողջ կենսափորձում: Նա առաջին հրապարակումներից հետո կարողանում է ուշադրություն սևեռել իր վրա, և չեն ուշանում գրականագիտական կարծիքներն ու գրաքննադատական հայացքները, որովհետև, իրապես, արձակի երկիր էր մտել մի տղա, որը մեծ հայտ էր ներկայացնում և կարծես պետք է դառնար հայ արձակի հերթական բարձր նշանո՞ղ սահմանողը:

ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐԸ ՄԱՍՈՒՆՈՒՄ. ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻ ԿՐԿՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սիրադեղյանի արձակի մասին ամենից շատ գրախոսություններն ու հոդվածներ գրվել են հենց գրական մոտքի առթիվ, սա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ իսկապես հետաքրքիր ու ինքնատիպ հեղինակ էր հայտնվում, որին պետք էր թե՛ ուղղորդել, թե՛ հասկանալ, թե՛ մեկնաբանել:

Պետք է նշել, որ այդ հոդվածներում առկա էին ինչպես գովեստի, այնպես էլ քննադատության խոսքեր: Որոշ դեպքերում երևում էր գրախոսողի և կամ գրաքննադատի կողմնապահ վերաբերմունքը, որը բնական էր այդ տարիների համար. դեռևս թարմ էր այն երկարածավալ բանավեճի հետքը, որը սկսվեց 1960-ական թվականներին և տևեց մինչև 1980-ական թվականները: Զանի որ Սիրադեղյանը, ըստ էության, Հրանտ Մաթևոսյանի գրական գծի շարունակողն էր և հետագայում պիտի դառնար Մաթևոսյանի գրական «ժառանգը», հետևաբար բոլոր այն հոդվածներում, որտեղ հոդվածագիրը նախորդող բանավեճերում հանդես էր եկել Մաթևոսյանին հակադիր դիրքերից, պետք է քննադատական որևէ գիծ ցուցաբերեր Սիրադեղյանի հանդեպ, և հակառակը՝ մյուս պարագայում:

Այսպիսով՝ Սիրադեղյանի մոտքը ստացվեց բավական շոնդալից: Գրական մոտքի հանդեպ ցուցաբերված նման հետաքրքրությունն ոչ վաղ անցյալում նկատել էինք Հրանտ Մաթևոսյանի մոտքի կապակցությամբ: Մաթևոսյանը մտավ գրականություն 1959 թվականին՝ «Տափաստանում» ակնարկով, հետո նաև «Զննություն» պատմվածքով, որին հաջորդեց «Ահնիժորը», որը միանգամից սևեռեց բոլորի հայացքը դեպի երիտասարդ գրողը: Այդ ժամանակ մեծ ողջույններ հղվեցին Լևոն Հախվերդյանի և Սուրեն Աղաբաբյանի կողմից. «Հրանտ Մաթևոսյանի ակնարկի ուժը ճշմարտության մեջ է, և ոչ թե կառուցվածքային և ոճական այն հնարագիտության, որ նրան երբեմն տանում է դեպի մաներայնություն և ոճավորում:

Ձիրքառատ գրողը պետք է զգուշանա սրանցից, ամեն բանից վեր դասի հոգեբանական և կենսական ճշմարտությունը:

Պետք է ողջունել նրա մոտքը գրականության դժվարին ասպարեզում, իսկ ընթերցողին խորհուրդ տալ կարդալու «Անիծորը»՝ Մաթևոսյանի անաղմուկ ու վստահ քայլը» (Աղաբաբյան, Հախվերդյան 21):

Հետաքրքրական է այն, որ նման ողջույնի խոսքի արժանացավ և Սիրադեղյանը՝ իր գրական մոտքից անմիջապես հետո, երբ 1978 թվականին «Գարուն» ամսագրում լույս տեսան նրա երկու պատմվածքները՝ «Տղամարդու թախիծը» և «Թերեզի երջանկությունը», որոնցից մասնավորապես երկրորդը «սկսնակ» գրողի համար չափազանց ստացված կարելի էր համարել: Համենայնդեպս, մեր գրականության մեջ՝ մասնավորապես արձակում, եզակի հեղինակներ են նման հաջողված քայլով սկսել իրենց ընթացքը: «Թերեզի երջանկության» ամենից առանձնացող հատկանիշը գրողի դիպուկ հայացքն է, պատկերի ճշգրտությունը, որով հեղինակը հստակորեն կարողանում է ցույց տալ իր ժամանակը, այդ ժամանակի բոլոր խնդրահարույց կողմերը: Հերոսուհին՝ գյուղից քաղաք տեղափոխված Թերեզը, պարբերաբար նամակներ է գրում քրոջը և այդ նամակներում փորձում ներկայանալ իբրև քաղաքացի՝ քաղաքի կյանքով ապրող, գյուղացուց վեր դասվող և վերևից հայացք նետող հոգեբանությամբ. «Թերեզը աշխույժ նամակներ է գրում: Ամեն նամակի մեջ մի հետաքրքիր լուր է փնտում քաղաքի կյանքից: Քաղաքն էլ չլինի, շենքը, որ իրենց գյուղի չափ մի գյուղ կտեղավորի, ապրում է բուռն, արկածալի կյանքով: Համենայնդեպս, Թերեզին այդպես է թվում: Համենայնդեպս, տարիուկես քաղաքում է ապրում, ու գրելիքը չի պակասել: Քաղաքը՝ մեծ, ժողովուրդը՝ ծով, կյանքը՝ հետաքրքիր...» (Սիրադեղյան 18):

Ահա այսպես է սկսվում պատմվածքը: Չափազանց կենցաղային պատկեր, որը հետագայում վերաճում է հերոսուհու ու նաև ժամանակի ողջ հոգեբանության արձարծմանը: Մի կարևոր նշում ևս. կենցաղային պատկերներով (դրանցով Սիրադեղյանի մյուս ստեղծագործությունները ևս աչքի են ընկնում) հագեցած այս պատմվածքը չպետք է շփոթել կենցաղագրության հետ, որովհետև հեղինակը կարողանում է թափանցել շատ ավելի խոր և շատ ավելի կարևոր հարցադրումներ կատարել՝ հիմնականում դրանք քողարկելով տողատակերում: Սիրադեղյանի այս ֆենոմենի վերաբերյալ հետագայում կարևոր արձանագրում պիտի կատարի նաև ժամանակի ամենաակտիվ քննադատներից մեկը՝ Ազատ Եղիազարյանը՝ Սիրադեղյանի «Կիրակի» ժողովածուի լույսընծայման վերաբերյալ գրված գրախոսության մեջ, որին կանոնադաշտանք ավելի ուշ: Սակայն մինչ այդ Եղիազարյանը խոսում է հեղինակի թեմատիկ նախընտրությունների մասին. «Նա սիրում և կարողանում է պատկերել կենցաղը, դրա անհրապույր կողմերը, մանրուքները, թեև նրա գրածը ոչ մի կապ չունի կենցաղագրության հետ» (Եղիազարյան 114):

Ահա այսպես՝ Թերեզի կերպարի միջոցով Սիրադեղյանը պատկերում է քաղաքի անցուդարձը, գյուղից քաղաք տեղափոխված, դեռևս վստահորեն չհիմնավորված մարդկանց հոգեբանությունը, նրանց խնդիրները: Սա ժամանակի ողջ դրամատիզմն է: Համենայնդեպս, հերոսուհին ոչ թե գոռոզանում է կամ դժվամություն ցուցաբերում, այլ փորձում է նամակների միջոցով փոխանցել այն ամենը, ինչն ակնկալվում է նամակը կարդացողի կողմից: Թերեզը չի կիսվում իր դժվարություններով, չի տրտնջում, չի խոսում քաղաքի, քաղաքի կյանքի վատ կողմերի մասին: Ընդհակառակը, Թերեզն իրեն այլևս գյուղացի չի համարում, և Սիրադեղյանը բավականին հետաքրքիր ձևով խաղարկում է մի չնչին մանրուք, որով ի ցույց է դնում Թերեզի մտածողությունը, մասնավորապես՝ խեղճությունը. «...Եվ, եթե ծրարը օդային փոստի չէ, աչքի ընկնող մի տեղ գրում է *աստ*, թեև փոստը նրանց գյուղ երբեք ինքնաթիռով չեն տանում: Թերեզը երբեմն ավիացիոն փոստի ծրար էլ է ունենում,

բայց սեփական ձեռքով ձես գրելը մի ուրիշ հաճույք է: Բոլորովին այլ բան է, որ Թերեզը ռուսերենից բոքիկ է և տառասխալով գրում է *авая*: Եվ կարևոր չէ նույնիսկ, որ նամակը շաբաթից շուտ տեղ չի հասնում: Թերեզի մտքով էլ չի անցնում, որ կարող է շուտ հասնել: Ժամանակ չափելու համար չէ, որ կրկնակի նամականիշով ծրարի վրա ձես է գրում, այլ կարևորության համար: Եվ շքեղության համար է գրում: Թերեզի երջանկությունը պիտի հենց ծրարից երևա: Կարմիր շերտերիզով, ինքնաթիռի պատկերը վրան ու փայլուն ծրարից: Կամ թեկուզ սովորական, բայց ճեփ-ճերմակ թղթից, մի լավ շենքի նկարով, կրկնակի նամականիշով՝ վրան էլ իր ձեռքով գրած ձես ծրարից» (Սիրադեղյան 18-19):

Այս մեկ նկարագրության մեջ հեղինակը ոչ միայն վեր է հանում հերոսուհու տիպը, այլև ի ցույց է դնում, թե ինչպիսին էր հերոսուհու այդ երջանկությունը. այդ երջանկությունը որևէ բանով աչքի ընկնելու, իրեն այլևս ճահճից դուրս երևակայելու մեջ է, և սա, կարելի է ասել, հասարակության մի ամբողջ խավի հոգեբանություն է, մտածողություն և խեղճության ցուցիչ:

Իսկ ձախողված խնջույքից հետո առավել ներփակվում է, դադարում է նամակ գրել, դադարում է կիսել իրեն բաժին հասած երջանկությունը: Կարելի է կարծել, որ հեղինակը պատումը կավարտեր հենց նամակ գրել դադարող հերոսուհու նկարագրությամբ, բայց դա չէր լինի Սիրադեղյանը, սակայն, քանզի գործ ունենք բացառիկ տաղանդ և դիտողականություն ունեցող հեղինակի հետ, նա ոչ միայն պատմվածքը եզրափակում է հոգեբանական-զգացական նկարագրությունով, այլև առաջ է բերում գեղարվեստական գեղեցիկ հևարք՝ կոմպոզիցիոն շրջանակումով (սա կարծես Սիրադեղյանի ամենասիրելի հևարքներից մեկն է) ամբողջացնելով այն. «...Թող որ համբերի քույրը, թող ամեն գնացող-եկողի հարցուկործ չանի՝ ինչ է պատահել: Չի պատահել, Թերեզի քույրիկ: Ոչ մի վատ բան չի պատահել: Իրենք ողջ ու առողջ են, նույնն էլ ձեզ են կամենում: Մի քիչ ձախ գնաց գործը, ո՛րմ հետ չի պատահում, ի՞նչ մի գրելու բան է: Աստծով, մի օր էլ իրենք տուն կունենան...» (Սիրադեղյան 26):

Պատկերների հրաշալի ճշգրտություն է ցուցաբերում Սիրադեղյանը, կարողանում է բացառիկ դիտողականության շնորհիվ հասկանալ մարդկանց հոգեբանությունը. այո՛, մարդկանց, և ո՛չ Թերեզի: Թերեզը մի ողջ սերնդի հավաքականություն ունի, գյուղ-քաղաք հակադրության ողջ բովանդակային կողմը կարողանում է պարունակել իր մեջ, սա ցույց է տալիս, որ Սիրադեղյանը կարողանում է նկատել խնդիրը, ապրումը, պատկերը: Իսկ որ ավելի կարևոր է, կարողանում է ճշգրիտ ձևով այդ խնդիրը բացատրել՝ ստեղծելով կենսական արձակ, առանց հավելյալ հուզականության և պաթոսի, որը այդ ժամանակ գերիշխող դիրքեր էր զբաղեցնում մեր գրականության մեջ: Ի՞նչն է առավել հետաքրքիր. Սիրադեղյանը կարծես որևէ ազդեցության չէր ենթարկվում և չէր շեղում իր արձակի ոչ միայն բովանդակային, այլև գաղափարաբանական միտումները՝ ի հակադրություն աշխատավորական, հավաքականության ընդհանուր տրամադրությունների՝ կապված խորհրդային կարգերի հետ: Միամտություն կլինի կարծել, որ Սիրադեղյանը սոցիալիզմի դիրքերից է հանդես գալիս, որովհետև, ինչպես գրական առաջին շրջանում, առավել ևս՝ հետագայում, չի փորձում գովերգել խորհրդային կարգերը, դեռ հակառակը՝ մանրամասն ընթերցանության պարագայում ակնհայտ է դառնում նրա բողոքն ու հակակրանքը այդ կարգերի հանդեպ: Սոցիալիզմը, իհարկե, նաև թելադրում է հավաքականություն, իսկ Սիրադեղյանը, ընդհակառակը, իր հերոսներին տանում է դեպի անհատականը: Եվ չպետք է կարծել, որ այդ հերոսները, շատ դեպքերում լինելով հավաքական կերպարներ, իրենց մեջ բովանդակում են ընդհանուրի, այսինքն՝ եղբայրության, հավասարության գաղափարները: Ո՛չ, այդ հերոսները ճակատագրով և միջավայրով հավաքական են, ասել է թե՛ տիպական, սակայն բոլորն ունեն մասնավոր

և ներանձնային բազում ապրումներ, որոնք էլ հեղինակը հրաշալի կերպով վեր է հանում:

Ահա այսպիսի գրական մոտքից հետո առաջին կարծիքը կարծես Պերճ Չեյթունցյանինն է, ով Սիրադեղյանի երրորդ պատմվածքի հրապարակման վերևում մի քանի նախադասությամբ կարևորում է հեղինակի մոտքը, ողջունում տաղանդավոր արձակագրին, հայտնում իր ուրախությունը՝ ասելով, որ Նոր երիտասարդ արձակագիրը խոստումնալից հայտ է ներկայացնում և որոշակի հույսեր ներշնչում. *«Ընդամենը երեք պատմվածք, որ, անշուշտ, քիչ է գրողի հեռանկարի մասին կանխագուշակումներ անելու համար, բայց և բավական՝ նկատելու գրական անուրանալի կուլտուրա, ճաշակ, հոգեբանական վերլուծության ունակություն, կերպարի զգացողություն. հանգամանքներ, որոնք շատ կարևոր են, մանավանդ, երբ հանդես են գալիս արձակագրի հենց առաջին գրական քայլերից...»* (Գրական թերթ 10):

Իհարկե, ողջունելի և ուրախալի է այն հանգամանքը, որ այդ ժամանակ արդեն բավական փորձառու արձակագիր Չեյթունցյանը ողջունեց Սիրադեղյանի մոտքը, սակայն այստեղ կան իրարամերժ գաղափարներ և իսկություններ ևս: Սիրադեղյանի՝ խորհրդային իրականության հանդեպ ունեցած քննադատական հայացքները Չեյթունցյանի նշած երեք պատմվածքներում արդեն իսկ դրսևորվել էին, այնինչ Չեյթունցյանը հասցրել էր հարմար դիրքեր զբաղեցնել կուսակցական գաղափարախոսության բողի տակ, որը քանիցս ի ցույց էր դրել նախորդող իր՝ ինչպես հրապարակումներում, այնպես էլ՝ բանավոր զեկուցումներում և խոսքերում, դիցուք՝ *«Իր խոսքի վերջում Պ. Չեյթունցյանը հույս հայտնեց, որ կուսակցության հոգատարությանը երիտասարդ գրողները կպատասխանեն գաղափարական և գեղարվեստական բարձրարժեք գործերով և արժանիորեն կշարունակեն արվեստի մեծ ու հետաքրքիր ճանապարհ անցած իրենց ավագ ընկերների գործը»* (Գրական թերթ 49):

«Գրական թերթի» նույն համարում գովեստի խոսքեր են ասվում երիտասարդ արձակագիրների վերաբերյալ, որոնց թվում, ի զարմանս մեզ, նշվում է Վանո Սիրադեղյանի անունը՝ իբրև արձակի տարածությունը լավ զգացող հեղինակի: Սա ևս մի ցուցիչ է, որ Սիրադեղյանի գրական մոտքն իրապես տպավորիչ է եղել բոլորի համար, և, եթե դա այդպես չլիներ, 1978 թվականին դեռևս երկու պատմվածք հրապարակած Վանո Սիրադեղյանի անունը դժվար թե նշվեր արդեն բազում հրապարակումներ ունեցած այլ երիտասարդների կողքին: Սակայն, այնուամենայնիվ, այդ ընտրողականությունը, որը ցուցաբերվում է ժամանակի արձակագիրների հանդեպ, չափազանց ընդգծվում է նաև հետագայում, երբ, ասենք, Վանո Սիրադեղյանի՝ մեր կողմից արդեն իսկ քննարկված «Թերեզի երջանկությունը» պատմվածքը թարգմանվում-հրապարակվում է ժամանակի լրջագույն պարբերականներից մեկում՝ «Литературная газета»-ում, և արժանանում է խորհրդային իրականության համար բավական շոշափելի և հարգի համարվող մրցանակի՝ «Дружба народов» ամսագրի կողմից: Սիրադեղյանն այդ հաջողությունը գրանցում է հենց առաջին պատմվածքի համար, իսկ մրցանակը ստանում է 1982 թվականին (Խաչատրյան 512): Պետք է հակադրվենք Ազատ Եղիզարյանին, ով իր՝ մեր կողմից արդեն իսկ հիշատակված հոդվածում գրում է, թե արձակագիրը մրցանակը ստացավ իր հրապարակումների, մասնավորապես՝ «Կիրակի» ժողովածուի համար: Այնինչ նա մրցանակը ստացավ պատմվածքի համար. այդ ամենամյա մրցանակը տրվում է «Լավագույն պատմվածք» անվանակարգում: Դեռևս լույս չէր տեսել հեղինակի առաջին ժողովածուն: Հայկական գրական ամսագրերը լռում են դրա մասին՝ գերադասելով պատմել, թե ինչով էր զբաղված Վարդգես Պետրոսյանը այդ տարի. ո՞ր դպրոցն այցելեց, ու՞մ հետ հանդիպեց և ինչպիսի՞ ելույթ ունեցավ պլենումների ընթացքում: Իհարկե, հասկանալի է, թե ինչու է Սիրադեղյանի մեծ

հաջողությունն այսքան աննկատ «Գրական թերթի» խմբագրությունում: Արդեն իսկ սկսվել և ավարտին էր մոտենում գյուղագրություն-քաղաքագրություն կոնֆլիկտը, ու քանի որ Վարդգես Պետրոսյանը հանդես էր գալիս հենց «քաղաքային» արձակի հիմքերից, և քանի որ այդ ժամանակ հենց նա՝ էր Հայաստանի գրողների միության վարչության նախագահ, իսկ «Գրական թերթը» պատկանում էր գրողների միությանը, հետևաբար ի՞նչ անհրաժեշտություն կար հերթական «գյուղագրի» մասին խոսելու:

Սակայն, այնուամենայնիվ, նման խտրականությունը չէր կարող խանգարել և չխանգարեց Սիրադեղյանին շարունակելու իր ընթացքը: Անկողմնակալ լինելու համար պետք է նաև նշել, որ այս վերաբերմունքը չափազանց կոշտ և ոխակալ համարել չի կարելի, պարզապես քանիցս նկատելուց հետո անհրաժեշտ է ամրագրել մի հանգամանք. «Գրական թերթը» եղել և շարունակում է մնալ հարթակ՝ գրողների միության նախագահի և նրան մտերիմ գրչակիցների վաստակը գովերգելու համար:

Այնուամենայնիվ, «Թերեզի երջանկությունը» Վանո Սիրադեղյանի գրականության բարձր արժեքի և գրողական ինքնատիպության ապացույցն ու հավաստիքն է, որի արձագանքները հաճախ լսվեցին նրա հետագա պատմվածքներում. սա գրական մուտքի բարձր նշանող էր: Անհրաժեշտ է նաև նշել, որ պատմվածքի այդ հաջողությունները չկուրացրին հեղինակին, նա չտարվեց հաջողության պատրանքով և շարունակեց չափազանց մանրակրկիտ և երկարատև աշխատել իր պատմվածքները գրելիս: Հենց սա է պատճառը, որ Սիրադեղյանի պատմվածքներում, ինչպես հրաշալի նկատել էր Հրանտ Մաթևոսյանը, վրիպած բառեր չկան, մոտավորություններ չկան:

Վերադառնալով Սիրադեղյանի՝ Չեյթունցյանի կողմից ողջունված գլխատողերով պատմվածքին՝ անհրաժեշտ է նշել, որ հերթական հաջողված և վարպետորեն գրված պատմվածքն է ծնվում: Խոսքը «Դուռը» պատմվածքի մասին է, որը լույս տեսավ «Գրական թերթի» 1979 թվական մարտի 8-ի համարում: Պատվածքում հեղինակը իրեն բնորոշ ոճով փորձում է կերտել ժամանակի շունչը, ընտրված հերոսի՝ Մայիսի միջոցով ցույց տալիս մարդու մի ամբողջ տիպ, որն ապրում է իր առօրյա հոգսերով, թվացյալ միապաղաղ կյանքով, սակայն ապրում է ներքին տարաբնույթ խմորումների բարդ շրջափուլ: Պատմվածքը սկսվում է պարզ, հասարակ նկարագրությամբ, որը բնորոշ է Սիրադեղյանի շատ պատմվածքների. «Մայիսը մի փոքրիկ երագանք ուներ՝ «Չապորոժեցի» առներ, դրանով աշխատանքի գնար ու գար, ազատ ժամերին լվար ու կոկեր, ազատ օրերին ընտանյոք դուրս գար քաղաքից և մի օր էլ, տեսար, քե՛ց ծովափ՝ Սև ծովի ափերը» (Գրական թերթ 10):

Առանց ավելորդ նախաբանի և խոսքը նախապատրաստելու հեղինակը սկսում է պատմությունը, որը հետագայում տանում է չափազանց հետաքրքիր դեպքերով ու ապրումներով հագեցած պատկերների: Սակայն մինչ այդ անհրաժեշտ է նշել, որ Սիրադեղյանի ստեղծագործություններում չկան ավելորդ նկարագրություններ, և որ այստեղ գործում է չեխովյան տրամաբանությունը՝ պատից կախված հրացանի նկարագրության և այդ հրացանի՝ ստեղծագործության որևէ հատվածում կրակելու մասին: «Չապորոժեցի» մասին հեղինակի խոսքն ինքնանպատակ չէ, որովհետև, ինչպես պատմվածքի հետագա դրվագներից մեկում ենք տեսնում, այդ մեքենան գնելու համար հերոսը կատարել էր բազում խնայողություններ և սկսում է կասկածել՝ արդյո՞ք ճիշտ է ծախսել այդ խնայողությունը, թե՞ ոչ: Այդ միտքը հերոսին պիտի տանի հոգեբանական ծանր ապրումների և պետք է բացահայտի նրա իրական հույզերն ու մտածումները:

Խոշոր հաշվով այս մեքենան պատմվածքի համար հանգույցի դեր է խաղում՝ բացելով գործողությունների ընթացքը, սակայն միևնույն ժամանակ մնալով բացակագոյություն՝ որևէ դեր և նշանակություն չունենալով և այլևս ի հայտ չգալով նյութում: Սա յուրատեսակ հանգույցի կիրառությունն է, որը ոչ միայն բացում է գործողությունների ընթացքը, այլև հոգեբանական ապրումի և զգացմունքի համար

զարգացման ու նկարագրության պարարտ հող է պատրաստում. «... Ավտոմեքենայի համար խմայողությունը սկսվել էր այն տասը ռուբլուց, որ երեխայի առաջին քայլը գցելու օրը, իր ձեռքով, հանդիսավոր գցեց ծոծրակին ճեղք ունեցող գիպսե արձանիկի մեջ: Հենց այդ հիշողությունից էլ խանգարվեց հոր հանգիստը» (Նույն տեղում):

Սա արդեն երկրորդ և վերջին խոսքն է մեքենայի մասին՝ պատմվածքի միջին հատվածում, երբ մեզ արդեն պարզ է Մայիսի՝ բանակ ճանապարհվող որդու հոր ապրումների պատճառը: Մայիսը կարծում է, որ ունակ է որդուն ուսման տալու և դրանով իսկ ազատելու բանակ գնալու ճակատագրից: Նրան դրա համար կօգնեն այն գումարը, որը նա ծախսել էր մեքենա գնելու համար: Ու ողջ գիշեր հերոսը ինքն իրեն ձաղկում ու մեղադրում է տարաբնույթ ծախսերի համար, սկսում է հաշվել, թե որքան գումար է ծախսել խմելու, ծխելու, տաքսիներից օգտվելու և այլ պատճառներով:

Ի վերջո՝ հերոսը հայտնվում է հիվանդանոցում, բայց ապրում է: Ու ապրելը ստիպում է իրերին ու երևույթներին փոքր-ինչ այլ կողմից նայել: Պատմվածքը Սիրադեղյանը ավարտին է հասցնում մարդու, փոքր մարդու անդառնալիության գաղափարի շուրջ քննարկումով՝ ցույց տալով, որ եթե անգամ Մայիսը չապրեր, էական որևէ բան չէր փոխվի ոչ ոքի կյանքում, ընդամենը որոշ ժամանակավոր անհարմարություններ կբերեր դա իր միջավայրին. «Կտիրեր տիեզերական անտարբերությունը ինչ-որ մեկի լինել-չլինելու հանդեպ» (Նույն տեղում):

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ Սիրադեղյանի բոլոր ստեղծագործությունները բազում խմբագրումների են ենթարկվել հենց իր՝ հեղինակի կողմից: Բացառություն չէ նաև հենց այս՝ «Դուռը» պատմվածքը: Դրանք բավական տարբեր խմբագրություններ են՝ սկսած բառային փոփոխություններից մինչև ամբողջական պարբերությունների կրճատում և նախադասությունների վերաձևակերպում: Մեզ ծանոթ են հեղինակի առաջին պատմվածքի՝ «Թերեզի երջանկության» ութ, «Դուռը» պատմվածքի՝ հինգ աշխատանքային տարբերակներ: «Դուռը» պատմվածքի առաջին հրապարակված տարբերակը, որից էլ մեջբերել ենք հատվածներն աշխատանքի այս գլխում, էապես փոփոխված են հրատարակվել արդեն «Ձեռքդ ետ տար ցավի վրայից» ժողովածուում: Բայց քանի որ աշխատանքի այս գլխում քննարկում ենք հեղինակի գրական մոտքը, հետևաբար անհրաժեշտություն ենք համարում մեջբերել դրանց՝ սկզբում հրապարակված տարբերակը: Այնուամենայնիվ, «Դուռը» պատմվածքի՝ մամուլում հրապարակված տարբերակն ավարտվում է հետևյալ պատկերով, որը Սիրադեղյանը հետագայում դուրս է թողել ամբողջությամբ. «Հենց միայն դրա համար նա չպիտի մեռներ: Առավել ևս չպիտի մեռներ ողորմելի բանի պատճառով, որի համար ապրել չարժեր, ինչ մնաց՝ մեռնել: Եվ առհասարակ մարդ չպիտի մեռնի: Զանի դեռ հնարավոր է, մարդ չպիտի մեռնի անսեթևեթ մահով, որովհետև շատ է վիրավորական տիեզերական անտարբերությունը թեկուզև իր նման մեկի լինել չլինելու հանդեպ» (Նույն տեղում):

Փորձենք հասկանալ՝ ինչու է Սիրադեղյանը հանել այս պարբերությունը: Պատմվածքի ողջ ընթացքում Սիրադեղյանը նախ և առաջ ստեղծում է դրական հերոսի, թեկուզ ոչ այնքան արժեքավոր, սակայն բարի հերոսի, որին ընթերցողը նայում է մեղմ հայացքով, որի ապրումները կիսում է և ոչ երբեք՝ մեղադրում: Սա հերոսի այն տիպն է, որն այսօր կա և գերակշիռ մաս է կազմում: Երկրորդ՝ հեղինակը պատմվածքի սկզբում խոսում է մահվան անխուսափելիության ու, միևնույն ժամանակ, անարձագանք հետևանքի մասին: Եթե ի մի բերենք այս ամենը, ապա կհասկանանք, որ մեջբերված հատվածում «թեկուզ և իր նման մեկի» արտահայտությունը կարծես բացասում է հերոսին, իջեցնում ավելի ցածր մակարդակ, քան նա ուներ մինչ այդ: Դա անբնական կլիներ առնվազն: Իսկ «և առհասարակ մարդ չպիտի մեռնի»-ն արդեն հերքում է հեղինակի ողջ կենսափիլիսոփայությունը՝ մահվան անխուսափելիության վերաբերյալ: Այս երկու պատճառները բավարար կլինեին այս հատվածը պատմվածքից դուրս թողնելու համար: Սրան էլ գումարվում է մեջբերված

հատվածին նախորդող նախադասության շատ ավելի մեծ հուզականությունն ու ամփոփիչ բնույթը՝ «Կտիրեր տիեզերական անտարբերությունը ինչ-որ մեկի լինել-չլինելու հանդեպ», և կրճատումը միանգամայն հասկանալի և ընկալելի է դառնում:

Ահա հենց սա է ի ցույց դնում Սիրադեղյանի՝ չափազանց բծախնդիր և մանրամասն աշխատող հեղինակ լինելու հատկանիշը, որը, անխոս, իր բարերար ազդեցությունն է թողնում հեղինակի հաջողության և պատումի ճշգրտության վրա, որն էլ մատնանշում էր Զրանտ Մաթևոսյանը:

Եզրահանգումներ

Ուսումնասիրելով Վանո Սիրադեղյանի և Զրանտ Մաթևոսյանի գեղարվեստական արձակը, հեղինակների գրական մոտեքն ու արձագանքները, թեմատիկ նախընտրությունները, նրանց կողմից ստեղծված ժանրային իրացումներն ու պատկերակերտման համակարգը, լեզուն և ոճը՝ հանգեցինք հետևյալ եզրակացություններին.

1. Վանո Սիրադեղյանը հայ գրականության ժամանակակից փուլի գլխավոր ներկայացուցիչներից է, որը պայմանավորում է հայ գրականության հատկապես 1980-ական թվականների ընթացքը:

2. Սիրադեղյանն իր առաջին գրական փորձերը կատարել է բանաստեղծության ժանրում, որն ի ցույց է դրել նրա առավել մեծ հավակնությունները արձակի տարածության համար: Դա զգացել է նաև հեղինակը՝ անցում կատարելով դեպի փոքր արձակի ժանրերը:

3. Զեդինակի գրական մոտեքն արժանացել է տարաբնույթ արձագանքների և մեկնաբանությունների: Ժամանակի գրաքննադատությունը կարողացել է նկատել Սիրադեղյանին: Նրա ստեղծագործության մասին գրված գրեթե բոլոր հոդվածներն ու գրախոսությունները արժևորում են հեղինակի ստեղծագործությունը:

4. Զեդինակի առաջին գիրքը՝ «Կիրակին», ըստ էության հստակ կառույց ունեցող ժողովածու է, որտեղ հեղինակն իր ուշադրությունն ու սևեռումն է հատկացնում հայ մարդու մտածողության, նրա հոգեբանության ընկալման ու խնդիրների վերհանման հարցերին:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. «Գարուն» ամսագիր, թիվ 1, Երևան, 1972:
2. «Գրական թերթ», թիվ 8, Երևան, 1961:
3. Դարբինյան, Վասակ, *Վանոյի հետ և առանց Վանոյի*, Զեդինակային հրատարակություն, Երևան, 2019:
4. Խաչատրյան, Զայկ, *Գրական տեղեկատու*, «Սովետական գրող» հրատ., Երևան, 1986:
5. Մաթևոսյան, Զրանտ., *Սպիտակ թղթի առջև*, «Հայագիտակ» հրատ, Երևան, 2004:
6. Սիրադեղյան, Վանո., *Դուռը*, «Վանո Սիրադեղյան» հիմնադրամ, Երևան, 2021:

WORKS CITED

1. "Garun" amsagir, tiv 1, ["Garun" Magazine Issue 1] Yerevan, 1972. (In Armenian)
2. "Grakan t'ert", tiv 8, ["Literary Newspaper", Issue 8] Yerevan, 1961. (In Armenian)
3. Darbinyan Vasak, Vanoi het yev arants Vanoi, Heghinakayin hratarakutyun, [With Vano and Without Vano, Author's Publication] Yerevan, 2019. (In Armenian)

4. Khachatryan Hayk, Grakan teghekatu, "Sovetakan grogh" hrat., [Literary Encyclopedia, "Soviet Writer" Publication] Yerevan, 1986. (In Armenian)
5. Matevosyan Hrant, Spitak t'ghti arjèv, " Hayagitak" hrat., [Facing the White Paper, "Hayagitak" Publication] Yerevan, 2004. (In Armenian)
6. Siradeghyan Vano, Durë, "Vano Siradeghyan" himnadran, [The Door, "Vano Siradeghyan" Foundation] Yerevan, 2021. (In Armenian)

VANO SIRADEGHYAN'S LITERARY DEBUT AND RESPONSES

HOVHANNES HOVAKIMYAN

*Yerevan State University, Faculty of Armenian Philology, Department of
Modern Armenian Literature and Literary Criticism, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The article aims to explore Vano Siradeghyan's literary debut, examining the nature of his early works, the reception they received, and the extent to which he was recognized or criticized as a writer. To achieve this, the study analyzes the literary press of the time, where Siradeghyan's first works were published, along with reviews by literary critics. Additionally, the research incorporates the author's collections, memoirs of other writers, and other relevant materials and sources, including theoretical literature.

This article presents and evaluates Siradeghyan's literary debut in the late 1970s, which marked a significant moment in Armenian prose. In his early works, such as *A Man's Conscience* and *Therese's Happiness*, he delved into the psychological depths of society through vivid domestic narratives, offering a profound exploration of human nature and social dynamics.

The study was conducted using a comparative-analytical method.

The main conclusion of the research is that Siradeghyan's prose is distinguished by thematic depth, psychological analysis of characters, and an artistic approach far from socialist realism. Despite critical attitudes in some circles, his works had a significant impact on the development of Armenian literature. Siradeghyan's literary debut was quite vibrant and discussed. His first short stories were reviewed by prominent literary critics and writers, who highly praised his writing.

Keywords: *Armenian prose, "Therese's Happiness", social realism, literary debut, psychological analysis, Soviet literature, literary criticism, Vano Siradeghyan.*

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ДЕБЮТ ВАНО СИРАДЕГЯНА И ОТКЛИКИ

ОВАННЕС ОВАКИМЯН

*аспирант кафедры истории армянской новейшей литературы и
литературной критики факультета армянской филологии
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи — исследовать литературный дебют Вано Сирадегяна, чтобы понять, какими произведениями автор начал свой литературный путь и какие отклики он получил, кто комментировал его произведения, был ли он признанным писателем и подвергалось ли его творчество критике. Для достижения цели была изучена литературная пресса тех лет, где публиковались ранние произведения

Сирадегяна, а также обзоры на них, написанные литературоведами. Были изучены сборники автора, мемуары других писателей и другие материалы и источники, связанные с темой; была рассмотрена также теоретическая литература. В статье представлен и проанализирован литературный дебют Вано Сирадегяна, который состоялся в конце 1970-х годов и стал значимым событием в армянской прозе. В своих ранних произведениях, таких как «Совесь мужчины» и «Счастье Терезы», автор раскрыл глубокую сущность психологии общества через бытовые описания.

Исследование проведено с использованием сравнительно-аналитического метода.

Основной вывод исследования заключается в том, что проза Сирадегяна отличается тематической глубиной, психологическим анализом персонажей и художественным подходом, далеким от социалистического реализма. Несмотря на критическое отношение к его творчеству в некоторых кругах, его произведения оказали значительное влияние на развитие армянской литературы. Литературный дебют Сирадегяна был достаточно ярким и обсуждаемым; первые его рассказы были рассмотрены известными литературоведами и писателями, которые высоко оценили творчество писателя.

Ключевые слова: *армянская проза, «Счастье Терезы», соцреализм, литературный дебют, психологический анализ, советская литература, литературная критика, Вано Сирадегян.*

ԱՐՎԵՍ, ИСКУССТВО, ART

ՍՓՅՈՒՌՔԱՅԱՅ ԱՐՎԵՍԱԳԵՏՆԵՐԻ ՕՖՈՐՏՆԵՐԻ ԺԱՆՐԱԹԵՄԱՏԻԿ ԱՌԱՆՁԱՅԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 20-ՐԴ ԴԱՐԻ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՍԱՏԵՔՍՈՒՄ *

ՀՏԴ 7/76

DOI: 10.52063/25792652-2024.4.23-156

ՄԻՍԱԿ ՀԱՐԹԵՆՅԱՆ

Հայաստանի գեղարվեստի պետական ակադեմիայի հայցորդ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
mhartenyan1998@mail.ru
ORCID: 0009-0001-0937-8865

Սույն հոդվածի նպատակն է հնարավորինս ամփոփ ներկայացնել աշխարհի տարբեր երկրներում պատմական, սոցիալ-քաղաքական բարդ իրավիճակներում, 20-րդ դարի 1930-80-ական թվականներին գործած սիյուռքահայ մի շարք նկարիչների՝ օֆորտի տեխնիկայով արված ստեղծագործությունների ամբողջական պատկերը:

Հոդվածում ուսումնասիրվում են ինչպես հայտնի ֆրանսահայ նկարիչներ Գառզուի, Ժանսեմի, այնպես էլ արվեստասեր հանրության ավելի նեղ շրջանակներին ծանոթ եգիպտահայ Օննիկ Ավետիսյանի, իտալահայ Ժիրայր Օրագյանի՝ մեզ հասանելի օֆորտները, և առանձին աշխատանքների ժանրաթեմատիկ և բովանդակային վերլուծությունների միջոցով ցույց են տրվում մշակութային տվյալ միջավայրում ստեղծագործող նկարչի արվեստի առանձնահատկությունները և առնչությունները՝ ժամանակաշրջանին բնորոշ գեղագիտական զարգացումներին:

Աշխատանքը շարադրված է սիյուռքահայ արվեստագետների ստեղծագործությունների՝ արվեստաբանական, ոճական և օֆորտի տեխնիկայի ուսումնասիրությունների հիման վրա:

Կատարված ուսումնասիրության արդյունքում հանգում ենք այն եզրակացության, որ օտարության մեջ ստեղծագործող հայազգի արվեստագետները սերտորեն կապված էին տվյալ երկրում տեղի ունեցող մշակութային խմորումներին և մեծապես կրում էին ժամանակի՝ արևմտյան, մասնավորապես՝ ֆրանսիական ռեալիզմից մինչև մոդեռնի տարատեսակ ուղղությունների ազդեցությունները:

Այդուհանդերձ, նրանք անհաղորդ չէին ազգային խնդիրներին, ուստի՝ նրանց արվեստի յուրահատկությունները բազում թելերով կապվում են ազգային արմատների ու ինքնության ընկալումների հետ:

Հիմնաբառեր՝ Սիյուռքահայ արվեստագետներ, գրաֆիկա, օֆորտ, փորագրություն, գաղթօջախ, մշակութային միջավայր, համաշխարհային արվեստ:

* Հոդվածը ներկայացվել է 30.09.2024թ., գրախոսվել՝ 17.10.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.12.2024թ.:

Ներածություն

20-րդ դարի հայ արվեստի զարգացման ամբողջական պատկերը ստանալու համար անգնահատելի է հայկական սփյուռքի՝ տարբեր գաղթօջախների ականավոր արվեստագետների՝ այդ թվում նաև օֆորտիստների դերը: Սփյուռքահայ արվեստում օֆորտի¹ անգուզական վարպետներ Էդգար Շահինը, Տիգրան Փոլադը արդեն դարասկզբին հասել էին համաշխարհային ճանաչման: Նրանց ստեղծագործությունները, բարձր կատարողականությամբ հանդերձ, առավելապես ակադեմիական հստակ դիմագիծ ունեն, իսկ 20-րդ դարի 10-ական թվականներից սկսած՝ Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Իտալիայում նոր գեղագիտական խմորումներ էին ընթանում, ձևավորվում էին նոր ուղղություններ և աշխարհընկալում:

Անցյալ դարը բացառիկ էր ինչպես գիտատեխնիկական մեծ ձեռքբերումներով, այնպես էլ պատմական դրամատիկ իրադարձություններով: Բավական է միայն նշել Առաջին և Երկրորդ աշխարհամարտերը, որոնք միլիոնավոր մարդկային կյանքեր խլեցին. այս պատերազմների ստվերում էլ իրականացվեց նաև Հայոց ցեղասպանությունը: Իրադարձությունների նման ընթացքն իր սոցիալ-հոգեբանական կնիքը թողեց հայ և համաշխարհային մշակութային զարգացումների վրա:

20-րդ դարում պատերազմներին և դրանց աղետաբեր հետևանքներին առերեսվող արվեստագետները գրաֆիկայում նոր՝ ոչ ակադեմիական, հայացքով էին ներկայացնում իրադարձությունները, սակայն քչերն էին դիմում տպագրական փորագրության բարդ և աշխատատար տեխնիկային: Այս տեսանկյունից տպավորիչ են հոլանդացի Ժյուլ դե Բոյոլքերի, գերմանացի Էքսպրեսիոնիստ Կետե Կոլվիցի՝ չքավորների, մայրության և կորստի ցավ ապրող մարդուն նվիրված օֆորտների շարքերը: Վառ արտահայտչականությամբ են առանձնանում Օտտո Դիքսի՝ պատերազմական թեմաներով, սուբյեկտիվ ու ագրեսիվ շեշտադրությամբ «Պատերազմական շարքի»՝ 1923-1924 թթ.՝ դեֆորմացած մարդկային դիակոպտերի պատկերներով սարսռազդու օֆորտները: Սրանք Դիքսի հիշողություններն էին և պատերազմող աշխարհի այնպիսի դիմանկարը: 1914-1918 թթ. աշխարհամարտն անսպասելի ու ողբերգական էր՝ մարդկային զոհերի, պետությունների ընգրկվածության, երկարատև ընթացքի, գեղեցկության ու մարդասիրության մասին պատրանքների արմատական վերափոխման առումով: Այսուհետև իրականության՝ ականատեսի սուբյեկտիվ տեսանկյունից ներկայացնելը, ինչպես վարվում էին Էքսպրեսիոնիստները, նկարչի հիմնական գործելակերպն էր, ինչն անհանդուրժելի էր ձևավորվող նոր տոտալիտար ռեժիմների համար: Գերմանիայում Ադոլֆ Հիտլերի կառավարությունը Օտտո Դիքսին, Էմիլ Նոլդեին, Օսկար Կոկոշկային, Մարկ Շագալին, Ամադեո Մոդիլիանսին և այլ արդի նկարիչների պիտակավորեց որպես «դեգեներատ», «վտանգավոր» արվեստի ներկայացուցիչներ: Անգամ ցուցահանդեսներ կազմակերպվեցին՝ ծաղրելով այս հեղինակներին, կամ էլ նրանց աշխատանքների ճնշող մեծամասնությունը ոչնչացվեց (Сидельникова 1): Շուտով Գերմանիան իր գաղափարախոսությունն ու դիկտատուրան հաստատատեց եվրոպական գրեթե բոլոր երկրներում՝ մերժելով արվեստում մոդեռնիզմի որևէ դրսևորում: Նացիստական տոտալ բյուրոկրատիայի մեջ հայտնվեց նաև Ֆրանսիան, որտեղ հայկական ամենախոշոր գաղութներից մեկն էր ձևավորվել: Փարիզն այդ ժամանակ

¹ Օֆորտը (ֆրանսերեն՝ eau-forte - թունդ օղի), մետաղի վրա կատարվող փորագրության տեսակ է: Օֆորտը հաստոցային գրաֆիկայի (փայտափորագրություն, լինոփորագրություն, վիմագրություն, մենատիպ և այլն) բազմաթիվ տեխնիկաներից մեկն է: Աշխարհում առաջին օֆորտային թերթերը ստեղծվել են դեռ 16-րդ դարում Գերմանիայում, Հյուսիսային վերածննդի ժամանակահատվածում: Գոյություն ունեն օֆորտի տեխնիկայի բազմազան եղանակներ՝ աքվատինտա, փափուկ լաք, ռեզերվաժ, լավիս, մեցցո-տինտո, չոր ասեղ: Տե՛ս ավելի մանրամասն Звонцов и Шистко, Офорт, Москва, 1971:

միջազգային ավանգարդի էպիկենտրոնն էր՝ նորարարությունների խառնարանը, և այստեղ ևս, ի դեմս Պաբլո Պիկասոյի, Ամադեո Մոդիլիանիի և այլոց, տպագրական փորագրությունը նոր հաջողություններ էր արձանագրում: 1923-ից այստեղ ժամանած Լևոն Թությունջյանը, Երվանդ Զոչարը, Պետրոս Կոնտուրաջյանը ընդգրկվել էին Փարիզյան գեղարվեստական դպրոցի՝ «École de Paris»-ի մեջ և ակտիվ գործունեություն էին ծավալում՝ հետկուբիստական մետաֆիզիկական, աբստրակտ, սյուրռեալ, գեոմետրիկ աբստրակցիայի ոլորտներում և անգամ՝ գրանցում աննախադեպ հաջողություններ: Այսպես՝ Թությունջյանը 1930 թ. Թեո ֆոն Դուռգելուրգի, Ժան Դելիոնի և Օտտո Կառլսոնի հետ հիմնել է «Art Concret» (Կոնկրետ արվեստ) խմբավորումը, Երվանդ Զոչարը՝ տարածակարի եռաչափ գեղարվեստական երևույթը: Այս վերելքը մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմն էր: Հետագայում՝ 1940-1960-ական թթ., հետպատերազմյան՝ թե՛ պարտված, թե՛ հաղթանակած երկրներում հասարակությունը կանգնեց նոր՝ տնտեսական և ստեղծագործական ճգնաժամի առջև. ի՞նչ պատկերել և ինչպե՞ս պատկերել ողբերգությունից հետո: Ահա այս իրականության մեջ՝ պատերազմների մասնակից երկրներում էին ապրում և իրադարձությունների հետևանքները կրում, արվեստում գեղագիտական տրանսֆորմացիաների՝ տարբեր «-իզմերի» մասնակից էին դառնում նաև օտարության մեջ հայտնված հայ արվեստագետները:

Հայերի՝ օտար երկրներում հաստատվելու պատճառները տարբեր էին՝ հայրենիքի բռնազավթում, վերաբնակեցումներ, 1910-1920-ական թթ. Թուրքիայում հայաջինջ քաղաքականության հետևանքով արտերկրի հայ գաղթականների թվի մեխանիկական համալրում (Դավաքյան 10-11): Արևմտահայությունն այսկերպ հաստատվել է Մերձավոր Արևելքում, Եվրոպական տարբեր երկրներում, Իրանում, ԱՄՆ-ում, Կանադայում, Արգենտինայում և այլն: Ֆրանսիական ազդեցության գոտում հայտնված Սիրիայից, Լիբանանից՝ ավելի ուշ՝ 1970-ականներին հրահրված քաղաքական պատերազմների ֆոնին հայերի արտահոսք է սկսվել դեպի Ֆրանսիա և ԱՄՆ: Այսօր էլ սփռուքահայ արվեստի խոշոր կենտրոններ են Ֆրանսիան և ԱՄՆ: Ֆրանսիահայ արվեստը շարունակում է զարգանալ և հայությանն ու եվրոպային տալ նորանոր տաղանդաշատ նկարիչներ: Հայերը ներդաշնակորեն ընդգրկվել են իրենց նոր բնակավայրերի հասարակական և մշակութային կյանքում: Միաժամանակ նորաստեղծ Խորհրդային Հայաստանում շրջանառության մեջ են մտնում «գաղթօջախ», «սփյուռք» հասկացությունները, դա, կարծես, արհեստականորեն տարաբաժանում է հայ հասարակությունը և մշակույթը: Այսօր արդեն նոր գնահատականի և վերլուծության է ենթարկվում տարբեր երկրներում և հասարակարգերում հայազգի արվեստագետների՝ համազգային և համամարդկային նշանակության գործունեությունը:

Արևելքում և Արևմուտքում գոյություն ունեցող սոցիալ-տնտեսական տարբեր իրավիճակների ու աշխարհայացքների բազմազանության պայմաններում ձևավորված հայկական գաղթօջախների արվեստը զանազան որակական մակարդակներում է գտնվել: «Սփյուռքահայ շատ արվեստագետներին հասկանալու համար ավելի հեշտ է նրանց համեմատել նույնատիպ ուղղության, ոլորտի, հոսանքի ու խմբի այլազգի արվեստագետների, քան հայրենիքի կամ սփյուռքի որևէ հայ արվեստագետի հետ» (Աղասյան և ուրիշներ 545):

Հայ օֆորտիստների արվեստի դրսևորումները արտերկրում՝ 1930-1960-ական թթ. Օննիկ Ավետիսյան, Ժիրայր Օրադյան

Եղեռն վերապրած հայ նկարիչները, կարծես, առերես փորձում էին մոռացության տալ սարսափելի իրականությունը, որի վկան էին եղել իրենք և իրենց նախնիները՝ նախորդ դարի սկզբում: Սա հոգեբանական տրավմայի մերժման և

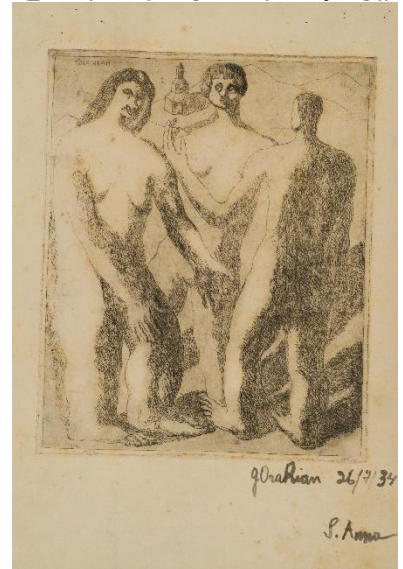
աստիճանաբար ընդունման փուլ էր, որ անցնում էին գրեթե բոլոր տարագիրները: Վերապրումները Սարգիս Խաչատուրյանի, Պետրոս Կոստրաջյանի, Հակոբ Հակոբյանի արվեստում ժամանակ առ ժամանակ արտահայտվել են անուղղակի վկայագրության նման, ավելի ուշ բուն դրամատիկ տեսարանները հայտնվել են Մելքոն Բեպապչյանի, Գառզուի, Ժանսեմի, Պոլ Կիրակոսյանի և այլոց գործերում: Նրանց ստեղծագործությունը որքան տարբեր, նույնքան ընդհանուր գծերով է օժտված: Դա օտարին անհասկանալի համագգային ցավն է, որն այս կամ այն կերպ արտահայտվում էր արվեստում ու իր բնույթով որոշ դեպքերում համընկնում համաշխարհային արվեստում տիրող հոգեբանական տրամադրություններին:

Հայրենակիցների ճակատագիրն էր կիսում Բուրսայից Ստամբուլ տեղափոխված Օննիկ Ավետիսյանը (1898-1974)՝ Կոստանդնուպոլիսում հայտնի գեղանկարիչ Սերոբ Զյուրբյանի (1972-1924) աշակերտը: Երիտասարդ նկարիչը 1921-1925 թթ. մասնագիտական կրթություն է ստացել Վիեննայի գրաֆիկայի և փորագրության դպրոցում (այսօր Վիեննայի գրաֆիկայի բարձրագույն դաշնային ուսուցման հետազոտական ինստիտուտ HGBLUVA): 1920-ից հաստատության տնօրենն էր Եվրոպայում հայտնի օֆորտիստ և էքսիբերիսի արքա համարվող Ալֆրեդ Կոսսմանը (1870-1951), ում մոտ էլ Օննիկը հմտացել է մետաղի փորագրության՝ օֆորտի տեխնիկայի բնագավառում (Brin 1): Այնուհետև 1927-1929 թթ. կատարելագործվել է Հռոմի գեղարվեստի ակադեմիայում՝ Ումբերտո Կարմալոյի մոտ: Ավետիսյանը զբաղվել է նախ օֆորտով, ավելի ուշ՝ գեղանկարով և քանդակով (Kürkman 191): Եգիպտոսի Կահիրե քաղաքում 1932-ին կազմակերպված առաջին անհատական ցուցահանդեսում ներկայացվել են նրա 40 օֆորտները: Նկատենք, որ եթե Ավետիսյանի գեղանկարներին բնորոշ են մոնումենտալ հնչողությունը, ֆովիստական գունային և ընդհանրացված ձևերի կիրառումը, ապա օֆորտում իշխում է ակադեմիական կանոնիկ ձևամտածողությամբ ռեալիստական մոտեցումը: Կրելով ակադեմիայի և ավստրիացի ուսուցչի ազդեցությունը՝ նկարիչն աստիճանաբար ձևավորում է սեփական ձեռագիրը: Եթե Կոսսմանի փոքրադիր օֆորտներում մշտապես առկա են անտիկ ճարտարապետական դետալներ, իդեալականացված, էլեգանտ հերոսներ, դիսամիզմ ու հանդիսավորություն, ապա հայ վարպետի օֆորտներում գերիշխում են առօրյա անցուղարձով լի, ծուռուժուռ փողոցների պատկերներով արևելյան քաղաքային տեսարաններ: Օֆորտները նկարչի՝ Իտալիա, Սիրիա, Լիբանան և Եգիպտոս ճանապարհորդությունների տպավորություններից ծնված ուշագրավ պատկերներ են: Փորագրության տեխնիկայով արված այս թերթերին բնորոշ են լուսաստվերի մեղմ անցումները, դանդաղահոս՝ գրեթե ստատիկայի հասնող շարժումը: Այստեղ արևելյան հագուկապով մարդկային հատուկենտ կերպարները երկրորդական բնույթ են կրում, Կահիրեի, Հալեպի նեղիկ փողոցներում և շուկաների խարխուլ կրպակների՝ երկարող ստվերների ներքո մուգ, ակնթարթային հետքեր հիշեցնում: Այս շարքի լավագույն գործերից են՝ «Նահասիկի փողոցը» (թուղթ, օֆորտ, 16,5 x 22 / 24,7 x 33,5, **Նկ. 1**), «Քենեսերիմի դարպասը» (թուղթ, օֆորտ, 17 x 13 / 32,5 x 25) (երկուսն էլ ՀԱՊ) և այլն: Օֆորտի տեխնիկան նկարչին հնարավորություն է տալիս տեսարանները վերարտադրելու վկայագրի հայացքով: Թերթերում գլխավոր դերը ստանձնում է քաղաքն՝ իր գողտրիկ, հնամենի թաղամասերով: Նկարիչը միջավայրը ստեղծում է նրբերանգային խազվածքների մանրամասն մշակումներով և հաղորդում տվյալ վայրին բնորոշ տրամադրություն և արևելքին հատուկ խորհրդավորության զգացողություն, օրինակ՝ «Մամելուկների փողոց. Հելիոպոլիս» (թուղթ, օֆորտ, 21,3 x 16,5 / 33 x 24,5), «Քանդված դամբարան. Կահիրե» (թուղթ, օֆորտ, 22 x 25,5 / 31,2 x 41,5) (երկուսն էլ ՀԱՊ): Հեղինակի աշխատանքների մեծ մասն այսօր ընտանիքի սեփականությունն է, մի մասն էլ պահպանվում է Կահիրեի, Հալեպի, Հայաստանի թանգարաններում, մասնավոր հավաքածուներում:

ՕՆՆԻԿ ԱՎԵՏԻՍԻԱՆԸ 1925, 1937 թթ. Հռոմ ճանապարհորդելու ժամանակ հանդիպել է իր սերնդակից, իտալահայ տաղանդավոր նկարիչ Ժիրայր (Ժերարդո) Օրագյանին (1901-1961), ում արվեստին հետազայում անդրադարձել է իր «Peintres et Sculpteurs Arméniens» հայտնի աշխատության մեջ: Այս գրքում ՕՆՆԻԿԸ ներկայացնում է Օրագյանի կյանքը, նրա տարբեր տարիների՝ մասնագիտական ակնառու և մեծ ձեռքբերումները, և գրաֆիկական աշխատանքներում արձանավոր թեմաների արդիականությունը (Avedissian 298-303):

Օրագյանի հայրը բժիշկ էր, 1915 թ. Պոլսում ապրիլյան իրադարձությունների զոհ դարձած մտավորականներից մեկը (Չարյան 16-17): 13-ամյա Ժիրայրը դեպքերի վկան էր ու անմիջական վերապրողը, ուստի նրա ամբողջ ստեղծագործական կյանքն իր ներքին տագնապների ու կորստի ցավն է ամփոփում: 1920 թ. Օրագյանը տեղափոխվել է Իտալիա, ուսանել Հռոմի Գեղարվեստի ակադեմիայում: 1920-ականներին Իտալիայում ճգնաժամային տրամադրությունների ներքո ֆաշիզմն էր հասունանում, այդ հանգամանքը ևս ճնշող ազդեցություն է գործել երկրի մշակութային կյանքի վրա: 1930-ականներին Օրագյանը դասավանդել է Հռոմի «Վիլլա Մեդիչի» գեղարվեստի վարժարանում: Նկարիչը վրձնել է գրեթե նատուրալիզմի հասնող, արհավիրքներով լի իրականությունը՝ «Ջարդ» (1947, փայտ, յուղաներկ, 118 x 114, ԺԱԹ), «Գաղթ» (թուղթ, տուշ, 49 x 37, ՀԱՊ): Անկումային տրամադրությամբ, միայնակ մարդու թեմատիկայով Օրագյանի արվեստը հարում էր իտալական նեոռեալիզմի «Fronte Nuovo delle Arti»-ի («Նոր արվեստի ճակատ») ֆիգուրատիվ ճյուղի ներկայացուցիչներին՝ Ռենատո Գուտուզո, Էնիո Մուրլոտտի, Վեդովա Էմիլիո և այլք: 1946-1955 թթ. «Fronte Nuovo delle Arti»-ի խումբը ստորագրել է «Մանիֆեստո ռեալիզմի մասին» (Лозинская 1) որի համար ներշնչանքի աղբյուր էր Պաբլո Պիկասոյի հակապատերազմյան «Գեռնիկան»: Պիկասոյի արվեստը հոգեհարազատ էր հայազգի նկարչին, և նրա «Ջարդը» հաճախ են համեմատում «Գեռնիկայի» հետ: Օրագյանի կրկեսային և արտիստիկ միջավայրը ներկայացնող ջրաներկերի՝ «Կրկեսում» (թուղթ, գուաշ, 49 x 37), «Ծաղրածուներ» (ստվարաթուղթ, գուաշ, 49 x 37) (երկուսն էլ՝ ՀԱՊ) և այլ գործերի զուգահեռներ կարելի է տեսնել իսպանացու վարդագույն և նեոակադեմիական շրջանի արվեստում: Հայկական կերպարվեստի զարգացման տեսանկյունից բացառիկ են Օրագյանի նյութերը: Մերկ և ջղաձգված «մարմնի լեզվի» արտահայտչամիջոցներով թե՛ գեղանկար և թե՛ գրաֆիկական աշխատանքները հեռավոր ասիմետրիկ զուգահեռներ ունեն նաև ավստրիացի Էքսպրեսիոնիստ Էդու Շիլլեի հետ: Այս ժանրի յուրահատուկ ստեղծագործություններից են մետաֆիզիկական միջավայրում պատկերված «Կոմպոզիցիա կարմիր ֆիգուրներով» (կտավ, յուղաներկ, 65 x 47), «Կոմպոզիցիա. հինգ ֆիգուրներ» (1934, կտավ, յուղաներկ, 109 x 55)

գեղանկարներն (բոլորը ՀԱՊ) ու ՀԱՊ հավաքածուի միակ օֆորտը՝ «Կոմպոզիցիա» (1934, թուղթ, օֆորտ, 24,5 x 20 / 35 x 24, **Նկ. 2**): Գրաֆիկական թերթը հորինվածքային և էմոցիոնալ արտահայտչականության առումով չափազանց նոր հնչողություն ունի: Նկարչի ձևաստեղծ, ազատ գիծը տեսարանի որոշ հատվածներում վեր է ածվել մանր շտրիխների հոծ զանգվածի, որի արդյունքում հորինվածքը ստացել է երանգային, արտահայտիչ, էքսպրեսիվ շեշտադրություն: Եռաֆիգուր կոմպոզիցիայի ետին խորքը կազմված է գալարուն գծի՝ լեռնաշղթա հիշեցնող պարզ պատկերից: Լակոնիկ գծապատկերը հեղինակի կորուսյալ հայրենիքի՝ երևակայական ու իրական պատկերն է՝ մետաֆիզիկական տիրույթում, որտեղ վեր է խոյանում զվարթնոցատիպ տաճարը: Նրա աշխատանքներում հաճախ կարող ենք հանդիպել հայրենիքի կարոտի և միայնության զգացումից ծնված հայկական ճարտարապետության սիմվոլիկ պատկերներ, գրկախառնված կերպարներ «Կոմպոզիցիա» (թուղթ, ջրաներկ, 25,3 x 37), «Կոմպոզիցիա» (թուղթ, սանգինա, գնդիկավոր գրիչ, 55 x 34,5), «Կոմպոզիցիա. Ընտանիք» (թուղթ, տուշ, գնդիկավոր գրիչ, 55 x 37,5): Աշխատանքների առաջին պլանում զանգվածեղ մերկ ֆիգուրներն են՝ ձեռքերը տարածած, փարվելու պատրաստ, հանդիման քայքայով: Դեֆորմացած ֆիգուրները պլաստիկնե գրոտեսկների են նման: Նեոպրիմիտիվիստական լուծումներով կոմպոզիցիան եվրոպական մոդեռնիզմի լավագույն օրինակներից է, որտեղ փշրվում են մարդկային մարմնի՝ կատարելության մասին պատկերացումները, ավելի խոսուն է ժեստը, արտահայտիչ և չափազանցեցված՝ միմիկան:

Ցավոք, Օրագյանի ստեղծագործական ժառանգության մեծ մասը՝ այդ թվում նաև օֆորտները, մնացել են Իտալիայում՝ մասնավոր հավաքածուներում, և այդ գործերն այսօր հասանելի չեն:

Օրագյանի կյանքը Հռոմում միայնակ էր ու ներամիտ, իսկ ստեղծած արվեստը, ըստ հեղինակի, ազգային թախիծով լի: (*Հայ արվեստագետներ Իտալիոյ մեջ. Հուլիս 7*): Օրագյանը իր կյանքի օրոք ունեցել է անհատական ցուցահանդեսներ Հռոմում (1947, 1958, 1961): Իսկ 1966 թ. Երևանում կազմակերպվել է նրա հետմահու ցուցահանդեսը, և միլանահայության համայնքի ղեկավար Երվանդ Հյուսիսիյանի ջանքերով նկարչի աշխատանքների մի մասը՝ շուրջ 100 ստեղծագործություններ, նվիրաբերվել են Հայաստանի պետական պատկերասրահին (այժմ՝ Հայաստանի ազգային պատկերասրահ):

Գառզուկի և Ժանսենի օֆորտները

Չանգվածային ջարդեր ապրած հասարակությունների և արվեստում դրանց դրսևորումների մասին գրվել են և այսօր էլ գրվում են տարաբնույթ ուսումնասիրություններ: 1915 թ. Վիեննայում Չիզմունդ Ֆրոյդն առաջին անգամ իր գեկույցում խոսել է կյանքի և մահվան, տրավմաների մասին, որն ամփոփվել է 1920 թ. «Jenseits des Lustprinzips» («Հաճույքի սկզբունքից այն կողմ») գրքում¹: Համաշխարհային պատերազմից հետո փիլիսոփաները, հոգեբանները սկսեցին խոսել նաև «կոլեկտիվ տրավմա» հասկացության մասին: Ֆրանսիացի հոգեվերլուծաբան Եվա Վեյլը կոլեկտիվ տրավման հետևյալ կերպ է մեկնաբանում. «Կոլեկտիվ տրավման վերաբերում է հսկայական թվով մարդկանց, սակայն նրանցից յուրաքանչյուրը յուրովի է վերապրում այն՝ սեփական փորձի և պաշտպանական մեխանիզմներից, հարմարվելու և աշխարհաճանաչողության հնարավորություններից ելնելով»: (Психоанализ и психоаналитическая психотерапия 1): Այս վերլուծությունը հոյդոքստից հետո է գրվել, բայց, ըստ էության, վերաբերում է նաև ավելի վաղ դրամա ապրած հայերին: Նրանք մշտապես կրում են եղեռն վերապրածի, հանցավորի կողմից

¹ Տե՛ս ավելի մանրամասն Զիգմунդ, Ֆրեյդ, По ту сторону принципа удовольствия, Москва, 1925:

մեղքի հերքման խորը հոգեբանական ցավը, որն իր արտահայտությունն էր գտնում նաև վերապրածների ստեղծագործություններում: Գերմանացի սոցիոլոգ, փիլիսոփա, երաժշտագետ Թեոդոր Ադորնոն Օսվենցեմի դեպքերից հետո գտնում էր, որ բարբարոսություն է պոգոհայով զբաղվել, կամ, առհասարակ, ապրել և ստեղծագործել (Adorno 323): Եվ Երկրորդ աշխարհամարտից հետո եվրոպական հասարակությունը կանգնած էր ստեղծագործական ճգնաժամի առջև: Կորուստներն անդամնայի էին թվում, իսկ ապրելն ու առավել ևս՝ արարելը՝ մեղք և անիմաստ: Ֆրանսիական նեոռեալիստներից և վերացական արվեստի հետևորդներից յուրաքանչյուրը յուրովի փորձում էր փակուղուց դուրս գալու ելքեր գտնել: Հայերը շարունակում էին ապրել և ստեղծագործել Ղեր Զորից հետո, Տրապիզոնից հետո, հայրենիքի կորստից հետո, Եվրոպայում համաշխարհային աղետները տեսնելուց հետո:

Այսօր արդեն մեծ հռչակ վայելող անվանի արվեստագետ Գառզուն՝ Գառնիկ Զուլումյանը (1907-2000) ևս եղեռն վերապրած սերնդի նկարիչներից է: Ֆրանսիական և միջազգային բազմաթիվ մրցանակների արժանացած¹ գծի և գույնի անզուգական վարպետի գործերը ներծծված են հումանիզմի շնչով: Նա ծնունդով Հայկաից էր, թուրքական վայրագություններից տարագիր հայերի՝ Հայեպում մահապատիժների ականատես (Զեյսեյան 15): Հետագայում տեղափոխվել է Եգիպտոս, այնուհետև՝ Փարիզ, ուր 1910-20-ականներից ձևավորվել էր Փարիզյան գեղարվեստական դպրոցը (École de Paris): Այն ընդգրկում էր արվեստագետների՝ աշխարհի տարբեր երկրներից՝ ռուսներ, հրեաներ, իսպանացիներ, հոլանդացիներ, իտալացիներ և անգամ՝ ճապոնացիներ (Герман 186-239): Այս գործընթացը ընդհատվել է 1939-ին և վերսկսվել՝ Երկրորդ աշխարհամարտից հետո: Փարիզյան դպրոցի հետպատերազմյան արվեստագետների խմբին են դասվում նաև բախտակից նկարիչներ Գառզուն և Ժանսեմը՝ Հովհաննես (Ժան) Սեմերջյանը (1920-2013), որոնք սերտորեն կապված էին ազգային արմատներին: Նրանք ակտիվորեն մասնակցել են ինչպես Փարիզի «Անկախների», «Աշխատային» սալոններին, այնպես էլ հայկական «Անի», «Հայ ազատ արվեստագետների» միությունների ցուցահանդեսներին (Խաչատրյան 6): 1929 թ. Գառզուն ստացել է ճարտարապետական կրթություն, զուգահեռաբար սովորել Մոնպառնասի Գրան Շոմիեր ակադեմիայում: Ակադեմիան վճռական դեր է ունեցել Գառզունի կյանքում, նպաստել՝ նրա ստեղծագործական ինքնատիպ ձեռագրի ձևավորմանը: Նա սկսել է արքայապետական արվեստից, ներկայացել է նաև Փարիզի «Գերանկախների» սալոնում, բայց աստիճանաբար բյուրեղանալով՝ նրա արվեստը վերադարձել է ֆիգուրատիվ՝ իրեն բնորոշ երազային ու կախարդական աշխարհը՝ ստեղծելով «Ապոկալիպսիս», «Երկրային դրախտ», «Պրովանս», «Ամառային լույս» վիմագրական շարքերը: Գառզուն միավորում է ավանդական ու նորը, նրա Վենետիկյան քաղաքային «մետաղահյուս» տեսարանները («Վենետիկի կառավարական շենքը» 1962 թ., «Մեծ ջրանցք. Վենետիկ» 1967 թ. բոլորը պահվում են մասնավոր հավաքածուներում) հիշեցնում են Ջովաննի Անտոնիո Կանալետտոյին, իսկ Նյույորքյան երկնաքերներով փողոցները, Փարիզի Սենայի՝ առանց մարդկային կերպարների բնապատկերները՝ Բերնար Բյուֆեի բնանկարները:

Գառզունի արվեստը սնվում է բնությունից, բայց նկարիչը դեմ էր բնության ուղղակի վերարտադրությանը: Ֆանտաստիկ բուսականությամբ տեսարանները բնապաշտի ընդվզումն պատասխանն է տեխնոլոգիական առաջընթացի վնասակար ազդեցությանը: Սյուրռեալ միջավայրում հաճախ հանդիպող՝ կենաց ակունք հիշեցնող ծաղկող կանանց մերկ ֆիգուրները կյանքի հարատևության, կնոջ նախընտրելի կերպարներն են, որոնք գարգուլական էսթետիկական լեզվով հաղորդում են

¹ Նյու Յորքում 3 անգամ արժանացել է «Հովմարի» միջազգային մրցանակի (1943, 1951, 1953 թթ.), 1954 թ. «Իլ-դը Ֆրանս» մրցանակի, 1956 թ. շնորհվել է Ֆրանսիայի «Պատվո լեգիոն» շքանշան, 1958-ին Արվեստի և գրականության ասպետի կոչում, 1978 թ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաքինի կողմից պարգևատրվել է «Գրիգոր լուսավորիչ» շքանշանով:

գեղեցկության փրկակար ուժի մասին: Ժամանակի քննադատները նրան բնորոշում էին որպես սյուրռեալիստի և միգրաբլիստի: Չուլույանի ֆանտասմագորիկ գեղանկարները, ինչպես և օֆորտները, առերես այս ուղղությունների հատկանիշներն են կրում, սակայն, սյուրռեալիզմի ենթագիտակցական, ավտոմատ պատկերմանը հակառակ, հիմքում իրական խնդիրներն են, իր օրերի դրամատիկ իրադարձությունների արձագանքները: 1940-50-ականների Եվրոպայի փորձում էր վերականգնել տնտեսական կյանքը՝ անտեսելով բնապահպանական խնդիրները, դա հղի էր աղետաբեր հետևանքներով: Այս մասին առաջիններից մեկն իր աշխատանքներում ահագնացում է Գառզուն: Հեղինակի «Կաթողիկե» (1957, կտավ, յուղաներկ, 97 x 129,8, ՀԱՊ) և այլ բնանկարներում հաճախ բացակայում է կառույցի իրական պատկերը, և հորինվածքներն գործարանային հագարավոր մետաղալարերից ու խողովակներից հյուսված կոնստրուկցիաներ են, դրանք տեխնածին տագնապի մթնոլորտ են ստեղծում:

Հստակ և ստատիկ գիծը մշտապես գերիշխող է նրա աշխատանքներում: Գառզուն աշխատել է գրաֆիկայի տարբեր տեխնիկաներով՝ մատիտ, պաստել, մելան, գուլափոր վիմագրություն և, իհարկե, օֆորտ. «Ես նախ գծագրություն կը մտածեմ» (Զեուսեան 70): Վիմագրությամբ և փորագրությամբ՝ մասնավորապես օֆորտով, սկսել է զբաղվել 1950-ականներից:

Նկարիչը կատարել է նաև գրքի նկարազարդումներ, մասնավորապես՝ Ա. Վերդեի «Գերված սիրտ և դառը սերը» 1965 թ. (5 օֆորտ) և Արթուր Ռեմբոյի «Լուսախաղ» ժողովածուները: Արձակ և չափածո էջերը նկարիչը նկարազարդել է իր ֆանտաստիկ ասեղնագործ հորինվածքներով՝ այսպես թեթևացնելով և նոր շունչ հաղորդելով գրական ստեղծագործությանը: Գուլափոր վիմագրության տեխնիկայով են կատարված Էռնեստ Յեմինգուեյի, Ալբերտ Զամյուի, Էդգար Պոյի և այլ հայտնի գրողների գրքերը: 1975 թ. Փարիզի խոշորագույն ցուցասրահներից մեկում բացվել է Գառզունի վիմագրությունների և օֆորտների «Նոր հայացք» ծավալուն ցուցահանդեսը, որն արժանացել է մեծ ընդունելության:

1960-ականներից արևմտյան արվեստը՝ ի դեմս Բ. Բյուֆեի, Ռ. Գուտտուզոյի, Ա. Ֆուլժերոնի և սփյուռքահայ նկարիչ-քանդակագործների, մուտք է գործել ԽՍՀՄ և Հայաստան¹: Ֆրանսիացի այս արվեստագետների աշխատանքները ընդունելի էին այստեղ, որովհետև ֆիգուրատիվ, սոցիալական բնույթ էին կրում, և հեղինակներն էլ գաղափարական համակրանք ունեին կոմունիզմի հանդեպ: Գառզուն, ժանսեմին և սփյուռքահայ այլ արվեստագետներին Միության հետ կապում էր խորհրդայնացված հայրենիքը, որի հետ կապերն աշխուժացել էին «խրուշչովյան ձևալից» հետո: 1966 թ. Գառզուն առաջին անգամ ժամանել է Հայաստան, Նկարչի տանն ունեցել գրաֆիկական աշխատանքների ցուցահանդես, ներկայացրել նաև այն 6 օֆորտները, որոնք հեղինակը 300-ից ավել այլ աշխատանքների հետ նվիրել է Հայաստանի պետական պատկերասրահին (ՀԱՊ): Դրանցից է վաղ շրջանի «Հրետանի» (1956, 35 x 27 / 61,5 x 49,5, ՀԱՊ) օֆորտը, որն ունի նաև գեղանկար տարբերակները՝ «Թնդանոթը նավամատուցում» (1951, մասնավոր հավաքածու), «Հրանոթը նավահանգստում» (1957, ՀԱՊ): Աշխատանքը հակապատերազմյան թեմայով արված օֆորտային թերթ է՝ գծային քառսից ծնվող մարդագուրկ բնություն, մի քանի շտրիխով ձևավորված երկինք, դեպի ուր ուղղված է մահաբեր հրանոթի փողը: Այս լակոնիկ հորինվածքը մեծ աղետի նկատմամբ մարդկային անտարբերության դեմ ահագնազ է, հետպատերմազյան ունայնության պատկեր, որի առջև հայտնվել է բնությունից հեռացող մարդը:

¹ Այս հեղինակներն իրենց գործերից նվիրեն են խորհրդային միության թանգարաններին, Բեռլին Բյուֆեի այրին ամուսնու մեկ գեղանկար էլ նվիրել է Հայաստանի ազգային պատկերասրահին:

Գառզուն իր նկարաշարերում հաճախ է կիրառում ճարտարապետական դետալներ, որոնք տեսարանին գծային հեռանկարչական անթերի խորություն և պատրանքի տպավորություն են հաղորդում: Նման գործերում հստակ գծագրվում է ճարտարապետի կոնստրուկտիվ ձևամտածողությունը: Կատարողական տեխնիկայի առումով ակնառու են հատկապես «Երազների քարափը» (1963, թուղթ, օֆորտ, 39 x 51 / 50 x 66, ՀԱՊ, ՆԼ. 3), «Երազների ծովածոցը» (1963, թուղթ, գունավոր օֆորտ, 37,5 x 54 / 50 x 66, ՀԱՊ) փորագրությունները: Առաջին աշխատանքի ետին պլանում իրական և երևակայական դետալներ պարունակող բնանկար է՝ կետագծերով ձևավորված ջրային տարածքով, հորիզոնի գծին զուգահեռ լեռնաշղթայով, մետաղակուռ առագաստանավ: Սա գարգուլական երևակայական և մարդաստեղծ իրական առարկայականներով բնակեցրած աշխարհն է: Առաջին պլանում բյուրեղապակյա խորհրդավոր դյակի մոտ գտնվող կնոջ միստիկ կերպարն է՝

սարդոստայն հիշեցնող, հյուսածո զգեստով, սիմվոլիկ վարդով և դեպի նավը ուղղված հրաժեշտի ժեստով: Նրբագեղ գծերից հյուսված փխրուն աշխարհների միջև գոթական ճարտարապետությունը հիշեցնող դարպասն է: «Երազների ծովածոցը» ևս մեկ կիսաֆանտաստիկ տեսարան է, որտեղ մարդկային գծապատկերները միաձուլվում են խիտ շտրիխներից հյուսված բնությամբ: Ի տարբերություն նախորդ աշխատանքի ստատիկ հնչողությամբ՝ այստեղ գծի դինամիկան է գերիշխում, ասպետական կերպարների աշխույժ շարժը:

Գեղանկարների մոգական հերոսուհիները սահուն անցում են կատարել նաև օֆորտներ՝ 1965 «Չույզը» (29 x 21 / 43 x 31,5), «Կիսադեմ ծաղկեփնջով» (42,5 x 59 / 57 x 72,3), «Կինը» (40,5 x 60 / 57,5 x 75,5) և այլն: Այստեղ ճառագայթավոր գիծը կենսատու երանգ է ստանում լույսի աղբյուր: Գլխավոր կերպարը կինն է՝ սֆինքսային, միստիկական, մոնումենտալ կիսադեմից մինչև երկփեղկվող մերկ եղություն ու խորհրդավոր կամերային միջավայրում արքայադուստր-կախարդուհու կերպարանք ընդունած առեղծվածային էակ: Գարզուի արվեստը չափազանց ընգրկուն է, մտորելու տեղիք տվող և համամարդկային խնդիրներ պարունակող:

Ֆրանսահայ Յովհաննես (Ժան) Սեմերջյանը՝ Ժանսեմը, ևս համաշխարհային ճանաչում ունի և առանձնահատուկ գրաֆիկական ձեռագիր, որին հավատարիմ էր ողջ կյանքի ընթացքում: Ի տարբերություն Գառզուի հստակ ճարտարապետական գծի՝ այստեղ գերիշխում է մազանոթներ ու նյարդաթելեր հիշեցնող դողացող ուրվագիծը, որը կերտում է միջավայր, կերպար և մեխանիկիկ տրամադրություն:

Ժանսեմը ծնունդով Արևմտյան Հայաստանի Սելեզ քաղաքից է, 1922-ին ընտանիքը գաղթել է Հունաստան, 1931-ին՝ Ֆրանսիա: Ապագա նկարիչն այստեղ էլ հանդիպել է իր առաջին ուսուցչին՝ գեղանկարիչ Արմիսին՝ Արմենակ Միսիրյանին: Արվեստը փրկարար օղակ էր տղայի համար, որոշիչ՝ մասնագիտության ընտրության հարցում: 1936 թ. ավարտել է Մոնպառնասի ազատ արվեստանոցները, 1939-ին՝ Փարիզի դեկորատիվ արվեստի բարձրագույն դպրոցը: Ինքնամիտ, միայնակ մարդու ներաշխարհը, կենցաղը, դժվարություններն ու խնդիրները նրա ստեղծագործության հիմքն են: Սյուժետային, ժանրաթեմատիկ նախասիրություններով Ժանսեմը տիպիկ միգրեաբլիստ է, ում համար աշխարհում չկա հավասարություն և ճշմարտություն. դա իրականում նաև ազգային գենետիկ ցավի զգացողությունից է ծնվել: 1940-1960-ականներին Ֆրանսիայում ձևավորված այս ուղղությունը (Бункевич 386)

հետպատերազմյան իրականության թշվառ մարդու անկումային տրամադրությունն էր արտահայտում:

1940-ականներին եվրոպական շատ երկրներում փակ էին թանգարանները, սկսնակ նկարիչները չունեին հնարավորություն առերեսվելու դասական արվեստի հետ, ցուցահանդեսները հազվադեպ էին, ժամանակակիցներից շատերը միմյանց չէին ճանաչում, բայց բնագոյաբար Նույնն էին զգում և գրեթե Նույնը՝ պատկերում (Mazars 6): Ի տարբերություն միգրեթիստների Ֆրանսիս Գրուբերի, Բերնար Բյուֆեի՝ անելանելի միայնություն արտահայտող արվեստի՝ ժանսեմի ստեղծագործություններում ճարահատյալ վիճակում անգամ մարդը շրջապատված է իր նմաններով՝ նեցուկ և օգնության պատրաստ: Նրա օֆորտներում էլ նախընտրելի են պարուհիների, կյու ժանրի, կրկեսային և թատերական թեմատիկ տեսարանները:

Նկարչի ստեղծագործությունների բնօրինակները տեսնելու ու ուսումնասիրելու համար կարևոր է այն, որ Հայաստանի ազգային պատկերասրահի հավաքածուում պահպանվում են նրա՝ ավելի քան 490 ստեղծագործությունները, որից 43-ը օֆորտներ են: Վաղ շրջանի կենցաղային ժանրի աշխատանքներից առանձնանում է «Կոլիուրի արվեստանոցը» (թուղթ, օֆորտ, 50 x 66 / 32,6 x 39,3, ՀԱՊ), որն արդեն կանխորոշում է նկարչի հետագա ստեղծագործությունների ոճային առանձնահատկությունները: Սխեմատիկ գծագրությամբ արվեստանոցի ինտերիերում փորագրության տեխնիկայի ընձեռած համեստ հնարավորությունների միջոցով դարչնաճերմակ պատերին նկարչի աշխատանքներն են: Միևնույն ժամանակ, հարթային ձևամտածողությամբ տեսարանը հաղորդակից է արևելիքի՝ ճապոնական գրաֆիկական դպրոցի հարթային և ֆրոնտալ ընկալմանն ու արտահայտչաձևերին:¹ Պարզ գծագրումներով պատուհաններից լուսաօդային ազատ միջավայրում արվեստագետի աշխարհն է՝ ստեղծագործական առարկաներով ու գործիքներով: Նրա ուշադրության կենտրոնում մշտապես մարդն է՝ իր ապրումներով, գործունեության միջավայրով:

Ժանսեմի ուրվագծային դողդողացող հոսքերով կմախքային ֆիգուրների էմոցիոնալ պատկերներ է ստանում նաև իր խորը փորագրություններում: Նման

կերպարանքները արտահայտիչ են հատկապես մուգ, գրեթե սև ու խուլ խորքերի վրա, խոսում են հատկապես միմիկան, ժեստերը՝ «Բնորոշի» (թուղթ, օֆորտ, ակվատինսո, 30,5 x 26,7 / 66 x 50,2), «Պառկած կին» (թուղթ, օֆորտ, ակվատինսո, 34 x 30 / 64,5 x 50), «Ֆլորանս» (1957, թուղթ, օֆորտ, ակվատինսո, 23 x 32 / 45,5 x 54,5) (բոլորը ՀԱՊ), վերջիններս նաև

ակվատինսոի ուղեկցությամբ են հարստացած, դա գունեղանգային և էքսպրեսիվ հնչողություն է հաղորդում ստեղծագործություններին: Սեմերջյանի համար պղնձե թիթեղը նմանվում է այն սև էկրանին, որի վրա իր թրթռացող եզրագծերով հյուսվում է վտիտ ու դատապարտված անձի պատմությունը՝ «Հիշողություն» (թուղթ, օֆորտ, 39 x 32,5 / 64,5 x 50), «Ռիկյա (Բնորոշի)» (թուղթ, օֆորտ, 12,8 x 18 / 28,5 x 38): Այս կերպարները՝ եղեռնյան պատմություններից, եվրոպական հետպատերազմյան

¹ Պատահական չէ, որ Ժանսեմի արվեստը հոգեհարազատ դարձավ և մեծ ընդունելության արժանացավ ճապոնիայում, որտեղ նկարիչի արվեստը ներկայացնող 2 պատկերասրահ կա:

իրականությունից ծնված արվարձանային թշվառները՝ միայնակ և թափոռների խմբանկարներով, կուղեկցեն նրան ողջ կյանքում:

Ժանրային և գեղագիտական նոր մեկնաբանությամբ են աչքի ընկնում բիբլիական թեմաներով արված օֆորտները՝ «Սամսոն և Դալիլա» (26,5 x 30,4 / 45 x 55), «Լողացող Սյուզանը» (23,2 x 32,3 / 45 x 54,5), «Հուդիթի և Օլոֆերնի տեսակցությունը» (17,5 x 23,5 / 45 x 54,5) (բոլորը ՀԱՊ) և այլն: Հին- կտակարանային պատկերազրույթունը նորովի է բացահայտվում ժանսեմյան օֆորտների հերոսների մերկ, թափանցիկ, դեֆորմացած, նյարդային կծիկ հիշեցնող կերպարային մեկնաբանմամբ: «Աբրահամը. Սառան և Ագարը» (թուղթ, օֆորտ, 23 x 32,5 / 45 x 54,5, ՀԱՊ, **Նկ 4, 5**) երկնկարը սյուժեի դետալային ու խորը հոգեբանական ենթատեքստով է ներկայանում: Այս եռյակին ժանսեմը նախ պատկերում է հարուստ հանդերձանքով. գահերին բազմած Աբրահամի և Սառայի առջև հղի Ագարն է՝ մեղսավորի կերպարանքով: Հաջորդ տեսարանում նույն կերպարները մորեմերկ տեսքով են՝ հեռացող Ագարի և նրա որդու հրաժեշտի պահին: Սա սիմվոլիկ ժեստ է, որով ժանսեմը հերոսների մեղքի բաժինը կարծես նույնասման մերկ «հանդերձանքով» հավասարեցնում է: Հաճախ նկարիչը լուսաստվերի հակադրություններով, ակվատինտայի ֆակտուրային ու տոնային փոփոխություններով վառ ու արտահայտիչ պլաստիկական տպավորության է հասնում, որոնցից են՝ «Հուդիթի և Օլոֆերնի տեսակցությունը» (թուղթ, 17,5 x 23,5 / 45 x 54,5), «Պարզամիտը (Job)» (թուղթ, 26,5 x 30 / 45 x 54), «Թոբիի հրաժեշտը» (թուղթ, 23 x 32,3 / 45 x 55), «Լոթի փախուստը» (թուղթ, 22,8 x 31,8 / 44,5 x 54,5) օֆորտները (բոլորը ՀԱՊ):

Ֆրանսիայի հարավ, Իսպանիա, Իտալիա ճանապարհորդությունների արդյունքում ծնված արտիստիկ հերոսների՝ դիսամիկ և դիմակավորված բազմաֆիգուր հորինվածքներով օֆորտները հարստացրել են նրա ստեղծագործությունը: Դրանք ճերմակ թերթի անսահմանության և անժամանակ տարածության պատրանքի վերածած դատարկ մակերեսը լցնում են դեկորատիվ

ձևավորումներով, բեմական ներկայացումների հնամենի դրվագներով՝ «Բիզո» (թուղթ, օֆորտ, ակվատինտ, 23 x 32), «Դիմակներ» (թուղթ, օֆորտ, 23,5 x 33,5), «Շղարշավոր կանայք և պաժը» (թուղթ, օֆորտ, 32,5 x 23,3 / 56 x 44,5), «Այծքաղի պարը» (թուղթ, օֆորտ, 33 x 28) (բոլորը ՀԱՊ): Պատկերների՝ խորհրդավոր ու ներքին լարումով լի մթնոլորտը հիշեցնում են Ֆրանցիսկո Գոյայի և, անգամ, Հիերոնիմոս Բոսխի միստիկ արվեստը: «Առլեկինը և Պարուհին» (թուղթ, օֆորտ, 32,5 x 23,3), «Աղջնակը թռչնի հետ» (թուղթ, օֆորտ, 38 x 28,5 / 20 x 14,8),

«Փոքրիկ պարուհին և ծերունին» (թուղթ, օֆորտ, 40,5 x 49,8 / 65,4 x 50) կրկեսային խելված ճակատագրերի, միմյանց նկատմամբ կարեկցանքի զգացումով լցված դերասանների իրական դիմապատկերներն են՝ ժանսեմյան թրթռացող ուրվագծերով հյուսված: Արդի հնչողություն ունեն «Տոն. Նոկտյուրն» (27 x 30,5), «Կաբարե» (26,8 x 30,8 / 50,3 x 66) (բոլոր վերոհիշյալ աշխատանքները գտվում են ՀԱՊ) օֆորտները, որտեղ ժամանակակից գիշերային կյանքն է՝ հակասական ու դիսամիկ, գայթակղիչ մթության մեջ գալարվող կանացի մերկ ու ճկուն ֆիգուրների խոսուն լեզվով:

Ժամսեմը, թողնելով գրաֆիկական աշխատանքների մեծ ժառանգություն, իր կարևոր ավանդն ունի սփյուռքահայ գրաֆիկայի զարգացման գործում:

Եզրահանգումներ

Ամփոփելով կարելի է ասել, որ 20-րդ դարի՝ փորձություններով լի եվրոպական արվեստում՝ տարաբնույթ դրամատիկ իրադարձություններով և նորաստեղծ գեղարվեստական ուղղություններով, հեղինակավոր արվեստագետների բազմազանության մեջ սփյուռքահայ նկարչի համար բավականին դժվար էր ճանաչման արժանանալ, մնալուն խոսք ասել:

• Հայ արվեստում հաստոցային գրաֆիկան և մասնավորապես՝ օֆորտը, ի տարբերություն արվեստի մյուս տեսակների, ավելի քիչ են ուսումնասիրված: Մինչդեռ 20-րդ դարում այդ տեխնիկայով աշխատել և ստեղծագործել են մի շարք հայ արվեստագետներ, ստեղծել բազմաթիվ բարձրարվեստ գործեր: Ուստի՝ օֆորտի տեխնիկայով արված աշխատանքների ուսումնասիրությունների շնորհիվ մենք առավել ամբողջական պատկերացում ենք կազմում ժամանակաշրջանի սփյուռքահայ արվեստագետների գործունեության մասին:

• Ժամսեմը, Գառզուն, Օրազյանը, Ավետիսյանը կարողացան հաղթահարել այդ անջրպետը՝ ինչպես գեղանկարչության, այնպես էլ գրաֆիկայի բնագավառում՝ պահպանելով ազգային դիմագիծը, հասկանալի և հասանելի լինել նաև արևմուտքի քմահաճ արվեստասեր հասարակությանը, դառնալ համամարդկային մշակութային զարկերակի մի մասը:

• Իհարկե, այս հեղինակների արվեստում օֆորտի տեխնիկայով աշխատանքները բացարձակ մեծամասնություն, չեն կազմում, ինչպես՝ Էդգար Շահինի, Տիգրան Փոլադի մոտ, բայց իրենց կառուցողական, թեմատիկ և էմոցիոնալ արտահայտչականությամբ համաքայլ են եվրոպական ավանգարդ զարգացումներին: Շոշափելով ժամանակի հուզող հոգեբանական հարցեր և խնդիրներ՝ նրանք ներդաշնակորեն ընդգրկվել են գրական, գեղարվեստական և թատերական աշխարհ: Օֆորտի նուրբ գծային և խորը հոգեբանական արտահայտչալեզվով պատկերել են արդի թեմաների և հավերժորեն աղմկող հարցերի սեփական տեսլականը:

• Հոդվածում ներկայացված և սփյուռքահայ այլ հեղինակների ստեղծագործական ժառանգության մեծ մասը գտնվում է արտերկրի թանգարաններում և մասնավոր հավաքածուներում, դա հավելյալ դժվարություններ է ստեղծում ուսումնասիրությունների համար: Միաժամանակ 1960-1980-ական թթ. նրանց շնայլ նվիրատվությունների շնորհիվ Հայաստանում հայտնված աշխատանքները թույլ են տալիս հնարավորինս ամբողջական պատկերացում կազմել հայ արվեստի զարգացումների վերաբերյալ:

• Հայաստանի թանգարաններում հանգրվանած սփյուռքահայ արվեստագետների գեղարվեստական ժառանգության նմուշները, այդ թվում նաև օֆորտները, նպաստել են, որ տեղի գրաֆիկ նկարիչները կարողանան ծանոթանալ արևմտյան գեղարվեստական լեզվին, թարմ շունչ հաղորդել այս ոլորտին:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ադայան Արարատ և ուրիշներ, *Հայ արվեստի պատմություն*. Չանգակ 97, Երևան, 2009, 574 էջ:
2. Դալլաքյան Կարլեն, *Հայ սփյուռքի պատմություն: Համառոտ ակնարկ*. Չանգակ 97, Երևան, 2004, 288 էջ:
3. Չարյան Անահի, Ժիրայր Օրազյան, *Սովետական Հայաստան*, №2, 1984, էջ 16-17:

4. Խաչատրյան Շահեն, *Գառզու. Գառնիկ Չուկումյան 1907-2000*, Երևան, 2017, 140 էջ:
5. Զեօսեան Գրիգոր, *Գառզու Սոգական աշխարհի մը նկարիչ*. Հայկական բարեգործական ընդհանուր միություն ՀԲԸՄ, Ալեք Մանուկյան մշակութային հիմնադրամ, Միջիգան, 1982, 201 էջ:
6. «Հայ արվեստագետներ Խոսվող մեջ». *Հոլափեր*, 21 փետրվարի 1948, էջ 7:
7. Адорно, Теодор. *Негативная диалектика*. Научный мир, Москва, 2003, 374 с.
8. Бункевич, Дарья. «Мизерабилизм во французском искусстве 1940–1960-х годов. К истории происхождения понятия». *Художественная культура*, № 2, 2023, стр. 382-405, doi:10.51678/2226-0072-2023-2-382-405.
9. Герман, Михаил. *Парижская школа*. Азбука, Санкт-Петербург, 2019, 312 с.
10. Звонцов, Василий и Шистко, Владимир. *Офорт*. Искусство, Москва, 1971, 185 с.
11. Лозинская, Рита. «Неореализм». *Архиве*, 24 февраля 2020, https://artchive.ru/encyclopedia/4329-Different_phenomena, Досупно: 14.03.2024.
12. «Психоанализ и психоаналитическая психотерапия». *Национальный исследовательский университет. Высшая школа экономики*, https://www.hse.ru/ma/therapy/psy_community7, Досупно: 06.05.2024.
13. Сидельникова, Анна. «Дегенеративное искусство». *Архиве*, 30 ноября 2018, https://arhive.com/ru/encyclopedia/3736-Degenerate_Art, Досупно: 20.08.2024.
14. Фрейд, Зигмунд. *По ту сторону принципа удовольствия*. Москва, 1925, 569 с.
15. Avedissian, Onnig. *Peintres et Sculpteurs Armenians*. Gaire, 1959, 492 p.
16. Brin, Morik. *Peintres et Sculpteurs de l'Egipte coneproraine*. Egypte, 1937, 98 p.
17. Kürkman, Garo. *Armenian painters in ottoman empire 1600-1923*. Istanbul, 2004, 988 p.
18. Mazars, Pier. *Jansem*. Editions Andre Saurent, Monte Carlo, 1974, 140 p.

WORKS CITED

1. Aghasyan, Ararat ev urishner. Hay arvesti patmut'yun. Zangak 97, Erevan, 2009, 574 e'j: [History of Armenian Art. Zangak 97, Yerevan, 574 p] 2009. (In Armenian)
2. Dallaqyan, Karlen. Hay sp'yur'qi patmut'yun: Hamar'ot aknark. Zangak 97, Erevan, 2004, 288 e'j: [History of the Armenian Diaspora: A brief review. Zangak 97, Yerevan, 288 pages.] 2004. (In Armenian)
3. Zaryan, Anais. «Jhirayr O'ragyan». Sovetakan Hayastan, №2, 1984, e'j 16-17: ["Zhirair Oragyan". "Soviet Armenia", №2, pp. 16-17] 1984. (In Armenian)
4. Xachatryan, Shahen. Gar'zu. Gar'nik Zulumyan 1907-2000. Erevan, 2017, 140 e'j: [Garzu. Garnik Zulumyan 1907-2000. Yerevan, 140 p] 2017. (In Armenian)
5. Qe'o'se'ean, Grigor. Gar'zu Mogakan ashxarhi my' nkarich. Haykakan baregorc'akan y'ndhanur miut'yun HBY'M, Aleq Manukyan mshakut'ayin himnadram, Michigan, 1982, 201 e'j: [Artist of Garzu's Magical World. Armenian General Benevolent Union AGBU, Alec Manukian Cultural Foundation, Michigan, 201 p] 1982. (In Armenian)
6. «Hay arvestagetner Italioy mej». Husaber, 21 p'etrvari 1948, e'j 7: ["Armenian artists in Italy". Husaber, February 21, p 7] 1948. (In Armenian)
7. Adorno, Teodor. Negativnaja dialektika. Nauchnyj mir, Moskva, 2003, 374 s [Negative Dialectics. Scientific World, Moscow, 2003, 374 pp.] 2003. (In Russian)

8. Bunkevich, Dar'ja. «Mizerabilizm vo francuzskom iskusstve 1940–1960-h godov. K istorii proishozhdeniya ponjatija». Hudozhestvennaja kul'tura, № 2, 2023 g., str. 382-545, doi:10.51678/2226-0072-2023-2-382-405. ["Miserabilism in French art of the 1940s–1960s. On the history of the origin of the concept". Artistic Culture, No. 2, 2023, pp. 382-405, doi:10.51678/2226-0072-2023-2-382-405]. (In Russian)
9. German, Mihail. Parizhskaja shkola. Azbuka, Sankt-Peterburg, 2019, 312 s. [Paris School. Azbuka, St. Petersburg, 312 p] 2019. (In Russian)
10. Zvoncov, Vasilij i Vladimir Shistko. Ofort. Iskusstvo, Moskva, 1971, 185 s. [Etching. Art, Moscow, 185 p] 1971. (In Russian)
11. Lozinskaja, Rita. Neorealizm. Artchive, 24 fevralja 2020 g. https://artchive.ru/encyclopedia/4329~Different_phenomena, Dosupno: 14.03.2024. [Neorealism. Artchive, February 24, 2020 https://artchive.ru/encyclopedia/4329~Different_phenomena, Available: 03.14.2024]. (In Russian)
12. «Psihoanaliz i psihoanaliticheskaja psihoterapija». Nacional'nyj issledovatel'skij universitet «Vysshaja shkola jekonomiki», https://www.hse.ru/ma/therapy/psy_community7, Dosupno: 06.05.2024. ["Psychoanalysis and Psychoanalytic Psychotherapy." National Research University Higher School of Economics, https://www.hse.ru/ma/therapy/psy_community7, Available: 05/06/2024]. (In Russian)
13. Sidel'nikova, Anna. «Degenerativnoe iskusstvo». Artchive, 30 nojabrja 2018, https://arthive.com/ru/encyclopedia/3736~Degenerate_Art, Dosupno: 20.08.2024. [Degenerate art. Artchive, November 30, 2018, https://arthive.com/ru/encyclopedia/3736~Degenerate_Art, Available: 08.20.2024]. (In Russian)
14. Frejd, Zigmund. Po tu storonu principa udovol'stvija. Moskva, 1925. [Beyond the Pleasure Principle. Moscow] 1925. (In Russian)

GENRE-THEMICAL INDIVIDUALS OF ETCHINGS BY ARMENIAN DIASPORA ARTISTS IN THE CONTEXT OF SOCIO-POLITICAL EVENTS IN EUROPE OF THE 20TH CENTURY

MISAK HARTENYAN

*State Academy of Fine Arts of Armenia, Ph.D.Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

This article aims to provide a concise yet comprehensive overview of the etching works created by various artists of the Armenian diaspora during the 1930s–1980s. These works were produced under challenging historical and socio-political circumstances in different countries around the world.

The article examines the available etchings of famous French-Armenian artists Garzu, Zhansem, as well as Egyptian-Armenian Onnik Avetisyan, Italian-Armenian Zhirayr Oragyan, who are known to the narrower circles of the art-loving public, and through genre-thematic analyzes of individual works, the features of the artist's work in a given cultural environment and the connection with the aesthetic achievements of that time are shown.

The work is based on studies of artistic, stylistic and etching techniques employed by Armenian Diaspora artists.

As a result of the study, we come to the conclusion that Armenian artists working abroad were closely related to the cultural ferment taking place in the given country and were greatly influenced by the Western, to different directions of modernism. Nevertheless, their art remained deeply intertwined with national issues, as its unique characteristics were closely connected to their cultural roots and notions of identity.

Keywords: *Diaspora Armenian artists, graphics, etching, engraving, colony, cultural environment, world art.*

ЖАНРОВО-ТЕМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОФОРТОВ АРМЯНСКИХ ХУДОЖНИКОВ ДИАСПОРЫ В КОНТЕКСТЕ ОБЩЕСТВЕННО- ПОЛИТИЧЕСКИХ СОБЫТИЙ В ЕВРОПЕ XX ВЕКА

МИСАК АРТЕНЯН

*соискатель Государственной академии художеств Армении,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель данной статьи – кратко представить полную картину произведений, выполненных в технике офорта ряда художников армянской диаспоры, работавших в 1930-80-е годы XX века в сложных исторических, социально-политических ситуациях в разных странах мира.

В статье рассматриваются как офорты известных франко-армянских художников Гарзу, Жансема, так и известных в более узких кругах художников, египетского армянина Онника Аветисяна, итало-армянского офортиса Жирайра Орагяна; дается анализ жанрово-тематических особенностей отдельных произведений, указываются особенности творчества художника в данной культурной среде и связь с эстетическими достижениями того времени.

Работа проведена на основе изучения художественных, стилистических и офортных техник произведений художников армянской диаспоры.

В результате исследования мы приходим к выводу о том, что армянские художники, работавшие за рубежом, были тесно связаны с культурными процессами, происходившими в данной стране, и находились под сильным влиянием западного, в частности, французского реализма и разных направлений модернизма. Тем не менее, их творчество не было лишено национальной проблематики, поэтому особенности их искусства множеством нитей связано с национальными корнями и представлениями о самобытности.

Ключевые слова: *армянские художники диаспоры, графика, офорт, гравюра, колония, культурная среда, мировое искусство.*

**ՏՐԱՎՄԱՏԻԿ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՈԳԵԿԱՆ
ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԿՐԿՆՎՈՂ ՏՐԱՎՄԱՆԵՐԻ ԴԵՊՔՈՒՄ ***

ՀՏԴ 159. 96

DOI: 10.52063/25792652-2024.4.23-171

ԱՆԻ ԱՎԱԳՅԱՆ

Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական
համալսարանի կրթության, հոգեբանության և սոցիոլոգիայի ֆակուլտետի
ակադեմիկոս Մ. Մազմանյանի անվան հոգեբանության ամբիոնի դասախոս,
հոգեբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

avagyanani24@aspu.am

ORCID: [0000-0003-4966-8186](https://orcid.org/0000-0003-4966-8186)

ԱՆՆԱ ԱՌԱԲԵԼՅԱՆ

Խաչատուր Աբովյանի անվան
հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի
կրթության, հոգեբանության և սոցիոլոգիայի ֆակուլտետի
կիրառական հոգեբանության ամբիոնի դասախոս,
հոգեբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

aragelyananna23@aspu.am

ORCID: [0000-0002-8668-4698](https://orcid.org/0000-0002-8668-4698)

**Հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել և ներկայացնել տրավմատիկ
հիշողությունների հոգեկան վերափոխումների առանձնահատկությունները
կրկնվող տրավմաների դեպքում:**

Խնդիր է դրվում քննարկելու կրկնվող տրավմաների ազդեցությունը
հասարակության հոգեկան առողջության և բարոյահոգեբանական վիճակի
վրա, ներկայացնելու տրավմատիկ հիշողությունների հոգեկան
վերափոխումների բնութագրերը:

Ըստ այդ բնութագրերի՝ վերլուծվել են Արցախյան 44-օրյա պատերազմի
ընթացքում տեղահանվածների հոգեբանական խնդիրները և դրանց
դրսևորման առանձնահատկությունները:

Հոգեթերապևտիկ աշխատանքներն իրականացվել են Էկլեկտիկ
մոտեցման շրջանակներում: Նշվում է, որ առավել արդյունավետ են եղել
հատկապես խմբային աշխատանքները: Աշխատանքի առաջին փուլում
օգտագործվել են հողակցման և կոգնիտիվ-վարքաբանական թերապիայի
տեխնիկաներ, հիմնական փուլում առավել արդյունավետ է եղել
արտթերապիայի տարբեր տեխնիկաների կիրառությունը, իսկ աշխատանքի

* Հոդվածը ներկայացվել է 09.11.2024թ., գրախոսվել՝ 26.11.2024թ., տպագրության
ընդունվել՝ 31.12.2024թ.:

ավարտին կիրառված քոռչինգ տեխնիկաները նպաստել են այցելուների մոտ ապրելու և արարելու ձգտման ակտիվացմանը:

Հեղինակները ներկայացրել են պատերազմից տուժածներին հոգեբանական աջակցության ծրագրի շրջանակներում մեկ տարի շարունակ իրականացված հոգեթերապևտիկ աշխատանքների ընթացքը և վերլուծել արդյունքները: Պարզվել է, որ կրկնվող տրավմային արձագանքման առաջին փուլին բնորոշ է եսի ուշացած հակազդումը կատարված աղետին, խեղաթյուրված համոզմունքներն ու մտածողության հետընթացը: Անօգնականությունը, հուսահատությունը, անտեսվածությունը, ագրեսիան ի հայտ են գալիս ավելի ուշ փուլում:

Հիմնաբառեր՝ տրավմա, կրկնվող տրավմա, հարմարում, խմբային հոգեթերապիա, էկլետիկ մոտեցում, մարդածին աղետներ, տագնաապայնություն:

Ներածություն

Վերջին 100 տարիների ընթացքում հայ ազգաբնակչությունը մի քանի անգամ դաժան կերպով տեղահանումների է ենթարկվել: 19-րդ դարի վերջին քառորդից սկսած՝ Արևմտյան Հայաստանում կազմակերպված ջարդերը և տեղահանումները իրենց տրամաբանական հանգուցալուծմանը հասան 1914-1915 թվականների մեծ ջարդերով, որ հետագայում համաշխարհային հասարակությունը համարեց ցեղասպանություն: Տեղահանումը շարունակվեց ԽՍՀՄ-ի տարիներին, երբ Նախիջևանի ինքնավար մարզը հայաթափվեց Խորհրդային Ադրբեջանի վարած քաղաքականության արդյունքում: Այս տեղահանումներն էլ իրենց վերջնական հանգուցալուծումը գտան ԽՍՀՄ-ի փլուզմամբ և Սումգայիթյան ջարդերով:

2020թ. -ի Արցախյան 44-օրյա պատերազմի ընթացքում և Արցախի շրջափակումից ու հայաթափումից հետո Արցախում բնակվող 100000-ից ավելի անձինք հարկադրված տեղահանվեցին: Հայաստանի Հանրապետությունը 2020 թվականի սեպտեմբերից 2023 թ.-ի հոկտեմբերն ընկած ժամանակահատվածում ընդունեց տեղահանվածների ամենամեծ խմբաքանակը: Այս հանգամանքը չի կարող իր բացասական ազդեցությունը չունենալ հասարակության հոգեկան առողջության և բարոյահոգեբանական վիճակի վրա:

Թվարկված աղետները՝ բռնաճնշում, էթնիկ զտում, ցեղասպանություն, տեղահանում, պատերազմ, էքզիստենցիալ ոչնչացում, համարվում են մարդածին աղետներ, որոնք հասարակության վրա խորը տրավմատիկ հետևանքներ են թողնում և դրսևորվում են սերնդեսերունդ: Կրկնվող տրավմաները հնարավորություն չեն տալիս հայ ժողովրդին հաղթահարելու հետտրավմատիկ խնդիրները, ընդհակառակը՝ ձևավորվում է սոցիալ-հոգեբանական խնդիրների փաթեթ, որը կրում է կոլեկտիվ և համազգային բնույթ:

Մեթոդաբանական հիմքերը

Հ. Կրիստալը նշում է, որ «տրավմատիկացված անձանց ինքնապաշտպանական մղումը դրդում է ճնշելու, թաքցնելու, լռելու, դեռեալիզացնելու հոգեբանական վնասվածքները: Սակայն չլուծված հոգեբանական խնդիրների արդյունքում մենք ոչ միայն ունենում ենք անառողջ հասարակություն, այլև այդ խնդիրները փոխանցվում են սերնդեսերունդ՝ ինչպես գիտակցական, այնպես էլ ենթագիտակցական մակարդակներում: Երկարաձգված տրավմատիկացված հասարակություն ունենալը կրճատում և հետընթացի մեջ է պահում երկրի զարգացումը» (Krystal 368):

Պետք է նշել, որ «եսի տրավմատիկ վիճակները հիմնականում ենթակա չեն ադապտացիայի, նույնիսկ այն դեպքում, երբ անձը ունի կրկնվող տրավմա, որի

արդյունքում տրավմատիկ փորձը կարելի է օգտագործել, որպես ասոցիատիվ կապ՝ առկա խնդիրը հաղթահարելու համար» (Krystal 368):

Ըստ Վ. Բալթերի՝ տրավմատիկ հիշողությունների հոգեկան վերափոխումները դրսևորվում են միայն շատ սահմանափակ չափով կամ ընդհանրապես տեղի չեն ունենում, դրանք ունեն յուրահատուկ բնութագրեր: Կարելի է առանձնացնել դրանցից երեքը, բայց միևնույն ժամանակ ընդգծել, որ սա տրավմայի ախտանշանների մանրամասն նկարագրություն չէ (Բոլեծեր 2010):

Մեր կողմից առանձնացվել են այն բնութագրիչները, որոնք բնորոշ են անընդհատ տրավմատիզացիայի ենթարկված հասարակությանը և ուղղակի կապ ունեն 2020 թվականի Արցախյան 44-օրյա պատերազմից տուժածների և Արցախից տեղահանվածների հետ կատարած հոգեբանական աշխատանքների և դրանց վերլուծության հետ:

1. Տրավմատիկ փորձը բախում է եսի և կատարված փաստի միջև: Եսի արձագանքը հիմնականում ուշ է առաջանում: Դա ձևավորվում է ոչ թե որպես սպառնացող վտանգի պատասխան, այլ այն բանից հետո, երբ տրավմատիկ փորձն արդեն առկա է, և եսը պասիվորեն հանձնվում է տրավմային, քանի որ նրա պաշտպանական գործառնությունները փլուզված են: Հաճախ տեղի է ունենում մտածողության հետընթաց՝ որպես անտանելի անօգնականությունից պաշտպանություն: Երբ տրավմատիզացված մարդն իրեն մեղադրում է կատարվածի համար, ապա պասիվ անօգնականության զգացումը վերածվում է սեփական գործունեությունը կամ անգործությունը պայմանավորող միջոցի: Եթե մտածողության նման հետընթացին զուգարկվում են նաև գիտակցությունից արտամղված ներքին համոզմունքներ, վախեցնող պատկերացումներ, ապա ձևավորվում են պառակտված համոզմունքներ, որոնք իրականությանը չեն համապատասխանում:

2. Տրավմատիզացված եսի ոչ համարժեք մտավոր գործունեությունը հանգեցնում է հոգեկան զգացողության սառեցմանը և առաջացնում է ներքին կանգ: Խախտվում է անցյալի, ներկայի և ապագայի միջև ընկած ժամանակահատվածը, տրավմատիզացված անձը կորցնում է արտաքին ազդեցությունները ընկալելու կարողությունը:

3. Համատարած տրավմատիզացիայի դեպքում անօգնականության զգացումը այնքան մեծ է լինում, որ ճնշում է ինքնապաշտպանական մեխանիզմների գործունեությունը: Փլուզվում է հավատի զգացումը այն բանի նկատմամբ, որ իրենց կյանքում կարող է ինչ-որ դրական բան տեղի ունենալ, ինչպես նաև կորչում է շրջապատողների կողմից ապրումակցման, հասկացված լինելու պահանջմունքի բավարարման հույսը: Տեղի է ունենում անձի մեկուսացում, որը ուղեկցվում է վախի, ամոթի, հուսահատության և ատելության բուռն զգացողություններով (Բոլեծեր 2010):

Էմպիրիկ հետազոտության արդյունքները

Հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել տրավմատիկ հիշողությունների հոգեկան վերափոխումների առանձնահատկությունները կրկնվող տրավմաների դեպքում:

Հետազոտության հիմքում ընկած է այն ենթադրությունը, որ տրավմատիզացված անձանց մեծ մասի ապաքինումը երկարաձգվում է՝ պայմանավորված նրանց պաշտպանական մեխանիզմներով. մարդիկ արտամղում, մերժում և ճնշում են իրենց հոգեբանական խնդիրները:

Էմպիրիկ հետազոտությունն իրականացվել է պատերազմին հաջորդած մեկ տարվա ընթացքում, պատերազմից տուժածներին հոգեբանական աջակցության ծրագրի շրջանակներում՝ ամփոփելով անհատական և խմբային հոգեթերապևտիկ աշխատանքի արդյունքները: Հարկ ենք համարում նշել, որ հետազոտության մասնակիցների մեծ մասը եղել են արցախյան առաջին, ապրիլյան քառօրյա և 44-օրյա պատերազմների մասնակիցներ:

Հետազոտության արդյունքների վերլուծությունն ու ընդհանրացումները կատարվել են ինդուկտիվ մոտեցման շրջանակներում, իդեոգրաֆիկ մեթոդով, անհատական հոգեբանական աշխատանքի ընթացքում դիտարկման արդյունքների, փաստերի ուսումնասիրության համադրմամբ:

Պետք է նշել, որ տեղահանվածների ծանրակշիռ մասը պատերազմին հաջորդած 6 ամիսների ընթացքում չէին նշում սոցիալ-հոգեբանական կամ աղապատացիոն խնդիրների մասին և դա պատճառաբանում էին նրանով, որ «ուրախ ենք, որ փրկվել ենք», «սպասում ենք պատերազմի ավարտին», «մենք ստիպված էինք ժամանակավոր լքել մեր տները, շուտով ամեն ինչ կավարտվի, և մենք հետ կգնանք»: Սա վկայությունն է այն բանի, որ նրանց մոտ գործում էր վերևում նշված առաջին կետին բնորոշ հոգեբանական մեխանիզմները. եսի ուշացած հակազդումը տեղի ունեցած աղետին, հակասական համոզմունքները և մտածողության հետընթացը: Նույնիսկ հոգեբանի կողմից աղապատացիոն խնդիրների, տրավմատիկ հիշողությունների առկայության մասին հատուկ հարցադրումները վերոհիշյալ խնդիրների բացակայության պատասխաններով էին հիմնավորվում: Առաջին հայացքից թվում է, թե տեղահանվածների բարոյահոգեբանական վիճակը կարելի է բավարար գնահատել: Սակայն այս երևույթը բացատրվում է նրանով, որ տեղահանված և տրավմատիզացված անձինք կորցնում են արտաքին ազդեցությունները ընկալելու կարողությունը. պատերազմից հետո հավատով սպասում էին տուն վերադառնալուն, չնայած որ կնքվել էր պատերազմի դադարեցման պայմանագիր, որն արցախցիների մի մասին զրկեց իրենց ծննդավայրից, տնից, աշխատանքից: Այս տևական ժամանակահատվածը, որի ընթացքում տրավմատիզացված անձը չի գիտակցում, չի ընդունում, չի գտնվում ճիշտ ժամանակի և տարածության մեջ, նրանից խլում է մեծ էներգիա և տանում հուզական հյուծվածության: Վերջինս հանգեցնում է ագրեսիվության և տագնապայնության մակարդակի բարձրացմանը, հիասթափության, անօգնականության զգացողության ամրապնդմանը, պայքարելու, կյանքի նոր պայմաններին հարմարվելու ցանկության բացակայությանը:

Ինչպես նշեցինք, եսի տրավմատիկ վիճակները հիմնականում աղապատացիայի ենթակա չեն, սակայն սոցիալական աղապատացիայի տեսանկյունից դիտարկելու դեպքում պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ արցախցիների՝ տեղահանումից հետո հատկապես Հայաստանում ապաստանելը, ունի մի շարք առավելություններ: Տեղահանվածները եկել են մի միջավայր, որի մշակույթը, լեզուն, կրոնը և ազգային առանձնահատկությունները նույնն են: Հոգեբանական աջակցության դիմած տեղահանվածները հաստատում էին այն փաստը, որ իրենց զգում են ինչպես տանը: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ պետք էր ենթադրել, որ սոցիալ-հոգեբանական աղապատացիան շատ ավելի սահուն պետք է ընթանար, իհարկե, հատուկ ուշադրություն դարձնելով այն փաստին, որ մարդիկ անձնական ողբերգություն են ապրում, քանի որ կորցրել են իրենց ծննդավայրը, տունը, աշխատանքը, հարազատներին, ընկերներին, համագյուղացիներին, հարևաններին:

Այնուամենայնիվ, տեղահանված բնակիչների 90 տոկոսը, ովքեր պատերազմի ավարտից արդեն 6 ամիս անց դիմում էին հոգեբանական աջակցության, իրենց խնդիրներից մեկը համարում էին դեգադապատացիան: Թե՛ խմբային, թե՛ անհատական թերապիաների ընթացքում բացահայտվեց, որ բոլոր տեղահանվածները ունեն աջակցության, կարեկցանքի, հասկացված, լսված լինելու կարիք և ոչ թե աղապատացիոն խնդիրներ: Հոգեբանական թերապիաների ընթացքում նրանք հասկանում էին, որ իրենց մեկուսացած և չհասկացված են զգում ոչ թե այն պատճառով, որ իրենց օտար են զգում, կամ հասարակության կողմից կա ճնշում կամ մշակութային տարբերություն, այլ այն պատճառով, որ չեն կարողացել կիսել, արտահայտել իրենց հույզերը: Այս երևույթը բնորոշ է համատարած տրավմատիզացիային, որն ուղեկցվում է մի շարք հուզական դրսևորումներով՝

անօգնականություն, հուսահատություն, անտեսվածություն, վախ, ագրեսիա: Հոգեբանական աջակցության դիմած մարդկանց ծանրակշիռ մասը ուներ ագրեսիվության բարձր մակարդակ:

Պատերազմական գործողությունների ականատես, մասնակից, մագապուրծ փրկված բնակիչների՝ սոցիալ-հոգեբանական խնդիրների, կյանքի նոր պայմաններին հարմարվելու ուղղությամբ տարված հոգեբանական աշխատանքների վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս կատարելու մի շարք եզրակացություններ, դուրս բերել օրինաչափություններ, մշակել թերապևտիկ աշխատանքի առավել արդյունավետ ուղիներ:

Եզրակացություններ և գործնական առաջարկներ

Վերլուծելով պատերազմի հաջորդող մեկ տարվա ընթացքում կատարված հոգեթերապևտիկ աշխատանքները՝ կարելի է ընդգծել, որ հատկապես արդյունավետ էին խմբային թերապիաները, որտեղ մարդիկ իրենց լսված և հասկացված էին զգում, հանդիպում էին իրենց բախտակից մարդկանց, կիսվում զգացողություններով, մտքերով, խնդիրների հաղթահարման փորձով:

Հոգեթերապևտիկ խմբային աշխատանքը հատկապես արդյունավետ էր էլեկտիկ մոտեցման շրջանակներում (Аткинсон 816): Որպես խմբային թերապիայի արդյունավետ մեթոդներ կարելի է առանձնացնել.

1. Առաջին հանդիպումներին խմբի ճանաչում և ձևավորում, կոգնիտիվ վարքաբանական թերապիայի տեխնիկաների կիրառություն, տագնապի բարձր մակարդակի առկայության դեպքում նաև հոդակցման տեխնիկաների կիրառություն:

2. Բուն թերապևտիկ աշխատանքի ժամանակ արտ-թերապիայի և գեշտալտ թերապիայի՝ միմյանց փոխլրացնող տեխնիկաների կիրառում:

3. Ավարտական փուլում՝ քուլչինգ տեխնիկաների կիրառում:

Նման աշխատանքային ռազմավարությունը հնարավորություն է տալիս առաջին հանդիպումներին, օգտագործելով կոգնիտիվ վարքաբանական մոտեցումը, մի շարք հոդակցման տեխնիկաների կիրառմամբ նվազեցնելու տագնապի և լարվածության մակարդակը, ձևավորելու վստահության մթնոլորտ, հաճելի միջավայր և խումբ, որտեղ մարդիկ իրար վստահում և ազատ հաղորդակցվում են:

Արտթերապևտիկ մեթոդներով աշխատանքը արդյունավետ ենք համարում, քանի որ տրավմատիզացված անձինք, լինելով լարված, ունենալով մտածողության հետընթաց, ագրեսիվության բարձր մակարդակ, պրկված նյարդեր, հաճախ ի վիճակի չեն լինում խոսքայնացնել իրենց հույզերը, իսկ նկարելու, ծեփելու, ավագի հետ աշխատանքի, ընթերցելու միջոցով հեշտությամբ վեր են հանում իրենց խնդիրները, դրանց նայում կողքից, ճանաչում, գնահատում, ընդունում դրանք: Արտթերապիան հնարավորություն է տալիս այցելուին արտահայտելու հույզերը, դրանց կոնկրետ տեսք և ձև տալու միջոցով, դա կրկնակի արդյունավետ է դարձնում թերապիան: Գեշտալտ թերապիայի մեթոդների կիրառությունը արդյունավետ է խնդրի հասկացման և դրա հաղթահարման ուղիների, միջոցների ձևավորման փուլում: Այցելուն կարողանում է բարձրացնել իր գիտակցության մակարդակը, վերաձևավորում է աղճատված, տրավմատիզացված ենը, ձեռք է բերում դրական փորձ, որն էլ կիրառում է իր կյանքում:

Աշխատանքի վերջին փուլում անփոխարինելի են քուլչինգ տեխնիկաները, որոնց միջոցով այցելուի մոտ ձևավորվում է ապրելու, ստեղծագործելու, արարելու ձգտումը. դա որոշակիորեն հնարավոր է դարձնում հետպատերազմյան համընդհանուր տրավմաների հաղթահարումը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Аткинсон, Рита и другие. *Введение в психологию*. Под общей редакцией В. П. Зинченко, 15-е международное издание, Прайм-Еврознак, Санкт-Петербург, 2007.

2. Балебер, Вернер. «Воспоминание и историзация: трансформация индивидуальной и коллективной травмы и ее межпоколенческая передача». *Журнал практической психологии и психоанализа*, N4, 2010. <https://psyjournal.ru/articles/vospominanie-i-istorizaciya-transformaciya-individualnoy-i-kollektivnoy-travmy-i-ee> (13. 01. 2024)

3. Krystal Henry. *Integration and self-healing. Affect, trauma, alexithymia*. Hillsdale, Analytic Press, 1988.

WORKS CITED

1. Atkinson Rita i drugie. Vvedenie v psihologiju. Pod obshej redakciej V. P. Zinchenko. 15-e mezhdunarodnoe izdanie, Prajm-Evroznak, Sankt-Peterburg, [Introduction to Psychology. St. Petersburg, Prime-Evroznak] 2007. (In Russian)

2. Boleber Verner. "Vospominanie i istorizacija: transformacija individual'noj i kollektivnoj travmy i ee mezhpokolencheskaja peredacha" Zhurnal prakticheskoy psihologii i psihoanaliza N4, [Remembering and Historicization: Transformation of Individual and Collective Trauma and its Transmission, Journal of Psychology and Psychoanalysis N4] 2010. <https://psyjournal.ru/articles/vospominanie-i-istorizaciya-transformaciya-individualnoy-i-kollektivnoy-travmy-i-ee> (In Russian).

THE FEATURES OF PSYCHIC TRANSFORMATIONS OF TRAUMATIC MEMORIES IN CASE OF REPETITIVE TRAUMAS

ANI AVAGYAN

Khachatur Abovian Armenian State Pedagogical University, Department of Educational Psychology and Sociology, Chair of Psychology named after Academician M. Mazmanyanyan, Ph.D. in Psychology, Associate Professor, Yerevan, the Republic of Armenia

ANNA ARAKELYAN

Khachatur Abovian Armenian State Pedagogical University, Department of Educational Psychology and Sociology, Chair of Applied Psychology, Ph.D. in Psychology, Associate Professor, Yerevan, the Republic of Armenia

The purpose of the article is to study and introduce the features of mental transformations of traumatic memories in the case of repeated traumas. The task is to discuss the impact of repeated traumas on the mental health and morale of society to present the characteristics of the mental transformations of traumatic memories.

Based on the aforementioned characteristics, the psychological problems and manifestation features of individuals displaced by the 44-day war in Artsakh in 2020 were analyzed.

Psychotherapeutic works were carried out according to the schools of eclectic approach. It is mentioned that group works were especially effective. Grounding techniques and cognitive-behavioral therapy were utilized during the initial stage of the work. In the main stage, the application of various art therapy techniques proved to be more effective. The coaching techniques used at the end of the work contributed to the activation of the visitors' desire to live and create.

The authors present and analyze psychotherapeutic work that was done during a year within the project "Psychological support for victims of war". It has been established that the first reaction to repeated trauma is characterized by a late reaction of the self to

the catastrophe, distortion of beliefs and regression of thinking. Helplessness, despair, neglect and aggression appear at a later stage.

Keywords: *trauma, repetitive trauma, adaptation, group psychotherapy, eclectic approach, man-made disasters, anxiety.*

ОСОБЕННОСТИ ПСИХИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ ТРАВМАТИЧЕСКИХ ВОСПОМИНАНИЙ В СЛУЧАЕ ПОВТОРЯЮЩИХСЯ ТРАВМ

АНИ АВАГЯН

*преподаватель кафедры психологии им. академика М. Мазмания
факультета психологии образования и социологии
Армянского государственного педагогического университета
им. Хачатура Абовяна,
кандидат психологических наук, доцент,
г. Ереван, Республика Армения*

АННА АРАКЕЛЯН

*преподаватель кафедры прикладной психологии
факультета психологии, образования и социологии
Армянского государственного педагогического университета
им. Хачатура Абовяна,
кандидат психологических наук, доцент,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – изучить и представить особенности психических трансформаций травматических воспоминаний в случае повторяющихся травм. Задача исследования состоит в том, чтобы обсудить влияние повторных травм на психическое здоровье и моральное состояние общества, представить особенности психических трансформаций травматических воспоминаний.

На основе этих характеристик проводится анализ психологических проблем и особенностей их проявления, наблюдающихся у переселенцев периода 44-дневной Арцахской войны.

Психотерапевтические работы были осуществлены в рамках эклектического подхода. Отмечается, что особенно эффективными были групповые работы. На первом этапе использовались техники заземления и техники когнитивно-поведенческой терапии. На основном этапе наиболее эффективным было использование различных техник арттерапии, а коучинговые приемы, использованные в финале работы, способствовали активизации у подопечных желание жить и творить.

Авторы представили процесс и анализ психотерапевтических работ, сделанных в рамках программы психологической поддержки пострадавшим в войне, проведенных на протяжении одного года. Установлено, что первая реакция на повторную травму характеризуется более поздним реагированием «Я» на катастрофу, искажением убеждений и регрессом мышления. Беспомощность, отчаяние, пренебрежение, агрессия появляются на более позднем этапе.

Ключевые слова: *травма, повторяющаяся травма, адаптация, групповая психотерапия, эклектический подход, антропогенные катастрофы, тревожность.*

THE INTERNATIONAL EXPERIENCE IN ADDRESSING THE SOCIO-ECONOMIC ISSUES OF FORCIBLY DISPLACED PERSONS AND ITS LOCALIZATION IN ARMENIA * ¹

UDC 330.3

DOI: 10.52063/25792652-2024.4.23-178

ANNA HAKOBJANYAN

Yerevan State University, Faculty of Economics and Management,
Chair of Management and Business, Head,
Head of Marketing Master's Degree Program,
Ph.D. in Economics, Associate Professor
Yerevan, the Republic of Armenia
annahakobjanyan@ysu.am
[ORCID: 0009-0005-6420-6766](https://orcid.org/0009-0005-6420-6766)

NARINE MIRZOYAN

Yerevan State University, Faculty of Economics and Management, Deputy Dean,
Chair of Management and Business, Head of the Educational Program of
Bachelor's Degree "Management", Ph.D. in Economics, Associate Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia
narinemirzoyan@ysu.am
[ORCID: 0009-0007-6334-2920](https://orcid.org/0009-0007-6334-2920)

DAVIT HAYRAPETYAN

Yerevan State University, Faculty of Philosophy and Psychology,
Chair of General Psychology, Ph.D. in Psychology, Associate Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia
davidhaiarm@ysu.am
[ORCID: 0000-0003-3474-5169](https://orcid.org/0000-0003-3474-5169)

This article analyzes global practices in addressing the socio-economic challenges of forcibly displaced persons and explores how these can be localized in Armenia, with a specific focus on forcibly displaced students from Artsakh. It aims to identify key integration barriers faced by these students in higher education, including socio-economic hardships, legal and citizenship issues, and psychological well-being.

A resource-based model for integration was developed, and field surveys involving over 200 Artsakh students were conducted. Quantitative and qualitative

* Հոդվածը ներկայացվել է 03.12.2024թ., գրախոսվել՝ 19.12.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.12.2024թ.:

¹ The article was prepared within the framework of Yerevan State University internal grant: Economic and Psychological Problems of Adaptation of Forcibly Displaced Students from Artsakh in Higher Educational Institutions.

analyses revealed three main categories of challenges: socio-economic issues (e.g., lack of housing, employment difficulties), social and interpersonal barriers (e.g., negative societal attitudes toward displaced persons), and individual psychological struggles (e.g., uncertainty about the future).

The study concludes that sustainable integration requires a coordinated approach involving social support systems, legal protections, and tailored educational programs. Further research will continue to explore these adaptation processes and propose evidence-based policies.

By developing an interdisciplinary research tool, the study seeks to enhance understanding of the socio-economic and psychological needs of forcibly displaced students and improve long-term integration strategies.

Keywords: Forced displacement, Integration barriers, Socio-economic adaptation, Psychological well-being, Higher education, Artsakh students, Resource-based model, Social support programs.

Problem Analysis

Forcibly displaced persons are groups of individuals who have been compelled or forced to flee or leave their homes or places of residence to escape various forms of violence, widespread human rights violations, natural or man-made disasters, particularly wars and their consequences.

Displacement encompasses scenarios where individuals voluntarily flee their residences and situations where people are forcibly removed from their homes or compelled to relocate due to violent actions by specific actors. In essence, the defining factor is the absence of choice or consent.

At the international level, data on forced migration is collected by various intergovernmental and non-governmental organizations, such as the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), the International Organization for Migration (IOM), and the Internal Displacement Monitoring Centre (IDMC) (Forced migration or displacement 2024).

According to the IOM, forced migration is defined as "a migratory movement that, although it may be influenced by various factors, involves force, compulsion, or coercion."

The International Organization for Migration (IOM) defines a forced migrant as any individual who migrates "to escape persecution, conflicts, oppression, natural and man-made disasters, environmental degradation, or other situations that threaten their life, freedom, or livelihood." (Pilbeam J. 2017)

According to UNESCO, forced displacement is "the violent relocation of people from their residence, environment, or place of employment," with armed conflict being the primary cause (Unesco, 2019).

From another perspective, researcher Olden Speer argues that even movements under immediate threats to life contain a voluntary element as long as there is an option to hide or evade persecution. He states, "Migration can only be considered involuntary when a person is physically transported out of their country and has no opportunity to escape from those relocating them." (Martin S. F. 2017)

Article 49 of the Fourth Geneva Convention, adopted on August 12, 1949, explicitly prohibits forced displacement. It states: "Individual or mass forcible transfers, as well as deportations of protected persons from occupied territory to the territory of the Occupying Power or to that of any other country, occupied or not, are prohibited, regardless of their motive." (Geneva Convention 2018)

On the other hand, according to the 1951 United Nations Convention Relating to the Status of Refugees and its 1967 Protocol, refugees are individuals who leave their

country due to a "well-founded fear" of persecution based on race, religion, nationality, membership in a particular social group, or political opinion. These individuals are outside their country of nationality or habitual residence and are unable or unwilling to return due to this fear.

One of the major challenges of the modern world is the increasing number of internally displaced persons (IDPs) worldwide. Although there is no official definition of IDPs, the "Guiding Principles on Internal Displacement," adopted by the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) in 1998, define IDPs as "persons or groups of persons who have been forced or obliged to flee or leave their homes or habitual places of residence as a result of armed conflicts, internal strife, systematic violations of human rights, or natural or man-made disasters, and who have not crossed an internationally recognized state border."

Thus, internally displaced persons are individuals forced to leave their homes, often for the same reasons as refugees - war, civil conflicts, political disputes, and gross violations of human rights. However, since they do not cross internationally recognized state borders, they are not eligible for protection under the same international systems as refugees.

Global migration patterns in the modern world have become increasingly complex, involving not only groups of people classified as refugees but also millions of economic migrants. However, despite often moving to other countries in similar ways, refugees and migrants are fundamentally different.

Migrants, particularly economic migrants, choose to relocate to improve the future prospects of their families. Refugees, on the other hand, must move if they wish to save their lives or preserve their freedom. Refugees lack protection from their own state and are often persecuted by their own governments. If other countries do not grant them entry or provide basic assistance, they may face death, starvation, or complete deprivation of rights.

Migration caused by the aforementioned disasters leads to "a serious disruption in the functioning of a community or society, involving widespread human, material, economic, or environmental losses" (United Nations Office for Disaster Risk Reduction 2009).

Another important term in this context is resettlement. According to the International Organization for Migration (IOM), resettlement is defined as "the transfer of refugees to other countries where they have sought protection, and which have agreed to admit them as refugees with permanent residence status" (IOM Migration Glossary 2019). Resettlement programs are implemented by both the IOM and the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR).

According to UNHCR, the number of forcibly displaced persons due to persecution, conflicts, various forms of violence, human rights violations, or events that severely disrupt public order has more than doubled within the past decade, both within states and across borders. For instance, by the end of 2013, the number of forcibly displaced persons stood at 51.2 million (UNHCR 2014), whereas by the end of 2022, this number had risen to 108.4 million (UNHCR 2023). This is the highest recorded figure in recent years, reflecting an approximately 21% increase in the displaced population.

Notably, nearly 90% of forcibly displaced persons worldwide come from low- and middle-income countries.

According to statistics, refugees (35.3 million) and asylum seekers (5.4 million) make up about 38% of the 108.4 million people who are forcibly displaced due to persecution, wars, conflicts, various forms of violence, human rights violations, or events that severely disrupt public order (UNHCR 2023). Additionally, there are 62.5 million internally displaced persons and 4.4 million stateless individuals.

Notably, 76% of these displaced persons live in low- and middle-income countries, placing significant pressure on host nations and their available resources. The survival of these individuals largely depends on aid provided by governments, local communities, and humanitarian organizations.

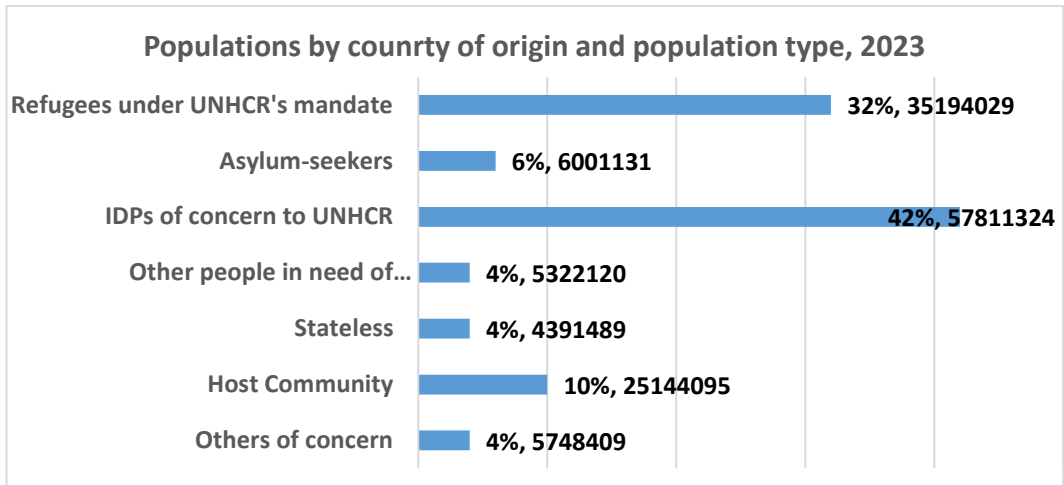

Diagram 1. Populations by country of origin and population type, 2023 (UNHCR, IDMC 2023).

These figures highlight a series of crises in recent years that have contributed to the rise in the number of displaced persons. For instance, the Russian Federation's invasion of Ukraine forced 5.7 million people to flee the country, resulting in the fastest and largest displacement crisis since World War II. Similar crises have also been observed with Afghan and Venezuelan populations¹.

In 2022, the five countries with the highest numbers of new displacements were Ukraine (16.9 million), the Democratic Republic of the Congo (4 million), Ethiopia (2 million), Myanmar (1 million), and Somalia (621,000).

By mid-2023, the total number of forcibly displaced persons was estimated at 110 million. This figure includes refugees, asylum seekers, individuals requiring international protection, internally displaced persons, stateless individuals, and others (Wain 1979).

Refugees, asylum seekers, vulnerable migrants, and internally displaced persons often face significant protection challenges, lacking shelter, food, and other basic necessities or living conditions. These challenges are frequently the result of their fragile legal status in the countries where they reside after displacement. Many displaced persons are forced to risk their lives, relocate, or move to other countries where they may face exploitation and abuse.

Finding sustainable solutions for forcibly displaced persons remains a major challenge in the modern world. Voluntary repatriation is considered the preferred long-term solution for refugees returning to their homeland. However, the absence of political resolutions to conflicts, ongoing violence, and instability often prevent this from being a viable option.

Numerous international organizations are working to provide long-term solutions to these situations by offering financial resources to address the urgent needs of refugees. For example, in 2023, the European Commission allocated the majority of its €1.7 billion humanitarian budget to programs addressing the needs of forcibly displaced persons and

¹ 60% of the total displaced population.

the communities hosting them. This funding helped meet the most urgent needs of highly vulnerable populations, including women, children, and people with disabilities (European Commission, 2024).

In this context, several examples of forced displacement caused by political conflicts and wars can be considered. These include the 1949–1956 Palestinian exodus, the Vietnam War, the migration of Jews from the Muslim world, the September 2023 displacement of Armenians from Artsakh, and the Russian-Ukrainian war, which began with the annexation of Crimea and Donbas in 2014 and escalated in February 2022 (Ghada 1999).

Key Demographic Data on the Forcibly Displaced Population from Artsakh

As a result of the one-day war on September 19–20, 2023, during which the dissolution of the Artsakh Defense Army and state institutions was announced, citizens were forcibly displaced from Artsakh to the Republic of Armenia.

It is worth noting that, as of now - one year later - there is no official statistical data regarding the forcibly displaced people from Artsakh. The basis for research has been information provided by various state bodies and officials to the press.

As of August 22, 2024, according to data from the State Revenue Committee's "Personalized Accounting System for Income Tax, Profit Tax, and Social Payments," 23370 forcibly displaced persons from Artsakh had signed employment contracts in Armenia following the events of September 19, 2023. Of these, 17470 are currently employed, meaning only 17470 individuals with contracts continue to work.

According to the Ministry's data, as of September 11, 8756 forcibly displaced persons from Artsakh were registered as job seekers at the Unified Social Service's territorial centers, of whom 3917 had unemployed status. Additionally, 4314 individuals were referred to employers and found employment, while 1325 beneficiaries were included in the state support program for ensuring employment for forcibly displaced persons from Artsakh.

As of July 1, 2024, 19570 forcibly displaced persons from Nagorno-Karabakh had left Armenia via air and land routes, with 8219 returning. This means that as of July 1, 11351 residents from Artsakh had left Armenia and not returned. These figures were obtained by *CivilNet* from Armenia's National Security Service.

According to data from the Migration and Citizenship Service of Armenia's Ministry of Internal Affairs, as of September 2024, 4473 forcibly displaced persons from Artsakh applied for Armenian citizenship, of whom 2846 were granted citizenship. Additionally, 121184 individuals have received temporary protection certificates.

As of July 15, 2024, 285 families forcibly displaced from Artsakh applied to benefit from the state housing assistance program. Of these applications, 29 were approved, and the families received certificates. The remaining applications are under review, with some being rejected due to applicants not meeting the program's conditions, according to Armenia's Ministry of Labor and Social Affairs.

As of February 14, 2024, chair of the Committee on Higher Education and Science, reported that there are 4640 forcibly displaced students from Artsakh in Armenia. Of these, 2116 were previously studying in higher education institutions in Artsakh, while 2514 were enrolled in preliminary or middle-level vocational institutions. As of January 2024, 1897 forcibly displaced students from Artsakh have already continued their education in equivalent or related programs at various universities across Armenia.

State Support Programs

The Armenian government developed various support programs in multiple sectors, beginning with social assistance for forcibly displaced persons through housing

and utility support. This included six months of social aid: 40,000 AMD per month for temporary housing and 10,000 AMD per month for utility expenses. The program was later extended. In October, November and December 2023, the number of individuals who received compensation under this program amounted to 104027, 77503, and 82266, respectively.

In 2023, to ensure food and other essential supplies for forcibly displaced persons from Artsakh, over 4.4 billion AMD was allocated to regional administrations starting from October 2023. Additionally, under the decision to provide 100000 AMD in urgent monetary support, a budget of approximately 11.2 billion AMD was allocated.

Teachers forcibly displaced from Artsakh and employed in schools across Armenia's regions received a 30% salary bonus. Moreover, teachers working in schools located in specific regions, such as Syunik, Vayots Dzor, and Gegharkunik's Chambarak and Vardenis communities, as well as Tavush's Noyemberyan, Ijevan, and Berd communities, received an additional monthly allowance of 50,000 AMD on top of the 30% bonus.

On December 21, 2023, the Armenian government adopted Decision N 2291-L, which published the list of educational institutions where students forcibly displaced from Artsakh and enrolled in tuition-based programs before September 19, 2023, would receive tuition fee compensation. The compensation applied to the 2023–24 academic year.

Regardless of the previous academic year's Grade Point Average (GPA), students had their tuition fees for the first semester fully reimbursed, ensuring their right to continue education. Tuition fee reimbursement for the second semester (100%) was contingent on achieving at least 65% GPA in the first semester of the 2023–24 academic year. For students in preliminary (vocational) and secondary specialized educational institutions, reimbursement required earning at least 50% "excellent" or "good" grades during the same period.

As of December 31, 2023, 1897 forcibly displaced university students and 917 students from secondary specialized educational institutions benefited from full or partial tuition fee compensation under this program.

In 2023, approximately 34 billion AMD was spent from the state budget to implement support programs for forcibly displaced persons from Artsakh.

According to information collected by the Ministry of Education, Science, Culture, and Sports (MoESCS) of Armenia, 4640 students were forcibly displaced from Artsakh after September 19, 2023. Of these, 2,116 were enrolled in higher education institutions in Artsakh, while 2524 were studying in preliminary (vocational) or secondary specialized educational institutions.

As of October 19, 2023, about half of these students had applied to continue their education in educational institutions in Armenia. During the first semester of 2023, tuition fees were reimbursed for 1834 students, while this number increased to 2134 in the second semester for higher education students.

For students in vocational and secondary specialized education programs, tuition fees were reimbursed for 919 students in the first semester and 1133 in the second semester. In 2024, approximately 4000 beneficiaries remain under this program, consisting of university and college students.

Summary

Based on the main findings of the above analysis, an interdisciplinary and systematic research tool was developed to study the integration barriers faced by Artsakh students. The primary sections of this tool focused on:

1. Collecting information about the socio-economic situation of students and their families,
2. Examining the citizenship status and protection of students' rights,
3. Identifying the characteristics of socio-economic, civil, and political participation,
4. Assessing involvement in the educational process and perceptions of the educational environment,
5. Evaluating past socio-psychological risks and attitudes toward future risks,
6. Exploring time perspectives, and
7. Revealing perceptions of psychological well-being.

The selection of these factors was based on the resource-based model for the integration of forcibly displaced students, developed in an earlier analytical study.

The application of this tool is still ongoing. However, within the scope of this analysis, preliminary data from surveys of over 100 students have been summarized. These findings highlight the factors students identified as subjective challenges to their socio-economic adaptation.

In the first group, **socio-economic issues** are highlighted, including the lack of housing, poor social conditions, difficulty in finding jobs to meet personal needs, maintaining a normal standard of living, and long queues at passport offices.

In the second group, **social and interpersonal issues** are categorized. Students identified negative societal attitudes toward Artsakh residents, inadequate and insufficient responses from law enforcement agencies, the presence of undesirable negative elements in public discourse, and offensive distinctions made between "Artsakh residents" and "Armenians from Armenia."

In the third group, **individual psychological factors** are emphasized, such as uncertainty, longing for their homeland, and psychological adjustment to reality.

Under the framework of Yerevan State University's internal grant on the topic "Economic and Psychological Problems of Adaptation of Forcibly Displaced Students from Artsakh in Higher Educational Institutions," field research and data collection are still ongoing. Our research is progressing in several directions:

1. Ongoing collection and analysis of statistical data.
2. Field surveys of students: So far, over two hundred students from Artsakh who are continuing their education in Armenian universities have been surveyed.
3. Quantitative and qualitative analysis of data obtained from surveys using statistical packages.

In future analyses, we will provide more comprehensive information about the economic and psychological challenges faced by forcibly displaced students from Artsakh, as well as their adaptation and integration processes within higher education institutions.

References

1. Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Geneva, 12 August 1949 – Deportations, Transfers, Evacuatioⁿs". ICRC, https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.33_GC-IV-EN.pdf (Retrieved: 08.05.2018, Accessed: 02.12.2024)
2. Displaced Person / Displacement | United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. www.unesco.org (Retrieved: 24.10. 2019, Accessed: 02.12.2024)
3. Forced displacement. Refugees, asylum-seekers, and internally displaced persons (IDPs). European Commission, https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/what/humanitarian-aid/forced-displacement_en (Retrieved: 20.06.2024, Accessed: 02.12.2024)

4. Forced migration or displacement. *Migration Data Portal*, <https://www.migrationdataportal.org/themes/forced-migration-or-displacement>, (Retrieved 20.06.2024, Accessed: 02.12.2024)
5. Ghada Karmi (Editor), Eugene Cotran (Editor). *The Palestinian Exodus: 1948-1998*. Ithaca Pres, ISBN 0-86372-244-X, 28 Jan 1999.
6. IDMC data on Internally Displaced People. 2023 Global Report on Internal Displacement. <https://www.internal-displacement.org/global-report/grid2023/> (Retrieved 01.04.2023, Accessed: 02.12.2024)
7. International Organization for Migration (IOM). Glossary on Migration https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml_34_glossary.pdf (Retrieved 22.07.2019, Accessed: 02.12.2024)
8. Martin, Susan F. "Forced Migration and Refugee Policy", *Demography of Refugee and Forced Migration*, Springer International Publishing, 2017, pp. 271-303, doi:10.1007/978-3-319-67147-5_14, ISBN 9783319671451, S2CID 158545246.
9. Pilbeam J. - What is forced migration? - Forced Migration Online. *Forced Migration*, www.forcedmigration.org (Retrieved 17.01.2017, Accessed: 02.12.2024)
10. Refugee Data Finder <https://www.unhcr.org/refugee-statistics/download/?url=46Rwq8> (Retrieved 01.04.2024, Accessed: 02.12.2024)
11. United Nations Office for Disaster Risk Reduction (UNDRR) Sendai Framework Terminology on Disaster Risk Reduction <https://www.undrr.org/terminology/disaster> (Retrieved 01.04.2009, Accessed: 02.12.2024)
12. Wain, Barry. "The Indochina Refugee Crisis". *Foreign Affairs*. 58 (1), 1979, 160–180, doi:10.2307/20040344, ISSN 0015-7120.

ԲՈՆԻ ՏԵՂԱՅԱՆՎԱԾՆԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՓՈՐՁԸ և ԴՐԱ ՏԵՂԱՅՆԱՑՈՒՄԸ ՀՀ-ՈՒՄ ¹

ԱՆՆԱ ՀԱԿՈԲՋԱՆՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի կառավարման և գործարարության
ամբիոնի վարիչ, «Շուկայագիտություն» մագիստրոսական
կրթական ծրագրի ղեկավար, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

ՆԱՐԻՆԵ ՄԻՐՉՈՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի տնտեսագիտության և կառավարման
ֆակուլտետի դեկանի տեղակալ, կառավարման և գործարարության ամբիոն,
«Կառավարում» բակալավրիատի կրթական ծրագրի ղեկավար,
տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

ԴԱԿԻԹ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի փիլիսոփայության և հոգեբանության
ֆակուլտետի ընդհանուր հոգեբանության ամբիոն դոցենտ,
հոգեբանական գիտությունների թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

¹ Հոդվածը պատրաստվել է Երևանի պետական համալսարանի ներքին դրամաշնորհի շրջանակներում. «Արցախից բռնի տեղահանված ուսանողների աղապատացման տնտեսական և հոգեբանական խնդիրները բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում»:

Հոդվածում վերլուծվում է հարկադիր տեղահանված անձանց սոցիալ-տնտեսական խնդիրների լուծման համաշխարհային փորձը և ուսումնասիրում, թե ինչպես կարելի է տեղայնացնել այդ մոտեցումները Հայաստանում՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով Արցախից բռնի տեղահանված ուսանողներին: Հոդվածի նպատակն է բացահայտել բուհական համակարգում նրանց ինտեգրման հիմնական խոչընդոտները, այդ թվում՝ սոցիալ-տնտեսական դժվարությունները, իրավական ու քաղաքացիության հետ կապված հարցերը և հոգեբանական բարեկեցությունը:

Մշակվել է ռեսուրսահեն ինտեգրման մոդել, և իրականացվել է դաշտային հարցում՝ ընդգրկելով ավելի քան 200 արցախցի ուսանողների: Զանազակա և որակական վերլուծությունները բացահայտել են երեք հիմնական խոչընդոտներ՝ սոցիալ-տնտեսական խնդիրներ (օր.՝ բնակարանի պակաս, աշխատանք գտնելու դժվարություններ), սոցիալական և միջանձնային խոչընդոտներ (օր.՝ հասարակության բացասական վերաբերմունք տեղահանված անձանց նկատմամբ) և անհատական հոգեբանական դժվարություններ (օր.՝ ապագայի հանդեպ անորոշություն):

Հետազոտությունում եզրակացվում է, որ կայուն ինտեգրումը պահանջում է համակարգված մոտեցում՝ ներառյալ սոցիալական աջակցության համակարգեր, իրավական պաշտպանության միջոցներ և հատուկ կրթական ծրագրեր: Ապագա ուսումնասիրություններն ուղղված կլինեն այս գործընթացների հետագա վերլուծությանը և ապացուցողական քաղաքականությունների մշակմանը:

Մշակելով միջգիտակարգային հետազոտական գործիք՝ այս աշխատանքը նպատակ ունի խորացնելու ըմբռնումը հարկադիր տեղահանված ուսանողների սոցիալ-տնտեսական և հոգեբանական կարիքների վերաբերյալ և նպաստելու երկարաժամկետ ինտեգրման ռազմավարությունների բարելավմանը:

Հիմնաբառեր. *հարկադիր տեղահանում, ինտեգրման խոչընդոտներ, սոցիալ-տնտեսական ադապտացում, հոգեբանական բարեկեցություն, բարձրագույն կրթություն, Արցախի ուսանողներ, ռեսուրսահեն մոդել, սոցիալական աջակցության ծրագրեր:*

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ В РЕШЕНИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ ВЫНУЖДЕННО ПЕРЕМЕЩЕННЫХ ЛИЦ И ЕГО ЛОКАЛИЗАЦИЯ В АРМЕНИИ ¹

АННА АКОБДЖАНЫ

*заведующая кафедрой управления и бизнеса факультета экономики и управления Ереванского государственного университета,
доцент кафедры управления и бизнеса,
руководитель магистерской программы «Маркетинг»,
кандидат экономических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

¹ *Статья подготовлена в рамках внутреннего гранта Ереванского государственного университета «Проблемы психологической и экономической адаптации в высших учебных заведениях студентов-вынужденных переселенцев из Арцаха».*

НАРИНЕ МИРЗОЯН

*заместитель декана факультета экономики и управления
Ереванского государственного университета,
доцент кафедры управления и бизнеса, руководитель программы бакалавра
«Менеджмент», кандидат экономических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

ДАВИТ АЙРАПЕТЯН

*доцент кафедры общей психологии
факультета философии и психологии
Ереванского государственного университета,
кандидат психологических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

В статье анализируется мировой опыт решения социально-экономических проблем вынужденно перемещённых лиц и исследуются возможности локализации этих практик в Армении, акцентируя особое внимание на состоянии вынужденно перемещённых студентов из Арцаха.

Цель работы - выявить основные препятствия для интеграции, с которыми сталкиваются эти студенты в системе высшего образования, включая социально-экономические трудности, вопросы правового статуса и гражданства, а также психологическое благополучие. Для этого был разработан ресурсный подход к интеграции и проведены полевые исследования с участием более 200 студентов из Арцаха. Количественный и качественный анализ выявил три основные категории проблем: социально-экономические (например, нехватка жилья, трудности с трудоустройством), социальные и межличностные препятствия (например, негативное отношение общества к вынужденно перемещённым лицам) и индивидуальные психологические трудности (например, осознание неопределённости будущего).

В исследовании делается вывод о том, что для устойчивой интеграции необходим комплексный подход, включающий системы социальной поддержки, правовую защиту и адаптированные образовательные программы. Дальнейшие исследования будут направлены на углублённый анализ этих процессов адаптации и разработку политики состоятельных рекомендаций. Разрабатывая междисциплинарный инструмент исследования, данная работа преследует цель улучшить понимание социально-экономических и психологических потребностей вынужденно перемещённых студентов и способствовать совершенствованию долгосрочных стратегий их интеграции.

Ключевые слова: *вынужденное перемещение, препятствия к интеграции, социально-экономическая адаптация, психологическое благополучие, высшее образование, студенты из Арцаха, ресурсный подход, программы социальной поддержки.*

ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՀՈՍՔԵՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ ՀՀ ԱՌԵՎՏՐԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ *

ՀՏԴ 338.657

DOI: 10.52063/25792652-2024.4.23-188

ԿԱՐԵՆ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Զոթանյանի անվան տնտեսագիտական ինստիտուտի
ավագ գիտաշխատող, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
knersisyan@mail.ru
ORCID: 0000-0003-4715-8692

Ցանկացած տնտեսական պայմաններում յուրաքանչյուր կազմակերպության տնտեսական գործունեության պրակտիկայում դրամական հոսքերի ձևավորման գործընթացը ամենաբարդ խնդիրներից մեկն է:

Որպես կանոն, դրանց լուծման գործում մեծ նշանակություն ունեն մի շարք խնդիրների հայտնաբերումը և լուծումը, ինչպիսիք են դրամական ռեսուրսների բավարարվածությունը, դրանց պլանավորման և վերաբաշխման մեխանիզմը և օգտագործման օպտիմալ դեպքերը:

Ուսումնասիրությունում ներկայացվում են առևտրային կազմակերպություններում դրամական հոսքերի ձևավորման և դրանց վրա ազդող գործոնների առանձնահատկությունները, հիմնավորվում է այդ գործընթացում հաշվարկային ցուցանիշների կիրառման մոտեցումների օգտագործման անհրաժեշտությունը: Զննարկվել են նաև կազմակերպության դրամական հոսքերի ձևավորման վրա ազդող գործոնները, և կոնկրետ ընկերության օրինակով կատարվել է դրանց ձևավորման վերլուծություն:

Ուսումնասիրության նպատակը միկրոմակարդակում ֆինանսական հոսքերի ձևավորման, դրանց վրա ազդող գործոնների բացահայտման և գնահատման տեսական դրույթների ուսումնասիրությունը և գործնական առաջարկությունների մշակումն է՝ ուղղված ՀՀ առևտրային կազմակերպություններում ֆինանսական հոսքերի կառավարման կատարելագործմանը:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են համեմատական, տրամաբանական, վերլուծական, ֆինանսական ցուցանիշների համադրման և գործոնային կախվածության հաշվարկման մեթոդներ:

Ուսումնասիրության մեջ օգտագործվել են առանձին կազմակերպության վերջին չորս տարիների ֆինանսական հաշվետվությունների տվյալները, որոնք ներկայացված են ընկերության պաշտոնական կայքում:

ՀՀ տնտեսության իրական հատվածի կազմակերպությունների գործառնական, ներդրումային և ֆինանսական գործունեության կառավարման համակարգի որակը բարելավելու համար պետք է մշակվեն դրամական հոսքերի տնտեսական վերլուծության մեթոդական գործիքակազմի կատարելագործման տեսական, մեթոդական դրույթներ և գործնական առաջարկություններ:

Հաշվի առնելով ֆինանսական հոսքերի վրա ազդող գործոնների վերլուծության և դրանց ազդեցությունը գնահատելու ժամանակակից մեթոդները՝ մշակվել են կոնկրետ առաջարկություններ՝ ՀՀ տնտեսության իրական հատվածում դրանք ներդնելու համար:

* Հոդվածը ներկայացվել է 10.10.2024թ., գրախոսվել՝ 11.11.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.12.2024թ.:

Հիմնաբառեր՝ դրամական հոսքեր, հաշվարկային փաստաթղթեր, ազդող գործոններ, թվային աջակցություն, արդյունավետության գործակից, համարժեքության գործակից, մեթոդաբանական և մեթոդական մոտեցումներ:

Ներածություն

Դրամական հոսքերը կոչված են զարգացնելու արտադրությունը և արձագանքելու տնտեսության՝ ժամանակակից զարգացմամբ թելադրված մարտահրավերներին: Դրանց կարգավորման հիմնական նպատակը դրամական միջոցների արագ տեղափոխման, դրամական հաշվարկների շրջանառության արագացման և հաշվարկների շրջանառության ապահովումն է:

Հաշվետվությունների հիմնական ձևը, որը շահառուներին հնարավորություն է տալիս վերլուծել դրամական միջոցների մուտքերը և դրանց օգտագործումը, դրամական միջոցների հոսքերի մասին հաշվետվությունն է: Այն պարունակում է համապատասխան տեղեկատվություն, որը թույլ է տալիս գնահատել դրամական միջոցների հոսքերի կառավարման արդյունավետությունը և վերլուծել կազմակերպության տնտեսական գործունեությունը՝ որպես ամբողջություն:

Կազմակերպության հիմնական գործունեության արդյունքում ձևավորված ֆինանսական հոսքն ունի հետևյալ առանձնահատկությունները.

1. Հիմնական գործունեությունը կազմակերպության ողջ տնտեսական գործունեության գլխավոր բաղադրիչն է, որոշում է դրա պրոֆիլը, այդ իսկ պատճառով դրա ֆինանսական հոսքն ունի ամենամեծ մասնաբաժինը կազմակերպության ընդհանուր ֆինանսական հոսքում:

2. Հիմնական գործունեության ձևերն ու մեթոդները կախված են ճյուղային առանձնահատկություններից, ուստի՝ տարբեր կազմակերպությունների դրամական հոսքերի ցիկլերը տարբեր են:

3. Կազմակերպության հիմնական գործունեությունը որոշող տնտեսական գործարքները տարբերվում են իրենց կանոնավորվածությամբ, որը ֆինանսական ցիկլը բավականին պարզ է դարձնում:

4. Կազմակերպության գործունեությունը հիմնականում կենտրոնացված է ապրանքային կամ ծառայությունների շուկաների վրա, հետևաբար դրամական հոսքը կապված է այդ շուկաների և դրանց առանձին հատվածների վիճակի հետ:

5. Ընթացիկ գործունեության ֆինանսական հոսքերին բնորոշ են ռիսկերի հատուկ տեսակներ, որոնք միավորվում են "գործառնական ռիսկեր" հասկացության մեջ, և որոնք կարող են խախտել ֆինանսական ցիկլը:

6. Հիմնական գործունեությունը գործնականում շահույթի հիմնական աղբյուրն է, հետևաբար, այն նաև դրամական միջոցների հիմնական աղբյուրն է:

Զննարկենք կազմակերպության ներդրումային գործունեության արդյունքում ձևավորված ֆինանսական հոսքերի կազմավորման և արդյունավետ օգտագործման հիմնական առանձնահատկությունները:

1. Կազմակերպության ներդրումային գործունեությունը կրում է ընթացիկ գործունեության ենթակա բնույթ, հետևաբար, ներդրումային գործունեությունից ֆինանսական ռեսուրսների ներհոսքերն ու արտահոսքերը պետք է որոշվեն ընթացիկ գործունեության զարգացման տեսլակով:

2. Ներդրումային գործունեության ձևերն ու մեթոդները շատ ավելի փոքր չափով կախված են կազմակերպության ճյուղային առանձնահատկություններից, հետևաբար՝ տարբեր կազմակերպություններում ներդրումային գործունեության ֆինանսական հոսքերի ցիկլերը, որպես կանոն, նույնական են:

3. Ժամանակային առումով ներդրումային գործունեությունից ֆինանսական ռեսուրսների ներհոսքը, որպես կանոն, զգալիորեն տարբերվում է արտահոսքից, այսինքն՝ ցիկլը բնութագրվում է երկար ժամանակային պարբերությամբ:

4. Ներդրումային գործունեությունն ունի տարբեր ձևեր (օրինակ՝ ձեռքբերում, շինարարություն և այլն) և ֆինանսական հոսքերի տարբեր ուղղվածություն՝ ժամանակի տարբեր հատվածներում:

5. Ներդրումային գործունեությունը կապված է ապրանքային և ֆինանսական շուկաների հետ, որոնց տատանումները հաճախ չեն համընկնում, ուստի՝ դրանք կարող են տարբեր կերպ ազդել ներդրումային ֆինանսական հոսքերի վրա:

Դրամական հոսքեր գործառնական գործունեությունից՝ կազմակերպության սովորական գործունեությունից ստացվող հասույթ ապահովող դրամական հոսքերն են: Դրանք թույլ են տալիս գնահատել գործառնական գործունեության իրականացման համար անհրաժեշտ դրամական հոսքեր գեներացնելու կազմակերպության ունակությունը, ինչպես նաև արտադրական հզորությունների ավելացմամբ պայմանավորված արտադրանքի իրացման աճի միտումները:

Դրամական հոսքեր ներդրումային գործունեությունից՝ դրանք կազմակերպության կողմից արտաշրջանառու ակտիվների ստեղծման, ձեռք բերման կամ շրջանառությունից դուրս գալու հետ կապված գործառնականություններից առաջացող դրամական հոսքերն են:

Դրամական հոսքեր ֆինանսական գործունեությունից՝ դրանք պարտքային կամ բաժնային ֆինանսավորման հիմքերով կազմակերպության կողմից ներգրավման հետ կապված դրամական հոսքերն են, որոնք կազմակերպության կապիտալի կառուցվածքի և

Գծապատկեր 1. Դրամական հոսքերի մասին հաշվետվության մեջ օգտագործվող հաշվարկային փաստաթղթերը (Горбунова Олеся Сергеевна, Кот Екатерина, 170)

6. Զանի որ բիզնեսի բարեհաջող վարմամբ կազմակերպությունը ձգտում է ընդլայնել և արդիականացնել արտադրական կարողությունները, ներդրումային գործունեությունը՝ որպես ամբողջություն, հանգեցնում է կազմակերպության

Ֆինանսական ռեսուրսների չօգտագործմանը՝ ապրանքների արտադրության և ծառայությունների մատուցման համար: Իր հերթին, ներդրումային գործունեությունը նույնպես համարվում է ֆինանսավորում՝ տվյալ կազմակերպության համար:

Կազմակերպության գործունեության երրորդ ուղղությունից՝ ֆինանսական գործունեությունից, դրամական հոսքերի ձևավորման և օգտագործման ժամանակ պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնել դրանց հետևյալ առանձնահատկություններին:

1. Ֆինանսական գործունեությունը կրում է ընթացիկ և ներդրումային գործունեություններից կախված բնույթ, հետևաբար՝ ֆինանսական գործունեությունից ֆինանսական հոսքը պետք է ձևավորվի ոչ թե ի վնաս կազմակերպության ընթացիկ և ներդրումային գործունեության, այլ դրանց համընթաց:

2. Ֆինանսական գործունեության ֆինանսական հոսքերի ծավալը պետք է կախված լինի ժամանակավորապես ազատ դրամական միջոցների առկայությունից, այդ իսկ պատճառով ֆինանսական գործունեությունից ֆինանսական հոսքերը չեն կարող գոյություն ունենալ յուրաքանչյուր կազմակերպությունում և՛ ոչ մշտական:

3. Ֆինանսական գործունեությունը անմիջականորեն կապված է ֆինանսական շուկայի հետ և կախված է դրա վիճակից: Չարգացած և կայուն ֆինանսական շուկան կարող է խթանել կազմակերպության ֆինանսական գործունեությունը և, որպես արդյունք, ապահովել այդ գործունեության ֆինանսական հոսքի աճ և հակառակը:

4. Ֆինանսական գործունեությանը բնորոշ են ռիսկերի հատուկ տեսակներ՝ ֆինանսական ռիսկեր, որոնք բնութագրվում են յուրահատուկ վտանգով և էապես ազդում են ֆինանսական հոսքի վրա:

Դրամական հոսքերի օպտիմիզացման ամենակարևոր նախադրյալը ժամանակի ընթացքում դրանց ծավալի և ձևավորման բնույթի վրա ազդող արտաքին և ներքին գործոնների ուսումնասիրությունն է:

Կազմակերպության դրամական հոսքերի ձևավորման վրա ազդող հիմնական գործոնների համակարգը ներկայացված է Գծապատկեր 2-ում:

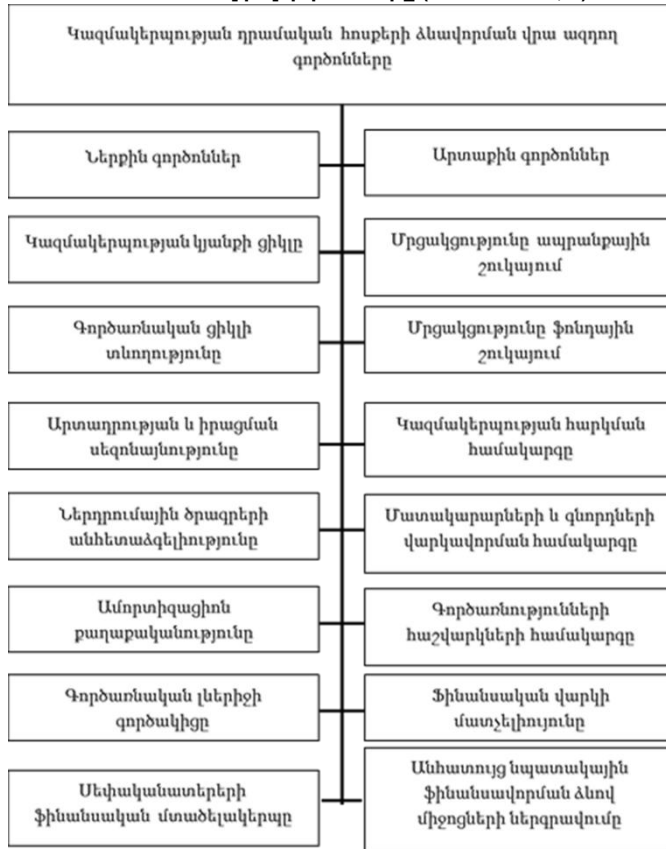
Դրամական հոսքերի օպտիմալացման ամենակարևոր նախապայմանը ժամանակի ընթացքում դրանց ծավալի և ձևավորման բնույթի վրա ազդող արտաքին և ներքին գործոնների ուսումնասիրությունն է:

Դրամական հոսքերի ձևավորման վրա ազդող գործոնների ցանկը, մեր կարծիքով, պետք է լրացվեն "Ժամանակակից ֆինանսական տեխնոլոգիաներ և էլեկտրոնային կառավարում" արտաքին միջավայրի գործոններով, որոնք օպտիմալացնում և ավտոմատացնում են տարբեր ֆինանսական առաջադրանքները, ապահովում են իրական ժամանակում ֆինանսական տվյալների հասանելիությունը դա թույլ է տալիս կազմակերպություններին կայացնել տեղեկացված որոշումներ և արագ արձագանքել շուկայի փոփոխություններին:

Ֆինանսական հոսքերին աջակցելու համար թվային տեխնոլոգիաների և համակարգերի օգտագործումը նպաստակ ունի բարելավել ֆինանսական գործարքների արդյունավետությունը, ճշգրտությունը և թափանցիկությունը: Կազմակերպության ֆինանսական հոսքերի էլեկտրոնային կառավարումը, օգտագործելով տեխնոլոգիաներ և թվային գործիքներ, պետք է նպաստի բիզնեսի ֆինանսական գործընթացների օպտիմալացմանը: Շատ առումներով այս խնդիրը լուծվում է էլեկտրոնային հաշվետվությունների միջոցով, որոնցում տեղեկատվության գաղտնիությունն ապահովվում է հատուկ հաղորդակցման ուղիներով, և էլեկտրոնային ստորագրությունը որոշում է փաստաթղթի իրավական կարգավիճակը:

Ընդհանուր առմամբ, ֆինանսական կառավարման մեջ թվային տեխնոլոգիաների և էլեկտրոնային աջակցության ինտեգրումը զգալիորեն մեծացնում է ժամանակակից կազմակերպությունների գործունեության արդյունավետությունը, թափանցիկությունը և մրցունակությունը:

Գծապատկեր 2. Կազմակերպության դրամական հոսքերի ձևավորման վրա ազդող գործոնները (Коновалова, 9):

Ընկերության ֆինանսական հոսքերի թվային աջակցությունը ենթադրում է թվային տեխնոլոգիաների և համակարգերի օգտագործում՝ կազմակերպության կառավարման ֆինանսական գործարքներին և գործընթացներին հետևելու և օպտիմիզացման համար:

- Առցանց բանկային և վճարային համակարգերը ենթադրում են առցանց հարթակների օգտագործումը բանկային գործառնությունների կառավարման համար՝ ներառյալ իաշիվների վճարումը, վճարումների ստացումը և միջոցների փոխանցումը:

- Հաշվապահական հաշվառման ծրագրային ապահովումը ենթադրում է ծրագրային ապահովման օգտագործում՝ հաշվապահական հաշվառման գործընթացները ավտոմատացնելու համար, որոնցից են հաշվապահական հաշվառումը, հաշիվ-ապրանքագրերը և ֆինանսական հաշվետվությունները:

- Հաշիվների էլեկտրոնային ներկայացումը ենթադրում է էլեկտրոնային համակարգերի օգտագործում՝ դրանց ստեղծման, բաշխման և վճարման գործընթացները կառավարելու համար. դա թույլ է տալիս կրճատել ձեռքով մշակումը և բարձրացնել արդյունավետությունը,

- Ֆինանսների կառավարման թվային գործիքը թվային գործիքների օգտագործումն է՝ ֆինանսական տվյալների կառավարման և տեղեկացված որոշումների կայացման համար՝ ներառյալ բյուջետավորման ծրագրային ապահովումը, կանխատեսման գործիքները և ֆինանսական վերլուծության

հարթակները:

• Բլոկչեյն տեխնոլոգիանապակենտրոնացված, անվտանգ և թափանցիկ հաշվապահական հաշվառման համակարգերի օգտագործումն է՝ ֆինանսական գործարքներին հետևելու և ավելի մեծ թափանցիկություն ու անվտանգություն ապահովելու համար:

Աղյուսակ 1. «Տելեկոմ Արմենիա» ԲԲԸ դրամական հոսքերի շարժը 2020-2023 թթ մլն. դրամ

Ցուցանիշը	2020 թ.	2021 թ.	2022 թ.	2023 թ.	Շեղումը 2023 թ. 2020 թ. նկատմամբ
Դրամական հոսքերն ընթացիկ գործունեությունից*					
Մուտքեր՝ ընդամենը	34086,323	34110,188	36168,302	37416,914	3330,591
Վճարումներ՝ ընդամենը	-27929,919	-23864,957	-27986,733	-29313,850	-1383,931
Ընթացիկ գործունեությունից դրամական հոսքերի սալդո հաշվետու տարվա վերջին	6156,404	10245,231	8181,569	8103,064	1946,66
Դրամական հոսքերը ներդրումային գործունեությունից					
Մուտքեր՝ ընդամենը	19758,445	2435,986	2172,420	9229,291	-10529,154
Վճարումներ՝ ընդամենը	-5264,563	-14326,919	-21405,098	-17197,430	-11932,867
Ներդրումային գործունեությունից դրամական հոսքերի սալդո՝ հաշվետու տարվա վերջին	14493,882	-11890,933	-19232,678	-7968,139	-22462,021
Դրամական հոսքերը ֆինանսական գործունեությունից					
Մուտքեր՝ ընդամենը	4941,895	7058,409	20524,762	9820,280	4878,385
Վճարումներ՝ ընդամենը	-28995,138	-4151,174	-10173,971	-9584,669	19410,469
Ֆինանսական գործունեությունից դրամական հոսքերի սալդո՝ հաշվետու տարվա վերջին	-24053,243	2907,235	10350,791	235,611	24288,854
Դրամական հոսքերի սալդո՝ հաշվետու տարվա վերջին	-3402,957	1261,533	-700,318	370,536	3773,493
Դրամական հոսքերի սալդո հաշվետու տարվա վերջին՝ ներառյալ դրամական միջոցների և դրանց համարժեքների վրա փոխարժեքային տարբերությունները*	-3351,75	1251,534	-851,26	373,962	3725,712

Վերլուծություն

Թեմայի ուսումնասիրության շրջանակներում մեր կողմից ուսումնասիրվել է ՀՀ կապի ոլորտի «Տելեկոմ Արմենիա» ԲԲԸ դրամական հոսքերի ձևավորման գործընթացը՝ 2020-2023 թթ.:

*-Ներառյալ փոխարժեքային տարբերությունների ազդեցությունը դրամական միջոցների և դրանց համարժեքների վրա

Ուսումնասիրվող կազմակերպության դրամական հոսքերը ձևավորվում են գործունեության բոլոր երեք՝ գործառնական, ներդրումային և ֆինանսական տեսակներից:

Հարկ է նշել, որ դրամական հոսքերի մեծ մասը ձևավորվում է գործառնական գործունեությունից: 2023 թվականին այն կազմել է 66,3 տոկոս, որը վկայում է ընթացիկ գործունեությունից դրամական միջոցներ գեներացնելու ընդունակության մասին: Ընդ որում այդ գործունեությունից դրամական հոսքերի մնացորդները բոլոր չորս հաշվետու տարիների վերջերին միշտ եղել են դրական:

Ներդրումային գործունեությունից դրամական հոսքերի մնացորդները 2021-23 թվականների հաշվետու տարվա վերջերին եղել են բացասական դա կարող է ստացած վարկերի, փոխառությունների վերադարձի և այլ վճարումների հետևանք լինել:

Ֆինանսական գործունեությունից դրամական հոսքերի մնացորդները 2020-23թթ հաշվետու տարվա վերջերին եղել են դրական, սա հնարավոր է եղել ապահովել այդ գործունեության գծով դրամական հոսքերի մուտքերի զգալի աճի շնորհիվ:

Դրամական միջոցների հոսքերի ձևավորման արդյունավետությունը բնութագրվում է՝

դրամական միջոցների հոսքի արդյունավետության գործակցով, որը հաշվարկվում է որպես զուտ դրամական հոսքերի և ընդհանուր բացասական դրամական հոսքերի հարաբերակցություն (ձևավորված գործառնական, ներդրումային և ֆինանսական գործունեության արդյունքում),

- զուտ դրամական միջոցների հոսքի համարժեքության գործակցով, որը հաշվարկվում է որպես զուտ դրամական միջոցների հոսքի հարաբերակցություն՝ վարկերի գծով հիմնական պարտքի, ապրանքանյութական պաշարների աճի և վճարված շահաբաժինների գումարին,

– զուտ դրամական հոսքի վերաներդրման գործակից, որը ցույց է տալիս կազմակերպության սեփական միջոցների հաշվին որոշակի ժամանակահատվածում իրական ներդրումներ և երկարաժամկետ ֆինանսական ներդրումներ կատարելու հնարավորությունը (դրական զուտ դրամական հոսքերի ձևավորման արդյունքում) (Сokolov 2023):

Դրամական հոսքերի արդյունավետության գործակցի նորմատիվային արժեքը պետք է հավասար կամ մեծ լինի զրոյից: Ուսումնասիրվող կազմակերպությունում այն գտնվում է բավականին ցածր մակարդակում՝ 2023 թ.-ին կազմել է 0,007, իսկ 2020 - 2022 թթ.-ին բացասական էր (Бычкова, Бадмаева 27):

Չուտ դրամական հոսքերով համարժեքության գործակցի նորման սահմանված է մեծ կամ հավասար 1-ի: Դիտարկվող կազմակերպությունում ցուցանիշը գիջում է նշված նորմային, այսինքն՝ կազմակերպությունը չի ունեցել բավարար զուտ դրամական հոսքեր ավելի արդյունավետ գործունեության համար:

Իսկ դրամական հոսքերի վերաֆինանսավորման գործակցի հաշվարկը հնարավոր չէ կատարել միայն ֆինանսական հաշվետվությունների տվյալների հիման վրա, որոնցում չեն ներկայացվում տվյալներ՝ անկանխիկ եղանակով կատարված ծախսերի և ստացած եկամուտների վերաբերյալ (Мырavyeva 21-24):

Եզրակացություն

Թեմայի ուսումնասիրության արդյունքում կարելի է գալ այն հետևության, որ հայրենական, գիտական և մասնագիտական շրջանակներում դեռևս անհրաժեշտ խորությամբ և ծավալով չեն մշակվում ու ներկայացվում ֆինանսական և դրամական հոսքերի ձևավորման գործընթացի տեսական դրույթները, դրանց գործնական

դրսևորման առանձնահատկությունները, առկա խնդիրներն ու չեն կատարվում դրանց լուծման վերաբերյալ գործնական առաջարկություններ հատկապես տնտեսության իրական հատվածում:

Որպես կանոն, դրանց լուծման գործում մեծ նշանակություն ունեն մի շարք խնդիրների հայտնաբերումը և լուծումը, այդպիսիք են դրամական ռեսուրսների բավարարվածությունը, դրանց պլանավորման և վերաբաշխման մեխանիզմը և օգտագործման օպտիմալ դեպքերը:

Դրանցում դեռևս չեն ներդրվել ֆինանսական հոսքերի հաշվառման ու վերլուծության ժամանակակից մեթոդներ և եղանակներ՝ ինչպես հաշվապահական հաշվառման ու վերլուծության ոլորտներում, այնպես էլ աուդիտի անցկացման պրակտիկայում:

Դրամական միջոցների հոսքերի արդյունավետ կառավարման համար ցանկացած խոշոր առևտրային կազմակերպության ղեկավարություն պետք է ունենա օպերատիվ, հուսալի և բավարար տեղեկատվություն, որը թույլ կտա ապահովել այս խնդրի լուծումը՝ հատկապես երկրի տնտեսության անկայունության պայմաններում:

Քանի որ հաշվապահությունը ցանկացած կազմակերպության հիմնական տեղեկատվական օղակն է, ուստի նրանում պետք է ձևավորվի կառավարման համար անհրաժեշտ դրամական հոսքերի վերաբերյալ բոլոր տեղեկությունները:

Սակայն ՀՀ-ում ո՛չ տեսականորեն և ո՛չ էլ հաշվապահական հաշվառման պրակտիկայում դրամական հոսքերը դեռևս չեն առանձնացվում որպես հաշվապահական հաշվառման անկախ օբյեկտ, որի պատճառով դեռևս չեն կիրառվում անհրաժեշտ տեսական-մեթոդաբանական և մեթոդական մոտեցումները, այդ հանգամանքը թույլ կտա մշակել հաշվապահական հաշվառման մատյանների ձևեր և ներքին հաշվետվություններ, որոնք, ընդհանուր առմամբ, կապահովեն այս խնդրի լուծումը հաշվառման պրակտիկայում:

Ներկայումս կարևորվում է ճյուղավորված կառուցվածքով խոշոր առևտրային կազմակերպություններում դրամական հոսքերի խնդիրները համակարգային մոտեցման շրջանակներում դիտարկելու անհրաժեշտությունը՝ դրանք դասակարգելով ըստ ձևավորման աղբյուրների, նպատակների, ժամանակի, գործունեության տեսակների, ստորաբաժանումների, դա հնարավորություն կտա իրական ժամանակում գնահատել յուրաքանչյուր ստորաբաժանման կարողությունը՝ դրամական հոսքեր ձևավորելու, ինչպես նաև դրամարկղերում և հաշվարկային ու այլ հաշիվներում դրամական միջոցների մնացորդների նկատմամբ վերահսկողություն իրականացնելու:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. «ՏԵԼԵԿՈՄ Արմենիա» ՓԲԸ. «Ֆինանսական հաշվետվությունների միջազգային ստանդարտներին համապատասխան՝ ֆինանսական հաշվետվություններ և անկախ աուդիտորական եզրակացություն 31 դեկտեմբերի 2020-2023թթ.», <https://bit.ly/4f3gCR0>: Վերջին մուտք՝ 06.12.2024:

2. Соколов, Егор. «Анализ денежных потоков компании», // Dasreda, 2023, <https://dasreda.ru/media/for-managers/analiz-denezhnykh-potokov-kompanii>. Accessed: 06.12.2024.

3. Горбунова, Олеся, Кот, Екатерина и другие. «Оценка денежных потоков и пути их оптимизации». *Образование и право*, 2023, с. 168-174, <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-denezhnykh-potokov-i-puti-ih-optimizatsii>, Accessed: 06.12.2024.

4. Бычкова, Светлана, Бадмаева, Дина. «Методика анализа денежных средств и денежных потоков организации».

http://controlcashflow.ru/publ/metody_analiza_denezhnykh_potokov/metodika_analiza

[denezhnykh sredstv i denezhnykh potokov organizacii/3-1-0-69.](#)

Accessed:

06.12.2024:

5. Муравьева, Наталья. «Критерии эффективности управления денежными потоками в коммерческих организациях» // *Экономика и бизнес: теория и практика*, №5, 2015, стр. 21-24.

WORKS CITED

1. «TELEKOM Armenia» P'BY'. «Finansakan hashvetvut'yunneri mijazgayin standartnerin hamapatasxan` finansakan hashvetvut'yunner ev ankax auditorakan ezrakacut'yun 31 dektemberi 2020-2023t't'.», [In accordance with the International Financial Reporting Standards, Financial Statements and an Independent Auditor's Opinion for December 31, 2020–2023], <https://bit.ly/4f3gCR0>, Verjin mutq 6/12/2024. (In Armenian).

2. Sokolov Egor. «Analiz denezhnyh potokov kompanii», // Dasreda, <https://dasreda.ru/media/for-managers/analiz-denezhnykh-potokov-kompanii>, [Analysis of the Company's Financial Flows], 2023. (In Russian)

3. Gorbunova Olesja Sergeevna, Kot Ekaterina Mihajlovna i drugie. «Ocenka denezhnyh potokov i puti ih optimizacii». *Obrazovanie i pravo*, 2023, s. 168-174, <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-denezhnyh-potokov-i-puti-ih-optimizatsii>, [Assessment of Cash Flows and Ways to Optimize them], 2023. (In Russian).

4. S.M. Bychkova, D.G. Badmaeva. «Metodika analiza denezhnyh sredstv i denezhnyh potokov organizacii». http://controlcashflow.ru/publ/metody_analiza_denezhnykh_potokov/metodika_analiza_denezhnykh_sredstv_i_denezhnykh_potokov_organizacii/3-1-0-69, [Methodology for analyzing finance and financial flows of an organization], 2014. (In Russian).

5. Murav'eva Natal'ja Nikolaevna. «Kriterii jeffektivnosti upravlenija denezhnymi potokami v kommercheskih organizacijah» // *Jekonomika i biznes: teorija i praktika*, №5, 2015, s. 21-24, [Criteria for the Effectiveness of Cash flow Management in Commercial Organizations], 2015. (In Russian).

PROCESS OF FORMATION OF FINANCIAL FLOWS IN COMMERCIAL ORGANIZATIONS OF THE RA

KAREN NERSISYAN

*National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
the Institute of Economics after M. Kotanyan, Senior researcher
Yerevan, the Republic of Armenia*

In any economic condition, the process of cash flow formation in the practical activities of any organization is one of the most complex issues.

As a rule, solving this issue involves discovering and solving several problems, such as the sufficiency of financial resources, their planning and redistribution mechanisms, and optimal usage cases.

The study presents the features of cash flow formation in commercial organizations and the factors influencing them, substantiating the need for applying computational indicators in this process. The study also examines the factors influencing the formation of cash flows in an organization, and an analysis of their formation is conducted based on a specific company example.

The purpose of the study is to explore the theoretical provisions of cash flow

formation at the micro-level, identify and assess the factors influencing them, and develop practical recommendations aimed at improving financial flow management in commercial organizations in Armenia.

The research used comparative, logical, analytical, and methods for comparing financial indicators and calculating factor dependencies.

The study utilized data from the last four years of financial reports of a specific organization, which are published on the official website of the company.

The scientific novelty of the study is the development of theoretical and methodological provisions and practical recommendations for improving the quality of the management system of operational, investment, and financial activities in organizations of the real sector of the Armenian economy, through improving the methodological tools of economic analysis of cash flows.

Taking into account modern methods of analyzing and assessing the factors influencing financial flows, specific recommendations have been developed for their implementation in the real sector of the Armenian economy.

Keywords: *Cash flows, accounting documents, influencing factors, digital support, efficiency ratio, adequacy ratio, methodological and methodological approaches.*

ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ ФИНАНСОВЫХ ПОТОКОВ В КОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЯХ РА

КАРЕН НЕРСИСЯН

старший научный сотрудник

*Института экономики им. М. Котаняна при Национальной
академии наук Республики Армения,
г. Ереван, Республика Армения*

В любых экономических условиях процесс формирования денежных потоков в практической деятельности какой-либо организации является одной из самых сложных задач.

Как правило, решение этой задачи включает выявление и решение ряда проблем, таких как достаточность финансовых ресурсов, механизмы их планирования и перераспределения, а также оптимальные случаи их использования.

В исследовании представлены особенности формирования денежных потоков в коммерческих организациях и факторы, влияющие на них; обоснована необходимость применения расчетных показателей в этом процессе. Также рассмотрены факторы, влияющие на формирование денежных потоков в организации, и проведен анализ их формирования на примере конкретной компании.

Цель исследования — изучить теоретические положения формирования денежных потоков на микроуровне, выявить и оценить факторы, влияющие на них, а также разработать практические рекомендации, направленные на совершенствование управления финансовыми потоками в коммерческих организациях Армении.

В исследовании использованы методы сравнения, логического, аналитического анализа, а также методы сопоставления финансовых показателей и расчета факторных зависимостей. В исследовании использованы данные финансовых отчетов конкретной организации за последние четыре года,

опубликованные на официальном сайте компании.

Научная новизна исследования заключается в разработке теоретических и методических положений и практических рекомендаций для улучшения качества системы управления операционной, инвестиционной и финансовой деятельностью организаций реального сектора экономики Армении через совершенствование методологических инструментов экономического анализа денежных потоков.

С учетом современных методов анализа факторов, влияющих на финансовые потоки, разработаны конкретные рекомендации по их внедрению в реальный сектор экономики Армении.

Ключевые слова: *денежные потоки, учетные документы, факторы влияния, цифровая поддержка, коэффициент эффективности, коэффициент адекватности, методологические и методические подходы.*

ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՄԱԿ-Ի ԿԱՅՈՒՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԻ ՀԱՍԱՆԵԼԻՈՒԹՅԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ *

ՀՏԴ 330.3: 330.4: 338.2

DOI: 10.52063/25792652-2024.4.23-199

ԱՐՄԵՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

Հայ-ռուսական համալսարանի
մեդիայի, գովազդի և կինոյի ինստիտուտի
կրեատիվ տեխնոլոգիաների ամբիոնի դասախոս,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
ceo@antares.am

ORCID ID: 0009-0009-1857-9595

Սույն հետազոտության նպատակն է վերլուծել Հայաստանի մշակութային առանձնահատկությունների ազդեցությունը ՄԱԿ-ի կայուն զարգացման նպատակների իրականացման վրա:

Հետազոտությունում քննության են առնվում Հայաստանի մշակութային առանձնահատկությունների ազդեցությունը ՄԱԿ-ի Կայուն զարգացման նպատակների (ԿՁՆ) իրականացման վրա: «Մշակույթ» հասկացության տակ այսուհետ կհասկանանք ավանդույթները, սովորույթները և արժեքները, որոնք ազդում են հասարակական զարգացման վրա: Օգտագործելով Գերտ Յոնստեդեի մշակութային չափումները՝ հետազոտվում են, թե ինչպիսին է ազգային մշակույթի ներազդումը սոցիալ-տնտեսական ծրագրերի իրականացման գործին: Ներկայացված նպատակին հասնելու համար դրվել են հետևյալ խնդիրները:

Առաջին խնդիրը Հայաստանի մշակութային ցուցանիշների համակողմանի վերլուծելն է՝ օգտագործելով Յոնստեդեի մոդելը: Այս վերլուծությունը հնարավորություն կտա բացահայտելու կայուն զարգացման ծրագրերի իրականացման գործընթացների վրա ազդող հիմնական մշակութային բնութագրիչները:

Երկրորդ խնդիրն ուղղված է ուսումնասիրելու Հայաստանի կողմից ԿՁՆ-ների իրականացման գործում ձեռք բերված առաջընթացը: Այս ուսումնասիրությունը ներառում է երկրում ԿՁՆ-ների ձեռքբերման վերաբերյալ ազգային զեկույցների, վիճակագրական տվյալների և փորձագիտական գնահատականների ուսումնասիրություն:

Երրորդ խնդիրը մշակութային ցուցանիշների և ԿՁՆ-ների իրականացման ցուցանիշների միջև կորելյացիոն վերլուծության իրականացումն է: Այս վերլուծությունն անհրաժեշտ է հասարակության մշակութային առանձնահատկությունների և կայուն զարգացման ծրագրերի իրականացման արդյունավետության միջև էական փոխկապակցությունները բացահայտելու համար:

Չորրորդ խնդիրը կայուն զարգացման ծրագրերը Հայաստանի մշակութային համատեքստին հարմարեցնելու վերաբերյալ գործնական առաջարկությունների մշակումն է: Այս առաջարկությունները հիմնված կլինեն կատարված վերլուծության արդյունքների վրա և ուղղված կլինեն ազգային մշակութային առանձնահատկությունների հաշվառմամբ ԿՁՆ-ների իրականացման արդյունավետության բարձրացմանը:

* Հոդվածը ներկայացվել է 10.09.2024թ., գրախոսվել՝ 10.11.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.12.2024թ.:

Մեթոդաբանությունը ներառում է Հայաստանի մշակութային ցուցանիշների վերլուծություն՝ հիմնված Հոֆստեդեի մոդելի վրա, ԿՂՆ-ների ձեռքբերման վերաբերյալ երկրի առաջընթացի զեկույցների ուսումնասիրություն, տնտեսական ցուցանիշների վերլուծություն և կորելյացիոն վերլուծություն մշակութային ցուցանիշների և ԿՂՆ-ների հասանելիության միջև: Բացի դրանից իրականացվել է ԿՂՆ ինդեքսի և Մարդկային զարգացման ինդեքսի (ՄՁԻ) միջև կապի Էկոնոմետրիկ վերլուծություն:

Արդյունքները ցույց են տալիս, որ Հայաստանի մշակութային ասպեկտները, ինչպիսիք են իշխանությունից մեծ հեռավորությունը (դիստանցիա), կոլեկտիվիզմը և անհատականությունը, չափավոր առնականությունը, անորոշությունից խուսափման բարձր աստիճանը, չափավոր երկարաժամկետ կողմնորոշումը և հանդուրժողականության ցածր մակարդակը, զգալի ազդեցություն են ունենում ԿՂՆ-ների իրականացման վրա: Բացահայտվել են թվարկված մշակութային առանձնահատկությունների ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական ազդեցությունները կայուն զարգացման տարբեր ասպեկտների վրա: Էկոնոմետրիկ վերլուծությունը բացահայտել է ԿՂՆ ինդեքսի և ՄՁԻ-ի միջև դրական կապ, ըստ որի՝ ՄՁԻ-ի մեկ միավոր աճը հանգեցնում է ԿՂՆ ինդեքսի 53,87 միավոր աճի: Մոդելը բացատրում է ԿՂՆ ինդեքսի վարիացիայի 64,1%-ը:

Ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրահանգել, որ Հայաստանում ԿՂՆ-ների արդյունավետ իրականացման համար անհրաժեշտ է մշակել ռազմավարություններ, որոնք հաշվի կառնեն Նշված մշակութային առանձնահատկությունները՝ օգտագործելով դրանց ուժեղ կողմերը և նվազագույնի հասցնելով հնարավոր բացասական ազդեցությունները: Առաջարկվում են կայուն զարգացման ծրագրերը Հայաստանի մշակութային համատեքստին համադրելու և հարմարեցնելու առաջարկություններ՝ ներառյալ կենտրոնացված կառավարումն ու տեղական մասնակցությունը, ավանդական մեթոդների ինտեգրումը ժամանակակից տեխնոլոգիաների հետ և գենդերային զգայուն ծրագրերի մշակումը:

Հիմնաբառեր՝ Կայուն զարգացման նպատակներ (ԿՂՆ), մշակութային չափումներ, Հոֆստեդեի մոդել, մարդկային զարգացման ցուցիչ (ՄՁՑ), սոցիալ-տնտեսական զարգացում, Հայաստան, մշակութային ազդեցություն, Էկոնոմետրիկ վերլուծություն:

Ներածություն

Սույն հետազոտության նպատակն է վերլուծել Հայաստանի մշակութային առանձնահատկությունների ազդեցությունը ՄԱԿ-ի Կայուն զարգացման նպատակների իրականացման վրա: Այս նպատակին հասնելու համար դրվել են հետևյալ խնդիրները.

- Վերլուծել Հայաստանի մշակութային ցուցանիշները՝ օգտագործելով Հոֆստեդեի մոդելը,
- Ուսումնասիրել Հայաստանի առաջընթացը ԿՂՆ-ների իրականացման գործում.,
- Իրականացնել կորելյացիոն վերլուծություն մշակութային ցուցանիշների և ԿՂՆ-ների իրականացման ցուցանիշների միջև,
- Մշակել առաջարկություններ կայուն զարգացման ծրագրերը Հայաստանի մշակութային համատեքստին հարմարեցնելու վերաբերյալ:

Կայուն զարգացումը սահմանվում է որպես զարգացում, որը բավարարում է ներկայի կարիքները՝ չվտանգելով ապագա սերունդների կարիքները բավարարելու հնարավորությունը: Այս հասկացությունը սերտորեն կապված է յուրաքանչյուր երկրի մշակութային առանձնահատկությունների հետ, քանի որ մշակույթը ձևավորում է հասարակության արժեքները, վարքը և որոշումների կայացման գործընթացները:

Համաշխարհային բանկի գեկույցում նշվում է, որ «Հայաստանի տնտեսական աճը պետք է ուղեկցվի ներառական զարգացմամբ՝ հաշվի առնելով երկրի սոցիալ-մշակութային առանձնահատկությունները» (World Bank 2021): Սա ընդգծում է մշակութային գործոնների կարևորությունը ԿՀՆ-ների իրականացման գործում:

Այսպիսով՝ կայուն զարգացումը ոչ միայն կարևոր, այլև անհրաժեշտ պայման է՝ անկախ արտաքին իրադարձություններից: Այն ապահովում է երկրի կենսունակությունը և դիմակայունությունը երկարաժամկետ հեռանկարում:

ՄԱԿ-ի 2030 օրակարգում նշվում է, որ «Կայուն զարգացման նպատակները համընդհանուր կոչ են՝ ուղղված աղքատության վերացմանը, միլիարդի պաշտպանությանը և բոլորի համար բարգավաճման ապահովմանը» (United Nations, New York 2015): Սա ընդգծում է Հայաստանի՝ այս գլոբալ նախաձեռնությանը միանալու կարևորությունը:

«Կայուն զարգացումը, աստիճանաբար ահազանցող բազմաթիվ և բազմաշերտ հիմնախնդիրների շարքում, ենթադրում է կենսագործունեության տնտեսական, սոցիալական և բնապահպանական հատվածների փոխկապակցված և հաշվեկշռված զարգացում, որը բավարարում է ներկա սերնդի պահանջմունքները՝ չգրկելով դրանց բավարարման հնարավորությունից ապագա սերունդներին» (Քոչինյան և Ուրիշներ 195-208):

Կայուն զարգացումը՝ որպես գլխավոր հիմնախնդիր, չունի այլընտրանք: Հակառակ պնդումներն ու դատողությունները ժամանակավորեալ ու սնանկ են: Կարճաժամկետ հատվածում ԿՀ հետին պլանում պահելն ու ստորադասելու գործելակերպը ինչ-ինչ հանգամանքներում հանգեցնելու է երկարաժամկետ հատվածում երկրի զարգացման խաթարմանը: Այս երևույթը կարելի է բացատրել տնտեսագիտության, ռիսկերի կառավարման և կայուն զարգացման հայեցակարգերի միջոցով:

Տնտեսական հեռանկարի հայեցակետ.

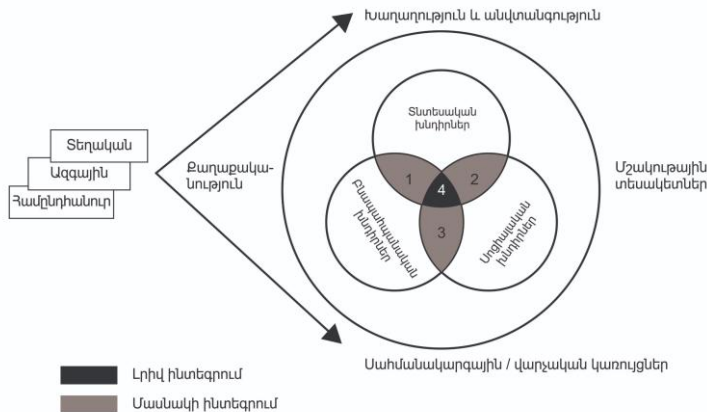
Փողի ժամանակային արժեքի տեսությունը չի հակասում կայուն զարգացման գաղափարին: Ընդհակառակը, այն կարող է օգտագործվել երկարաժամկետ կայուն զարգացման ներդրումների արդյունավետությունը գնահատելու համար: Օրինակ՝ այն կարող է օգնել գնահատել Էկոլոգիական նախագծերի երկարաժամկետ օգուտները՝ համեմատելով դրանք ներկա ծախսերի հետ:

Որպես **ելակետային սահմանում**՝ կայուն զարգացումը դիտարկվում է որպես մարդկանց կենսագործունեության ինդիկատորների և ինստիտուտների գործառնման փոխկապակցված և բալանսավորված այնպիսի զարգացում, որը բավարարում է ներկա սերնդի պահանջմունքները՝ ապագա սերունդներին չգրկելով դրանց բավարարման հնարավորությունից (Sargsyan et al 4-23):

Այսպիսով՝ կայուն զարգացումը համառոտ կարելի է բնութագրել որպես կոնսենսուսի (լավագույն դեպքում) կամ կոմպրոմիսի (փոխզիջման) (վատագույն դեպքում) ապահովման ձգտում զարգացման տնտեսական, Էկոլոգիական և սոցիալական գերակայությունների միջև: (Սարգսյան 46)

Հայաստանի կառավարությունը կայուն զարգացման գաղափարները սկսել է ներդնել դեռևս 2003 թվականից: Այս ուղղությամբ ձեռնարկված կարևոր քայլերից մեկը 2003 թվականի օգոստոսի 8-ին ՀՀ կառավարության ընդունած N 994-Ն որոշումն է «Աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագիրը հաստատելու մասին» (ՀՀ կառավարություն, N 994-Ն որոշում 2003): Որոշմամբ հանձնարարվել է պետական մարմիններին ԱՀԴԾ ցուցանիշների համակարգի մշակման ընթացքում հաշվի առնել ՄԱԿ-ի հազարամյակի զարգացման նպատակները և դրանց տեղայնացման առանձնահատկությունները Հայաստանում 2003-2015 թթ. ծրագրային ժամանակահատվածի համար: Այն, ըստ էության, անկախությունից հետո ՀՀ սոցիալ-տնտեսական զարգացման առաջին երկարաժամկետ ռազմավարական ծրագիրն է: Ծրագրի հիմնական նպատակը նյութական աղքատության նշանակալի կրճատումն էր: Ըստ ծրագրի՝ նախատեսվում էր աղքատության մակարդակը 2015 թ. հասցնել 19,7 տոկոսի, իսկ ծայ-

րահեղ աղքատության մակարդակը՝ 4,1 տոկոսի՝ 2001 թ. համապատասխանաբար 50,9 տոկոս և 16 տոկոս ցուցանիշների փոխարեն (United Nations, New York 2015): Նյութական աղքատության կրճատման հետ մեկտեղ աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագիրը նպատակ է հետապնդել կրճատել նաև Հայաստանում շատ բարձր մակարդակի հասած եկամտային անհավասարությունը՝ 2001 թ. 53,5 տոկոսից մինչև 44,6 տոկոս՝ 2015 թվականին:

Գծապատկեր 1. Կայուն զարգացման համակարգը: Կայուն զարգացումը հանգեցնում է խնդիրների ինտեգրման այնտեղ, որտեղ դա հնարավոր է և խնդիրների միջև փոխզիջման, որտեղ ինտեգրումը հնարավոր չէ (Sargsyan et al 4-23):

2008 թվականի հոկտեմբերի 30-ին ընդունվել է ՀՀ կառավարության «Կայուն զարգացման ծրագիրը հաստատելու մասին» N 1207-Ն որոշումը (ՀՀ կառավարություն, N 1207-Ն որոշում 2008), որով ՀՀ Էկոնոմիկայի նախարարին հանձնարարվել է մշակել Կայուն զարգացման ծրագրի մոնիթորինգի համակարգի զարգացման միջոցառումների ծրագիրը:

Այս նախաձեռնությունները ցույց են տալիս, որ Հայաստանը կայուն զարգացման գաղափարները սկսել է ներդնել շատ ավելի վաղ, քան ՄԱԿ-ի կողմից 2015 թվականին Կայուն զարգացման նպատակների (ԿՁՆ) հռչակումը: Սա վկայում է երկրի երկարաժամկետ հանձնառության մասին՝ ուղղված կայուն զարգացմանը:

ՄԱԿ-ի Կայուն զարգացման նպատակները (ԿՁՆ) ներկայացնում են գլոբալ օրակարգ՝ բոլոր երկրների համար առավել կայուն ապագա ապահովելու համար: Հայաստանը՝ որպես հարուստ մշակութային ժառանգությամբ զարգացող երկիր, բախվում է այս նպատակներին հասնելու յուրահատուկ մարտահրավերների: Այստեղ է, որ Գերտ Յոնսոնի առաջարկած մշակութային չափումները արժեքավոր հիմք են վերլուծելու համար, թե ինչպես կարող է ազգային մշակույթն ազդել սոցիալ-տնտեսական ծրագրերի իրականացման և ԿՁՆ-ներին հասնելու վրա:

ՄԱԿ-ի Չարգացման ծրագիրը նշում է, որ «Հայաստանը հանձնառու է ԿՁՆ-ների տեղայնացմանը և դրանց ինտեգրմանը ազգային քաղաքականության մեջ» (UNDP 2030): Սա ցույց է տալիս երկրի պատրաստակամությունը՝ հաշվի առնելու իր մշակութային համատեքստը կայուն զարգացման գործընթացում:

Մեթոդաբանություն

Սույն հետազոտությունը հիմնված է քանակական և որակական մեթոդների համադրության վրա՝ նպատակ ունենալով բացահայտելու Հայաստանի մշակութային անունահատկությունների ազդեցությունը Կայուն զարգացման նպատակների (ԿՀՆ) իրականացման վրա:

Այս հետազոտության շրջանակներում մշակույթը սահմանվում է որպես հավաքական մտածելակերպ, որը տարբերակում է մի խմբի անդամներին մյուսներից: Մենք կենտրոնանում ենք Հոֆստեդեի կողմից առանձնացված մշակութային չափումների վրա, քանի որ դրանք հատկապես կարևոր են սոցիալ-տնտեսական զարգացման համատեքստում:

Մշակութային վերլուծության համար գոյություն ունեն մի շարք հայտնի մոդելներ, ինչպիսիք են՝

1. Շվարցի մշակութային արժեքների տեսությունը
2. Տրոմպենաարսի և Համփոլեն-Թըրների յոթ չափանիշների մոդելը
3. GLOBE (Global Leadership and Organizational Behavior Effectiveness) հետազոտության մոդելը
4. Ֆոնս Տրոմպենաարսի մշակութային չափումների մոդելը
5. Էդվարդ Հոլի բարձր և ցածր համատեքստի մշակույթների տեսությունը:

Հոֆստեդեի մշակութային չափումների մոդելն ընտրվել է այս հետազոտության համար մի քանի պատճառներով:

Նախ՝ այն տրամադրում է ազգային մշակույթի վերլուծության կառուցվածքային և քանակական մոտեցում, որը հատկապես կարևոր է ԿՀՆ-ների հետ կապը գնահատելու համար: Ի տարբերություն այլ մոդելների՝ Հոֆստեդեի մոդելը ունի հստակ քանակական չափումներ, որոնք հեշտացնում են միջերկրային համեմատությունները:

Երկրորդ՝ Հոֆստեդեի մոդելը լայնորեն ճանաչված է և կիրառվում է միջազգային հետազոտություններում, դա թույլ է տալիս մեր արդյունքները համեմատել այլ երկրների հետ: Օրինակ՝ GLOBE մոդելը, չնայած իր համապարփակությանը, ավելի քիչ է կիրառվում և ավելի բարդ է մեկնաբանման համար:

Երրորդ՝ Հոֆստեդեի մոդելը հատկապես արդյունավետ է կազմակերպչական և սոցիալ-տնտեսական համատեքստում մշակույթի ազդեցությունը գնահատելու համար, դա համապատասխանում է մեր հետազոտության նպատակներին: Մյուս կողմից, Շվարցի մոդելը կենտրոնանում է անհատական արժեքների վրա, որը պակաս համապատասխան է մեր ուսումնասիրությանը:

Չորրորդ՝ Հոֆստեդեի մոդելի համար առկա են տվյալներ Հայաստանի վերաբերյալ, նույնը չի կարելի ասել բոլոր մյուս մոդելների մասին: Օրինակ՝ Տրոմպենաարսի մոդելը, չնայած իր օգտակարությանը, չունի հստակ տվյալներ Հայաստանի համար:

Սակայն պետք է նշել, որ Հոֆստեդեի մոդելն ունի որոշակի սահմանափակումներ: Մասնավորապես՝ այն հաշվի չի առնում ներմշակութային տարբերությունները և կարող է պարզեցնել բարդ մշակութային երևույթները: Այնուամենայնիվ, հաշվի առնելով մեր հետազոտության նպատակները և հասանելի տվյալները, Հոֆստեդեի մոդելը համարվում է առավել նպատակահարմար այս ուսումնասիրության համար:

Հետազոտությունում քննության են առնվում Հայաստանի մշակութային անունահատկությունների ազդեցությունը ՄԱԿ-ի Կայուն զարգացման նպատակների (ԿՀՆ) իրականացման վրա: Օգտագործելով Գերտ Հոֆստեդեի մշակութային չափումները՝ հետազոտվում են, թե ինչպիսին է ազգային մշակույթի ներազդումը սոցիալ-տնտեսական ծրագրերի իրականացման գործում:

Հետազոտության մեջ օգտագործվել են հետևյալ մեթոդները.

1. ԿՀՆ-ների իրականացման վերաբերյալ Հայաստանի առաջընթացի զեկույցների բովանդակության վերլուծություն,

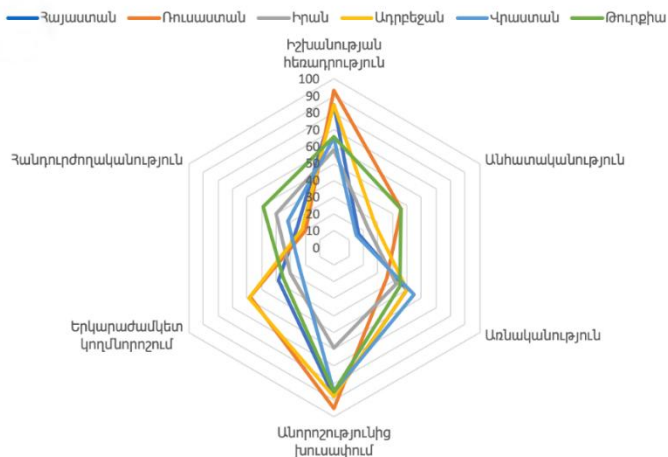
2. Տնտեսական ցուցանիշների վիճակագրական վերլուծություն՝ նկարագրական վիճակագրության մեթոդների օգտագործմամբ,
3. Կորելյացիոն վերլուծություն՝ մշակութային ցուցանիշների և ԿՁՆ-ների իրականացման ցուցանիշների միջև կապերը բացահայտելու համար,
4. Ռեգրեսիոն վերլուծություն՝ ԿՁՆ-ների իրականացման վրա մշակութային գործոնների ազդեցությունը գնահատելու համար:

Մեթոդաբանությունը ներառում է Հայաստանի մշակութային ցուցանիշների վերլուծություն՝ հիմնված Հոֆստեդեի մոդելի վրա, ԿՁՆ-ների ձեռքբերման վերաբերյալ երկրի առաջընթացի զեկույցների ուսումնասիրություն, տնտեսական ցուցանիշների վերլուծություն և կորելյացիոն վերլուծություն մշակութային ցուցանիշների և ԿՁՆ-ների հասանելիության միջև: Բացի դրանից՝ իրականացվել է ԿՁՆ ինդեքսի և Մարդկային զարգացման ինդեքսի (ՄԶԻ) միջև կապի էկոնոմետրիկ վերլուծություն:

Այս մեթոդների համադրումը թույլ է տալիս համապարփակ կերպով գնահատել Հայաստանի մշակութային առանձնահատկությունների ազդեցությունը ԿՁՆ-ների իրականացման վրա՝ հաշվի առնելով ինչպես քանակական, այնպես էլ որակական ասպեկտները: Մշակութային գործոնների և կայուն զարգացման ցուցանիշների միջև կապերի բացահայտումը կարող է օգնել մշակելու ավելի արդյունավետ և մշակութային առումով զգայուն ռազմավարություններ՝ ԿՁՆ-ների իրականացման համար:

Արդյունքներ և քննարկում

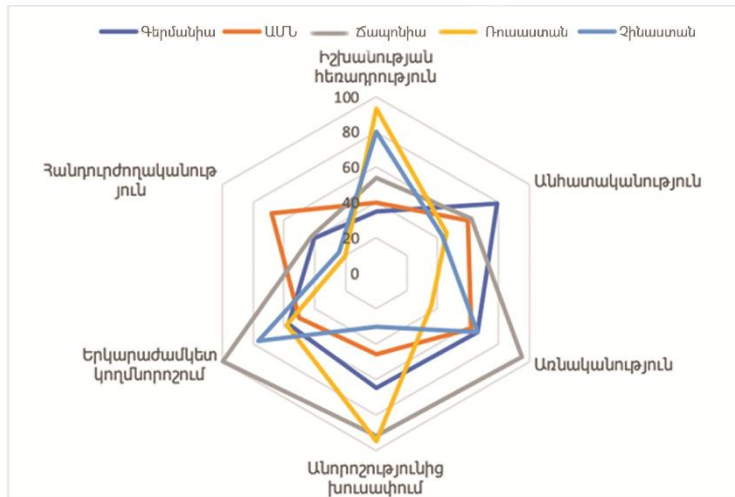
Ստորև ներկայացվում է Հոֆստեդեի կոորդինատների համակարգով պատկերվող դիմանկարները Հայաստանի հարևան երկրների կտրվածքով:

Գծապատկեր 2. Հայաստանի և հարևան երկրների Հոֆստեդեի դիմանկարները

Ըստ Hofstede Insights-ի տվյալների՝ «Հայաստանը բնութագրվում է ինդիվիդուալիզմի բարձր աստիճանով, կոլեկտիվիզմով և անորոշությունից խուսափման բարձր մակարդակով» (Hofstede Insights 2021): Այս գործոնները էական ազդեցություն ունեն երկրում ԿՁՆ-ների իրականացման վրա:

Ստորև ներկայացվում է Հոֆստեդեի կոորդինատների համակարգով պատկերվող՝ Ճապոնիայի, ԱՄՆ, Ռուսաստանի, Չինաստանի ու Գերմանիայի դիմանկարները:

Պատկեր 2. Ճապոնիայի, ԱԶՆ, Ռուսաստանի, Չինաստանի ու Հայաստանի Հանրապետության դիմանկարները

1. Իշխանության հեռադրություն և աղքատության վերացում (ԿԶՆ 1):

Հայաստանի իշխանության հեռադրության ինդեքսը մոտավորապես 85 է, այն ցույց է տալիս միջինից բարձր իշխանության հեռադրություն:

Դրական կողմեր.

Բրգաձև կառուցվածքը կարող է նպաստել աղքատության դեմ պայքարի կենտրոնացված ծրագրերի արդյունավետ իրականացմանը: Հեղինակությունների նկատմամբ հարգանքը կարող է հեշտացնել կառավարության կողմից նախաձեռնված սոցիալական նախաձեռնությունների ներդրումը:

Բացասական կողմեր.

Իշխանության բարձր հեռադրությունը կարող է խոչընդոտել սոցիալական շարժունակությանը՝ ամրապնդելով առկա անհավասարությունը: Կարող է նվազեցնել աղքատության դեմ պայքարի հիմնական նախաձեռնությունների արդյունավետությունը:

Առաջարկություններ.

Մշակել ծրագրեր, որոնք համատեղում են կենտրոնացված կառավարումը տեղական մասնակցության հետ: Բարձրացնել թափանցիկությունը և հաշվետվողականությունը աղքատության դեմ պայքարի և ռեսուրսների բաշխման գործում:

2. Անհատականություն և պարենային անվտանգություն (ԿԶՆ 2): Հայաստանի անհատականության ինդեքսը համեմատաբար նվազ է՝ մոտ 17, դա ցույց է տալիս կոլեկտիվիստական հասարակություն:

Դրական կողմեր.

Ուժեղ ընտանեկան և համայնքային կապերը կարող են ապահովել պարենային աջակցության ոչ ֆորմալ համակարգեր: Կոլեկտիվիստական արժեքները կարող են նպաստել պարենային ռեսուրսների ավելի հավասար բաշխմանը: Համաձայն Համաշխարհային բանկի հետազոտության՝ «հայկական սփյուռքը նշանակալի դեր է խաղում երկրի տնտեսական զարգացման մեջ» (World Bank 2019): Սա ցույց է տալիս, թե ինչպես կարող են կոլեկտիվիստական արժեքներն օգտագործվել կայուն զարգացման նպատակներին հասնելու համար:

Բացասական կողմեր.

Կարող է դանդաղեցնել նորարարական գյուղատնտեսական պրակտիկաների ներդրումը՝ ավանդական մեթոդներին հավատարմության պատճառով: Պոտենցիալ կերպով սահմանափակում է խոշորածավալ առևտրային գյուղատնտեսության զար-

զացումը:

Առաջարկություններ.

Մշակել ծրագրեր, որոնք համատեղում են գյուղատնտեսության վարման ավանդական մեթոդները ժամանակակից տեխնոլոգիաների հետ: Խրախուսել գյուղատնտեսական արտադրության կոոպերատիվ ձևերը:

3. Առնականությունը և առողջ ապրելակերպ (ԿՇԼ3): Հայաստանի առնականության ինդեքսը մոտ 50 է, սա ցույց է տալիս հավասարակշռություն առնական և կանացի արժեքների միջև:

Դրական կողմեր.

Հավասարակշռությունը կարող է նպաստել առողջապահության համապարփակ մոտեցմանը՝ հաշվի առնելով ինչպես ֆիզիկական, այնպես էլ հոգեբանական բարեկեցությունը: Կարող է նպաստել բնակչության առողջության բարելավման ինչպես մրցակցային, այնպես էլ համագործակցային մոտեցումների զարգացմանը:

Բացասական կողմեր.

Պահպանվող գենդերային կարծրատիպերը կարող են ազդել բնակչության տարբեր խմբերի համար բժշկական ծառայությունների հասանելիության և որակի վրա, հակասություններ ստեղծել առողջ ապրելակերպի խթանման մոտեցումներում: Տնտեսության մեջ առնականության ոչ բարձր մակարդակը բերում է հոսքագծային արտադրության թուլության: Առնական հասարակություններում անհատը մրցակցության բարձր մակարդակին դիմակայելու նպատակով սերնդեսերունդ ձեռք է բերել տարբեր հմտություններ, մասնավորապես՝ միաժամանակ 30-40 պարամետրերի վրա ուշադրություն դարձնելը և արձագանքելը, որն անհրաժեշտ է հոսքագծային արտադրությունում ներգրավված մասնագետների համար:

Առաջարկություններ.

Մշակել գենդերային զգայուն առողջապահական ծրագրեր: Խթանել առողջ ապրելակերպը տարբեր ուղիներով՝ հաշվի առնելով ինչպես մրցակցային, այնպես էլ համագործակցային մոտիվացիաները: Կրթական համակարգի ծրագրերի փոփոխությամբ և կիրառմամբ հասնել առնականության մակարդակի բարձրացմանը:

4. Անորոշությունից խուսափում և որակյալ կրթություն (ԿՇԼ 4): Հայաստանի անորոշությունից խուսափման ինդեքսը բարձր է՝ մոտ 88:

Դրական կողմեր.

Կրթության բարձր արժեքավորում՝ որպես կայուն ապագայի ապահովման միջոց: Կառուցվածքային և համապարփակ կրթական համակարգի ձգտում:

Բացասական կողմեր.

Կարող է խոչընդոտել նորարարական կրթական մեթոդների ներդրմանը: Պոտենցիալ կերպով սահմանափակում է կրթական համակարգի ճկունությունը և նրա՝ աշխատաշուկայի փոփոխվող պահանջներին հարմարվելու կարողությունը: Խոչընդոտում և դանդաղեցնում է բարեփոխումները՝ դարձնելով անարդյունավետ: Խանգարում է գործարարության զարգացմանը, նորարարությունների ստեղծմանը¹:

¹ Այստեղ արժե խոսել նաև սխալի մշակույթի և սխալներից խուսափելու վարքագծից: Հայաստանի մեծ և փոքր քաղաքների և որոշ գյուղերի մշակույթում դեռահասների շրջանում առկա է այսպես կոչված՝ «սխալ հանելու» վարքագիծ: Երբ դեռահասն արել է մի արարք կամ արտասանել մի միտք, որը մեծամասնության կարծիքով հարիր չէ այդ բակին, թաղին, շրջապատին, ապա այդ դեռահասին «սխալ են հանում», այսինքն՝ պիտակավորում են: Եվ արդյունքում դեռահասի համար սկսվում են դժվար ժամանակներ՝ օտարում են, մասնակից չեն դարձնում խաղերին, կարող են աղջիկները նրանից խուսափել, ընկերություն չեն անում, լինում են ավելի ծանր հետևանքներ, ընդհուպ՝ ինքնասպանության դրոշմ: Ակնհայտ է, որ այդ պիտակից խուսափելու համար դեռահասը պետք է խուսանալի, ձգտի ամեն ինչ անել չպիտակավորվելու համար: Իսկ դրա հետևանքը հնարավոր սխալի վերլուծելուց խուսափումն է: Ինչպե՞ս ստացվեց, որ Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունն ու հասարակությունը 1920-ին և 2020-ին արեցին նույն ռազմավարական սխալները: Իսկ ի՞նչ է իրենից ներկայացնում

Առաջարկություններ.

Աստիճանաբար ներդնել նորարարական կրթական մոտեցումներ՝ պահպանելով ավանդական կառուցվածքի տարրերը: Արմատախիլ անել դեռահասների շրջանում, տարբերվելուց, նորարար լինելուց և սխալվելուց խուսափելու արատավոր մշակույթը հեռուստատեսության, կրթական համակարգի, նախակրթարաններում հատուկ ծրագրեր մշակելու միջոցով, որոնք կնպաստեն համապատասխան մշակութային կողերի և արժեքների հաստատմանը այդ միջավայրում: Չարգացնել շարունակական կրթության ծրագրեր՝ հարմարեցված անորոշությունից բարձր խուսափման մշակութային համատեքստին:

Առկան ընդգծում է, որ «մշակութային արժեքները և ոչ ֆորմալ ինստիտուտները կարող են և՛ նպաստել, և՛ խոչընդոտել տնտեսական զարգացմանը» (Ayazh): Սա հատկապես արդիական է Հայաստանի համար՝ նորարարությունների և տնտեսական աճի հետ կապված ԿՂՆ-ներին հասնելու համատեքստում:

5. Երկարաժամկետ կողմնորոշում և գենդերային հավասարություն (ԿՂՆ 5): Հայաստանի երկարաժամկետ կողմնորոշման ինդեքսը նվազ է՝ մոտ 38 (Hofstede Insights 2021):

Համաշխարհային բանկի՝ Հայաստանում գենդերային հավասարության մասին գեկույցը նշում է «կանանց տնտեսական հնարավորությունների ընդլայնման ուղղությամբ հետագա ջանքերի անհրաժեշտության մասին» (World Bank 2016): Սա ընդգծում է ԿՂՆ 5-ին հասնելու ծրագրերի մշակման ժամանակ մշակութային նորմերը հաշվի առնելու կարևորությունը:

Դրական կողմեր.

Կարևորում է գենդերային հավասարության ոլորտում երկարաժամկետ պլանավորումը: Կարող է աջակցել գենդերային դերերի աստիճանական, բայց կայուն փոփոխություններին¹:

Բացասական կողմեր.

Փոփոխությունների դանդաղ տեմպը կարող է հիասթափեցնել գենդերային հավասարության ակտիվիստներին: Ավանդական գենդերային դերերի պահպանումը կարող է դանդաղեցնել առաջընթացը: Երկարաժամկետ կողմնորոշման ոչ բարձր մակարդակն արտահայտված է «Նաղդը թողած՝ ընկել ես Նիսյայի հետևից» կամ «Նաղդը թողած՝ մի ընկնի Նիսյայի հետևից» ասացվածքներում: Պետական համակարգում բյուջեի պարբերաբար վերանայումը նույնպես ցույց է տալիս երկարաժամկետ կողմնորոշման ինդեքսի ոչ պատշաճ մակարդակը:

Առաջարկություններ.

Մշակել գենդերային հավասարության հասնելու երկարաժամկետ ռազմավարություններ՝ հաշվի առնելով մշակութային առանձնահատկությունները: Գենդերային հավասարության հարցերը ինտեգրել կրթական համակարգերում և աշխատանքային հարաբերություններում:

6. Հանդուրժողականությունը և դրա ազդեցությունը ԿՂՆ-ների ձեռքբեր-

գիտականի աշխատանքը: Սխալների հաջորդականություն, որը կամ կրերի հաջողության կամ, լավագույն դեպքում, կհանդիսանա հենք աշակերտի, կամ այլ գիտական հետևողի աշխատանքների համար: Ինչո՞ւ է Հայաստանում գիտությունն այս վիճակում: Ինչո՞ւ է նորարարությունների մակարդակն այսքան ցածր: Ինչո՞ւ են այսքան քիչ թվով մարդիկ զբաղվում ձեռնարկատիրությամբ: Մեծ մասամբ՝ սխալի մշակույթի և սխալներից խուսափելու վարքագծի պատճառով, որ չափազանց արմատավորված է:

¹ Այստեղ պետք է նշել կնոջ դերը հայ հասարակության մեջ: Մի կողմից կա անհավասարություն, կան տղամարդկանց կողմից բռնություններ, կա կանանց սակավություն պետական համակարգում, հատկապես ղեկավար պաշտոններում: Սակայն մյուս կողմից, ավանդաբար, հայ կինը եղել է ընտանիքի և հասարակության՝ այսպես կոչված՝ գորշ կարդինալը և մնայով ստվերում՝ կողմնորոշել, թե իր տղամարդկանց (ամուսնուն, հորը, եղբայրներին, զավակներին), թե նրանց միջոցով այլոց:

ման վրա: Հայաստանի հանդուրժողականության ինդեքսը ցածր է՝ մոտ 28 (Hofstede Insights 2021):

Դրական կողմեր.

Ուժեղ սոցիալական նորմերը կարող են նպաստել հասարակության համախմբվածությանը: Կարող է աջակցել մշակութային ավանդույթների պահպանմանը, որոնք կարևոր են ինքնության համար:

Բացասական կողմեր.

Կարող է խոչընդոտներ ստեղծել մարգինալացված խմբերի համար՝ ռեսուրսների և ծառայությունների հասանելիության հարցում: Պոտենցիալ կերպով սահմանափակում է սոցիալական նորարարությունները և խնդիրների լուծման մոտեցումների բազմազանությունը (Inglehart and Welzel):

Առաջարկություններ.

Մշակել ծրագրեր՝ ուղղված սոցիալական ներառականության և հանդուրժողականության բարձրացմանը: Խթանել միջմշակութային երկխոսությունը և կրթական նախաձեռնությունները, որոնք ուղղված են աշխարհայացքի ընդլայնմանը:

Ինչպես նշվում է ՏՀԶԿ-ի (Տնտեսական համագործակցության և զարգացման կազմակերպություն)՝ Հայաստանում նորարարությունների վերաբերյալ զեկույցում, «երկրի մշակութային առանձնահատկությունները պետք է հաշվի առնվեն նորարարական քաղաքականության մշակման ժամանակ» (Advancing the Digital Transformation... 2024): Սա հաստատում է Հայաստանի մշակութային համատեքստին կայուն զարգացման ծրագրերը հարմարեցնելու անհրաժեշտությունը:

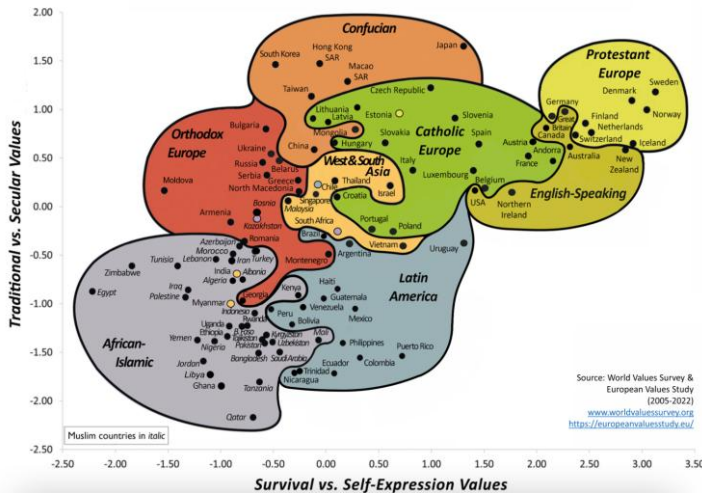
Վերը բարձրացված խնդիրների և Ինգլիարթի արժեքների քարտեզի միջև կարելի է տեսնել հետևյալ կապերը:

1. Իշխանությունից հեռավորություն և աղքատության վերացում (ԿՉՆ 1): Ինգլիարթի քարտեզի «ավանդական vs. աշխարհի ռացիոնալ» առանցքը կարող է արտացոլել հասարակության վերաբերմունքը հիերարխիայի և իշխանության նկատմամբ: Ավելի ավանդական հասարակությունները հակված են ունենալ իշխանության ավելի բարձր հեռավորություն, ինչը կարող է ազդել աղքատության դեմ պայքարի ռազմավարությունների վրա:
2. Անհատականություն և պարենային անվտանգություն (ԿՉՆ 2): «Գոյատևում vs. ինքնաարտահայտում» առանցքը կարող է ցույց տալ, թե որքանով է հասարակությունը կենտրոնացած հիմնական կարիքների բավարարման վրա: Գոյատևման արժեքներով հասարակությունները կարող են ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել պարենային անվտանգությանը:
3. Առնականություն և առողջ ապրելակերպ (ԿՉՆ 3): Ինգլիարթի քարտեզը կարող է օգնել հասկանալու, թե որքանով է հասարակությունը շեշտադրում մրցակցային արժեքները (որոնք կապված են առնականության հետ) կամ կյանքի որակը (որը կապված է առողջ ապրելակերպի հետ):
4. Անորոշությունից խուսափում և որակյալ կրթություն (ԿՉՆ 4): «Ավանդական vs. աշխարհիկ-ռացիոնալ» առանցքը կարող է արտացոլել հասարակության վերաբերմունքը կրթության և նորարարությունների նկատմամբ: Ավելի աշխարհիկ-ռացիոնալ հասարակությունները կարող են ավելի բաց լինել կրթական նորարարությունների նկատմամբ:
5. Երկարաժամկետ կողմնորոշում և գենդերային հավասարություն (ԿՉՆ 5): «Գոյատևում vs. ինքնաարտահայտում» առանցքը կարող է ցույց տալ, թե որքանով է հասարակությունը պատրաստ ընդունել գենդերային դերերի փոփոխությունները: Ինքնաարտահայտման արժեքներով հասարակությունները հակված են ավելի մեծ ուշադրություն դարձնելու գենդերային հավասարությանը:
6. Հանդուրժողականություն և դրա ազդեցությունը ԿՉՆ-ների ձեռքբերման վրա: Ինգլիարթի քարտեզի երկու առանցքներն էլ կարող են արտացոլել հասարակության հան-

դուրժողականության մակարդակը: Ավելի աշխարհիկ-ռացիոնալ և ինքնարտահայտման արժեքներով հասարակությունները հակված են լինելու ավելի հանդուրժող:

Այսպիսով՝ Ինգլիհարթի քարտեզը կարող է օգնել ավելի խորը հասկանալու այն մշակութային համատեքստը, որում իրականացվում են ԿՆՆ-ները Հայաստանում, և թե ինչպես են մշակութային արժեքները ազդում դրանց իրականացման վրա:

The Inglehart-Welzel World Cultural Map 2023

Պատկեր 3. Ինգլիհարթի մշակութային քարտեզ (WVS Wave 7, 2017-2022)

Հոֆստեդեի ինդեքսների, որոնք նկարագրում են հասարակության մշակութային չափումները, և մարդկային զարգացման ցուցիչի (ՄՁ) միջև կորելացիան, որը չափում է երկրի սոցիալ-տնտեսական նվաճումները, բարդ հարց է, քանի որ այս ցուցանիշներն արտացոլում են հասարակական կյանքի տարբեր, թեև փոխկապակցված ասպեկտները: ՄՁ-ն գնահատում է երկարակեցությունը, կրթությունը և կյանքի մակարդակը, մինչդեռ Հոֆստեդեի ինդեքսները գնահատում են մշակութային ասպեկտները, ինչպիսիք են իշխանությունից հեռադրությունը, անհատականությունը, առևտրականությունը, անորոշությունից խուսափումը, երկարաժամկետ կողմնորոշումը և ներողամտությունը:

Մշակութային չափումների և ՄՁ-ի փոխկապակցվածությունը

Ինչպես նշում են Աճեմօղլուն և Ռոբինսոնը, «ինստիտուտները և մշակութային նորմերը առանցքային դեր են խաղում տնտեսական զարգացման և ազգերի բարեկեցության մեջ» (Աճեմօղլուն և Ռոբինսոն 45-258): Սա ընդգծում է Հայաստանի մշակութային առանձնահատկությունները կայուն զարգացման ծրագրերի իրականացման ժամանակ հաշվի առնելու կարևորությունը (Acemoglu and Robinson 267-293):

Հոֆստեդեն նշում է, որ «մշակույթը մտքի կոլեկտիվ ծրագրավորում է, որը տարբերակում է մի խմբի կամ կատեգորիայի անդամներին մյուսներից» (Hofstede 21-22): Այս սահմանումը կարևոր է Հայաստանի մշակութային առանձնահատկությունները հասկանալու համար՝ ԿՆՆ-ների համատեքստում:

Իշխանությունից հեռադրություն: Իշխանությունից ցածր հեռադրություն ունեցող երկրները հաճախ ունեն ավելի ժողովրդավարական և ներառական կառավարություններ, որը կարող է նպաստել ռեսուրսների և ծառայությունների ավելի մեծ հասանելիությանը՝ բարելավելով ՄՁ-ն: Այնուամենայնիվ, իշխանությունից ցածր հեռադ-

րությունը միշտ չէ, որ կորելացվում է բարձր ՄՁ-ի հետ, քանի որ բազմաթիվ այլ գործոններ՝ ներառյալ տնտեսական կայունությունը և արտաքին ազդեցությունները, նույնպես դեր են խաղում:

Անհատականություն: Անհատականության բարձր մակարդակ ունեցող երկրներում սովորաբար ՄՁ-ն ավելի բարձր է, քանի որ այդպիսի հասարակությունները խրախուսում են անձնական նախաձեռնությունը և ավելի շատ հնարավորություններ են տալիս կրթության և ձեռներեցության համար: Անհատական ազատությունը և պատասխանատվությունը կարող են նպաստել տնտեսական աճին և սոցիալական բարեկեցությանը:

Առևտրականություն/կանաչություն: Կանաչի հասարակությունները, որոնք շեշտը դնում են բարեկեցության և կյանքի որակի վրա, կարող են ունենալ բարձր ՄՁ՝ սոցիալական աջակցության և առողջապահության վրա մեծ կենտրոնացման պատճառով: Առևտրական հասարակությունները նույնպես կարող են ունենալ բարձր ՄՁ, եթե հասնում են տնտեսական հաջողության մրցակցության և նվաճումների միջոցով:

Անորոշությունից խուսափում: Անորոշությունից խուսափման բարձր մակարդակ ունեցող երկրները կարող են ունենալ ավելի կայուն սոցիալական համակարգեր և ավելի քիչ սոցիալական կոնֆլիկտներ, դա նպաստում է ՄՁ-ի բարելավմանը: Սակայն ռիսկերից չափազանց խուսափելը կարող է զսպել նորարարությունները և տնտեսական զարգացումը:

Երկարաժամկետ կողմնորոշում և ներողամտություն: Երկարաժամկետ պլանավորումը և ապագա սերունդների վրա շեշտադրումը հաճախ կապված են կրթության և առողջապահության բարելավման հետ, սա ուղղակիորեն ազդում է ՄՁ-ի վրա: Ներողամիտ մշակույթները, որոնք աջակցում են արտահայտման ազատությանը և անձնական բավարարվածությանը, նույնպես կարող են նպաստել սոցիալական պայմանների բարելավմանը և ՄՁ-ի բարձրացմանը:

Միջանկյալ եզրակացություն

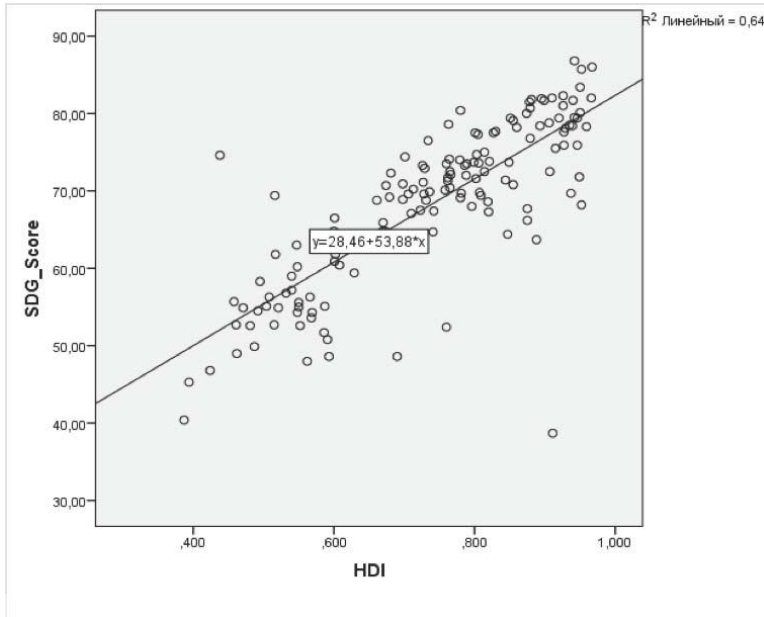
Հոֆստեդեի մշակութային չափումների և ՄՁ-ի միջև կորելյացիան կարող է լինել բարդ և անհստակ, քանի որ այս ցուցանիշներն արտացոլում են հասարակական կյանքի տարբեր կողմերը: Այնուամենայնիվ, այս փոխկապակցվածության ըմբռնումը օգնում է ավելի խոր վերլուծելու, թե ինչպես են մշակութային նորմերն ու արժեքները ազդում երկրի սոցիալական և տնտեսական զարգացման վրա: Հայաստանի և այլ երկրների համատեքստում այս գիտելիքը կարող է օգնել ձևավորելու կայուն զարգացմանն ուղղված քաղաքականություններ:

ԿԶՆ և ՄՁ ցուցանիշների միջև վիճակագրական կապը բացահայտելու նպատակով EViews ծրագրային փաթեթի միջոցով կատարվել է Էկոնոմետրիկ վերլուծություն, որի արդյունքում ստացվել է հետևյալը՝ ռեգրեսիոն կապը (ելքային տվյալները բերված են աղյուսակ 1-ում)՝

$$SDG_INDEX_SCORE = 28.4716582742 + 53.8672629304 * HDI + \varepsilon$$

որտեղ՝ SDG_INDEX_SCORE -ը կայուն զարգացման ցուցիչն է, HDI -ը՝ մարդկային զարգացման ցուցիչը: Բանաձևում ε -ը ներկայացնում է մոդելի սխալը կամ չբացատրված մասը:

Վերլուծությունը կատարվել է 119 երկրների կտրվածքով՝ օգտվելով համապատասխան տվյալների բազայից: Համապատասխան գծապատկերը տեսանելի է դարձնում հետազոտվող ԿԶՆ և ՄՁի ցուցանիշների միջև գծային ուղիղ կապի առկայությունը:

Փնայատկեր 4. ԿԶՆ և ՄԶԻ ցուցանիշների միջև կապը

Մոդելի մնացորդների հոմոսկեդաստիկությունը և ավտոկորելյացիայի բացակայությունը ստուգվել են համապատասխանաբար Բրոյշ-Պագան-Գոդֆրիի և Բրոյշ-Գոդֆրիի սերիական կորելյացիայի LM թեստերի միջոցով: Վերլուծության արդյունքում ստացված դետերմինացիայի գործակիցը ցույց է տալիս, որ ռեգրեսիայի հավասարումը բացատրում է ԿԶՆ ինդեքսի վարիացիայի 64.1%-ը: Չնահատված մոդելի համաձայն, Մարդկային զարգացման ցուցիչի (ՄԶՑ) մեկ միավոր աճը հանգեցնում է ԿԶՆ ինդեքսի 53.87 միավոր աճի (GDP per capita, World Bank):

Եզրակացություն

Հայաստանի մշակութային ասպեկտները զգալի ազդեցություն են ունենում ԿԶՆ-ների ձեռքբերման և երկրի տնտեսական զարգացման վրա (ՀՀ կառավարություն, N 994-Ն որոշում, 2003): Հասարակության կոլեկտիվիստական բնույթը կարող է նպաստել սոցիալական համախմբվածությանը և փոխօգնությանը, բայց նաև կարող է դանդաղեցնել նորարարությունները և անհատական ձեռնբերեցությունը (World Bank 2021): Անորոշությունից խուսափելու բարձր մակարդակը կարող է աջակցել կայունությանը, բայց սահմանափակել նոր մարտահրավերներին հարմարվելու ճկունությունը (World Bank 2019): Չափավոր երկարաժամկետ կողմնորոշումը հնարավորություններ է ընձեռում կայուն զարգացման համար, բայց պահանջում է ավանդույթների և նորարարությունների միջև մանրակրկիտ հավասարակշռություն (World Bank 2016):

Հայաստանում ԿԶՆ-ների արդյունավետ ձեռքբերման համար անհրաժեշտ է մշակել ռազմավարություններ, որոնք հաշվի կառնեն այս մշակութային առանձնահատկությունները՝ օգտագործելով դրանց ուժեղ կողմերը և նվազագույնի հասցնելով հնարավոր բացասական ազդեցությունները (Ayazian; Sargsyan et al 4-23):

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աճառեան, Հրաչյա. *Հայոց անձնանունների բառարան*. Հատոր Ա-Ե: Երևան, Պետական Համալսարանի հրատարակչություն, (1942-1962):
2. Աճեմոյլու, Տարոն և Ռոբինսոն Ջեյմս. *Ինչու են ձախողվում պետությունները*.

Երևան, Անտարես, 2018, 688 էջ:

3. ՀՀ կառավարություն, N 994-Ն որոշում. «Աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագիրը հաստատելու մասին». 8 օգոստ., 2003.

<https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=44725>: (Վերջին այցը՝ 19.11.2024):

4. ՀՀ կառավարություն, N 1207-Ն որոշում. «Կայուն զարգացման ծրագիրը հաստատելու մասին». 30 հոկտ., 2008:

<https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=51206>: (Վերջին այցը՝ 19.11.2024):

5. Սարգսյան, Հայկ, գլխավոր խմբագիր. *Մարդկային զարգացման հիմունքներ*. Երևան, Լոյս Տապան, 2004, 318 էջ:

6. Զոհիյան, Նարինե, Պետրոսյան, Անուշիկ, Սարգսյան, Սոնա. «Շրջակա միջավայրի աղտոտվածության քաղցկեղածին ազդեցության վերլուծությունը կայուն զարգացման համատեքստում». *Գիտական Արցախ*, 1(20), 2024, DOI: 10.52063/25792652-2024.1.20-195, էջ 195-208:

7. Аузан, Александр. *Экономика всего. Как институты определяют нашу жизнь*. ООО «Манн, Иванов и Фербер», Москва, 2017, стр. 192.

8. Саргсян, Гайк и Геворкян, Рубен. «Конституционные традиции, институты, поведенческие предпосылки и благополучие стран». *Вестник Московского университета*, Серия 6, Экономика, (1), стр. 3-23.

<https://www.researchgate.net/publication/347420707>

9. Acemoglu, Daron, Robinson, James. "Persistence of Power, Elites, and Institutions". *American Economic Review*, 98(1), 2008, pp. 267-293.

10. "Armenia Country Gender Assessment Poverty and Equity Global Practice 2016". *World Bank*, 2016.

11. "Armenia International Outmigration: An Exploration on the Effects on Armenian Households' Welfare Poverty and Equity GP – The World Bank". *World Bank*, 2019. <https://documents1.worldbank.org/curated/ar/999871570627713212/pdf/Armenia-International-Outmigration-an-exploration-on-the-effects-on-Armenian-households-welfare.pdf>. (Accessed: 19.11.2024).

12. "Armenia Overview". *World Bank*, 2021, p. 5. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/country/armenia/overview>. (Accessed: 19.11.2024).

13. "Country Comparison: Armenia". *Hofstede Insights*, 2021, Retrieved from <https://www.hofstede-insights.com/country-comparison/armenia/>. (Accessed: 19.11.2024).

14. GDP per capita <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD>. (Accessed: 19.11.2024).

15. Hofstede, Geert. *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 2001, pp. 21-22.

16. "Innovative Solutions for SDG Implementation in Armenia". *United Nations Development Programme*, 2030. <https://www.undp.org/armenia/projects/innovative-solutions-sdg-implementation-armenia>. (Accessed: 19.11.2024).

17. OECD. *Advancing the Digital Transformation of Armenian Businesses*. 2024, p. 96, <https://doi.org/10.1787/11515617-en>.

18. Ronald Inglehart and Christian Welzel. *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, p. 333.

19. Sargsyan, Hayk, et al. "Sustainable Development Transformation of the Republic of Armenia: Context and Perception". *Bulletin of Yerevan University G: Economics*, vol. 15, no. 1 (43), 2024, pp. 4-23.

20. "Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development". *United*

Nations, New York, 2015, pp. 1-2. <https://sdgs.un.org/2030agenda>. (Accessed: 19.11.2024).

21. World Values Survey Wave 7 (2017-2022), <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV7.jsp>. (Accessed: 19.11.2024).

WORKS CITED

1. Atwar'ean, Hrachya. Hayoc and'nanunneri bar'aran. Hator A-E: Erevan, Petakan Hamalsarani hratarakchut'yun, [Dictionary of Armenian Personal Names. Yerevan, State University Publishing House] (1942-1962). (In Armenian).

2. Atwemo'ghlu, Taron & R'obinson Jeyms. Inchu en d'axoghvim petut'yunnery'. Erevan, Antares, [Why Nations Fail. Yerevan, Antares] 2018, 688 e'j: (In Armenian).

3. HH kar'avarut'yun, N 994-N oroshum. «Aghqatut'yan hagt'aharman r'azmavarakan c'ragiry' hastatelu masin». 8 o'gost., [Decision No. 994-N. "On Approving the Strategic Program for Poverty Reduction"] 2003. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=44725>: (Verjin aycy` 19.11.2024). (In Armenian).

4. HH kar'avarut'yun, N 1207-N oroshum. «Kayun zargacman c'ragiry' hastatelu masin». 30 hokt., [Decision No. 1207-N. "On Approving the Sustainable Development Program"] 2008, <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=51206>: (Verjin aycy` 19.11.2024). (In Armenian).

5. Sargsyan, Hayk, glxavor xmbagir. Mardkayin zargacman himunqner. Er&an, Noyan Tapan, [Fundamentals of Human Development. Yerevan] 2004, 318 e'j. (In Armenian).

6. Qochinyan, Narine, Petrosyan, Anushik, Sargsyan, Sona. «Shrjaka mijavayri aghtotvac'ut'yan qaghckeghac'in azdecut'yan verluc'ut'yuny' kayun zargacman hamateqstum». Gitakan Arcax, 1(20), ["Analysis of the Carcinogenic Impact of Environmental Pollution in the Context of Sustainable Development." Scientific Artsakh] 2024, DOI: 10.52063/25792652-2024.1.20-195, e'j 195-208. (In Armenian).

7. Auzan, Aleksandr. Jekonomika vsego. Kak instituty opre-deljajut nashu zhizn'. OOO «Mann, Ivanov i Ferber», Moskva, [Economics of Everything: How Institutions Shape Our Lives. OOO "Mann, Ivanov, and Ferber," Moscow] 2017, str. 192. (In Russian).

8. Sargsjan, Gajk i Gevorkjan, Ruben. «Konstitucionnye tradi-cii, instituty, povedencheskie predposylki i blagopoluchie stran». Vestnik Moskovskogo universiteta, Serija 6, Jekonomika, (1), str. 3-23. ["Constitutional Traditions, Institutions, Behavioral Preconditions, and the Well-being of Nations." Moscow University Bulletin, Series 6, Economics], <https://www.researchgate.net/publication/347420707>. (In Russian).

CULTURE IN THE CONTEXT OF ACHIEVING UN SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS

ARMEN MARTIROSYAN

*Russian-Armenian University, Institute of Advertising, Media and Cinema,
Department of Creative Technologies, Lecturer,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of this study is to analyze the impact of Armenia's cultural characteristics on the implementation of the UN Sustainable Development Goals (SDGs).

This study examines the impact of Armenia's cultural characteristics on achieving the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs).

Using Geert Hofstede's cultural dimensions, the author investigates how national culture can influence the implementation of socio-economic programs and the achievement of SDGs.

To achieve the stated purpose, the following objectives were set:

The first objective is a comprehensive analysis of Armenia's cultural indicators using Hofstede's model. This analysis will make it possible to identify the main cultural characteristics influencing the processes of implementing sustainable development programs.

The second objective is to study the progress achieved by Armenia in implementing the SDGs. This study includes an examination of national reports, statistical data, and expert assessments related to the attainment of the SDGs in the country.

The third objective is conducting a correlational analysis between cultural indicators and SDG implementation metrics. This analysis is necessary to uncover significant interrelations between societal cultural characteristics and the effectiveness of sustainable development program implementation.

The fourth objective is the development of practical recommendations for adapting sustainable development programs to Armenia's cultural context. These recommendations will be based on the results of the analysis and aim to enhance the effectiveness of SDG implementation while taking into account national cultural characteristics.

The methodology includes an analysis of Armenia's cultural indicators based on Hofstede's model, a review of the country's progress reports on SDG achievement, analysis of economic indicators, and a correlation analysis between cultural indicators and SDG achievement metrics. Additionally, an econometric analysis of the relationship between the SDG index and the Human Development Index (HDI).

The results demonstrate that Armenia's cultural aspects, such as high power distance, collectivism, moderate masculinity, high uncertainty avoidance, moderate long-term orientation, and low indulgence, significantly impact the implementation of SDGs. Both positive and negative effects of these cultural characteristics on various aspects of sustainable development are identified, including poverty reduction, food security, healthy lifestyle promotion, quality education, and gender equality. The econometric analysis revealed a strong positive relationship between the SDG index and HDI, where a one-unit increase in HDI leads to a 53.87-unit increase in the SDG index. The model explains 64.1% of the variation in the SDG index.

The study concludes that for effective achievement of SDGs in Armenia, it is necessary to develop strategies that take into account these cultural characteristics, leveraging their strengths and minimizing potential negative impacts. Recommendations are proposed for adapting sustainable development programs to Armenia's cultural context, including combining centralized management with local participation, integrating traditional methods with modern technologies, and developing gender-sensitive programs.

Keywords: *Sustainable Development Goals (SDGs), Cultural dimensions, Hofstede's model, Human Development Index (HDI), Socio-economic development, Armenia, Cultural impact, Econometric analysis.*

КУЛЬТУРА В КОНТЕКСТЕ ДОСТИЖЕНИЯ ЦЕЛЕЙ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ООН

АРМЕН МАРТИРОСЯН

преподаватель кафедры креативных технологий

Института рекламы, медиа и кино

Российско-армянского университета,

г. Ереван, Республика Армения

Цель данного исследования — проанализировать влияние культурных особенностей Армении на реализацию целей устойчивого развития (ЦУР) ООН.

Данное исследование посвящено анализу влияния культурных особенностей Армении на достижение Целей устойчивого развития (ЦУР) ООН.

Используя культурные измерения Герта Хофстеде, автор исследует, как национальная культура может влиять на реализацию социально-экономических программ и достижение ЦУР.

Для достижения указанной цели поставлены следующие задачи:

первая задача — это всесторонний анализ культурных показателей Армении с использованием модели Хофстеде. Этот анализ позволит выявить основные культурные характеристики, влияющие на процессы реализации программ устойчивого развития;

вторая задача направлена на изучение прогресса, достигнутого Арменией в реализации ЦУР. Это исследование включает анализ национальных отчетов, статистических данных и экспертных оценок, связанных с достижением ЦУР в стране;

третья задача — проведение корреляционного анализа между культурными показателями и показателями реализации ЦУР. Этот анализ необходим для выявления существенных взаимосвязей между культурными особенностями общества и эффективностью реализации программ устойчивого развития;

четвёртая задача — разработка практических рекомендаций по адаптации программ устойчивого развития к культурному контексту Армении. Эти рекомендации будут основаны на результатах проведённого анализа и направлены на повышение эффективности реализации ЦУР с учётом национальных культурных особенностей.

Методология включает анализ культурных показателей Армении по модели Хофстеде, изучение отчетов о прогрессе страны в достижении ЦУР, анализ экономических показателей и корреляционный анализ между культурными индикаторами и показателями достижения ЦУР. Кроме того, проведен эконометрический анализ связи между индексом ЦУР и индексом человеческого развития (ИЧР).

Результаты показывают, что культурные аспекты Армении, такие как высокая дистанция власти, коллективизм, умеренная маскулинность, повышенное избегание неопределенности, умеренная долгосрочная ориентация и низкая терпимость оказывают значительное влияние на реализацию ЦУР. Выявлены как положительные, так и отрицательные эффекты этих культурных особенностей на различные аспекты устойчивого развития, включая борьбу с бедностью, обеспечение продовольственной безопасности, здоровый образ жизни, качественное образование и гендерное равенство. Эконометрический анализ выявил сильную положительную связь между индексом ЦУР и ИЧР, где увеличение ИЧР на одну единицу приводит к росту индекса ЦУР на 53,87 единиц. Модель объясняет 64,1% вариации индекса ЦУР. Исследование заключает, что для

эффективного достижения ЦУР в Армении необходимо разрабатывать стратегии, учитывающие эти культурные особенности, используя их сильные стороны и минимизируя потенциальные негативные воздействия. Предложены рекомендации по адаптации программ устойчивого развития к культурному контексту Армении, включая сочетание централизованного управления с местным участием, интеграцию традиционных методов с современными технологиями и разработку гендерно-чувствительных программ.

Ключевые слова: Цели устойчивого развития (ЦУР), культурные измерения, модель Хофстеде, Индекс человеческого развития (ИЧР), социально-экономическое развитие, Армения, культурное влияние, эконометрический анализ.

Հավելված 1

Աղյուսակ 1. EViews ծրագրային փաթեթի ելքային տվյալները:

Dependent Variable: SDG_INDEX_SCORE

Method: Least Squares

Date: 08/31/24 Time: 21:37

Sample: 1 153

Included observations: 152

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	28.47166	2.468951	11.53189	0.0000
HDI	53.86726	3.292305	16.36156	0.0000
R-squared	0.640891	Mean dependent var		68.02263
Adjusted R-squared	0.638497	S.D. dependent var		10.30030
S.E. of regression	6.193068	Akaike info criterion		6.497809
Sum squared resid	5753.113	Schwarz criterion		6.537597
Log likelihood	-491.8335	Hannan-Quinn criter.		6.513972
F-statistic	267.7008	Durbin-Watson stat		2.092518
Prob(F-statistic)	0.000000			

ԹՎԱՅՆԱՑՄԱՆ ԵՎ ԹՎԱՅԻՆ ՓՈԽԱԿԵՐՊՄԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՑԻՈՆԱԼ ԵՎ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ ՀՀ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ *

ՀՏԴ 338.2

DOI: 10.52063/25792652-2024.4.23-217

ՆԱՐԵԿ ՄԵԼՔՈՒՄՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական
համալսարանի կառավարման ֆակուլտետի
«Կառավարում» ամբիոնի հայցորդ,

ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

melkumyannarek16@gmail.com

ORCID: 0009-0001-1788-9286

Սույն հոդվածը ներկայացնում է Հայաստանի Հանրապետության պետական կառավարման համակարգում թվայնացման և թվային փոխակերպման ինստիտուցիոնալ և կազմակերպական առանցքային դրույթներն ու մեխանիզմները:

Հոդվածի հիմնական նպատակն է ուսումնասիրել և վերլուծել թվայնացման գործընթացների իրավակարգավորման մեխանիզմներն ու կազմակերպական ձևերը և դրանց ազդեցությունը Հայաստանի պետական կառավարման համակարգի արդյունավետության բարձրացման, հանրային ծառայությունների մատչելիության ապահովման և տնտեսական զարգացման վրա: Այս նպատակին հասնելու համար առաջադրված խնդիրն է ՀՀ պետական կառավարման համակարգում թվայնացման ընթացիկ իրավիճակի, հիմնական միտումներն ուսումնասիրելը՝ հաշվի առնելով հատկապես իրավակազմակերպական հիմքերը: Բացի այդ, հոդվածում իրականացվել է պետական կառավարման համակարգում կիրառվող թվայնացման գործիքների արդյունավետության գնահատում, հնարավոր խնդիրների բացահայտում և դրանց լուծման ուղիների նախանշում:

Խնդիրը համակողմանի հասկանալու համար հոդվածում օգտագործվել են համեմատական և կառուցվածքային վերլուծության մեթոդները՝ ներառյալ իրավական և ծրագրային փաստաթղթերի վերլուծություն, ինչպես նաև իրականացված նախաձեռնությունների գնահատում:

Կատարված ուսումնասիրության արդյունքները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում ակտիվորեն զարգանում են թվայնացման և թվային փոխակերպման գործընթացները, որոնք, հատկապես վերջին տարիներին, մեծ կարևորություն են ձեռք բերել՝ նպաստելով պետական կառավարման համակարգի արդիականացմանը և հասարակության կյանքի որակի բարձրացմանը: Այս գործընթացների ինստիտուցիոնալ և կազմակերպական հիմքերը ստեղծվել են պետական ծրագրերի, իրավական բարեփոխումների և միջազգային համագործակցության արդյունքում: Հատկանշական է, որ ՀՀ Կառավարության կողմից ընդունված ռազմավարական ծրագրերն ու նախաձեռնությունները նախանշել են պետական կառավարման համակարգի թվայնացման հիմնական ուղղությունները և բարելավվել ոլորտի իրավական կարգավորումը:

* Հոդվածը ներկայացվել է 03.12.2024թ., գրախոսվել՝ 18.12.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.12.2024թ.:

Այնուամենայնիվ, անհրաժեշտ է շարունակել թիրախային գործողություններ՝ ուղղված հասարակության թվային գրագիտության բարձրացմանը, միջգերատեսչական համագործակցության ամրապնդմանը, հանրային ակտիվ ներգրավվածության ապահովմանը և կիբեռանվտանգության համակարգի զարգացմանը:

Հիմնաբառեր՝ թվայնացում, թվային փոխակերպում, պետական կառավարում, էլեկտրոնային կառավարում, թվային հմտություններ, կիբեռանվտանգություն, տեղեկատվական համակարգեր, ինստիտուցիոնալ զարգացում, միջազգային համագործակցություն, հանրային ծառայություններ:

Նախաբան

Ժամանակակից աշխարհում թվայնացման գործընթացների ընդգրկման շրջանակն ու ազդեցությունը թերագնահատել չի կարելի: Թվայնացման և թվային փոխակերպման գործընթացները ներթափանցել են տնտեսության տարբեր ոլորտներ ու պետական կառավարման համակարգ՝ «կերպարանափոխելով» ընթացիկ գործընթացները: Թվայնացման ինստիտուցիոնալ մեխանիզմների ու գործիքակազմերի հիմնական առանցքը պետք է լինի պետական կառավարման արդյունավետության բարձրացումն ու հասարակության կյանքի որակի բարելավումը: Ժամանակակից թվային գործիքների կիրառմամբ պետության գործունեությունը և փոխառնչությունները հասարակության հետ շահավետ համագործակցության որակապես նոր մակարդակի նշաձող են սահմանել: Մյուս կողմից, իհարկե, ժամանակակից թվային տեխնոլոգիաների տարածմանը զուգահեռ, հասարակության պահանջները պետական համակարգի կողմից մատուցվող ծառայությունների նկատմամբ գնալով աճում են, դա օրինաչափ է: Այս համատեքստում, թվայնացման գործընթացների կարգավորման անհրաժեշտությունն ու իրավական գործունակ էկոհամակարգի առկայությունն ավելի քան օրակարգային է դարձել նաև Հայաստանում: Ի վերջո, ճկուն և թիրախային իրավակարգավորման մեխանիզմների ու օրենսդրական դաշտի առկայությունն առանցքային «լոկոմոտիվ» է, որը կարող է նպաստել Հայաստանում պետական կառավարման համակարգում թվային փոխակերպման միտումների արագացմանն ու գործընթացների բարելավմանը:

Գրականության ակնարկ

Պետական կառավարման համակարգում թվայնացման և թվային փոխակերպման ինստիտուցիոնալ մեխանիզմների առկայության անհրաժեշտությունն ու կարևորությունը մասնագիտական շրջանակների կողմից ներկայացվել է մի շարք առանցքային դիտանկյուններով: Թվայնացման գործընթացներում իրավական և կազմակերպական հիմքերը կարևոր են՝ ապահովելու թվային փոխակերպման համար անհրաժեշտ կարգավորող շրջանակը, միաժամանակ պաշտպանելով քաղաքացիների իրավունքները (Nyman-Metcalf 5): Հատկանշական է, որ մի շարք հեղինակների կողմից ներկայացվել է նաև պետական կառավարման համակարգում թվայնացման ինստիտուցիոնալ գործիքակազմերի ներդրման բարդությունն ու արդյունավետության անորոշությունը (Saarenpää 377–384): Ժամակակից տեղեկատվական տեխնոլոգիաների զարգացմանը զուգընթաց պետական կառավարման համակարգում թվային փոխակերպման արագ տարածման պայմաններում համապատասխան իրավակարգավորման մեխանիզմների և կազմակերպական ձևերի մշակումն ու իրականացումը դարձել է էլեկտրոնային կառավարման և պետական ծառայությունների թվային փոխակերպման արդյունավետության մակարդակի բարձրացման հիմնական գործոնը (Sarantis 179–

187): Այս համատեքստում, անհրաժեշտ են նաև տեղեկատվական և հաղորդակցության տեխնոլոգիաներին վերաբերող օրենքներ, որոնք կկարգավորեն տեխնոլոգիաների հասանելիությունն ու կիրառումը պետական համակարգում՝ նպաստելով հասարակության հետ էլեկտրոնային հաղորդակցության ուղիների կատարելագործմանն ու արդիականացմանը (Albrecht 198–209):

Պետական կառավարման ոլորտում թվային փոխակերպումները ներկայումս նպատակ ունեն անցում կատարելու «Էլեկտրոնային կառավարությունից» դեպի «թվային կառավարություն»: «Էլեկտրոնային կառավարության» դեպքում տեխնոլոգիաները կիրառվում են պետական կառավարման մարմինների գործողությունների ավտոմատացման և աջակցման համար: Ի տարբերություն դրա, «թվային կառավարությունը» հիմնվում է տեխնոլոգիաների կիրառման վրա՝ պետական կառավարման համակարգի արդյունավետությունը բարձրացնելու նպատակով (OECD 6): Ստացվում է, որ պետությանը վերապահվում է միասնական թվային էկոհամակարգի միջոցով քաղաքացիների ու կազմակերպությունների փոխգործակցությունն ապահովողի ու կազմակերպչի դեր (Խաչատրյան 269): Ընդհանուր առմամբ, այս մոտեցումը հնարավորություն է տալիս ստեղծելու ամբողջական ֆունկցիոնալ համակարգ, որը միավորում է պետական կառավարման մարմինները, գործարար հատվածը, ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց: «Թվային կառավարությունը» գործում է որպես միացնող օղակ՝ ապահովելով այդ դերակատարների միջև արդյունավետ փոխգործակցություն:

Թվայնացման միտումներն առանցքային նշանակություն ունեն ինչպես Հայաստանի տնտեսության, այնպես էլ թվային հասարակության ձևավորման համատեքստում: Այսպես՝ «Թվային հասարակության տեսական հիմքերը և զարգացումը չորրորդ արդյունաբերական հեղափոխության համատեքստում» հոդվածի հեղինակը փաստում է, որ հայ հասարակությունը, գլոբալ միտումներին համահունչ, թևակոխում է զարգացման նոր՝ թվային փուլ: Թվայնացման օրակարգի բարեհաջող իրականացման համար առանցքային են տվյալների ազգային պահոցի ստեղծումը և դրա անխափան շահագործումը: Գեներացվող մեծ տվյալների՝ իրական ժամանակում մշակումը և վերլուծությունը չափելի, հետևաբար նաև՝ կանխատեսելի ու կառավարելի կդարձնեն պետության սոցիալ-տնտեսական դինամիկ զարգացումը (Հարությունյան 114): Հայաստանում տեղեկատվական հասարակության կայացման հիմքում ընկած տեղեկատվական անվտանգության, հասարակության մեդիագիտելիքների ու հմտությունների զարգացման աշխատանքները կյանքի են կոչվում մեծամասամբ միջազգային կազմակերպությունների ծրագրային փաթեթների և քաղաքացիական հասարակության տեղական կազմակերպությունների գործունեության արդյունքում (Մելքոնյան 114): Մի շարք հեղինակներ անդրադարձել են նաև Հայաստանի տնտեսության և թվայնացման մակարդակի փոխառնչություններին: Մասնավորապես, ՀՀ մակրոտնտեսական ցուցանիշների միտումների վերլուծության արդյունքում բացահայտվել է, որ ՀՆԱ-ն և նրա կառուցվածքային բաղադրիչները դրսևորել են աճող տրենդ, ինչպես նաև աճել է փողի զանգվածը, թվայնացման մակարդակը: Տնտեսության թվայնացումը տանում է տնտեսական աճի. մասնավորապես 1%-ով թվայնացումը բերում է 1.95% տնտեսական աճի: Ըստ հեղինակի կողմից իրականացված կանխատեսման՝ ստացվում է, որ միայն թվայնացման զարգացման և խորացման հաշվին ՀՀ-ն կունենա 4 տոկոս տնտեսական աճ: Ստացվում է՝ գրեթե կրկնապատիկ ազդեցության գործոն է տնտեսության թվայնացման մակարդակի աճը ՀՀ տնտեսական աճի ապահովման համար: Անհրաժեշտություն է առաջանում մակրոտնտեսական քաղաքականություն մոդելավորելիս ընդգրկելու նման ազդեցիկ ցուցանիշ՝ որպես ժամանակակից գիտատեխնիկական առաջընթացը (ԳՏԱ) բնութագրող ցուցիչ (Մաթևոսյան 195): Հայաստանում տնտեսությունն ունի թվայնացման զարգացման ներուժ, սակայն առկա են նաև մի շարք խոչընդոտներ, այդ

թվում՝ մարդկային կապիտալի պակաս, պետական քաղաքականության համարժեքության բացակայությունը և թվային ենթակառուցվածքների թերի զարգացում (Մինասյան և այլոք 180):

Այսպիսով՝ Հայաստանում պետական կառավարման և տնտեսության թվայնացման գործընթացներն առաջընթացի հնարավորություններ են ստեղծում՝ նպաստելով գործառնական արդյունավետության, տնտեսական աճի և սոցիալ-տնտեսական դինամիկ զարգացման բարձրացմանը: Այնուամենայնիվ, այս գործընթացը բախվում է իրավական և կազմակերպական դաշտի թերի կարգավորման, մարդկային կապիտալի պակասի և ենթակառուցվածքների զարգացման անհավասարության մարտահրավերներին, որոնք պահանջում են համապարփակ մոտեցում և ռազմավարական քաղաքականության հստակություն: Միաժամանակ, թվայնացման մակարդակի աճը կարող է դառնալ տնտեսական աճի հիմնական խթանը, սա ընդգծում է դրա ներառման անհրաժեշտությունը մակրոտնտեսական քաղաքականության ձևավորման մեջ:

Վերլուծություն

Հայաստանում, թվայնացման և թվային փոխակերպման ոլորտը կարգավորող օրենսդրական դաշտը ներկայումս կարելի է բնորոշել որպես էլեկտրոնային կառավարման գործիքների կատարելագործմանն ուղղված միջոցառումներ և ծրագրեր: Այդուհանդերձ, իրականացված բարեփոխումները զերծ չեն եղել մարտահրավերներից և ձախողումներից, որոնք էական ազդեցություն են ունեցել պետական կառավարման համակարգի արդյունավետության վրա: 1990-ականների վերջից պետական կառավարման ոլորտում սկսվել են էլեկտրոնային գործիքների կիրառմանն ուղղված ակտիվ բարեփոխումները: Այդ փոփոխությունները միտված էին կառավարման արդիականացմանն ու տեխնիկական վերագինմանը՝ համապատասխանեցնելով այն նոր տնտեսական և հասարակական հարաբերություններին: Սակայն այս գործընթացում ի հայտ եկած խնդիրներն ու ռիսկերը, ինչպիսիք են իրավական դաշտի անլիարժեքությունը, գործնական ներդրման սահմանափակումները և մասնագիտական ներուժի պակասը, բավական թուլացրել են որոշ ծրագրերի արդյունավետությունը: 1999 թվականին ՀՀ վարչապետի որոշումով ստեղծվել է Հայաստանի Հանրապետության պետական կառավարման համակարգի բարեփոխումների հանձնաժողովի կազմն ու հաստատվել կանոնադրությունը (1999 թվականի հոկտեմբերի 7-ի N 624 որոշում): Հանձնաժողովի կողմից մշակվել է պետական կառավարման համակարգի բարեփոխումների հայեցակարգը՝ երեք հիմնական ուղղություններով (ՀՀ վարչապետի 1999 թվականի նոյեմբերի 15-ի N 692 որոշում):

1. Կառուցվածքային և գործառնության բարեփոխումներ հանրային կառավարման համակարգում, որոնց նպատակն էր բարձրացնել պետական մարմինների գործունեության արդյունավետությունը՝ ապահովելով թափանցիկություն և պատասխանատվություն: Այնուամենայնիվ, փաստացի իրագործման ընթացքում բազմաթիվ հիմնախնդիրներ մնացին չլուծված, ինչպիսիք են պետական մարմինների օպտիմալացման հետ կապված անարդյունավետ քաղաքականությունները:

2. Զաղաքացիական ծառայության ստեղծում, որը միտված է ձևավորելու պրոֆեսիոնալ և անաչառ քաղաքացիական ծառայություն՝ ունակ արդյունավետորեն իրականացնելու պետական քաղաքականությունները և ծառայելու հանրությանը: Սակայն այս ոլորտում ևս արձանագրվել են լրջագույն մարտահրավերներ, այդ թվում՝ քաղաքացիական ծառայողների մասնագիտական պատրաստվածության և շարունակական ուսուցման պակասը:

3. Բարեփոխումներ հանրային ֆինանսական մենեջմենթի համակարգում, որի նպատակն է պետական ֆինանսների կառավարման արդյունավետության

բարձրացումը, բյուջետային գործընթացների թափանցիկության և հաշվետվողականության ապահովումը:

ՀՀ Կառավարությունը 2000-ականներից սկսած ակտիվացրել է էլեկտրոնային կառավարման ոլորտի ծրագրերը, որոնց նպատակն է արդիականացնել հանրային կառավարման համակարգը և բարձրացնել պետական ծառայությունների արդյունավետությունը: Պետական բյուջեի միջոցներով և միջազգային կազմակերպությունների՝ Եվրոպական միության, Միավորված ազգերի կազմակերպության և Համաշխարհային բանկի ֆինանսական աջակցությամբ ՀՀ Կառավարությունը կարողացել է իրականացնել մի շարք ծրագրեր, որոնք հիմք են հանդիսացել կառավարման համակարգի թվային փոխակերպման համար (Խաչատրյան 77-78): Զաղաքացիների, ձեռնարկությունների և կառավարության միջև կապի ապահովման համար ստեղծվել են բազմաթիվ բարդ և ինտեգրված համակարգեր: Սակայն պետք է ընդգծել, որ այդ համակարգերի ներդրման գործընթացում առկա էին մի շարք խնդիրներ, որոնցից ամենաընգծվածն այն է, որ մի շարք ծրագրեր պիլոտային փուլից հետո չշարունակվեցին: Դրա պատճառն այն էր, որ թվայնացման ծրագրերի ներդրման փուլում բացահայտվեցին խնդիրներ՝ կապված ինչպես տվյալների կառավարման արդյունավետության, այնպես էլ տարբեր համակարգերի միջև ինտեգրման բարդությունների հետ:

2008 թվականից պետական կառավարման մարմիններում փուլային տարբերակով սկսվել է «Mulberry» էլեկտրոնային փաստաթղթաշրջանառության համակարգի ներդրումը, որի հիմնական նպատակներն են՝ պետական մարմիններում փաստաթղթերի հոսքի արդյունավետ կառավարումը, փաստաթղթերի և կից նյութերի էլեկտրոնային տարբերակների կենտրոնացված պահպանումը, փաստաթղթերի հետ աշխատելու միասնական ձևի ապահովումը, մի քանի ստորաբաժանումների միաժամանակյա աշխատանքի ապահովումը և փաստաթղթերի կորստի բացառումը (Խաչատրյան 77-78):

Հատկանշական է այն, որ չնայած «Mulberry» համակարգի կիրառման բավական երկար ժամանակահատվածին, այս համակարգը չի ապահովել պետական կառույցներում հորիզոնական և ուղղահայաց լիարժեք ինտեգրում: Իսկ մյուս կողմից, «Mulberry» համակարգի ամբողջական գործարկման խնդիրները շարունակում են արդիական մնալ հատկապես Հայաստանի մարզերում: Ընդ որում, միջազգային փորձը ցույց է տալիս, որ այս խնդիրը կարգավորելու մեկ ընդհանրական մոտեցում կա՝ ՀՀ ամբողջ տարածքում պետական և տարածքային կառավարման համակարգում ներգրավված մասնագետների շարունակական և մասշտաբային վերապատրաստումների իրականացումը, որն, ըստ էության, մինչ այս պահը չի իրականացվել: Այս համատեքստում առանցքային է առնվազն այս փուլում վերապատրաստման և կարողությունների զարգացման ծրագրերին նոր թափ հաղորդելը: Միևնույն ժամանակ, կարևոր է ընդգծել, որ պետական կառավարման համակարգում թվային փոխակերպման հաջողությունը կախված է ոչ միայն տեխնիկական լուծումներից, այլ նաև կառավարման մշակույթի փոփոխությունից: Այն պահանջում է պետական կառավարման ոլորտի դերակատարների պատասխանատվության բարձրացում և նոր մոտեցումների ընդունում: Հետևաբար՝ ՀՀ-ում նման ծրագրերի շարունակականությունն ու խորքային ներդրումը պետք է ուղեկցվեն համապարփակ վերլուծությամբ, գործնական խոչընդոտների հաղթահարմամբ և միջազգային լավագույն փորձի տեղայնացմամբ:

2010 թ. ՀՀ Կառավարությունը ներդրել է www.e-gov.am էլեկտրոնային կառավարման հարթակը, որը կենտրոնացրել է ՀՀ պետական գերատեսչությունների էլեկտրոնային կառավարման բոլոր գործիքներն ու տվյալների շտեմարանները և հարմարավետ միջավայր ստեղծել դրանց օգտագործման համար (ՀՀ Կառավարության 2014 թ. ապրիլի 10-ի նիստի N 14 արձանագրային որոշում): Ավելի քան 20 առցանց ծառայություններ են ներկայացված www.e-gov.am հարթակում, որի

Նպատակն է մեկտեղել ՀՀ պետական գերատեսչությունների էլեկտրոնային կառավարման բոլոր գործիքներն ու տվյալների հիմնապաշարները և հարմարավետ միջավայր ստեղծել դրանց օգտագործման համար¹: www.e-gov.am հարթակը նախատեսված է պետական կառավարման մարմինների, քաղաքացիների և բիզնեսների միջև էլեկտրոնային հաղորդակցության և ծառայությունների մատուցման համար: Այս հարթակում ներառված է անշարժ գույքի էլեկտրոնային համակարգը², որն ապահովում է անշարժ գույքի վերաբերյալ տեղեկատվության հասանելիություն և առցանց գործարքների իրականացում: Գործում է նաև պետական վճարումների համակարգը³, որը թույլ է տալիս կատարել պետական վճարումներ առցանց եղանակով, դա խնայում է ժամանակ և նվազեցնում է վարչարարական բեռը: Կազմակերպությունների էլեկտրոնային գրանցման համակարգը⁴ նպաստում է իրավաբանական անձանց պետական գրանցման գործընթացի պարզեցմանը և արագացմանը: Հարկային հաշվետվությունների էլեկտրոնային ներկայացման համակարգն ապահովում է հարկային հաշվետվությունների առցանց ներկայացումը, որը բարձրացնում է գործընթացի արդյունավետությունը⁵: էլեկտրոնային հարցումների միասնական հարթակը հնարավորություն է տալիս քաղաքացիներին և կազմակերպություններին ուղղելու հարցումներ պետական մարմիններին և ստանալու պատասխաններ առցանց⁶: Բացի այդ, www.e-gov.am հարթակում առկա են նաև Շինարարական թույլտվությունների գործընթացների համակարգը⁷ ու իցենզիաների միասնական էլեկտրոնային գրանցամատյանը⁸: 2020 թվականի ապրիլի 1-ից հասանելի դարձավ մարդու իրավունքների ազգային ռազմավարության e-rights.am հարթակը⁹, որի նպատակն է ապահովել կառավարության գործունեության թափանցիկությունը և հաշվետվողականությունը մարդու իրավունքների պաշտպանության ոլորտում, ինչպես նաև խթանել քաղաքացիների մասնակցությունը քաղաքական որոշումների ընդունման գործընթացում:

Պետք է ընդգծել, որ այս համակարգերի ներդրումը ունի ակնհայտ դրական կողմեր (օրինակ՝ վարչարարական բեռի և պետական մարմինների հետ ուղղակի շփման կրճատում, թափանցիկության բարձրացում և այլն), որն, իհարկե, դրական ազդակներ կհաղորդի հանրային ծառայությունների հասանելիության և մատչելիության ապահովման տեսանկյունից, ինչպես նաև կարող է խթանել Հայաստանի պետական կառավարման համակարգի արդյունավետությունը: Միևնույն ժամանակ, հատկանշական են նաև խնդիրներն ու բացթողումները: Օրինակ՝

¹ ՀՀ էլեկտրոնային կառավարում <https://www.e-gov.am/> (մուտք՝ 28.11.2024 թ.)

² ՀՀ կադաստրի կոմիտեի էլեկտրոնային ծառայությունների մատուցման հարթակ՝ <https://www.e-cadastre.am/> (մուտք՝ 28.11.2024 թ.)

³ ՀՀ պետական վճարումների էլեկտրոնային համակարգի պաշտոնական կայք՝ <https://www.e-payments.am/hy/> (մուտք՝ 28.11.2024 թ.)

⁴ ՀՀ արդարադատության նախարարության իրավաբանական անձանց պետական ռեգիստրի էլեկտրոնային համակարգի պաշտոնական կայք՝ www.e-register.am (մուտք՝ 28.11.2024 թ.)

⁵ ՀՀ պետական եկամուտների կոմիտեի հաշվետվությունների ներկայացման էլեկտրոնային համակարգ՝ <https://file-online.taxservice.am/pages/loginPage.jsf> (մուտք՝ 28.11.2024 թ.)

⁶ էլեկտրոնային հարցումների միասնական հարթակ՝ <https://e-request.am/hy> (մուտք՝ 28.11.2024 թ.)

⁷ Քաղաքաշինության ոլորտի թվային ծառայությունների հարթակ՝ www.e-permits.am (մուտք՝ 28.11.2024 թ.)

⁸ Լիցենզիաների միասնական էլեկտրոնային գրանցամատյան՝ www.e-license.am (մուտք՝ 28.11.2024 թ.)

⁹ ՀՀ արդարադատության նախարարության մարդու իրավունքների ազգային ռազմավարության հարթակ՝ <http://e-rights.am/> (մուտք՝ 28.11.2024 թ.)

տեխնիկական և իրավական կարգավորումների թերութունները դեռևս սահմանափակում են բարձրորակ և ամբողջական ինտեգրումը պետական մարմինների միջև: Բացի այդ, հանրության մի հատվածի համար շարունակում է խնդրահարույց մնալ թվային հարթակներից օգտվելու հմտությունների և ենթակառուցվածքների (ինտերնետ հասանելիության, սարքերի վճարունակության) ոչ բավարար մակարդակը: Ի վերջո, ՀՀ պետական կառավարման համակարգում կառավարման մշակույթում և հանրային ծառայողների մասնագիտական վերապատրաստման համակարգում դեռևս լիարժեքորեն չեն ներմուծվել էլեկտրոնային կառավարման ու թվային փոխակերպման տրամաբանությունը խթանող մոտեցումները: Ստացվում է, որ e-gov.am հարթակը պետք է դիտարկել որպես ամուր հիմք թվային փոխակերպումների ամբողջական իրացման համար: Սակայն, միևնույն ժամանակ, այն պահանջում է շարունակական զարգացում և բարելավում, մասնավորապես՝ տվյալների կառավարման, տեղեկատվական անվտանգության և տարբեր հարթակների միջև փոխգործառնության մասով:

Այսպիսով 2010-ից ի վեր e-gov.am հարթակը և դրա շուրջ ստեղծված համակարգերը նպաստել են հանրային կառավարման թվային փոխակերպման զարգացմանը, սակայն անհրաժեշտ են հետագա քայլեր ավելի ամբողջական, բազմոլորտ և երկարաժամկետ հեռանկարի ապահովման ուղղությամբ: Հետագա զարգացման համար առաջարկվում է մշակել համակարգային մոտեցում, որը կներառի միջազգային առաջատար փորձի ընտրանին, պետական և մասնավոր հատվածների միջև համագործակցության Նոր մոդելներ, ինչպես նաև հայաստանյան իրականությունը տեղայնացված իրավակարգավորումներ:

Հայաստանի պետական կառավարման համակարգում թվայնացման հիմքերի կարևորությունը

Ընդհանուր առմամբ, Հայաստանում էլեկտրոնային կառավարման համակարգերի ներդրումը և զարգացումը կարևոր նշանակություն ունեն պետական կառավարման արդիականացման, արդյունավետության բարձրացման և հանրային ծառայությունների մատչելիության համար: Կառավարության կողմից իրականացված ծրագրերը հիմք են ստեղծում Նորարարական տեխնոլոգիաների կիրառման և թվային տնտեսության զարգացման համար: Պետք է նշել, որ ծրագրերի իրականացման ընթացքում արձանագրվել են նաև դժվարություններ, որոնք վերաբերում են թե՛ օրենսդրական, թե՛ տեխնիկական, թե՛ կազմակերպական խնդիրներին: Մասնավորապես, պետական գերատեսչությունների տարբեր մարմինների միջև տվյալների փոխանակման անարդյունավետ համակարգերը, գերատեսչությունների իրավասությունների ոչ հստակ սահմանազատումը, ինչպես նաև մասնագիտական ներուժի որոշակի պակասը պայմանավորել են, որ թվային փոխակերպումն ընթանա ոչ լիարժեք արդյունավետությամբ: Կարևոր է արձանագրել, որ թվային փոխակերպման գործընթացներն անցնում կազմակերպելու և կազմակերպական ձևերի գործունեության արդյունավետությունը բարձրացնելու համար անհրաժեշտ է, առաջին հերթին, հասարակության թվային գրագիտության բարձրացում, որը կարող է կյանքի կոչվել կրթական և իրազեկման գործունակ և թիրախային ծրագրերի իրականացմամբ: Հասարակության թվային գրագիտության բարձրացման համար առաջարկվում է մշակել կրթական և իրազեկման թիրախային ծրագրեր, որոնք կլինեն շարունակական և հենված միջազգային առաջավոր փորձի վրա: Մի շարք երկրներում (Էստոնիա, Սինգապուր և այլն) լայնորեն կիրառվում են պետական-մասնավոր համագործակցության մոդելներ, որոնք թույլ են տալիս արագացնել էլեկտրոնային կառավարման լուծումների տարածումն ու հասանելիությունը հանրության լայն շերտերի համար:

Չնայած այն հանգամանքին, որ Էլեկտրոնային կառավարման համակարգերի զարգացման գործընթացը Հայաստանում ընթանում է բավականին արագ, հասարակության շրջանում Էլեկտրոնային ծառայությունների օգտագործումը դեռևս համընթաց չէ: Հատկանշական է, որ կառավարական ծրագրերը, անգամ լավագույն տեխնոլոգիական լուծումներով, չեն կարող լիարժեք արդյունք տալ առանց հանրության ակտիվ ներգրավման: Սա ընդգծում է թիրախային գործողությունների անհրաժեշտությունը քաղաքացիների թվային գրագիտության բարձրացման և Էլեկտրոնային ծառայությունների տարածման համար: Բարձր թվային գրագիտություն ունեցող երկրներում (օրինակ՝ Դանիա, Ֆինլանդիա) Էլեկտրոնային ծառայությունների տարածումը կարող է արմատապես բարելավել պետական կառավարման արդյունավետությունը, նվազեցնել կոռուպցիոն ռիսկերը և բարձրացնել հանրային ծառայությունների մատչելիությունը:

Տեխնոլոգիական փոխգործելիության տեսանկյունից պետական բոլոր գործառնությունները գտնվում են նույն մակարդակում՝ Էլեկտրոնային կառավարման և գործունակության առումով: Սակայն, իրական պատկերը ցույց է տալիս, որ բազմաթիվ հարթակներ և համակարգեր չեն տրամադրում տվյալների փոխադարձ հասանելիություն բովանդակության և ձևաչափի համընդհանուր չափանիշների բացակայության պատճառով: Էլեկտրոնային կառավարման լիարժեք արդյունավետության և հետագա զարգացման համար անհրաժեշտ է մշակել գործառնական (back-office) փոխգործելիություն և ապահովել ընդհանուր չափանիշներ բոլոր պետական ծառայությունների համար: Սա հնարավորություն կտա միասնականացնել պետական մարմինների աշխատանքը, բարձրացնել տեղեկատվության փոխանակման արդյունավետությունը և նվազեցնել վարչարարական բեռը:

Հայաստանում պետական կառավարման համակարգի թվայնացման մասով, իհարկե, քայլեր ու նախաձեռնություններ իրականացվել են, որոնք անտեսել չի կարելի: Բայց, միևնույն է, թիրախային ջանքեր են անհրաժեշտ, որպեսզի բոլոր գերատեսչությունները հավասարաչափ ձևով զարգացնեն իրենց Էլեկտրոնային գործիքները և ապահովեն տվյալների շարունակական և անվտանգ փոխանակումը: Այս համակարգային մոտեցման պարագայում կարևոր են դառնում իրավական և կազմակերպական ոլորտի շարունակական բարեփոխումները, տեղեկացվածության և թվային հմտությունների ավելացմանը միտված կրթական նախաձեռնությունները, գերատեսչությունների միջև տեխնոլոգիական փոխգործելիության բարձրացմանն ուղղված միջոցառումները: Միայն այս պայմաններում հնարավոր կլինի հասնել համակարգի ամբողջական արդյունավետության և ամրապնդել Հայաստանի դիրքերը համաշխարհային թվային տնտեսությունում:

Էլեկտրոնային կառավարման համակարգերի զարգացմանն ուղղված քայլերը Հայաստանում կարևոր նշանակություն ունեն պետական կառավարման արդյունավետության բարձրացման և քաղաքացիների համար ծառայությունների մատչելիության ապահովման գործում: Այնուամենայնիվ, հետագա զարգացման համար անհրաժեշտ է կենտրոնական գործառնական փոխգործելիության վրա, մշակել ընդհանուր չափանիշներ և ակտիվացնել քաղաքացիների ներգրավվածությունը Էլեկտրոնային ծառայությունների օգտագործման գործում: Սա կնպաստի ոչ միայն պետական ծառայությունների որակի բարձրացմանը, այլ նաև երկրի թվային տնտեսության զարգացմանը և հանրային կառավարման ոլորտում նորարարությունների ներդրմանը:

Հայաստանի Հանրապետության հանրային կառավարման ոլորտի թվային փոխակերպման գործընթացում կարևոր քայլեր են իրականացվել օրենսդրական և կարգավորող դաշտի ստեղծման ուղղությամբ, որոնք կարգավորում են տեղեկատվական համակարգերի անվտանգությունը, փոխգործելիությունը և արդյունավետությունը: Այս համատեքստում ՀՀ կառավարությունը ընդունել է մի

շարք որոշումներ, որոնք սահմանում են պետական տեղեկատվական համակարգերի ստեղծման և գործարկման հիմնական պահանջները:

ՀՀ կառավարության 2015 թվականի օգոստոսի 31-ի N 1093-Ն որոշմամբ (ՀՀ Կառավարության 2015 թվականի օգոստոսի 31-ի N1093-Ն «Պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների կողմից էլեկտրոնային ծառայությունների մատուցման կամ գործողությունների կատարման համար օգտագործվող էլեկտրոնային համակարգերի անվտանգության, փոխգործելիության և տեխնիկական ընդհանուր պահանջները սահմանելու մասին» որոշում): Սահմանվել են պետական տեղեկատվական համակարգի ստեղծման, ինչպես նաև պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների կողմից էլեկտրոնային ծառայությունների մատուցման կամ գործողությունների կատարման համար օգտագործվող էլեկտրոնային համակարգերի անվտանգության, փոխգործելիության և տեխնիկական ընդհանուր պահանջները: Որոշումը նախատեսում է նաև ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց կողմից այդ համակարգերին միանալու համար անհրաժեշտ տեխնիկական պահանջների հետ կապված հարաբերությունների կարգավորումը: Այս պահանջները կարևոր են համակարգերի արդյունավետ և անվտանգ փոխգործելիության ապահովման համար, որը նպաստում է պետական ծառայությունների մատչելիության և որակի բարձրացմանը: Բացի այդ, նույն որոշմամբ Կառավարության փոխգործելիության հարթակի տեխնիկական սպասարկման և համակարգման (ներառյալ համապատասխան ենթառեգիստրների վարումը) օպերատորի գործառույթները վերապահվել են «ԷԿԵՆԳ» ՓԲԸ-ին¹: «ԷԿԵՆԳ» ՓԲԸ-ն հիմնական պատասխանատուն է պետական տեղեկատվական համակարգերի փոխգործելիության ապահովման և տեխնիկական սպասարկման համար: Այսպիսով՝ ապահովվում է միասնական մոտեցում և մասնագիտական կառավարում տեղեկատվական համակարգերի ոլորտում:

ՀՀ կառավարության 2019 թվականի դեկտեմբերի 19-ի N 1849-Ն որոշմամբ (ՀՀ Կառավարության 2019 թվականի դեկտեմբերի 19-ի N1849-Ն «Էլեկտրոնային տեղեկատվական համակարգի միջոցով անձնական տվյալների փոխանցման կարգը հաստատելու և Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության 2017 թվականի փետրվարի 16-ի N 192-Ն որոշումն ուժը կորցրած ճանաչելու մասին» որոշում) կարգավորվում է պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների, ինչպես նաև այդ մարմինների կողմից պատվիրակված լիազորությունների շրջանակներում այլ անձանց կողմից էլեկտրոնային եղանակով պահպանվող և մշակվող անձնական տվյալների էլեկտրոնային փոխանցումը և տվյալների բազաների փոխկապակցումը: Որոշումը նախատեսում է, որ այդ տվյալների փոխանակումը կարող է իրականացվել ոչ միայն պետական մարմինների միջև, այլ նաև ՀՀ ռեզիդենտ իրավաբանական անձանց և ներդրումային ֆոնդերին: Սա կարևոր քայլ է տվյալների կառավարման և փոխանակման ոլորտում, որը նպաստում է տեղեկատվության հասանելիության բարելավմանը և պետական ծառայությունների որակի բարձրացմանը: Այս որոշումը նաև ընդգծում է անձնական տվյալների պաշտպանության անհրաժեշտությունը տվյալների փոխանակման գործընթացներում: Տվյալների բազաների փոխկապակցումը պետք է իրականացվի համապատասխան իրավական և տեխնիկական ստանդարտներին համապատասխան՝ ապահովելով տվյալների անվտանգության և գաղտնիության պահպանումը:

Վերոնշյալ երկու որոշումներն առանցքային դեր են խաղում ՀՀ թվային կառավարման համակարգի ձևավորման և զարգացման գործում: Դրանք ապահովում են տեղեկատվական համակարգերի ստեղծման, փոխգործելիության և տվյալների փոխանակման իրավական և տեխնիկական հիմքերը: Դրանք ստեղծում են

¹ Էլեկտրոնային կառավարման ենթակառուցվածքների ներդրման գրասենյակի պաշտոնական կայքը՝ <https://www.ekeng.am/hy/>

իրավական և տեխնիկական պայմաններ, որոնք նպաստում են պետական կառավարման համակարգի արդիականացմանը, ծառայությունների մատչելիության և արդյունավետության բարձրացմանը, ինչպես նաև տվյալների անվտանգության և անձնական տվյալների պաշտպանության ապահովմանը: Այս քայլերը համահունչ են միջազգային լավագույն փորձին և ցույց են տալիս Հայաստանի Հանրապետության հանձնառությունը դեպի թվային կառավարման զարգացում և նորարարական տեխնոլոգիաների կիրառում պետական կառավարման ոլորտում:

Սակայն հարկ է նշել, որ նշված իրավական ակտերը, թեև սահմանում են ընդհանուր ուղենշային ստանդարտներ, չունեն բավարար ճկունություն և արդյունավետ մեխանիզմներ՝ դրանց գործնական կիրառման վերահսկողության համար: Սա թույլ է տալիս որոշ գերատեսչությունների մասնակիորեն կիրառել ընդունված պահանջները, դրա հետևանքով էլեկտրոնային կառավարման համակարգերի լիարժեք և անվտանգ փոխգործելիությունը հաճախ չի իրականանում ամբողջ ծավալով: Հայաստանում պետական մարմինների միջև փոխգործելիության ու անվտանգային չափանիշների նկատմամբ միասնական տեխնիկական պահանջների ներդրումը, անշուշտ, կարևոր առաջընթաց է, սակայն անհրաժեշտ է մշակել նաև շարունակական գնահատման և թողունակության թեստավորման մեխանիզմներ, ինչպես նաև ներդնել պատասխանատվության հստակ համակարգ, որպեսզի գերատեսչությունները խստորեն պահպանեն սահմանված պահանջները և ժամանակին թարմացնեն իրենց տեխնիկական ռեսուրսները:

Ընդհանուր առմամբ, նման իրավական կարգավորումների վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս գնահատելու, թե ինչպես են միասնական անվտանգության և փոխգործելիության ստանդարտները իրականում ազդում պետական կառավարման արդյունավետության, հանրային վստահության մակարդակի և տնտեսության թվայնացման վրա: Այսպիսով, փորձը ցույց է տալիս, որ միայն իրավական ակտերը բավարար չեն, եթե դրանք չեն համադրվում վերահսկողական ներուժի, մասնագիտական շարունակական վերապատրաստման և սպասարկող տեխնոլոգիական ենթակառուցվածքների հետ:

Այս կարգավորումներում բավական թույլ են նաև տվյալների փոխանակման գործընթացների մշտադիտարկումն ու վերահսկողությունն ապահովող մեխանիզմների առկայությունը: Այս համատեքստում անհրաժեշտ է մշակել իրավական և ինստիտուցիոնալ հստակ մեխանիզմներ, որոնք կապահովեն անձնական տվյալների մշակման և պահպանման ամբողջ ցիկլի անվտանգությունը, այդ թվում՝ վերահսկողության միասնական չափանիշների ներդրումը: Սա թույլ կտա սահմանել միասնական տեխնիկական և կազմակերպչական մոտեցումներ, որոնք էլ կնպաստի փոխգործելիության որակական մակարդակի բարձրացմանը:

Պետական և մասնավոր հատվածի միջև տվյալների փոխանակման հնարավորությունը ստեղծում է նախադրյալներ նորարարական ծառայություններ և թվային էկոհամակարգեր զարգացնելու համար, որտեղ տվյալների համակցումը կարող է հանգեցնել ինչպես վարչարարական բեռի նվազման, այնպես էլ տնտեսական ակտիվության խթանման (օրինակ, ֆինանսաբանկային ոլորտում KYC («ճանաչիր քո հաճախորդին») գործընթացների պարզեցումը, ապահովագրության և ֆինանսական տեխնոլոգիաների ներդրումը և այլն): Իհարկե, այս ամենը ենթադրում է, որ անձնական տվյալների պաշտպանությունը կիրականացվի միջազգային լավագույն փորձին համապատասխան, և քաղաքացիների վստահությունը նման համակարգերի նկատմամբ կապահովվի թափանցիկ և հասանելի տեղեկատվության միջոցով: Ի վերջո, ինչպես արդեն նշվեց, իրավական ակտերի ընդունումը միայն առաջին քայլն է. շատ ավելի բարդ է ապահովել դրանց հաջող կիրառումը, որը պահանջում է պետական մարմինների, մասնավոր հատվածի և քաղաքացիական հասարակության սերտ համագործակցություն: Առանց նման համակարգային մոտեցման նույնիսկ

ամենալավ մշակված կարգավորումները կարող են մնալ թղթի վրա և չհանգեցնել սպասվող արդյունքներին:

2017 թվականին ՀՀ Կառավարության որոշմամբ ստեղծվել է «Թվային Հայաստան» հիմնադրամը (ՀՀ Կառավարության 2017 թվականի օգոստոսի 3-ի N 926-Ն ««Թվային Հայաստան» հիմնադրամ ստեղծելու և դրա կանոնադրությունը հաստատելու մասին» որոշում), որով հաստատվել են 16 նպատակներ, այդ թվում՝ Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությանն աջակցություն ցուցաբերելը՝ Հայաստանի Հանրապետության թվային օրակարգի և դրա հետ առնչվող վարչարարության խնդիրների լուծումներ ներառող միասնական քաղաքականության մշակման, իրականացման գործընթացի, ինչպես նաև նշված ոլորտների աշխատանքային ռեսուրսների, գործառնությունների պլանավորման և բյուջետավորման հարցերում: ՀՀ պետական կառավարման համակարգում այս պահին առկա են ինչպես թվայնացման, այնպես էլ էլեկտրոնային կառավարման մի շարք կազմակերպական ձևեր:

2022 թվականի հունվարի 21-ին Հայաստանի Հանրապետության վարչապետի թիվ 81-Ա որոշմամբ ստեղծվել է Տեղեկատվական համակարգերի կառավարման խորհուրդը (ՀՀ վարչապետի, 2022 թվականի հունվարի 21-ի N 81-Ա «Տեղեկատվական համակարգերի կառավարման խորհուրդ ստեղծելու և դրա կազմը հաստատելու մասին» որոշում), որի նպատակն է համակարգել և ուղղորդել ՀՀ թվային վերափոխման, թվային (էլեկտրոնային) հասարակության և թվային տնտեսության ձևավորման ուղղությամբ իրականացվող բարեփոխումները և ծրագրերը: Բացի այդ, խորհուրդը պատասխանատու է ոլորտում միջազգային գործընկերների հետ համագործակցության և մասնավոր հատվածի հետ երկխոսության համակարգման համար: Տեղեկատվական համակարգերի կառավարման խորհրդի ստեղծումը կարևոր ինստիտուցիոնալ քայլ է Հայաստանի թվային զարգացման ռազմավարության իրականացման գործընթացում: Որոշման ընդունմամբ նախատեսվում է ձևավորել գործունակ համագործակցային մեխանիզմներ տարբեր գերատեսչությունների միջև, սահմանել ընդհանուր առաջնահերթություններ և կանխարգելել ծրագրերի անհամաձայնեցված իրականացումը: Այս խորհրդի ձևավորումը կարող է դիտարկվել որպես պետական կառավարման համակարգում թվային փոխակերպման ուղղությամբ արդյունավետ քաղաքականությունների մշակման և իրականացման խթանիչ: Չնայած դրան՝ հաջողությունը զգալիորեն կախված է այն հանգամանքից, թե ինչպես խորհուրդը կիրականացնի վերահսկողական և կապող դերը գերատեսչությունների, մասնավոր հատվածի և միջազգային գործընկերների միջև: Խորհուրդը հնարավորություն է տալիս համակարգելու պետական և մասնավոր հատվածների ջանքերը՝ ապահովելով փոխադարձ համագործակցություն և սիներգիա թվային նախագծերի իրականացման մեջ: Այնուհանդերձ, անհրաժեշտ է վեր հանել ամենակարևոր կազմակերպչական մարտահրավերները՝ ներառյալ մարդկային ռեսուրսների մասնագիտական մակարդակի ապահովումը, ֆինանսական միջոցների արդյունավետ բաշխումը և գերատեսչությունների միջև պատշաճ փոխգործելիությունը, որպեսզի խորհրդի գործունեությունն ունենա երկարաժամկետ ու կայուն ազդեցություն:

Բացի այդ, խորհրդի արդյունավետ գործունեության արդյունքում հնարավոր է դառնում խորացնել միջազգային համագործակցությունը՝ ներգրավելով միջազգային լավագույն փորձը և տեխնոլոգիական նորարարությունները: Հատկապես պետք է նշել, որ միջազգային կառույցների և առաջատար տեխնոլոգիական ընկերությունների ներգրավումը կարող է արագացնել հայաստանյան թվային միջավայրի զարգացումն ու նպաստել պրակտիկայում կիրառվող լուծումների որակական մակարդակի բարձրացմանը: Սա թույլ կտա նաև ապահովել Հայաստանի մրցունակությունն ավելի լայն տարածաշրջանային և գլոբալ թվային շուկաներում: Մշտադիտարկելով և գնահատելով իրականացվող ծրագրերի արդյունավետությունը և դրանց

համապատասխանությունը Հայաստանի ռազմավարական նպատակներին՝ խորհրդի աշխատանքները հնարավորություն են ստեղծում ապահովելու Հայաստանում թվային փոխակերպման գործընթացների արդյունավետ կազմակերպումը: Այս խորհրդի գործունեության արդյունավետությունը կարող է դառնալ լուրջ նախապայման պետական կառավարման համակարգի ինստիտուցիոնալ կարողությունների զարգացման և նորարարական քաղաքականությունների ներդրման համատեքստում:

2022 թվականի ապրիլի 11-ին, Հայաստանի Հանրապետության Կենտրոնական բանկի նախագահի թիվ 1/169 հ որոշմամբ, հիմնադրվել է «Հայաստանի տեղեկատվական համակարգերի գործակալություն» հիմնադրամը, որի առաքելությունը Հայաստանի թվային փոխակերպման խթանումն է: Գործակալության առաքելությունը համահունչ է ժամանակակից աշխարհում պետական կառավարման և տնտեսական զարգացման միտումներին, որտեղ թվային փոխակերպումը դիտարկվում է որպես կենսական կարևորություն ունեցող գործոն: Թվային լուծումների ներդրման և դրանց լայնածավալ օգտագործման ապահովմամբ, գործակալությունը նպատակ ունի նպաստելու հետևյալ ուղղություններով¹.

✓ քաղաքացիների կենսագործունեությունը ապահովող ծառայությունների հարմարավետության և հասանելիության բարձրացում, որը ենթադրում է հանրային ծառայությունների մատուցման արդյունավետության և մատչելիության բարելավում՝ օգտագործելով թվային տեխնոլոգիաներ;

✓ քաղաքացիների ներուժի զարգացում՝ ուղղված սեփական բարեկեցությանը: Գործակալությունը նախատեսում է աջակցել բնակչության թվային հմտությունների և գիտելիքների զարգացմանը, որը կնպաստի նրանց սոցիալական և տնտեսական ակտիվության բարձրացմանը:

✓ Ձեռնարկությունների մրցունակության բարձրացում: Թվային լուծումների միջոցով նպատակ է դրված բարելավելու բիզնես միջավայրը, խթանելու նորարարությունները և աջակցելու ձեռնարկություններին արդյունավետության և արտադրողականության աճի գործում:

✓ Հանրային ինստիտուտների արդյունավետ կառավարման ապահովում: Գործակալությունը միտված է պետական կառավարման համակարգում թվային տեխնոլոգիաների ինտեգրմանը, որը կհանգեցնի կառավարման գործընթացների թափանցիկության և արդյունավետության բարձրացմանը:

Հիմնադրամի ստեղծումը ենթադրում է նոր ինստիտուցիոնալ մոդելի կիրառություն, որտեղ կենտրոնական բանկը ներգրավվում է ոչ միայն ֆինանսական կանոնակարգման, այլ նաև երկրի թվային զարգացման խթանման գործում: Սա կարող է դիտարկվել որպես նախադեպ տարածաշրջանում, որտեղ կենտրոնական բանկը ստանձնում է տեխնոլոգիական և ինովացիոն օրակարգի համադրման կարևոր դերակատարում: Միևնույն ժամանակ, հարկավոր է մշտապես հավասարակշռել թվային նորարարության խթանումը և անձնական տվյալների պաշտպանության ու տեղեկատվական անվտանգության ապահովման պահանջները, դրանք կենսական նշանակություն ունեն ինչպես հանրային վստահության պահպանման, այնպես էլ կայուն թվային տնտեսության զարգացման համար: Ընդհանուր առմամբ, Հայաստանի տեղեկատվական համակարգերի գործակալության հաջող գործունեությունը կարող է դառնալ հիմնաքար՝ Հայաստանի պետական կառավարման և տնտեսության թվային փոխակերպման համար: Սակայն, այդ հաջողությունը պահանջում է հեռանկարային ռազմավարությունների մշակում, բավարար ֆինանսավորում, շարունակական վերապատրաստում և տարբեր շահակիցների միջև ինստիտուցիոնալ համագործակցություն:

¹ Հայաստանի տեղեկատվական համակարգեր գործակալության պաշտոնական կայք՝ <https://isaa.am/>

2021 թվականից Հայաստանում գործարկվել է հանրային ծառայությունների «Թվայնացման ուղեցույց» կայքը¹: Այս նախաձեռնության հիմնական բաղադրիչը «Թվայնացման սկզբունքներ» բաժինն է, որտեղ ներկայացված են հանրային ծառայությունների թվայնացման 14 հիմնարար սկզբունքներ: Ուղեցույցը մանրամասն նկարագրում է թվայնացման թիմերի ձևավորման, օգտատիրոջ կարիքների բացահայտման, բիզնես մոդելի մշակման և ճանապարհային քարտեզի կազմման, ինչպես նաև թվային ծառայության գործարկման և հետագա բարելավման չափորոշիչները: Սկզբունքների ներդրումը իրականացվում է ՀՀ բարձր տեխնոլոգիական արդյունաբերության նախարարության, Տեղեկատվական համակարգերի կառավարման խորհրդի և «Հայաստանի տեղեկատվական համակարգերի գործակալություն» հիմնադրամի համագործակցությամբ: Այս ինստիտուցիոնալ համագործակցությունը նպատակ ունի ապահովելու թվայնացման գործընթացների արդյունավետությունը և կայունությունը: «Թվայնացման ուղեցույց» կայքի գործարկումը կարևոր քայլ է Հայաստանի Հանրապետության հանրային ծառայությունների թվային փոխակերպման գործընթացում: Այն տրամադրում է համակարգված մոտեցում և գործիքակազմ, որը հնարավորություն է տալիս պետական մարմիններին և թվայնացման թիմերին արդյունավետորեն իրականացնելու ծառայությունների թվայնացումը՝ հիմնվելով լավագույն միջազգային փորձի և ստանդարտների վրա: 14 սկզբունքների սահմանումը և դրանց ինտեգրումը պրակտիկ գործընթացներում ապահովում է, որ թվային ծառայությունները լինեն արդյունավետ և մատչելի: Սրա միջոցով հնարավոր է բարձրացնել քաղաքացիների բավարարվածության մակարդակը և պետական կառավարման համակարգի արդյունավետությունը:

«Թվայնացման ուղեցույցը» կարող է դիտարկվել որպես համակարգված ինստիտուցիոնալ մոտեցման օրինակ, որը հիմնված է հանրային կառավարման և օգտատիրոջ վրա կենտրոնացված (user-centered) սկզբունքների ձևավորման վրա: Ըստ տարբեր ուսումնասիրությունների (OECD, UN E-Government Surveys)² թվային ծառայությունների մշակումը պետք է առաջնորդվի նախևառաջ օգտատիրոջ կարիքների ու սպասումների վերլուծությամբ: Այստեղից բխում է, որ ուղեցույցում ներառված սկզբունքները կարող են նպաստել քաղաքացիների և բիզնեսների իրական պահանջներին ավելի ճշգրիտ արձագանքելուն:

Բացի այդ, նման ուղեցույցների մշակումն ու կիրառումը խթանում է անընդհատ բարելավման և ճկուն նախագծման սկզբունքների ներդրումը պետական կառավարման ոլորտում: Ներդրված չափորոշիչները, պահանջներն ու ուղենիշները հնարավորություն են տալիս թվայնացման թիմերին ավելի օպերատիվ կերպով ստանալու արձագանքներ շահակիցներից, գնահատելու ծառայության որակը և անհրաժեշտության դեպքում արագորեն կատարելու անհրաժեշտ շտկումներ: Միջազգային փորձը ցույց է տալիս, որ հանրային ծառայությունների թվայնացման առանցքային մարտահրավերներից են տվյալների փոխգործելիությունը, օգտատերերի թվային գրագիտության մակարդակը և վստահությունը նորարարական տեխնոլոգիաների նկատմամբ: Ուղեցույցի կիրառումն ու 14 սկզբունքների ինտեգրումը գործնականում կարող են զգալիորեն նպաստել այդ մարտահրավերների հաղթահարմանը, եթե դրանք զուգորդվեն լայնածավալ իրազեկման և վերապատրաստման ծրագրերի, ինչպես նաև անվտանգության և գաղտնիության ապահովման քաղաքականությունների հետ:

Հայաստանում «Թվայնացման ուղեցույցը» կարելի է համեմատել Էստոնիայում կիրառվող e-Estonia-ի, Մեծ Բրիտանիայի Government Digital Service-ի կամ Սինգապուրի GovTech-ի ներկայացրած մոտեցումների հետ, որտեղ նույնպես հատուկ չափանիշներ են սահմանվում ծառայությունների նախագծման ու իրականացման

¹ Ծառայությունների թվայնացման ուղեցույցի պաշտոնական կայք՝ <https://standards.hightech.gov.am/>

համար: Միջազգային այս գործունակ փորձերի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս գնահատելու, թե ինչպիսի տեղայնացման լրացուցիչ քայլեր են անհրաժեշտ հայաստանյան միջավայրում հաշվի առնելով սոցիալ-տնտեսական, մշակութային ու տեխնոլոգիական յուրահատկությունները:

Հայաստանում թվայնացման և թվային փոխակերպման կազմակերպական մեխանիզմների կատարելագործման մասով հատկապես ակտիվ գործունեություն է ծավալում Եվրամիությունն իր «EU4Digital» նախաձեռնությամբ, որը ԵՄ-ի գլխավոր տարածաշրջանային ծրագիրն է՝ ուղղված աջակցելու Արևելյան գործընկերության երկրների թվային փոխակերպմանը և թվային շուկաների ներդրակեցմանը¹: «EU4Digital» նախաձեռնության շրջանակում կենտրոնական նշանակություն ունի ԵՄ-ի ֆինանսավորմամբ իրականացվող «EU4Digital» ծրագրի II փուլը (2022-2025), որը հիմնված է դրա առաջին փուլի (2019-2022) ձեռքբերումների վրա: Ծրագիրը կենտրոնանում է Արևելյան գործընկերության երկրների տնտեսության և կառավարման ամրապնդման վրա՝ հիմնական թեմատիկ ոլորտների թվային փոխակերպման միջոցով.

- ✓ հեռահաղորդակցության կանոններ.
- ✓ էլեկտրոնային վստահության և միջսահմանային թվային ծառայություններ.
- ✓ էլեկտրոնային առևտուր.
- ✓ էլեկտրոնային առողջապահություն.
- ✓ ՏՀՏ նորարարություններ և ստարտափ Էկոհամակարգեր.
- ✓ թվային հմտություններ²:

«EU4Digital» նախաձեռնության ներքո ֆինանսավորվում է չորս նախագիծ. «EU4Digital» ծրագիր, EU4Digital Broadband, EU4Digital Cyber և EaPConnect: Նշվածներից բացի, Եվրոպական միությունն աջակցում է նաև մի շարք այլ նախագծերի, որոնք նպաստում են թվային տնտեսությանը և հասարակությանն ինչպես տարածաշրջանային, այնպես էլ՝ երկկողմանի (երկրների միջև) մակարդակներում³:

«EU4Digital» նախաձեռնությունը կարող է նպաստել Հայաստանում թվային տնտեսության զարգացմանը՝ խթանելով նոր աշխատատեղերի ստեղծումն ու տնտեսական աճի տեմպերը: Հատկանշական է, որ նախաձեռնության շրջանակներում աջակցություն է տրամադրվում նաև Հայաստանի օրենսդրության և կարգավորումների ներդաշնակեցմանը ԵՄ ստանդարտներին, որը նպաստում է միջազգային համագործակցությանը: Նախաձեռնության միջոցով Հայաստանը կարող է օգտվել ԵՄ-ի փորձից, ստանալ ֆինանսական և տեխնիկական աջակցություն, բարձրացնել տնտեսության մրցունակությունը և բարելավել հանրային ծառայությունները: Սակայն, ծրագրի արդյունավետ իրականացման համար անհրաժեշտ է, առաջին հերթին, ներդաշնակեցնել ԵՄ չափորոշիչները Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական առանձնահատկություններին:

«EU4Digital» նախաձեռնությունը արտացոլում է ծրագիր-քաղաքականություն-գործնականություն կապը, որտեղ ԵՄ-ի և Հայաստանի շահերը հատվում են թվային զարգացման օրակարգում: «EU4Digital»-ի երկարաժամկետ հաջողությունը կախված է ոչ միայն ֆինանսական միջոցների և խորհրդատվական աջակցության տրամադրումից, այլ նաև Հայաստանի պետական կառավարման համակարգի

¹ «EU4Digital» նախաձեռնության պաշտոնական կայք՝ <https://eufordigital.eu/hy/> (մուտք՝ 05.12.2024 թ.)

² «EU4Digital» նախաձեռնության պաշտոնական կայք՝ <https://eufordigital.eu/hy/discover-eu/the-eu4digital-initiative/> (մուտք՝ 05.12.2024 թ.)

³ «EU4Digital» նախաձեռնության պաշտոնական կայք՝ <https://eufordigital.eu/hy/other-projects/> (մուտք՝ 05.12.2024 թ.)

կարողությունից՝ գործնականում ներդնելու և կառավարման գործընթացներին հարմարեցնելու ԵՄ չափորոշիչները:

2021 թվականի փետրվարի 11-ին ընդունվել է «Հայաստանի թվայնացման ռազմավարությանը, ռազմավարության միջոցառումների ծրագրին և արդյունքային ցուցանիշներին հավանություն տալու մասին» N 183-Լ ՀՀ Կառավարության որոշումը, որի հիմնական նպատակ է սահմանվել ապահովել կառավարության, տնտեսության և հասարակության թվային փոխակերպումը, մասնավորապես ուղղված լինելով՝

1. արդյունավետ, արագ, թափանցիկ և տվյալահեն պետական կառավարմանը: Մասնավորապես՝ պետական կառավարման թվային տեխնոլոգիաների ներդրման շրջանակներում նախատեսվում է թվայնացման ինստիտուցիոնալ մեխանիզմների մշակման և հիշողության ձևավորման միջոցով համակարգել ՀՀ պետական կառավարման համակարգում թվայնացման համակարգերը և գործիքները՝ հիմնվելով թվայնացման ստանդարտների ստեղծման և ներդրման, անվտանգության չափանիշների ներդրման, միասնական հենքի կիրառման վրա:

2. թվային հարթակների ու խելացի լուծումների միջոցով տնտեսության մասնավոր հատվածի արդիականացմանը և մրցունակության բարձրացմանը: Տնտեսության մասնավոր հատվածի զարգացման նպատակով նախատեսվում է իրականացնել տվյալների քաղաքականության մշակում, տվյալների ենթակառուցվածքների զարգացում և կիբեռանվտանգության ազգային կենտրոնի միջոցով թվային անվտանգ միջավայրի ապահովում:

3. թվային հմտություններին տիրապետող՝ ապագայի տնտեսությանը պատրաստ, աշխատուժի ձևավորմանը, և թվային լուծումների լայն կիրառմանը հանրության կողմից: Հանրությանը թվային տնտեսության զարգացումներին հնարավորինս արագ ինտեգրելու նպատակով հասարակության տարբեր շերտերի համար կիրականացվեն թվային կարողությունների զարգացմանն ուղղված կրթական ծրագրեր՝ արդյունքում նպաստելով նաև պետական էլեկտրոնային ծառայությունների օգտագործելիության աստիճանի բարձրացմանը (ՀՀ Կառավարության 2021 թվականի փետրվարի 11-ի N 183-Լ «Հայաստանի թվայնացման ռազմավարությանը, ռազմավարության միջոցառումների ծրագրին և արդյունքային ցուցանիշներին հավանություն տալու մասին» որոշում):

Հատկանշական է, որ Հայաստանի թվայնացման ռազմավարությամբ բավական հավակնոտ նպատակներ են սահմանվել: Մի կողմից, իհարկե, պետական կառավարման տվյալահեն մոտեցումը կարող է նպաստել որոշումների ընդունման գործընթացի օբյեկտիվության բարձրացմանը և ռեսուրսների ավելի արդյունավետ օգտագործմանը: Բացի այդ, պետական կառավարման գործընթացների թափանցիկությունը կարող է բարձրացնել հանրության վստահությունը պետական ինստիտուտների նկատմամբ և նվազեցնել կոռուպցիայի ռիսկերը: Մյուս կողմից, ակնհայտ է, որ այս ամենի ներդրման և իրականացման համար անհրաժեշտ են համապատասխան կարողություններ ու հմտություններ ունեցող մասնագետներ, որոնց պակասը կարող է բավական դանդաղեցնել թվային փոխակերպման գործընթացները: Բացի այդ, շարունակում է մեծ բացթողում մնալ պետական կառավարման մարմինների թվային ենթակառուցվածքների բաշխման անհամաչափությունը, որը բարդ է դարձնում միասնական մոտեցման կիրառումը թվային փոխակերպման ապահովման գործընթացներում:

Բացի այդ, Հայաստանի թվայնացման ռազմավարության կյանքի կոչման պարագայում բավական սուր է դառնալու նաև հատկապես պետական կառավարման թվային հարթակներում կիբեռհարձակումների ռիսկերը, որոնք կարող են ժամանակակից թվային պատերազմների գործիքներ դառնալ՝ պետական գաղտնիք պարունակող տվյալների հասանելիության հաշվին: Այս առումով, առանցքային նշանակություն են ստանում կիբեռանվտանգության ազգային կենտրոնի ստեղծում

ու դրա արդյունավետ գործունեության ապահովումը՝ արտաքին ու ներքին մարտահրավերներն ու ռիսկերը կանխարգելելու տեսանկյունից:

Ընդհանուր առմամբ, Հայաստանի թվայնացման ռազմավարությամբ սահմանված նպատակները համահունչ են ժամանակակից աշխարհի պահանջներին և երկրի տնտեսական ու սոցիալական զարգացման անհրաժեշտություններին: Ռազմավարությունը ընդգրկում է պետական կառավարման, մասնավոր հատվածի և հանրության թվային փոխակերպման հիմնական ուղղությունները: Այնուամենայնիվ, ծրագրերի արդյունավետ իրականացման համար, առաջին հերթին, անհրաժեշտ է ապահովել համապատասխան ֆինանսավորում և ռեսուրսներ: Մյուս կողմից, ռազմավարությամբ սահմանված միջոցառումների ծրագրերի, նպատակային և արդյունքային ցուցանիշների հասնելու համար հատկապես մեծ նշանակություն ունի միջգերատեսչական համագործակցության խթանումն ու հանրության ներգրավվածության բարձրացումը: Այս առումով, ռազմավարության հաջող իրականացման գրավականը կարող է դառնալ միայն համապարփակ մոտեցումը, որը կապահովի պետական մարմինների, մասնավոր հատվածի, կրթական հաստատությունների և հանրության ջանքերի մեկտեղում:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, վերջին տարիներին պետական կառավարման համակարգի արդիականացման և հասարակության կյանքի որակի բարելավման համատեքստում Հայաստանում թվայնացման և թվային փոխակերպման գործընթացները մեծ նշանակություն են ստացել, որոնց ինստիտուցիոնալ և կազմակերպական հիմքերը ձևավորվել են պետական նախաձեռնությունների, օրենսդրական բարեփոխումների և միջազգային համագործակցության միջոցով: Ընդհանուր առմամբ, Հայաստանում թվայնացման և թվային փոխակերպման ինստիտուցիոնալ և կազմակերպական հիմքերը գտնվում են ակտիվ զարգացման փուլում: Կառավարության կողմից ընդունված ռազմավարությունն ու ծրագրերը սահմանել են թվայնացման հիմնական ուղղությունները և նպատակները, որոնք միտված են ապահովելու պետական կառավարման համակարգի արդյունավետության բարձրացումը, տնտեսության արդիականացումը և հանրային ծառայությունների մատչելիության բարձրացումը: Բացի այդ, տարիների ընթացքում բավական կատարելագործվել է նաև ոլորտը կարգավորող օրենսդրական միջավայրը, որով սահմանվել են տեղեկատվական համակարգերի անվտանգությունը, փոխգործելիությունը և անձնական տվյալների պաշտպանությունը: Այսպես՝ մշակվել և ներդրվել են զգալի թվով էլեկտրոնային հարթակներ (www.e-gov.am, «Mulberry» և այլն), որոնք պարզեցնում են հանրային ծառայությունների մատուցումը: Կառավարությունը, միջազգային կառույցներն ու մասնավոր հատվածը պարբերաբար ներդնում են ռեսուրսներ՝ օրենսդրական, կազմակերպական և տեխնոլոգիական բարեփոխումների համար: Եզակի նախադեպ է կենտրոնական բանկի ներգրավումը «Հայաստանի տեղեկատվական համակարգերի գործակալություն» հիմնադրամի ստեղծման միջոցով, որը բացում է նոր հնարավորություններ ներդաշնակ և հեռանկարային թվայնացման քաղաքականության համար: Այս ամենից ելնելով՝ կարելի է պնդել, որ Հայաստանում թվայնացման և թվային փոխակերպման ինստիտուցիոնալ և կազմակերպական հիմքերը ձևավորված են, սակայն կարիք ունեն ավելի համակարգված և համակողմանի զարգացման:

Այդուհանդերձ, կատարված վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ առկա են նաև մի շարք մարտահրավերներ, որոնք կարող են էապես սահմանափակել պետական կառավարման համակարգում թվային փոխակերպման արդյունավետությունը: Այսպես՝ շարունակում է օրակարգային մնալ օրենսդրական և իրավական դաշտի

անկատարությունը: Մյուս կողմից, թվային փոխակերպումը պահանջում է լայնածավալ և շարունակական վերապատրաստումներ, ինչպես նաև բարձր որակավորում ունեցող մասնագետների ներգրավում: Հատկապես մարզերում այս մասով առկա են եական բացեր, որոնք դանդաղեցնում են թվայնացման ծրագրերի ամբողջական ներդրումը: Հատկանշական է նաև, որ թվային լուծումների ներդրման արդյունավետությունը չի կարող լիարժեք դրսևորվել, եթե հասարակության լայն շերտերը չունեն համապատասխան թվային հմտություններ և բավարար մոտիվացիա առցանց ծառայություններից օգտվելու համար, որն էլ ընդգծում է կրթական, իրազեկման և պետական-մասնավոր համագործակցության ծրագրերի կարևորությունը:

Այսպիսով, Հայաստանի պետական կառավարման համակարգում թվայնացման գործիքակազմի ներդրումը լիովին համահունչ է համաշխարհային զարգացման միտումներին: Սակայն առաջընթացը պահպանելու և առավելագույն արդյունքի հասնելու համար հարկավոր է իրականացնել թիրախային, երկարաժամկետ և ինստիտուցիոնալ մակարդակով համակարգված ջանքեր: Այդ պարագայում թվային փոխակերպումը կդառնա այն շարժիչ ուժը, որը կապահովի պետական կառավարման ոլորտի արդյունավետության բարձրացումը, երկրի տնտեսական աճը և հանրային ծառայությունների որակի եական բարելավումը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Հարությունյան, Ժաննա, Թվային հասարակության տեսական հիմքերը և զարգացումը չորրորդ արդյունաբերական հեղափոխության համատեքստում. *Գիտական Արցախ*, № 4(15), 2022, էջ 104, doi:10.52063/25792652-2022.4.15-104:

2. Խաչատրյան, Կառլեն. Թվայնացումը որպես պետության կայացածության բաղադրիչ. *Գիտական Արցախ*, № 3(10), 2021, էջ 265-275, doi:10.52063/25792652-2021.3-265:

3. Խաչատրյան, Կառլեն. Պետական կառավարման համակարգի թվայնացման հիմնահարցերը ՀՀ-ում. *Բանբեր Երևանի համալսարանի, տնտեսագիտական հանդես*, 2023. N 1(40), էջ 72-87, <https://doi.org/10.46991/BYSU:G/2023.14.1.072>:

4. Մելքոնյան, Վիկտորյա. Տեղեկատվական հասարակության փոխակերպման հիմնախնդիրները Հայաստանում. *Բանբեր Երևանի պետական համալսարան*, № 2(13), 2022, էջ 112, doi:10.52063/25792652-2022.2.13-112:

5. Մաթևոսյան, Դիանա. ՀՀ մակրոտնտեսական ցուցանիշների դինամիկայի վերլուծությունը և արտաքին առևտրի հետ փոխկախվածության դրույթները. *Գիտական Արցախ*, № 1(16), 2023, էջ 184, doi:10.52063/25792652-2023.1.16-184:

6. Մինասյան, Աննա, Շահբազյան, Լիանա, Սանամյան, Աննա. Թվային տնտեսության զարգացման խնդիրներն ու հեռանկարները ՀՀ-ում. *Բանբեր ՀՀՏՀ*, 2022.3, էջ 180:

7. ՀՀ Կառավարություն. N692 որոշում. 15 նոյեմբեր 1999. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=35082>, վերջին մուտք՝ 11.11.2024թ.:

8. ՀՀ Կառավարություն. N 14 արձանագրային որոշում. 10 Ապրիլ 2014. https://www.e-gov.am/u_files/file/decrees/arc_voroshum/2104/04/14-44_1ardz.pdf, վերջին մուտք՝ 11.11.2024թ.:

9. ՀՀ Կառավարություն. N1093-Ն որոշում. 31 Օգոստոս 2015. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=152169>, վերջին մուտք՝ 15.11.2024թ.:

10. ՀՀ Կառավարություն. N1849-Ն որոշում. 19 Նոյեմբեր 2019. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=137681>, վերջին մուտք՝ 15.11.2024թ.:

11. ՀՀ Կառավարություն. N 183-Լ. 11 Փետրվար 2021. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=149957>, վերջին մուտք՝ 15.11.2024թ.:

12. ՀՀ Կառավարություն. N 926-Ն որոշում. 3 Օգոստոս 2022. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=115232>, վերջին մուտք՝ 15.11.2024թ.:
13. ՀՀ Վարչապետ. N 624 որոշում. 7 Հոկտեմբեր 1999. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=128501>, վերջին մուտք՝ 15.11.2024թ.:
14. ՀՀ վարչապետ. N 81-Ա որոշում. 21 Հունվար 2022. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=182631>, վերջին մուտք՝ 15.11.2024թ.:
15. Էլեկտրոնային կառավարման ենթակառուցվածքների ներդրման գրասենյակի պաշտոնական կայքը՝ <https://www.ekeng.am/hy/>, վերջին մուտք՝ 24.11.2024թ.:
16. ՀՀ Էլեկտրոնային կառավարում՝ <https://www.e-gov.am/>, վերջին մուտք՝ 24.11.2024թ.:
17. ՀՀ Կադաստրի կոմիտեի Էլեկտրոնային ծառայությունների մատուցման հարթակ՝ <https://www.e-cadastre.am/>, վերջին մուտք՝ 24.11.2024թ.:
18. ՀՀ պետական վճարումների Էլեկտրոնային համակարգի պաշտոնական կայք՝ <https://www.e-payments.am/hy/>, վերջին մուտք՝ 24.11.2024թ.:
19. ՀՀ Արդարադատության նախարարության իրավաբանական անձանց պետական ռեգիստրի Էլեկտրոնային համակարգի պաշտոնական կայք՝ www.e-register.am, վերջին մուտք՝ 24.11.2024թ.:
20. ՀՀ պետական եկամուտների կոմիտեի հաշվետվությունների ներկայացման Էլեկտրոնային համակարգ՝ <https://file-online.taxservice.am/pages/loginPage.jsf>, վերջին մուտք՝ 24.11.2024թ.:
21. Էլեկտրոնային հարցումների միասնական հարթակ՝ <https://e-request.am/hy/>, վերջին մուտք՝ 26.11.2024թ.:
22. Զառարկայի ստացման ոլորտի թվային ծառայությունների հարթակ՝ www.e-permits.am, վերջին մուտք՝ 26.11.2024թ.:
23. Լիցենզիաների միասնական Էլեկտրոնային գրանցամատյան՝ www.e-license.am, վերջին մուտք՝ 26.11.2024թ.:
24. ՀՀ արդարադատության նախարարության մարդու իրավունքների ազգային ռազմավարության հարթակ՝ <http://e-rights.am/>, վերջին մուտք՝ 26.11.2024թ.:
25. «EU4Digital» նախաձեռնության պաշտոնական կայք՝ <https://eufordigital.eu/hy/>, վերջին մուտք՝ 26.11.2024թ.:
26. Nyman-Metcalf, Katrin. "How to Build E-Governance in a Digital Society: The Case of Estonia." *Revista Catalana de Dret Public*, vol. 58, 2019, pp. 1–12.
27. Saarenpää, Ahti. "A Legal Framework for E-Government." *Lecture Notes in Computer Science*, vol. 2739, 2003, pp. 377–384.
28. Sarantis, Demetrios. "Modernization of Greek Public Sector: Results from eGovernment Law Application and Next Steps." *Proceedings of the European Conference on E-Government (ECEG)*, vol. F1294, 2017, pp. 179–187.
29. Albrecht, Valerie, and Novak, Anna-Sophie. "Analyzing the Implementation of Electronic Communication Strategies Through Legislation." *13th IFIP WG 8.5 International Conference on Electronic Participation (EPart 2021)*, Lecture Notes in Computer Science, vol. 12849, 2021, pp. 198–209.
30. OECD. Recommendation of the Council on Digital Government Strategies. *OECD Publishing*, Paris, 2014, p. 6.
31. United Nations. United Nations E-Government Survey 2018. *UN Publishing Section*, New York, 2018, pp. 193–194.
32. United Nations. United Nations E-Government Survey 2014: E-Government for the Future We Want. *UN Publishing Section*, New York, 2014, p. 196.

WORKS CITED

1. E'lektronayin kar'avarman ent'akar'ucvac'qneri nerdrman grasenyaki pashtonakan kayq` <https://www.ekeng.am/hy/> (verjin mutq` 24.11.2024t'.) [Official website of the Office for the Implementation of E-Governance Infrastructures: <https://www.ekeng.am/hy/>] (Accessed 24 November 2024). (In Armenian)
2. E'lektronayin harcuneri miasnakan hart'ak` <https://e-request.am/hy> (verjin mutq` 26.11.2024t'.) [Unified Platform for Electronic Inquiries: <https://e-request.am/hy>] (Accessed 26 November 2024). (In Armenian)
3. «EU4Digital» naxad'er'nut'yan pashtonakan kayq` <https://eufordigital.eu/hy/> (verjin mutq` 26.11.2024t'.) [Official Website of the "EU4Digital" Initiative: <https://eufordigital.eu/hy/>] (Accessed 26 November 2024). (In Armenian)
4. Harut'yunyan, Jhanna. «T'vayin hasarakut'yan tesakan himqery' ev zargacumy' chorrord ardyunaberkakan heghap'oxut'yan hamateqstum». [Theoretical Foundations and Development of the Digital Society in the Context of the Fourth Industrial Revolution], Gitakan Arcax, № 4(15), 2022, e'j 104, doi:10.52063/25792652-2022.4.15-104. (In Armenian)
5. HH ardaradatut'yan naxararut'yan iravabanakan and'anc petakan r'egistri e'lektronayin hamakargi pashtonakan kayq` [www.e-register.am](http://www.e-register.am) (verjin mutq` 24.11.2024t'.) [Official Website of the State Registry of Legal Entities of the Ministry of Justice of Armenia: www.e-register.am] (Accessed 24 November 2024). (In Armenian)
6. HH ardaradatut'yan naxararut'yan mardu iravunqneri azgayin r'azmavarut'yan hart'ak` <http://e-rights.am/> (verjin mutq` 26.11.2024t'.) [National Human Rights Strategy Platform of the Ministry of Justice of Armenia: <http://e-rights.am/>] (Accessed 26 November 2024). (In Armenian)
7. HH e'lektronayin kar'avarum` <https://www.e-gov.am/> (verjin mutq` 24.11.2024t'.) [E-Government of Armenia: <https://www.e-gov.am/>] (Accessed 24 November 2024). (In Armenian)
8. HH kadastri komitei e'lektronayin c'ar'ayut'yunneri matucman hart'ak` <https://www.e-cadastre.am/> (verjin mutq` 24.11.2024t'.) [Electronic Services Platform of the Cadastre Committee of Armenia: <https://www.e-cadastre.am/>] (Accessed 24 November 2024). (In Armenian)
9. HH Kar'avarut'yun. N692 voroshum. 15 noyember 1999. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=35082> (verjin mutq` 11.11.2024t'.) [Government of the Republic of Armenia. N692 Decision. 15 November 1999. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=35082>] (Accessed 11 November 2024). (In Armenian)
10. HH Kar'avarut'yun. N 14 ard'anagrayin voroshum. 10 April 2014. https://www.e-gov.am/u_files/file/decrees/arc_voroshum/2104/04/14-44_1ardz.pdf (verjin mutq` 11.11.2024t'.) [Government of the Republic of Armenia. Protocol Decision N14. 10 April 2014. https://www.e-gov.am/u_files/file/decrees/arc_voroshum/2104/04/14-44_1ardz.pdf] (Accessed 11 November 2024). (In Armenian)
11. HH Kar'avarut'yun. N1093-N voroshum. 31 O'gostos 2015. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=152169> (verjin mutq` 15.11.2024t'.) [Government of the Republic of Armenia. Decision N1093-N. 31 August 2015. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=152169>] (Accessed 15 November 2024). (In Armenian)
12. HH Kar'avarut'yun. N1849-N voroshum. 19 Noyember 2019. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=137681> (verjin mutq` 15.11.2024t'.) [Government of the Republic of Armenia. Decision N1849-N. 19 November 2019. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=137681>] (Accessed 15 November 2024). (In Armenian)

13. HH Kar'avarut'yun. N 183-L. 11 P'etrvar 2021.
<https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=149957> (verjin mutq` 15.11.2024t'.)
 [Government of the Republic of Armenia. Decision N183-L. 11 February 2021.
<https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=149957>] (Accessed 15 November 2024). (In Armenian)
14. HH Kar'avarut'yun. N 926-N voroshum. 3 O'gostos 2022.
<https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=115232> (verjin mutq` 15.11.2024t'.)
 [Government of the Republic of Armenia. Decision N926-N. 3 August 2022.
<https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=115232>] (Accessed 15 November 2024). (In Armenian)
15. HH petakan vtwarumneri e'lektronayin hamakargi pashtonakan kayq`
<https://www.e-payments.am/hy/> (verjin mutq` 24.11.2024t'.) [Official Website of Armenia's State Payment System: <https://www.e-payments.am/hy/>] (Accessed 24 November 2024). (In Armenian)
16. HH petakan ekamutneri komitei hashvetvut'yunneri nerkayacman e'lektronayin hamakarg`
<https://file-online.taxservice.am/pages/loginPage.jsf> (verjin mutq` 24.11.2024t'.)
 [Online Reporting System of the State Revenue Committee of Armenia: <https://file-online.taxservice.am/pages/loginPage.jsf>] (Accessed 24 November 2024). (In Armenian)
17. HH Varchapet. N 624 voroshum. 7 Hoktember 1999.
<https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=128501> (verjin mutq` 15.11.2024t'.)
 [Prime Minister of the Republic of Armenia. Decision N624. 7 October 1999.
<https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=128501>] (Accessed 15 November 2024). (In Armenian)
18. HH Varchapet. N 81-A voroshum. 21 Hunvar 2022.
<https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=182631> (verjin mutq` 15.11.2024t'.)
 [Prime Minister of the Republic of Armenia. Decision N81-A. 21 January 2022.
<https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=182631>] (Accessed 15 November 2024). (In Armenian)
19. Khachatryan, Karlen. «T'vaynasman vorpes petut'yan kayacvacut'yan bacardich» [Digitalization as a Component of State Maturity]. Gitakan Arcax, № 3(10), 2021, e'j 265–275, doi:10.52063/25792652-2021.3-265. (In Armenian)
20. Khachatryan, Karlen. «Petakan karavarman hamakargi t'vaynasman himnaharcer@ HH-um» [Key Issues of the Digitalization of the Public Administration System in the Republic of Armenia]. Banber Yerevani Hamalsarani. Tntesagitutyun Gitakan Handes, № 1(40), 2023, e'j 72–87, <https://doi.org/10.46991/BYSU:G/2023.14.1.072>. (In Armenian)
21. Licenzianeri miasnakan e'lektronayin grancamatyan` [www.e-license.am](http://www.e-license.am) (verjin mutq` 26.11.2024t'.) [Unified Electronic Register of Licenses: www.e-license.am] (Accessed 26 November 2024). (In Armenian)
22. Mat'evosyan, Diana. «HH makrotntesakan cucanishneri dinamikayi verluc'ut'yuny' ev artaqin ar'evtri het p'oxkaxvac'ut'yan druyt'nery'». [Analysis of the Dynamics of Armenia's Macroeconomic Indicators and Provisions of Interdependence with Foreign Trade]. Gitakan Arcax, № 1(16), 2023, e'j 184, doi:10.52063/25792652-2023.1.16-184. (In Armenian)
23. Melqonyan, Viktorya. «Teghekatvakan hasarakut'yan p'oxakerpman himnaxndirneri' Hayastanum». [Challenges of Transformation of the Information Society in Armenia]. Gitakan Arcax, № 2(13), 2022, e'j 112, doi:10.52063/25792652-2022.2.13-112. (In Armenian)

24. Minasyan, Anna, Shahbazyan, Liana, Sanamyan, Anna. «T'vayin tntesut'yan zargacman xndirner n u her'ankarnery' HH-um». [Challenges and Perspectives of Digital Economy Development in Armenia]. Banber HPTH, 2022.3, e'j 180 (In Armenian)
25. Qaghaqashinut'yan volorti t'vayin c'ar'ayut'yunneri hart'ak` [www.e-permits.am](http://www.e-permits.am) (verjin mutq` 26.11.2024t'.) [Digital Services Platform for Urban Development: www.e-permits.am] (Accessed 26 November 2024). (In Armenian)

INSTITUTIONAL AND ORGANIZATIONAL FOUNDATIONS OF DIGITALIZATION AND DIGITAL TRANSFORMATION IN THE PUBLIC ADMINISTRATION SYSTEM OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

NAREK MELKUMYAN

*Armenian State University of Economics, Faculty of Management,
Management Chair, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

This article presents the key institutional and organizational provisions and mechanisms of digitization and digital transformation in the public administration system of the Republic of Armenia. The main purpose of the article is to study and analyze the legal mechanisms regulating digitization processes, as well as their organizational forms and impact on increasing the efficiency of Armenia's public administration system, ensuring the accessibility of public services, and promoting economic development.

To achieve this goal, the article examines the current state and main trends of digitization in the Armenian public administration system, taking into account the legal and organizational foundations. In addition, it evaluates the effectiveness of the digital tools used within public administration, identifies possible issues, and outlines solutions.

For a comprehensive understanding of the problem, the article applies comparative and structural analysis methods, including the examination of legal and programmatic documents, as well as the evaluation of completed initiatives.

The findings indicate that digitization and digital transformation processes are actively evolving in Armenia and have gained significant importance in recent years, contributing to the modernization of the public administration system and improving the quality of life. The institutional and organizational foundations of these processes have been established through state programs, legal reforms, and international cooperation. Notably, the strategic programs and initiatives adopted by the Government of the Republic of Armenia have outlined the main directions of digitization in the public administration system and improved the legal framework in this field.

Nonetheless, targeted actions must continue, focusing on raising the digital literacy of the population, strengthening interdepartmental cooperation, ensuring active public engagement, and developing a robust cybersecurity system.

Keywords: *digitalization, digital transformation, public administration, e-governance, digital skills, cybersecurity, information systems, institutional development, international cooperation, public services.*

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ И ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ОСНОВЫ ЦИФРОВИЗАЦИИ И ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

НАРЕК МЕЛКУМЯН

*аспирант кафедры менеджмента факультет менеджмента
Армянского государственного экономического университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Данная статья посвящена ключевым институциональным и организационным положениям и механизмам цифровизации и цифровой трансформации в системе государственного управления Республики Армения. Основная цель статьи – исследовать и проанализировать правовые механизмы регулирования процессов цифровизации, а также их организационные формы и влияние на повышение эффективности системы государственного управления Армении, обеспечение доступности публичных услуг и развитие экономики.

В рамках поставленной цели в статье рассматривается текущее состояние процесса цифровизации в системе государственного управления РА, его основные тенденции с учётом правовых и организационных основ. Кроме того, дана оценка эффективности инструментов цифровизации, применяемых в системе государственного управления, выявлены возможные проблемы и намечены пути их решения.

Для всестороннего изучения проблемы в статье использованы методы сравнительного и структурного анализа, в том числе, анализ правовых и программных документов, а также оценка уже осуществлённых инициатив.

Результаты проведённого исследования показывают, что в Армении активно развиваются процессы цифровизации и цифровой трансформации, которые в последние годы приобрели особую значимость, способствуя модернизации системы государственного управления и повышению качества жизни населения. Институциональные и организационные основы этих процессов были созданы благодаря государственным программам, правовым реформам и международному сотрудничеству. Важную роль играют стратегические программы и инициативы, принятые Правительством Республики Армения, которые определили основные направления цифровизации в системе государственного управления и усовершенствовали правовое регулирование в этой сфере.

Вместе с тем необходима дальнейшая реализация целевых мероприятий, направленных на повышение цифровой грамотности населения, укрепление межведомственного сотрудничества, обеспечение активного общественного участия и развитие системы кибербезопасности.

Ключевые слова: *цифровизация, цифровая трансформация, государственное управление, электронное управление, цифровые навыки, кибербезопасность, информационные системы, институциональное развитие, международное сотрудничество, государственные услуги.*

ՀՀ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐՈՒՄ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԱՌԱՋՆԱՀԵՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ *

ՀՏԴ 336.1

DOI: 10.52063/25792652-2024.4.23-239

ԱՆՈՒՇ ԴԵՏՐՈՍՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի ֆինանսական
ֆակուլտետի ֆինանսների ամբիոնի ասպիրանտ,
ՀՀ ֆինանսների նախարարության եկամուտների քաղաքականության
և վարչարարության մեթոդաբանության վարչության առանձին
գործառույթներ համակարգող խորհրդական,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

anpetrosyan00@mail.ru

ORCID: 0009-0002-6112-1992

Հոդվածի նպատակն է իրականացվող հարկային քաղաքականության
վերաբերյալ ՀՀ կառավարության նպատակադրումների, կիրառվող մեթոդ-
ների և ընտրված ուղիների բացահայտումը:

Աշխատանքի խնդիրներն են՝ բացահայտել հարկային քաղաքականու-
թյուն մշակողի ծրագրերում դրա վերաբերյալ առկա մոտեցումները, դրանց
Էվոյուցիան, ինչպես նաև վեր հանել առաջիկա տարիների գերակա-
յությունները:

Աշխատանքում վերլուծությունները իրականացրել ենք՝ կիրառելով
գիտական հետազոտությունների՝ համակարգային, վերլուծության, համա-
դրության և վիճակագրական մեթոդներ:

Հանդիսանալով պետության տնտեսական քաղաքականության կարևոր
և անքակտելի մասը՝ հարկային քաղաքականությունը իր ձևակերպումները և
օրենսդրական հիմքը ստանում է ՀՀ կառավարության ծրագրերից: Հետազո-
տության շրջանակներում կատարված հիմնական եզրահանգումն այն է, որ
հարկային քաղաքականության վերաբերյալ ՀՀ կառավարության ծրագրային
դրույթներում մշտապես անդրադարձ է կատարվել հարկային արտոնու-
թյունների կիրառմանը, հարկման տարբեր համակարգերին և դրանցով
պայմանավորված խնդիրներին, ինչպես նաև ստվերային տնտեսության դեմ
մղվող պայքարին: Հետաքրքրականն այն է, որ տարբեր ժամանակա-
շրջաններում իրականացվող հարկային քաղաքականությունը, կիրառվող
մեթոդները, առկա նպատակները և առաջնահերթությունները էապես
տարբերվել են միմյանցից, դա, իհարկե, տրամաբանական է, քանի որ
հարկային քաղաքականությունը դինամիկ զարգացող համակարգ է, նաև
չափազանց զգայուն՝ տնտեսական իրավիճակի նկատմամբ:

Հարկային քաղաքականության նպատակները և կիրառվող մոտեցում-
ները կարևորագույն բիզնես ազդակներ են, որոնց ուսումնասիրությունն ու
վերլուծությունն էլ ներկայացված են սույն հոդվածում:

Հիմնաբառեր: հարկեր, հարկային համակարգ, հարկային
քաղաքականություն, կառավարության ծրագրեր, հարկային արտոնություն,
տնտեսական առաջընթաց, միցունակություն:

* Հոդվածը ներկայացվել է 29.10.2024թ., գրախոսվել՝ 15.11.2024թ., տպագրության
ընդունվել՝ 31.12.2024թ.:

Ներածություն

Լավ մշակված հարկային համակարգը տնտեսության զարգացման, մրցունակության ապահովման, բիզնեսի բարգավաճման և նորարարությունների խթանման գրավականն է: Գործուն հարկային համակարգի կառուցման գործում հարկային քաղաքականության դերն ու նշանակությունը կասկած չի հարուցում: Հարկային քաղաքականության գործիքները մակրոմակարդակում այն հենասյուներն են, որոնց վրա կառուցվում է տնտեսական այնպիսի համակարգ, որն ի զորու է ապահովել պետության առջև դրված խնդիրների արդյունավետ լուծումը: Ինչ վերաբերում է միջազգային հանրության շրջանում զբաղեցրած դիրքին, կարող ենք փաստել, որ տնտեսական զարգացմանը միտված հարկային քաղաքականության կիրառությունը կարող է երկրին գործիքից վերածել ազդեցության գործոնի:

Հարկային քաղաքականության ոլորտի կարևորությունը և առկա արդի հիմնախնդիրները հաշվի առնելով՝ կարևորում ենք թեմայի ուսումնասիրությունը, որին նվիրված է սույն հոդվածը: Հոդվածի շրջանակում ուսումնասիրվել է հարկային քաղաքականության վերաբերյալ առկա մոտեցումները, որոնք հիմք են ծառայել այդ քաղաքականությանն ընդհանրական բնորոշում տալու համար: Նպատակադրվել է ուսումնասիրել ՀՀ կառավարության՝ տարբեր տարիների ծրագրերում տեղ գտած և հարկային քաղաքականությանը վերագրելի դրույթները՝ հարկային քաղաքականության վերաբերյալ մոտեցումների և պատկերացումների զարգացման հետագիծը հասկանալու համար: ՀՀ կառավարության ծրագրային դրույթները բիզնեսի համար կարևորագույն ազդակներ և փարոսներ են բիզնեսի պլանավորման տեսանկյունից, այդ հանգամանքն առանձնակի կարևորություն է հաղորդում դրանց ուսումնասիրությանը: Հոդվածում վերլուծվել են նաև հարկային քաղաքականությունը բնութագրող չափելի ցուցանիշներ, որոնք օգնել են ամբողջացնելու մինչ այդ իրականացված ուսումնասիրության արդյունքները:

Գրականության վերլուծություն

Տնտեսագիտական գրականության մեջ հարկային քաղաքականության վերաբերյալ առկա են բազմաթիվ, հաճախ իրարամերձ մոտեցումներ, դա երևույթի բազմակողմանի ուսումնասիրությունը դարձնում է չափազանց կարևոր և միևնույն ժամանակ՝ բարդ: Հետազոտողների շրջանում առկա տարակարծությունները, սակայն, չեն արժեզրկում հարկային քաղաքականության կարևորությունը տնտեսության և տնտեսական աճի կառուցման գործում:

Հարկային քաղաքականության ուսումնասիրությունը հանգում է այնպիսի հարկային համակարգի ձևավորմանը, որն ունակ է ֆինանսավորելու հանրային ծախսերի անհրաժեշտ մակարդակը՝ հնարավոր ամենաարդյունավետ և արդար ուղիով (Tanzi, Zee 3): Սա նշանակում է, որ հանրային ծախսերը պետք է ֆինանսավորվեն երկրում ստեղծված համախառն ներքին արդյունքի բաշխման արդյունքում՝ հարկային եկամուտների հաշվին, իսկ պետական պարտքից ֆինանսավորումը պետք է նվազագույնի հասնի: Անդրադառնալով Հայաստանի Հանրապետությանը՝ նշենք, որ մեր երկրում ևս հարկային եկամուտների հնարավոր առավելագույն մակարդակի ապահովումը օրակարգային է, քանի որ պետությունը վարում է նաև պետական պարտքի նվազեցման քաղաքականություն: ՀՀ կառավարությունը նպատակ ունի արդեն 2026 թվականին հարկեր/ՅՆԱ ցուցանիշը հասցնելու առնվազն 25 տոկոսի, ինչպես նաև Կառավարության պարտք/ՅՆԱ ցուցանիշը նվազեցնելու՝ մինչև 2026 թվականն ապահովելով 60%-ից ցածր թիրախը (ՀՀ կառավարություն. N 1363-Ա որոշման հավելված՝ «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2021-2026 թթ. ծրագիր», 94-95):

Մինչև 1970-ականները հարկային քաղաքականությունը հիմնականում դիտվում էր որպես գործիք՝ քաղաքականության ավելի լայն նպատակների հասնելու համար. հատկապես՝ եկամուտների վերաբաշխման, իսկ հարկային օրենսդրությունը

ավելի բարդ էր. բազմաթիվ էին ժամանակացույցները, դրույքաչափերը և բացառությունները (Owens 3): Այս բնորոշման մեջ, փաստորեն, նախ ընդգծված է հարկային քաղաքականության սոցիալական նշանակությունը, դա կրկին ընգծում է հարկային քաղաքականության կարևորությունը պետության գործառնությունների իրականացման գործում՝ միևնույն ժամանակ վեր հանելով հարկային քաղաքականության արդյունավետությունը խոչընդոտող գործոններից մեկը, այն է՝ հարկային օրենսդրության բարդությունը: Տարընթերցումներ պարունակող սահմանումները, իրացման շրջանառության շեմի տարբերակման հիմքով գործող հարկման տարբեր համակարգերը և, հետևաբար, հարկային դրույքաչափերը, բազմաթիվ բացառությունները ստեղծում են բոլոր նախադրյալները՝ հարկերն արդարացիորեն հաշվարկելուց և վճարելուց խուսափելու համար:

Տնտեսական զարգացման և համագործակցության կազմակերպման վերջին հրապարակումներում շեշտվում է հարկային քաղաքականության կարևորությունը՝ ներառական աճի հասնելու համատեքստում: Հարկային քաղաքականության նպատակն է ստեղծել մրցակցային հարկային միջավայր, որը նպաստում է ներառական տնտեսական աճին, և որը ապահովում է բավարար հարկային եկամուտներ՝ պետական ծախսերը ֆինանսավորելու համար, և երաշխավորում է, որ հարկային բեռը արդարացիորեն բաշխվի բնակչության միջև (Competitiveness in South East Europe: A Policy Outlook 208): Այս ձևակերպումն ակնհայտորեն առանձնա-նում է մինչ այս նշվածներից, քանի որ նախ ընդգծվում է հարկային քաղաքականության կարևորությունը մրցակցային այնպիսի միջավայրի կառուցման գործում, որը առավելապես կնպաստի ներառական տնտեսական աճի ձևավորմանը: Խելամիտ մշակված հարկային քաղաքականությունը նշանակում է արդյունավետ փոխզիջում՝ քաղաքականության տարբեր ուղղությունների միջև: Կիրառվող հարկային քաղաքականության արդյունքում պետք է հասնել հարկային եկամուտների առավելագույն մակարդակի հավաքագրմանը՝ միևնույն ժամանակ պահպանելով արդարության սկզբունքը և զերծ մնալով տնտեսության վրա այդ քաղաքականության խեղաթուրող ազդեցություններից: Սա նշանակում է, որ հարկային քաղաքականությունը հարկային եկամուտների հավաքագրմանը զուգահեռ պետք է հիմքեր ստեղծի ձեռնարկատիրական գործունեության զարգացման, օտարերկրյա ներդրումների ներգրավման, մրցակցային առողջ միջավայրի ձևավորման համար՝ աջակցելով տնտեսության աշխուժացմանը: Հարկային քաղաքականության առաջնային նպատակը պետք է լինի ոչ թե ամեն գնով բյուջետային մուտքերի ապահովումը, այլ երկրում կայուն տնտեսական բազիսի ձևավորումը և երկարաժամկետ տնտեսական աճի համար համապատասխան նախադրյալների ստեղծումը (Բոստանջյան, Մինասյան 10):

Եվրոպական միության զեկույցներից մեկը առանձնացնում է հարկային քաղաքականության 5 առաջնահերթություններ, որոնք ամփոփում են հարկային քաղաքականության հիմնական նպատակները.

1. ներդրումների խթանում, դրական և բացասական արտաքին գործոնների վերացում,
2. հարկային վարչարարության և հարկային որոշակիության բարելավում,
3. զբաղվածության խթանում,
4. անհավասարությունների նվազեցում,
5. հարկային համապատասխանության ապահովում (Tax policies in the European Union 13):

Ամփոփելով հարկային քաղաքականության վերաբերյալ վերը դիտարկված մեկնաբանությունները՝ կարելի է եզրակացնել, որ հարկային քաղաքականությունը տնտեսության և տնտեսական աճի ձևավորման և սոցիալական առողջ միջավայրի կառուցման հիմնաքարն է:

Վերլուծություն

Անընդհատ շարունակվող փոփոխությունները և նոր մարտահրավերները յուրաքանչյուր ոլորտի՝ այդ թվում հարկային համակարգի և հարկային քաղաքականության անքակտելի մասն են կազմում: Նոր մարտահրավերներին դիմակայելու և դրանք հաղթահարելու համար հարկային քաղաքականությունը մշտապես ենթարկվում է փոփոխությունների: Հարկային քաղաքականության տարբեր գործիքներ և նպատակներ իրենց կարևոր տեղն ունեն նաև Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ծրագրերում: Կարևոր է հիշել, որ ՀՀ կառավարության ծրագրերում ընդգրկված հարկային քաղաքականության վերաբերյալ յուրաքանչյուր դրույթ կարող է բիզնեսի համար ազդակ հանդիսանալ, որը կարող է այս կամ այն կերպ ներգործել բիզնեսի կազմակերպման վրա: Ասվածը ենթադրում է, որ հարկային քաղաքականությունն անգամ փաստաթղթային մակարդակում՝ մինչև գործողության մեջ դրվելը, կարող է տնտեսության և դրա ընթացքի վրա ներգործություն ունենալ: Հետևաբար՝ կարևոր ենք համարում ՀՀ կառավարության տարբեր տարիների ծրագրերի ուսումնասիրությունը՝ բացահայտելու հարկային քաղաքականությունը մշակողի և իրականացնողի քայլերում իրականացված հիմնական փոփոխությունները:

ՀՀ կառավարությունը 2008-2012 թվականների համար սահմանել էր հարկային քաղաքականության բարեփոխումների հետևյալ ուղղությունները.

1. Կառավարությունը հետամուտ կլինի հարկման բազայի ընդլայնմանը և հարկային բեռի հավասարաչափ բաշխմանը, որ կիրառործվի՝

- Հատկապես տնտեսական գործունեության ստվերային և ոչ ֆորմալ մասի կրճատման միջոցով ու նոր հարկային արտոնություններ չսահմանելով,

- Գործունեության առանձին տեսակների համար սահմանված հարկման այլընտրանքային համակարգերը հարկման ընդհանուր համակարգով փոխարինելու միջոցով,

- Արտոնությունների առավելագույն կրճատման, առանձին ոլորտների, գործունեության առանձին տեսակների, առանձին ձեռնարկությունների համար որևէ բնույթի հարկային արտոնությունների բացառման միջոցով:

2. Հարկատուների ինքնազնադատման համակարգի կիրառման մոտեցումների ընդլայնում,

3. Անհրաժեշտ աշխատանքներ կիրականացվեն հարկ վճարողներին հարկային գերավճարների, հատկապես՝ արտահանող ընկերությունների՝ ավելացված արժեքի հարկի գումարների վերադարձման մեխանիզմների կատարելագործման համար (ՀՀ կառավարություն. N 380-Ա որոշման հավելված՝ «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2008-2012 թթ. ծրագիր» 23-24):

Արդեն 2018 թվականի ընթացքում փոփոխություն է իրականացվել «Ավելացված արժեքի հարկի մասին» ՀՀ օրենքում, որով պարզեցված հարկից հարկման ընդհանուր կարգին անցած հարկ վճարողները 2008 թվականի հաշվետու ժամանակաշրջանում առանց հարկային հաշիվների կարող են հաշվանցել արտադրական և այլ առևտրային նպատակներով ձեռք բերված ապրանքների արժեքում ներառված ԱԱՀ-ի գումարները (Հայաստանի Հանրապետության 2008 թվականի պետական բյուջեի կատարման վերաբերյալ հաշվետվություն 64): Սահմանվել են նաև հաշվանցման այլ չափորոշիչներ՝ ներառյալ հաշվանցման այնպիսի սահմանափակում, որը վերաբերում է կանխիկ դրամով ձեռքբերումների սահմանված շեմերին: Այս քայլը, փաստորեն, նախադրային է ստեղծում անկանխիկ դրամաշրջանառության ավելացման համար՝ նպաստելով նաև ստվերային և ոչ ֆորմալ տնտեսությունների ծավալի կրճատմանը:

ՀՀ կառավարության՝ 2012-2017 թվականների նպատակադրումներն են.

1. Հարկեր/ՅՆԱ հարաբերակցության տարեցտարի ավելացման շարունակումը՝ հատկապես տնտեսական գործունեության ստվերային և ոչ ֆորմալ հատվածի կրճատման միջոցով.

2. Փոքր ու միջին բիզնեսի համար պարզեցված հարկային դաշտի ապահովումը և հարկային բեռի շարունակաբար տեղափոխումը դեպի խոշոր հարկատուներ.

3. Հարկային վարչարարության պարզեցումը, մասնավորապես՝ բոլոր տեսակի հարկային հաշվետվությունները, տեղեկություններն ու դիմումներն էլեկտրոնային եղանակով ներկայացնելու հնարավորության ընձեռումը,

4. Հարկ վճարողների շահերի պաշտպանությունը և նրանց սպասարկման որակի բարձրացումը, որով հարկման հարաբերություններում կընդլայնվեն ինքնազնա-հատման համակարգի կիրառման մոտեցումները (ՀՀ կառավարություն. N 730-Ա որոշման հավելված՝ «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2012-2017 թթ. ծրագիր» 34):

ՓՄՁ սուբյեկտների համար հարկային պարզեցված միջավայրի ձևավորման նպատակով 2014 թվականին մշակվել և ՀՀ ազգային ժողովի կողմից ընդունվել է սահմանված չափանիշները բավարարող ՓՄՁ սուբյեկտների հարկային բեռը նվազեցնելուն և ընտանեկան ձեռնարկատիրության սուբյեկտներին հարկերից ազատելուն ուղղված օրենքների փաթեթը: Բիզնեսի համար հարկային միջավայրը, ինչպես նաև պետության կողմից իրականացվող հարկային վարչարարությունը առավել պարզեցնելու և համախմբված դարձնելու համար մշակվել է ՀՀ հարկային օրենսգրքի նախագիծը, որը քննարկվել է 2015 թվականի հոկտեմբերի 8-ին կայացած ՀՀ կառավարության նիստում և հավանության է արժանացել: Իրականացվել են աշխատանքներ՝ կապված հարկային հաշվետվություններն էլեկտրոնային եղանակով ներկայացնելու հետ. «Հարկատու 3» էլեկտրոնային կառավարման համակարգի կարողությունների ընդլայնմանն ուղղված աշխատանքների արդյունքում 2017 թվականի ընթացքում հարկ վճարողների շուրջ 97%-ը հաշվարկները հարկային մարմին ներկայացրել են էլեկտրոնային եղանակով (Հայաստանի Հանրապետության 2017 թվականի պետական բյուջեի կատարման վերաբերյալ հաշվետվություն 88): Հարկ վճարողներին մատուցվող ծառայությունների որակի գնահատման և բարձրացման համար իրականացվել են սպասարկման կենտրոնների կողմից հարկ վճարողներին մատուցվող ծառայությունների որակի գնահատման համակարգի ներդրմանն ուղղված աշխատանքներ:

ՀՀ-ում իրականացվող հարկային քաղաքականությունը 2017-2022 թվականների ընթացքում պետք է ապահովեր՝

1. Հարկային եկամուտներ / ՅՆԱ հարաբերակցության աճ՝ առաջիկա 5 տարիների ընթացքում 2.5 տոկոսային կետով՝ հաշվի առնելով առաջիկա տարիներին տնտեսության զարգացման միտումները,

2. Հարկային հսկողության արդյունավետության բարձրացման նպատակով ՀՀ կառավարության կողմից հսկողական գործընթացների կազմակերպում՝ ռիսկերի գնահատման համակարգերի ներդրման և կատարելագործման միջոցով,

3. Օրինապահ հարկ վճարողների համար բարենպաստ հարկային միջավայրի ստեղծում, նրանց հետ գործընկերային հարաբերությունների ձևավորում,

4. Հարկային վարչարարության գործընթացների ավտոմատացում (ՀՀ կառավարություն. N 646-Ա որոշման հավելված՝ «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2017-2022 թթ. ծրագիր» 57-60):

ՀՀ կառավարության այս ծրագիրը իր նպատակներով և դրանց որոշակիությամբ արդեն տարբերվում է նախորդներից: Հարկային եկամուտներ/ ՅՆԱ հարաբերակցության ցուցանիշի մասով ոչ միայն նախանշվել է աճ, այլև այդ աճին վերագրվել է քանակական բնութագրիչ: Ծրագրերում քանակական բնութագրիչի ներգրավումը ավելի չափելի է դարձնում դրանց կատարման վերլուծությունը, որն էլ նպաստում է պլանավորման արդյունավետության բարձրացմանը: Հարկային

հսկողության արդյունավետության բարձրացման նպատակով ներդրվել են էլեկտրոնային կառավարման նոր համակարգեր, այդ թվում՝ կամերա ուսումնասիրությունների իրականացման ավտոմատացված համակարգը, վերանայվել է ռիսկերի կառավարման համակարգը: Օրինապահ հարկ վճարողների համար իրականացվել է հավաստագրի տրամադրման նոր համակարգի գործարկում:

ՀՀ կառավարությունը իրականացվող հարկային քաղաքականության ուղղությունները և նպատակադրումները սահմանել է մինչև 2026 թվականի համար. դրանք վերաբերում են հետևյալներին՝

1. ՀՀ կառավարության կողմից իրականացվող հարկային քաղաքականությունն ուղղված է լինելու տնտեսության ներդրումային գրավչության բարձրացմանն ու տնտեսական ակտիվության մակարդակի բարելավմանը: Այս նպատակների իրականացման ուղղությամբ հարկային օրենսդրության բարելավման միջոցով կարևորվելու է ներդրողների համար արդար, ընկալելի և կանխատեսելի միջավայրի ձևավորումը.

2. ԱԱՀ վճարողների համար աստիճանաբար չեղարկվելու է ներմուծվող ապրանքների դիմաց ԱԱՀ գանձումը սահմանին, որի շնորհիվ տնտեսավարողների մոտ հավելյալ ազատ լիկվիդայնություն կառաջանա.

3. Հարկման տարբեր համակարգերի միջև սահմանվելու է համադրելի և արդարացի հարկային բեռ.

4. Իրականացվելու է անկանխիկ վճարումների ծավալների աճի խթանման և կանխիկի շրջանառության կրճատման համապարփակ քաղաքականություն.

5. Վերացվելու են գյուղատնտեսության ոլորտի զարգացմանը խոչընդոտող հարկային կարգավորումները (ՀՀ կառավարություն. N 1363-Ա որոշման հավելված՝ «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2021-2026 թթ. ծրագիր» 95-97):

ՀՀ կառավարության՝ 2021-2026 թթ. ծրագրում նշվում է երկրի ներդրումային գրավչության բարձրացման և այդ գործում հարկային քաղաքականության կարևորության մասին, որին անդրադարձել ենք նաև գրականության վերլուծության ժամանակ: Անկանխիկ վճարումների ծավալների աճի խթանմանն աջակցելու նպատակով 2022 թվականին ընդունվել է «Անկանխիկ գործառնությունների մասին» ՀՀ օրենքը, որով ստեղծվել է բազմաթիվ սահմանափակումների համակարգ, որոնց պարագայում չի թույլատրվում կանխիկ դրամով վճարումները:

Ուսումնասիրված ծրագրերում կարելի է նկատել, որ սկզբում ՀՀ կառավարության քաղաքականությունն ուղղված է եղել հարկային արտոնությունների կրճատմանը, դա, սակայն, չկա վերջին տարիների նպատակներում: Հարկային արտոնությունների կիրառումը կարող է 2 տարբեր ազդեցություններ ունենալ տնտեսության վրա՝ տնտեսության զարգացմանը աջակցող կամ խոչընդոտող: Կարևոր է ներդնել բիզնեսի գնահատման արդյունավետ համակարգ, որի գնահատականները հիմք կլինեն հարկային արտոնությունների ճիշտ թիրախի ընտրության համար՝ նպաստելով երկրում տնտեսական աշխուժացման ավելացմանը:

Հարկման տարբեր համակարգերի վերաբերյալ նպատակադրումներում սկզբնական շրջանում նկատելի է ՓՄՁ սուբյեկտների համար հարկային պարզեցված դաշտի ստեղծման և հարկային բեռը դեպի խոշոր կազմակերպություններ տեղափոխելու քաղաքականություն: Իրացման շրջանառության տարբերակման հիմքով հարկման տարբերակված մոտեցումները ստեղծում են բոլոր նպաստավոր նախադրյալները՝ բիզնեսի տրոհման միջոցով հարկերի վճարումից խուսափելու համար: Այժմ կառավարությունը նպատակադրել է ձևավորել հարկման տարբեր համակարգերի միջև հավասարակշիռ և արդարացի հարկային բեռ:

Հարկային քաղաքականության ոլորտում իրականացվող ցանկացած քայլ պետք է ուղղված լինի արդար տնտեսական մրցակցային միջավայրի ձևավորմանը և պետության գործառնությունների իրականացման համար բավարար ֆինանսական միջոցների հավաքագրմանը: Մինչ այս դիտարկել ենք ՀՀ կառավարության տարբեր

ծրագրերի առաջնահերթությունները, սակայն կարևոր է նաև հարկային քաղաքականությունը բնութագրող քանակական ցուցանիշների վերլուծությունը:

Գծապատկեր 1. Հարկային եկամուտների ծրագրային և փաստացի ծավալները 2014-2023 թթ. (մլրդ դրամ)¹

Հարկային քաղաքականության մշակման կարևորագույն փուլերից է պլանավորումը, որից կախված է ոչ միայն հարկային քաղաքականության արդյունավետությունը, այլև պետության գործառնությունների իրականացումը: Վերը բերված գծապատկերից երևում է, որ 2014-2019 թվականների ընթացքում հարկային եկամուտների ծրագրային ցուցանիշները թերակատարվել են, դա ամենամեծն է եղել 2015-2016 թթ. ընթացքում: Նման պատկերը կարող է պայմանավորված լինել մակրոտնտեսական անկայուն միջավայրով և ՌԴ տնտեսության բացասական ներգործությամբ, որի արդյունքում ոչ միայն հարկերն են թերակատարվել, այլև երկրում չի ստեղծվել նախատեսված համախառն ներքին արդյունքը: Մյուս հետաքրքրական պատկերը, որ ակնհայտ է գծապատկերից, վերաբերում է 2020 թվականին. այստեղ նկատելի է սկզբնական և ճշտված պլանի կտրուկ տարբերություն՝ ծրագրային ցուցանիշը նվազեցվել է շուրջ 13.8 տոկոսով: Այստեղ ևս մակրոտնտեսական իրավիճակը՝ COVID-19 համավարակը և Արցախ-ադրբեջանական պատերազմը, իր բացասական ազդեցությունն է ունեցել պլանավորման որակի վրա:

ՀՀ կառավարության ծրագրերի ուսումնասիրության ժամանակ նկատելի էր, որ հարկման ոլորտում նպատակադրվել է հարկեր/ՀՆԱ հարաբերակցության ցուցանիշի անընդհատ աճի ապահովում: Այդ պատճառով կարևորում ենք նաև հարկեր/ՀՆԱ հարաբերակցության ցուցանիշի դիտարկումը:

Հարկեր/ՀՆԱ հարաբերակցության ցուցանիշը հարկային համակարգի արդյունավետության գնահատման կարևորագույն ցուցանիշներից է: ՀՀ կառավարությունը նպատակադրել է մինչև 2026 թվականը դիտարկվող ցուցանիշը հասցնել նվազագույնը 25 տոկոսի շեմին: Գծապատկեր 2-ի տվյալները ցույց են տալիս, որ դիտարկվող երկրների կամ դրանց խմբերի շարքում Հայաստանը հարկեր/ՀՆԱ հարաբերակցության ցուցանիշով ամենամոտն է Վրաստանին: ՏՀԶԿ անդամ երկրների միջին ցուցանիշը ցույց է տալիս, որ ընդհանուր առմամբ միջազգային միտումները գրանցում են ցուցանիշի ավելի բարձր արժեքներ, և Հայաստանը, փաստորեն, վարում է հարկային այնպիսի քաղաքականություն, որը մոտ է միջազգային միտումներին: Ներկայացված ցուցանիշներում, սակայն,

¹ Գծապատկերը կազմվել է հեղինակի կողմից՝ ըստ ՀՀ պետական բյուջեի 2014-ից 2023 թվականների կատարման վերաբերյալ հաշվետվությունների: Ավելին տես՝ «Պետական բյուջեի հաշվետվություն».

հետաքրքրական է Ռուսաստանի պատկերը, որը չի խոչընդոտել ՌԴ տնտեսության զարգացմանը: Հարկեր/ՀՆԱ հարաբերակցության ցուցանիշի ներքին բովանդակության ուսումնասիրությունը հանգում է նրան, որ այն երկրները, որտեղ ցուցանիշը ավելի բարձր է, ունեն ֆինանսական այն հիմքը, որն ապահովելու է պետության սոցիալական և մնացած գործառնությունների՝ ամբողջ ծավալով և արդյունավետորեն իրականացումը: Ռուսաստանի տնտեսության պարագայում, կարելի է ասել, որ ֆինանսական միջոցները ապահովում են ավելի շատ արդյունավետություն, երբ շրջանառվում են տնտեսության մեջ՝ առանց պետության մասնակցության:

Գծապատկեր 2. Հարկեր/ ՀՆԱ հարաբերակցության ցուցանիշը տարբեր երկրների համար 2013-2023 թթ.¹

Ամփոփելով կարող ենք նշել, որ ՀՀ կառավարությունը հարկային քաղաքականության ոլորտում նպատակադրել է հարկեր/ՀՆԱ հարաբերակցության ցուցանիշի անընդհատ աճ՝ պետական ծախսերը ֆինանսավորելու նպատակով բավարար ֆինանսական միջոցներ հավաքագրելու համար՝ առանց պետական պարտքի ներգրավման, դա ոչ միայն չի խոչընդոտի, այլև կաջակցի երկրի տնտեսական աշխուժացմանը և տնտեսական աճի ապահովմանը:

Եզրակացություններ

Հոդվածում ուսումնասիրվել են ՀՀ կառավարության տարբեր ժամանակների ծրագրերը, որի արդյունքում հնարավոր է դարձել առանձնացնել հարկային քաղաքականության վերաբերյալ հիմնական առաջնահերթությունների էվոլյուցիան, որը հիմնականում վերաբերում է հետևյալներին.

- Հարկային արտոնությունների քաղաքականության վերաբերյալ ՀՀ կառավարության մոտեցումը սկզբնական շրջանում եղել է բացասական, և վարվել է այդ արտոնությունների նվազեցման քաղաքականություն: Հարկային արտոնությունների կիրառության պարագայում սխալ թիրախավորումը կարող է խոչընդոտել հարկային քաղաքականություն մշակողի և իրականացնողի գործողությունների արդյունավետությունը՝ հանգեցնելով ոչ ցանկալի արդյունքի և տնտեսական հետընթացի: Հարկային արտոնությունների սուբյեկտների ոչ ճիշտ ընտրությունը կարող է հանգեցնել մրցակցային անառողջ միջավայրի ձևավորման և օրինապահ հարկ վճարողների շրջանում հարկերի վճարումից խուսափելու դեպքերի

¹ Գծապատկերը կազմվել է հեղինակի կողմից՝ ըստ ՀՀ պետական բյուջեի 2013-ից 2023 թվականների կատարման վերաբերյալ հաշվետվությունների, ՏՀԶԿ և Համաշխարհային բանկի տվյալների բազաների տվյալների https://minfin.am/hy/page/petakan_byujei_hashvetvutyun/, <https://data.oecd.org/tax/tax-revenue.htm#indicator-chart>, <https://data.worldbank.org/indicator/GC.TAX.TOTL.GD.ZS>, հասանելի է՝ 22.11.2024թ.:

տարածման: ՀՀ կառավարությունը վերջին տարիների ծրագրերում արդեն հրաժարվել է հարկային արտոնությունների վերացմանն ուղղված դրույթներից: Հարկային արտոնությունները մեծապես կարող են նպաստել բիզնես գործընթացների աշխուժացմանը՝ ստեղծելով հավելյալ լիկվիդայնություն բիզնես սուբյեկտների շրջանում: Այստեղ կարևոր է հարկային արտոնությունների ճիշտ քաղաքականության մշակումը և ճիշտ թիրախի ընտրությունը:

• Փոքր ու միջին բիզնեսի հարկման վերաբերյալ պատկերացումները և մոտեցումները նույնպես փոփոխվել են ժամանակի ընթացքում: Սկզբնական շրջանում նշվում էր, որ պետք է հարկային բեռը տեղափոխել դեպի խոշոր կազմակերպություններ, իսկ ՓՄՁ-ների համար ստեղծել հնարավորինս պարզեցված հարկման ռեժիմ: Նման մոտեցումը ստեղծել է բոլոր նպաստավոր պայմանները՝ խոշոր բիզնեսի տրոհման և հարկման հատուկ համակարգերում գործելու համար, դրա արդյունքն է հարկերի թերհայտարարագրումը: Այժմ ՀՀ կառավարությունը նպատակադրել է այդ երկու խմբերի միջև ստեղծել համադրելի հարկային բեռ. կարևոր է, որ հարկման հատուկ համակարգերը ընկալվեն ոչ թե որպես արտոնյալ համակարգեր, որին պետք է ձգտել, այլ կարճաժամկետ հնարավորությունների դաշտ, որից դուրս գալը նշանակում է բիզնես հաջողությունների գրանցում:

• Ստվերային և ոչ ֆորմալ տնտեսությունների դեմ պայքարի կարևորության մասին միշտ խոսվել է ուսումնասիրված ծրագրերում, սակայն դրա շրջանակում հստակ նպատակադրում իրականացվել է ՀՀ կառավարության 2021-2026 թթ. ծրագրում, որում նշվում է, որ իրականացվելու է անկանխիկ դրամաշրջանառության ավելացման քաղաքականություն: Կանխիկ դրամի կիրառության սահմանափակումները նաև ստեղծում են խոչընդոտներ՝ ստվերային գործունեության և իրացման շրջանառությունների թերհայտարարագրման համար:

Հարկային քաղաքականությունը տիրապետում է գործուն գործիքակազմի և կարող է մակրոմակարդակում զանազան գործընթացների շարժիչ և կանխորոշիչ ուժը լինել: Կարևոր է հիշել, որ հարկային ոչ ճիշտ ընտրված քաղաքականությունը կարող է չարիք լինել տնտեսական աճի կառուցման գործում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀՀ կառավարություն. *N 380-Ա որոշման հավելված՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2008-2012 թթ. ծրագիր*, 28 Ապրիլի 2008:
2. ՀՀ կառավարություն. *N 730-Ա որոշման հավելված՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2012-2017 թթ. ծրագիր*, 18 Հունիսի 2012:
3. ՀՀ կառավարություն. *N 646-Ա որոշման հավելված՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2017-2022 թթ. ծրագիր*, 19 Հունիսի 2017:
4. ՀՀ կառավարություն. *N 1363-Ա որոշման հավելված՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2021-2026 թթ. ծրագիր*, 18 Օգոստոսի 2021:
5. Հայաստանի Հանրապետության պետական բյուջեի կատարման վերաբերյալ Հաշվետվություններ. *ՀՀ ֆինանսների նախարարություն*, 2008-2022թթ.:
6. Բոստանջյան Վարդան, Մինասյան Գ., Հարկային քաղաքականության արդյունավետության բարձրացման ուղիները ՀՀ-ում, «*Այլընտրանք*» գիտական հանդես, էջ 10-19, 2017 թ.:
7. Owens Jeffrey. "Tax Policy in the 21st Century: New Concepts for Old Problems". Robert Schuman center for advanced studies, p. 3-8, September 2013.
8. O'Reilly, P., "Tax policies for inclusive growth in a changing world", OECD Taxation Working Papers, No. 40, OECD Publishing, Paris, 2018, <https://doi.org/10.1787/1fdafe21-en>.
9. "Tax policies in the European Union". Publications Office of the European Union, 2020, https://taxation-customs.ec.europa.eu/tax-policies-european-union-survey_en

10. "Tax policy (Dimension 4) in Competitiveness in South East Europe: A Policy Outlook". *OECD Publishing*, Paris., 2021.
11. Tanzi Vito, Zee Howell. "Tax Policy for Emerging Markets: Developing Countries". *IMF working Paper, Fiscal Affairs Department*, p. 1-35, March 2000.

WORKS CITED

1. HH karavarutyan. N 380-A voroshman havelvac` «Hayastani Hanrapetutyan Karavarutyan 2008-2012 tt. cragir» [The Government of the RA, Government Programme 2008-2012] 28 April 2008. (in Armenian).
2. HH karavarutyan. N 730-A voroshman havelvac` «Hayastani Hanrapetutyan Karavarutyan 2012-2017 tt. cragir» [The Government of the RA, Government Programme 2012-2017] 18 Hunisi 2012. (in Armenian).
3. HH karavarutyan. N 646-A voroshman havelvac` «Hayastani Hanrapetutyan Karavarutyan 2017-2022 tt. cragir» [The Government of the RA, Government Programme 2017-2022] 19 Hunisi 2017. (in Armenian).
4. HH karavarutyan. N 1363-A voroshman havelvac` «Hayastani Hanrapetutyan Karavarutyan 2021-2026 tt. cragir» [The Government of the RA, Government Programme 2021-2026] 18 Ogostosi 2021. (in Armenian).
5. «Hayastani Hanrapetutyan petakan byujei katarman veraberyal Hashvetvutyunner». HH finansneri naxararutyun, [Reports on the Implementation of the State Budget of the Republic of Armenia] 2008-2022tt. (in Armenian).
6. Bostanjyan V. , Minasyan G. «Harkayin qaghaqakanowtyan ardyunavetutyan bard'racman ughinery HH-um», Aylintranq gitakan handes [Strategies to Enhance the Effectiveness of Tax Policy in the Republic of Armenia] 2017. (in Armenian).

ANALYSIS OF THE KEY PRIORITIES OF TAX POLICY IN THE GOVERNMENT PROGRAMS OF THE RA

ANUSH PETROSYAN

*Armenian State University of Economics, Faculty of Finance,
Chair of the Finance, Ph.D. Student;*

*Ministry of Finance of the RA, Department of Revenue Policy and Administration
Methodology, Adviser coordinating the distinct functions,
Yerevan, the Republic of Armenia*

Tax policy is the one of main forces responsible for the development and economic growth of the country. the significance of the tax policy is connected with the fact, that a judiciously selected tax policy establishes numerous preconditions for fostering business development and augmenting the gross domestic product within the country. This, in turn, contributes to the enhancement of tax revenues for the state budget. Conversely, an adverse scenario may precipitate the erosion of the foundational elements crucial for sustained economic development. Hence, it is imperative to underscore the critical necessity of vigilance and autonomous evaluation throughout the stages of formulation and execution of tax policy. The significance of tax policy extends to its role in mitigating the funding requirements of public debt, thereby buttressing financial and economic freedom and independence of the country.

Constituting a pivotal and inseparable part of the state's economic policy, the formulation and legislative underpinning of tax policy are derived from the programs delineated by the government of the Republic of Armenia. In the context of the development of entrepreneurial activities and attracting investments, the transparency and predictability of the tax policy domain are of paramount importance. Equally crucial is

the imperative for the policymaker and executor to demonstrate fairness in their actions and decisions, adhering steadfastly to the principle of efficiency.

From this perspective, a critical examination of the tax policy stipulations outlined in the programs of the Republic of Armenia government becomes imperative, given their status as pivotal catalysts for business dynamics and the study of which is presented in this article.

Keywords: Taxes, tax system, tax policy, government programs, tax exemption, economic progress, competitiveness.

АНАЛИЗ ОСНОВНЫХ ПРИОРИТЕТОВ НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКИ В ПРОГРАММАХ ПРАВИТЕЛЬСТВА РА

АНУШ ПЕТРОСЯН

аспирант кафедры финансов

*Армянского государственного экономического университета,
советник, координирующий отдельные функции департамента политики
доходов и методологии администрирования Министерства финансов РА,
г. Ереван, Республика Армения*

Налоговая политика является той доминирующей силой, которая отвечает за развитие и экономический рост страны. Важность данной политики определяется тем, что правильно выбранная налоговая политика создаст большое количество предпосылок для развития бизнеса и увеличения создаваемого в стране валового внутреннего продукта, способствуя увеличению налоговых доходов государственного бюджета, тогда как противоположный сценарий приведет к ликвидации основ экономического развития. Следовательно, при разработке и реализации налоговой политики крайне важен мониторинг и независимая оценка ситуации. Велика роль налоговой политики также в сокращении финансирования государственного долга, что поддерживает финансово-экономическую свободу и независимость страны.

Являясь важной и неотъемлемой частью экономической политики государства, налоговая политика получает свою формулировку и правовую основу в программах правительства РА. С точки зрения развития предпринимательской деятельности и привлечения инвестиций важно, чтобы сфера налоговой политики была прозрачной и предсказуемой, а разработчик и исполнитель этой политики были непредвзяты в своих действиях и решениях и действовали в соответствии с требованиями принципов эффективности. С этой точки зрения важно изучить положения налоговой политики в программах правительства РА, которые являются наиболее важными бизнес-импульсами, исследование которых и представлено в данной статье.

Ключевые слова: налоги, налоговая система, налоговая политика, правительственные программы, налоговая льгота, экономический прогресс, конкурентоспособность.

«ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԿ» ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԻ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ՁԵՎԱԿՈՐՄԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

«Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորում» (ԱԵԳՄՄ) հասարակական կազմակերպության «Գիտական Արցախ» պարբերականն ընդգրկված է ՀՀ ԲՈԿ-ի կողմից հաստատված «Ատենախոսությունների հիմնական արդյունքների և դրույթների հրատարակման համար ընդունելի գիտական հրատարակությունների» ցանկում: Պարբերականը, որի հիմնադիրը Երևանի պետական համալսարանն է, լույս է տեսնում տարեկան 4 անգամ:

«ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԿ» պարբերականն ընդգրկված է նաև РИНЦ միջազգային գիտատեղեկատվական շտեմարանում և գետեղված www.elibrary.ru կայքում:

Պարբերականում տպագրության են ընդունվում նախկինում տպագիր կամ էլեկտրոնային պարբերականներում չհրապարակված բարձրորակ աշխատանքներ (գիտական հոդվածներ, գրախոսություններ), որոնք համապատասխանում են պարբերականի ուղղվածությանը (հասարակական գիտություններ), ունեն գիտական նորույթ և արդիականություն:

Բոլոր նյութերը գրախոսվում են: Գիտական աստիճան չունեցող հեղինակները պետք է հոդվածին կից ներկայացնեն գիտական ղեկավարի կարծիքը՝ ստորագրված կամ ամբիոնի երաշխավորությունը՝ ստորագրված և կնքված (անպայմանորեն պետք է նշված լինի, որ տպագրության է երաշխավորվում «Գիտական Արցախ» պարբերականում):

Նախքան հոդված ուղարկելը հեղինակները պարտավոր են www.scientificartsakh.com կայքում ծանոթանալ «Գիտական Արցախ» պարբերականի գիտական հրապարակումների էթիկային և խստորեն հետևել դրան:

Խմբագրության կողմից հոդվածն ընդունվելու դեպքում հեղինակը պարտավոր է 3 աշխատանքային օրվա ընթացքում վճարել հոդվածի տպագրության համար նախատեսված գումարը, իսկ վճարման անդորրագրի սկանավորված տարբերակն ուղարկել խմբագրության էլեկտրոնային փոստին: Նյութի հրապարակման և հեղինակին «Գիտական Արցախ» պարբերականի 1 անվճար օրինակի տրամադրման համար գանձվող գումարը կազմում է՝ 1 Էջը 2,500 ՀՀ դրամ:

Բոլոր հոդվածներն ունենալու են DOI միջազգային ստանդարտ համարներ:

1-ին համարը լույս է տեսնում ապրիլին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև փետրվարի 15-ը), 2-րդ համարը՝ հուլիսին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև մայիսի 15-ը), 3-րդը՝ հոկտեմբերին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև հուլիսի 15-ը), իսկ 4-րդ համարը՝ դեկտեմբերին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև հոկտեմբերի 1-ը):

«Գիտական Արցախ» պարբերականում տպագրված հոդվածները տեղադրվում են ԱԵԳՄՄ-ի նախագիծ հանդիսացող Արցախի էլեկտրոնային գրադարանի կայքում (www.artsakhlib.am), որից հետո հղումներն ուղարկվում են հեղինակներին:

Հոդվածները պետք է ուղարկել www.scientificartsakh.com կայքի միջոցով կամ scientific.artsakh@gmail.com էլեկտրոնային փոստին, որին պետք է կցել նաև հեղինակի բջջային հեռախոսահամարը և բնակության հասցեն՝ ինդեքսի նշումով:

Աշխատանքներին ներկայացվող տեխնիկական պահանջներն են.

Համակարգչային շարվածքը՝ MS Word 2003-2010 ծրագիր:

Էջի ֆորմատը՝ 170*240 մմ, լուսանցքները բոլոր կողմերից՝ 20 մմ:

Ծավալը՝ 10-25 էջ՝ ներառյալ ամփոփագրերը:

Տեքստի տառատեսակը՝ հայերեն, անգլերեն և ռուսերեն՝ Arial:

Հոդվածի ներկայացման լեզուն՝ հայերեն, անգլերեն, ռուսերեն:

Առաջին Էջի վերին տողում (մեջտեղում) 13 pt տառաչափով, գլխատառերով, թավ (Bold) գրվում է հոդվածի վերնագիրը: Մեկ տող բաց թողնելով՝ տողի ձախ կողմում նշվում է հոդվածի ՀՏԴ-ն: Մեկ տող բաց թողնելով՝ տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով, գլխատառերով, թավ (Bold) գրվում է (են) հեղինակ(ներ)ի անուն ազգանուն(ներ)ը: Մեկ տող ներքև տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով, շեղատառ (Italic) նշվում են աշխատավայրը, բուհը կամ գիտահետազոտական կենտրոնը, ֆակուլտետը, գիտական աստիճանը, կոչումը, քաղաքը և երկիրը: Մեկ տող ներքև տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով տրվում է հեղինակի էլեկտրոնային փոստի հասցեն, որից հետո՝ անհատական համարանիշը (ID) հեղինակների նույնականացման միջազգային հարթակներում (ամենվազն **ORCID** համակարգում, ցանկայի է նաև Scopus ID, WoS ID համակարգերում):

Մեկ տող բաց թողնելով՝ 12 pt տառաչափով, շեղատառ (Italic), թավ (Bold) ներկայացվում է հոդվածի ամփոփագիրը (аннотация, abstract), որտեղ 150-180 բառի սահմաններում պետք է արտացոլվեն հետազոտության նպատակները, խնդիրները, մեթոդները, ինչպես նաև հեղինակի հիմնական եզրահանգումները: Ամփոփագիրը պետք է լինի ինքնուրույն տեքստ, որը կնկարագրի հետազոտության հիմնական արդյունքներն առանց հոդվածն ընթերցելու: Ամփոփագրում պետք չէ բառացիորեն կրկնել հոդվածի նախադասությունները:

Մեկ տող բաց թողնելով՝ անհրաժեշտ է գրել **«Հիմնաբառեր»** և նշել 7-10 հիմնաբառ:

Մեկ տող բաց թողնելով՝ անհրաժեշտ է ներկայացնել աշխատանքի հիմնական տեքստը, որը պետք է ունենա ենթավերնագրեր: Տեքստի տառաչափը 12 pt է, տողերի հեռավորությունը՝ 1: Տեքստը պետք է հավասարեցված լինի երկու կողմերից (Alignment: Justify): Պարբերությունները սկսել 1 սմ խորքից՝ TAB-ի կիրառմամբ:

Աղյուսակները պետք է համարակալվեն և ունենան վերնագրեր:

Դիագրամները, սխեմաները, գծագրերը և լուսանկարները պետք է լինեն հստակ, տպագրության համար պիտանի:

Հոդվածի լեզվից տարբերվող մյուս 2 լեզուներով ամփոփագրերը պարտադիր են, որոնք պետք է լինեն հոդվածի սկզբնական մասի (վերնագրից մինչև բանալի բառերը ներառյալ) թարգմանությունը և տրվում են հիմնական տեքստից հետո:

Հղումները պարտադիր են:

MLA ձևաչափում կիրառվում է ներտեքստային հղումների հեղինակ-Էջ եղանակը: Համաձայն վերջինիս՝ հեղինակի ազգանունն ու համապատասխան աշխատանքի էջ(եր)ի համար(ներ)ը արտացոլվում են տեքստում, իսկ ամբողջական հղումը գետնվում է գրականության (հղված աշխատանքների) ցանկի մեջ:

Հիմնական տեքստից հետո «WORKS CITED» բառակապակցության ներքո պարտադիր անհրաժեշտ է կցել օգտագործված ոչ լատինատառ գրականության լատինական տառադարձումով տարբերակը՝ դասավորելով այբբենական կարգով, [...] փակագծերում թարգմանել աշխատության վերնագիրը և հրատարակության վայրը, որից հետո (...) փակագծերում նշել բնագրի լեզուն, օրինակ.

WORKS CITED

1. Mkrtchyan, Shahen. Ler'nayin Gharabagh. Adrbejani irakanacrac' ceghaspanut'yan anatomian. Step'anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003. (In Armenian)

2. Avetisjan, Grant. "Jetnicheskie i regional'nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central'naja Azija i Kavkaz, Moskva, ["Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997. (In Russian)

Տառադարձումը կարող եք կատարել՝ օգտվելով www.translit.ru կայքից:

Լրացուցիչ տեղեկությունների համար կարող եք կապվել «Գիտական Արցախ» պարբերականի գլխավոր խմբագիր, ի.գ.թ., դոցենտ **Ավետիք Հարությունյանի** հետ՝

գրելով avetiq.hh@gmail.com Էլեկտրոնային փոստին կամ զանգահարելով +37497277770, (+374) 55277755 հեռախոսահամարներին:

THE REQUIREMENTS FOR THE JOURNAL «SCIENTIFIC ARTSAKH»

The journal «**Scientific Artsakh**» of the «Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA)» NGO is included in the list of «Scientific publications acceptable for the publication of the main results and provisions of theses» approved by the RA HAC. The journal, founded by Yerevan State University, is published 4 times a year.

The journal «**Scientific Artsakh**» is also included in the RSCI (Russian Scientific Citation Index) International Scientific Information Database and posted on www.elibrary.ru website.

High-quality works that are not previously published in printed or electronic journals (scientific articles, reviews), which correspond to the orientation of the journal (Social Sciences) and have scientific novelty and relevance, are accepted for publication in the journal.

All materials are reviewed. The authors, without academic degrees, along with the article represent the opinion of the supervisor, certified by the signature, or the recommendation of the Department, certified by signature and seal (it should be noted that the article is recommended for publication in the Journal «Scientific Artsakh»).

Before sending the article, the authors are obliged to familiarize themselves with the ethics of scientific publications of the journal «Scientific Artsakh» on the www.scientificartsakh.com website and strictly comply with it.

Once the article is accepted by the Editorial Board, the author is obliged to pay the amount provided for the publication of the article within 3 working days and send the scan of the payment order to the the Editorial Board e-mail. The cost of publishing and providing the author with one copy of the journal «Scientific Artsakh» is 2,500 AMD per 1 page.

All articles will have DOI International Standard Numbers.

The 1st issue is published in April (articles are accepted until February 15), the 2nd issue – in July (articles are accepted until May 15), the 3rd issue – in October (articles are accepted until July 15), and the 4th issue – in December (articles are accepted until October 1).

The articles published in the journal «Scientific Artsakh» are placed on Artsakh E-Library website (www.artsakhlib.am), which is the UYSSA project, after which the links are sent to the authors.

Articles should be sent via the www.scientificartsakh.com website or to the scientific.artsakh@gmail.com e-mail, the mobile phone number and the address of the author's residence, indicating the index should also be stated.

Technical requirements for works:

Computer typing: program MS Word 2003-2010.

Page format: 170*240 mm, margins (left, right, top, bottom) 20 mm.

Volume: 10-25 pages (summary inclusive).

Text font: Armenian, English and Russian – Arial.

Language of articles: Armenian, Russian, English.

On the top line of the first page (center alignment) in capital letters, bold, font size – 13 pt the title of the article is written. The UDC of the article is indicated in the left-aligned line a line down. Over the line, in the center of the line, font size – 12 pt, capital letters, bold the name(s) of the author(s) is indicated. In the center of the line below, font size 12 pt, italicized the place of work, University or research center, faculty, scientific degree, title, city and country are indicated. On the line below in the center, font size 12pt the author's email is provided, after that: a personal identification number (ID) on international author identification platforms (at least in the **ORCID** system, preferably also in Scopus ID, WoS ID systems).

Over a line, font size 12, bold, italic an abstract (առաջադրում, аннотация), in the 150-180 words amount including forth goals, objectives, research methods, and main conclusions of the author must be set. The abstract should be a separate text describing the main results of the study without reading the article.

Over a line the word «Keywords» must be written and 7-10 words must be specified.

Over a line, the main text of the work containing subtitles with the font size of 12 pt, line spacing of 1 pt must be submitted. The text should be aligned on both sides (Alignment: Justify). The paragraph should be started with an indentation of 1 cm, using the TAB.

Tables should be numbered and have titles.

Diagrams, diagrams, drawings and drawings must be clear and printable.

Abstracts in two languages other than the language of writing are required, which are the translation of the initial part of the article (from the title to the keywords inclusive) and are indicated after the main text.

References are required.

In the MLA format, the author-page method of intra-text links is used. According to the latter, the author's surname and the corresponding page(s) of the work are displayed in the text, and the full link is placed in the list of references (referenced works).

After the main text, under the phrase «WORKS CITED», it is mandatory to attach a Latin transliteration of the used literature presented in non-Latin letters, placing it in alphabetical order, in square brackets [...] indicate the name of the work and the place of publication, after which in round brackets (...) the original language, for example:

WORKS CITED

1. Mkrtchyan, Shahen. Ler'nayin Gharabagh. Adrbejani irakanacrac' ceghaspanut'yan anatomian. Step'anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003. (In Armenian)

2. Avetisjan, Grant. "Jetnicheskie i regional'nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central'naja Azija i Kavkaz, Moskva, ["Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997. (In Russian)

Transliteration can be done by using www.translit.ru website.

For more information, please contact the Editor-in-chief of the journal «Scientific Artsakh», Ph.D in Law, Associate Professor **Avetik Harutyunyan**, e-mail at avetiq.hh@gmail.com or by phone +37497277770, (+374) 55277755.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ ЖУРНАЛА «НАУЧНЫЙ АРЦАХ»

Журнал «Научный Арцах» общественной организации «Объединение молодых учёных и специалистов Арцаха» (ОМУСА) включен в список «Научных изданий, приемлемых для публикации основных результатов и положений диссертаций», утвержденных ВАК Республики Армения. Журнал, учредителем которого является Ереванский государственный университет, издается 4 раза в год.

Журнал «Научный Арцах» также включен в международную научно-информационную базу данных РИНЦ и размещен на сайте www.elibrary.ru.

К публикации в журнале принимаются высококачественные работы, не публиковавшиеся ранее в печатных или электронных журналах (научные статьи, рецензии), которые соответствуют направленности журнала (общественные науки) и имеют научную новизну и актуальность.

Все материалы рецензируются. Авторы, не имеющие ученой степени, должны представить вместе со статьей отзыв научного руководителя, заверенный подписью, или рекомендацию кафедры, заверенную подписью и печатью (обязательно должно быть отмечено, что статья рекомендуется к печати в журнале «Научный Арцах»).

Перед подачей статьи авторам предлагается ознакомиться с этикой научных публикаций журнала «Научный Арцах» на сайте www.scientificartsakh.com и неукоснительно следовать ей.

После принятия статьи редколлегией, автор обязан в течение 3 рабочих дней уплатить сумму, предусмотренную для публикации статьи, и выслать на электронный адрес редакции скан платежного поручения. Стоимость публикации и предоставления автору одного экземпляра журнала «Научный Арцах» составляет 2,500 драммов за 1 страницу.

Все статьи получают международные стандартные номера DOI.

1-ый номер публикуется в апреле (статьи принимаются до 15-го февраля), 2-ой номер – в июле (статьи принимаются до 15-го мая), 3-ий номер – в октябре (статьи принимаются до 15-го июля), а 4-ый номер – в декабре (статьи принимаются до 1-го октября).

Статьи, опубликованные в журнале «Научный Арцах», размещаются на сайте Электронной библиотеки Арцаха (www.artsakhlb.am), являющемся проектом ОМУСА, после чего ссылки отправляются авторам.

Статьи следует присылать через сайт на адрес www.scientificartsakh.com или на электронную почту scientific.artsakh@gmail.com, при этом должен быть указан номер мобильного телефона автора и адрес проживания (с индексом).

Технические требования к оформлению работ:

Компьютерный набор: программа MS Word 2003-2010.

Формат страницы: 170*240 мм, поля (левое, правое, верхнее, нижнее) 20 мм.

Объем: 10-25 страниц (резюме включительно).

Шрифт текста: армянский, английский и русский – Arial.

Язык представления статей: армянский, английский, русский.

На верхней строке первой страницы (выравнивание по центру) прописными буквами, полужирным (Bold) шрифтом, размер – 13 кегль пишется заголовок статьи. Через строку с выравниванием по левому краю указывается УДК статьи. Через строку, по центру строки кеглем 12, прописными буквами, полужирным шрифтом указывается имя и фамилия (фамилии) автора (авторов). На строке ниже по центру кеглем 12, курсивом (Italic) указывается место работы, вуз или научно-

исследовательский центр, факультет, ученая степень, звание, город и страна. На строке ниже по центру кеглем 12 предоставляется электронный адрес автора, после чего: персональный номерной знак (ID) на международных платформах идентификации авторов (как минимум в системе **ORCID**, желательно также в системах Scopus ID, WoS ID).

Через строку кеглем 12, полужирным шрифтом (Bold) и курсивом (Italic) предоставляется аннотация (ախժոխժոխ, abstract), в которой в объеме 150-180 слов должны быть изложены цели, задачи, методы исследования, а также основные выводы автора. Аннотация должна представлять собой самостоятельный текст, дающий представление о нем без прочтения статьи.

Через строку необходимо написать «Ключевые слова» и указать 7-10 слов.

Пропустив одну строку, необходимо представить основной текст работы с подзаголовками кеглем 12 с межстрочным интервалом – 1 пт. Текст должен быть выровнен с двух сторон (Alignment: Justify). Абзац необходимо начинать с отступом в 1 см, используя TAB.

Таблицы должны быть пронумерованы и иметь заголовки.

Диаграммы, схемы, чертежи и рисунки должны быть четкими, подлежащими печати.

Резюме на двух языках, отличных от языка написания статьи, обязательны, представляют собой перевод начальной части статьи (от заголовка до ключевых слов включительно) и указываются после основного текста.

Ссылки обязательны.

В формате MLA используется способ внутритекстовых ссылок автор-страница. При этом фамилия автора и страница (страницы) соответствующей работы (страниц) отображаются в тексте, а полная ссылка помещается в список цитируемых работ в конце статьи.

После основного текста под наименованием «WORKS CITED» обязательно приложить латинскую версию использованной литературы в латинской транслитерации и в алфавитном порядке, в скобках [...] поместить переведенные на армянский язык название работы и место ее публикации, затем в скобках (...) обозначить язык оригинала, например:

WORKS CITED

1. Mkrtchyan, Shahen. Ler'nayin Gharabagh. Adrbejani irakanacrac' ceghaspanut'yan anatomian. Step'anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003. (In Armenian)

2. Avetisjan, Grant. «Jetnicheskie i regional'nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central'naja Azija i Kavkaz, Moskva, [«Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997. (In Russian)

Транслитерацию можете осуществить, используя сайт www.translit.ru.

За дополнительной информацией можно обратиться к главному редактору журнала «Научный Арцах», к.ю.н., доценту **Аветику Арутюняну**, написав по электронному адресу avetiq.hh@gmail.com или позвонив по телефону +37497277770, (+374) 55277755.

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ SCIENTIFIC ARTSAKH НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 4 (23), 2024

*«Գիտական Արցախ» պարբերականը լույս է տեսնում տարեկան 4 անգամ:
Հրատարակվում է 2018 թվականից:*

The journal «Scientific Artsakh» is published four times a year. It has been published since 2018.

Журнал «Научный Арцах» выходит четыре раза в год. Издается с 2018 года.

Գլխավոր խմբագիր՝
Editor-in-Chief:
Главный редактор:

Ավետիգ Զարուբյույան
Avetik Harutyunyan
Аветик Арутюнян

Հայերենի պատասխանատու
Responsible for Armenian
Ответственный за армянский язык

Ռենա Մովսեսյան
Rena Movsesyan
Рена Мовсесян

Անգլերենի պատասխանատու՝
Responsible for English
Ответственный за английский язык

Ալվինա Ներսեսյան
Alvina Nersesyan
Альвина Нерсесян

Ռուսերենի պատասխանատու՝
Responsible for Russian
Ответственный за русский язык

Ռուզաննա Սարգսյան
Ruzanna Sargsyan
Рузанна Саркисян

Դատասխանատու քարտուղար՝
Executive Secretary
Ответственный секретарь

Դավիթ Աբելյան
Davit Akelyan
Давид Акелян

Համակարգչային շարվածքը, ոճը,
տառաձևերը և էջադրումը
Computer set, style, font and layout
Компьютерный набор, стиль, шрифт
и верстка

«Արցախ» հրատարակչության
«Artsakh» Publishing House

Издательство «Арцах»

Շապիկի ձևավորումը՝
Cover design
Дизайн обложки

Արմինե Քոչարյանի
Armine Kocharyan
Армине Кочарян

Website: www.scientificartsakh.com, www.aegmm.org.
E-mail: scientific.artsakh@gmail.com, avetiq.hh@gmail.com.
Tel. (+374) 97277770, (+374) 55277755.

Ստորագրված է տպագրության՝ 31.12.2024 թ.:
Չափսը՝ 70*100/16: Թուղթը՝ օֆսետ:
Ծավալը՝ 16 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 120 օրինակ:

Տպագրված է «ՄՅՄ ԳՐԱՏՈՒՆ» ՍՊԸ տպագրատանը: